

UDK 902/904(05)

ISSN 0581-7501 (print)
ISSN 2232-8513 (online)
ISSN 2232-8521 (CD)

GLASNIK

ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE U SARAJEVU
HERALD OF THE NATIONAL MUSEUM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

ARHEOLOGIJA
ARCHAEOLOGY

ZEMALJSKI MUZEJ
BOSNE I HERCEGOVINE

Izdavač/Publisher

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
National Museum of Bosnia and Herzegovina

Adresa uredništva/Address of the editor's office

Zemaljski muzej BiH/National Museum of BH
Zmaja od Bosne 3, 71 000 Sarajevo,
Bosna i Hercegovina/Bosnia and Herzegovina
Telefon/Phone +387 (0)33 262 710
e-mail: kontakt@zemaljskimuzej.ba
<http://www.zemaljskimuzej.ba>

Za izdavača/For the Publisher

Mirsad Sijarić

Glavni i odgovorni urednik/Editor in chief

Andrijana Pravidur

Uredništvo/Editorial Board

Mirsad Sijarić, Andrijana Pravidur, Ana Marić, Adnan Busuladžić (Sarajevo)
Željko Demo (Zagreb), Blagoje Govedarica (Berlin), Jacqueline Balen (Zagreb), Jana Horvat (Ljubljana), Hrvoje Potrebića (Zagreb), Alan Rushworth (New Castle), Nikola Vukosavljević (Zagreb), Danijel Džino (Sydney), Svend Hansen (Berlin), Marjeta Šašel Kos (Ljubljana)

Prijevod na engleski/English translation

Saba Risaluddin, Samra Čebirić (109–166), Aleksandar Jašarević (7–30)

Prijevod na BHS jezike/BCS language translation

Nedim Junuzović (7–30)

Lektura/Language Editor

Josip Raos, Aiša Softić (bosanski jezik/Bosnian, hrvatski jezik/Croatian, srpski jezik/Serbian)
Andrew Lawler (engleski jezik/English) (7–30; 109–166)

Korektura/Proofreads

Andreja Dautović, Andrew Lawler, Ana Marić, Andrijana Pravidur

Grafičko oblikovanje/Graphic design

Suad Pašić, Andrijana Pravidur, Ana Marić

Tehnički urednik/Layout

Suad Pašić

Tisak/Printed by

Štamparija Fojnica d. d.

Naklada/Issued

400 primjeraka/400 copies

Časopis je referiran u/The journal is included in

CEEOL – Central and Eastern European Online Library

EBSCO – Information services, Ipswich

Službena skraćena častopisa je GZM BiH, n.s. A (Sarajevo)

Official abbreviation of this journal's title is GZM BiH n.s. A (Sarajevo)

UDK 902/904(05)

ISSN 0581-7501 (print)
ISSN 2232-8513 (online)
ISSN 2232-8521 (CD)

GLASNIK

ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE
U SARAJEVU

HERALD

OF THE NATIONAL MUSEUM
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN SARAJEVO

ARHEOLOGIJA

ARCHAEOLOGY

NOVA SERIJA – NEW SERIES

SVESKA – VOLUME 54 – 2017.

GZM (A)	NS 54	Strana 1-240	SARAJEVO	2012.
---------	-------	--------------	----------	-------

Sarajevo, 2017.

SADRŽAJ / CONTENTS

- 7–30 **Aleksandar Jašarević**
Zaboravljeni grobovi iz Donje Doline
The Forgotten Graves from Donja Dolina
- 31–52 **Adnan Kaljanac**
Probna geofizička snimanja na lokalitetu prapovijesnog naselja u Ripču
Test Geophysical Survey at the Site of the Prehistoric Settlement in Ripaç
- 53–92 **Marija Marić Baković**
Rimski nadgrobni spomenici s Groblja sv. Ive u Livnu: prilog istraživanju rimskih nekropola na Livanjskome polju
Roman funerary monuments from St John's burial ground in Livno: a contribution to the study of Roman necropolises in the Livno polje
- 93–108 **Almir Marić**
Evidentirani auxilijari *cohors III Alpinorum equitata* na Humcu
Registered auxiliaries of *cohors III Alpinorum equitata* in Humac
- 109–166 **Amra Šaćić Beća**
Rimske administrativne jedinice na pretpostavljenoj teritoriji panonskog naroda Oserijatâ: municipium Faustinianum i Servitium
Roman administrative units on the presumed territory of the Pannonian community of the Oseriates: municipium Faustinianum and Servitium
- 167-184 **Ivo Dragičević**
Nalazi rimskih republikanskih denara s planine Lib na Duvanjskom polju
Roman Republican denarii found on Mtn. Lib in the Duvno polje
- 185–208 **Adnan Busuladžić**
Predmeti rimske zabave i dokolice: nepublicirani astragali, *talus* i *calcula* iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine
Roman gaming boards and pieces: unpublished astragals, *talus* and *calculi* from the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina
- 209–226 **Adis Zilić**
Srednjovjekovni sepulkralni spomenici na lokaciji džamije u Pridvorici u Borču
Mediaeval tombstones from the site of the mosque at Pridvorica in Borač
- 227-230 **Ivo Dragičević**
In Memoriam Radoslav Dodig (1954. – 2016.)
In Memoriam Radoslav Dodig (1954 – 2016)
- 231–234 **Emir O. Filipović**
In memoriam – Dubravko Lovrenović (1956. – 2017.)
In memoriam – Dubravko Lovrenović (1956 – 2017)
- 235–239 **Upute autorima**
Guidelines for Contributors

Zaboravljeni grobovi iz Donje Doline

The Forgotten Graves from Donja Dolina

ALEKSANDAR JAŠAREVIĆ

Muzej u Doboju

Vidovdanska 4, 74 000 Doboju

aleksandar.jas@gmail.com

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK: 718:903.5 (497.6 Donja Dolina) “-”

Donja Dolina zauzima istaknuto mjesto u istraživanju kasne praistorijske arheologije u ovom dijelu Evrope još od prvih iskopavanja početkom 20. vijeka. Fokus istraživanja je uvijek bio usmjeren više na pogrebni inventar, jer je materijal pronađen u grobovima u Donjoj Dolini od velikog značaja za razumijevanje cjelokupne kulture starijeg željeznog doba u ovom dijelu zapadnog Balkana. Pored toga što nam ukazuje na vezu sa udaljenim područjima, takođe nam daje predmete koji na originalan i inovativan način iskazuju lokalnu materijalnu kulturu i vjerovanja. Ovaj rad predstavlja neobjavljene grobove iskopane tokom kampanje 1982. godine u Šokića bašti u Donjoj Dolini. Oružje, nakit i ostali predmeti pronađeni u grobovima predstavljaju dokaz o visokom životnom standardu i ličnom društvenom prestižu njihovih vlasnika. Ukupno je pronađeno 5 grobova tokom ove kampanje i mogu da se datuju u razdoblje od 6. do 4. v. p. n. e.

Ključne riječi: Rano željezno doba, kulturni kompleks Donja Dolina – Sanski Most, Posavski koridor, Sjeverna Bosna, umbo štita.

Donja Dolina has occupied a prominent place in the study of late prehistoric archaeology in this part of Europe ever since the first excavations there in the early 20th century. Research has always placed greater emphasis on the graves discovered at the site, because the material found in the graves at Donja Dolina is of such importance to the understanding of Early Iron Age culture in this part of the Western Balkans. In addition to showing us connections to remote areas, the site has yielded objects that express local material culture and beliefs in original and innovative ways. This paper presents unpublished graves excavated during the 1982 excavation campaign at Šokića bašta in Donja Dolina. The weapons, jewellery, and other goods found in graves give evidence of a high standard of living and the personal-social prestige of the site's occupants. A total number of 5 graves were found during this campaign, which can be dated from the 6th century BC up to the 4th century BC.

Keywords: Early Iron Age, Donja Dolina – Sanski Most cultural complex, Posavina corridor, Northern Bosnia, shield boss.

UVOD

Tokom starijeg željeznog doba, društvena i ekonomska dinamika između Istočnih Alpi, južne Panonije i Podunavlja bila je mnogo intenzivnija nego što se do sada mislilo. Lokalno plemstvo je više nego ikada počelo da iskazuje svoje klasne karakteristike na veoma raskošan način. Jedna od karakteristika nove vladajuće i dominantne klase jeste pojava importovanih predmeta, ali i lokalna proizvodnja predmeta koji na originalan i inovativan način iskazuju materijalnu kulturu i vjerovanja. Importovane metalne posude, oružje, ornamenti i dijelovi keramičkih setova pronađeni su kao inventar bogatih muških i ženskih grobnih cjelina. Posebno mjesto u ovoj priči zauzima lokalitet Donja Dolina na Savi u blizini Gradiške. Ovaj moćni trgovački centar, koji se nalazi duž rute koja prati rijeku Savu, bio je posrednik između različitih roba i zajednica na tromeđi Alpa, Panonije i Balkana, a uticaju su stizali čak i od mediteranskih civilizacija.

Opsežna istraživanja u Donjoj Dolini počela su na prelazu u 20. vijek. 1899. godine Ć. Truhelka počeo je sa sistematskim iskopavanjima, koja su trajala do 1904. godine.¹ Pored iskopavanja sojeničkog naselja, groblja stanovnika otkrivena su na gredama oko lokaliteta i ispod sojenica.² Materijal koji je pronađen u grobovima i naseljima u Donjoj Dolini važniji je od cjelokupne kulture željeznog doba u ovom dijelu zapadnog Balkana. Sljedeća iskopavanja na lokalitetu koja je vršio M. Mandić iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1927/1928. godine rezultirala su sa još materijala iz sojeničkog naselja, ali i iz otvorenog naselja mlađeg željeznog doba.³ Iskopavanja manjeg obima izvršena su 1961. godine od strane Z. Marić⁴ i tokom 1963/1964. godine od strane V. Nikolić-Mutavdžić iz Muzeja Bosanske Krajine u Banjaluci.⁵ Važnost ovih iskopavanja bila je u otkriću ranijeg otvorenog naselja na području Gornje Doline, koje potiče iz kasnog bronzanog doba.⁶ 1975. godine Z. Žeravica, kustos u Muzeju Bosanske Krajine iz Banjaluke i kasnije istraživač u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika počeo je svoj najobimniji arheološki projekat istraživanja na lokalitetu nakon Ć. Truhelke. U razdoblju od 1975. do 1983. godine Z. Žeravica je izvršio iskopavanje na velikoj površini na Gradini u Donjoj Dolini, ali i na nekropolama na Timencu i Šokića bašti. Iz svih ovih kampanja, autor je objavio samo nekoliko manjih izveštaja bez ilustracija, planova ili fotografija.⁷

U ovom radu predstavljan je neobjavljeni pogrebni inventar iz grobova iskopanih tokom kampanje 1982. godine u Šokića bašti u Donjoj Dolini. Nažalost, posjedujemo veoma skromnu dokumentaciju s ovih iskopavanja, u suštini poku-

INTRODUCTION

During the Early Iron Age, social and economic dynamics between the Eastern Alps, southern Pannonia and the Danubian area were much more intensive than it was thought before. More than ever, local aristocracy began to express their class characteristics in a lavish manner. Markers of the new ruling and dominant class are the emergence of imported objects and, also the local production of objects that express material culture and beliefs in original and innovative ways. Imported metal vessels, weapons, ornaments and parts of ceramic sets have been found in rich grave assemblages of both male and female burials. A special place in this story belongs to the site of Donja Dolina near Gradiška. This mighty trade centre, located along a route that primarily followed the Sava River, dealt with goods and communities on the tri-border area of the Alps, Pannonia, and the Balkans, with influence stretching as far as communities along the Mediterranean.

Extensive research at Donja Dolina started at the turn of the 20th century. In 1899, Ć. Truhelka began his systematic excavations at the site, which continued until 1904.¹

Along with excavations of pile dwelling settlements, the cemetery of residents was discovered at beams around the site and below pile dwelling.² The material found in graves and around the settlement at Donja Dolina is of so much importance that it became the type site for an entire Early Iron Age culture in this part of Western Balkans. The next excavations at the site, conducted by M. Mandić from the National Museum in Sarajevo in 1927/28, yielded further material from the pile dwelling settlements, but also from a Late Iron Age open settlement at the site.³ Small-scale excavations were conducted in 1961 by Z. Marić,⁴ and in 1963/64 by V. Nikolić-Mutavdžić from Museum of Bosanska Krajina in Banja Luka.⁵ The most significant aspect of these excavations was the discovery of an earlier open settlement in the area of Gornja Dolina, dated to the Late Bronze Age.⁶ In 1975, Z. Žeravica curator at the Museum of Bosanska Krajina in Banja Luka and later researcher in Republic Institute for Heritage Protection, began the most extensive archaeological research project at the site since Truhelka. In the period from 1975 to 1983, Z. Žeravica excavated a large area at Gradina in Donja Dolina, but also cemeteries at Timenac and Šokića bašta. From all of these campaigns, the author published only a small number of brief reports, which lacked illustrations, plans or photographs.⁷

This paper presents unpublished graves excavated during the 1982 excavation campaign at Šokića bašta in Donja Dolina. Unfortunately, very modest documentation from these excavations survives, and essentially, an attempt is made to reconstruct the exact location and determine the chronology

1 Truhelka 1901; Marić 1964, 6; Čović 1987a, 233; Gavranović 2011, 126–127; Gavranović 2007, 406. Tokom ovih kampanja otkrivena su ukupno 174 groba (Marić 1964, 6).

2 Truhelka 1904, 81–82; Marić 1964, 6; Nikolić-Mutavdžić 1964, 202, 204; Gavranović 2007, 412.

3 Mandić 1929, 33; Marić 1964, 6; Gavranović 2007, 406.

4 Marić 1964, 6.

5 Današnji Muzej Republike Srpske.

6 Nikolić-Mutavdžić 1964, 204; Marić 1964, 8–10; 203; Gavranović 2011, 126.

7 Žeravica 1976a, 49; Žeravica 1976b, 50; Žeravica 1985, 29.

1 Truhelka 1901; Marić 1964, 6; Čović 1987a, 233; Gavranović 2011, 126–127; Gavranović 2007, 406. During these campaigns a total number of 174 graves were discovered (Marić 1964, 6).

2 Truhelka 1904, 81–82; Marić 1964, 6; Nikolić-Mutavdžić 1964, 202, 204; Gavranović 2007, 412.

3 Mandić 1929, 33; Marić 1964, 6; Gavranović 2007, 406.

4 Marić 1964, 6.

5 Today the Museum of Republika Srpska.

6 Nikolić-Mutavdžić 1964, 204; Marić 1964, 8–10; 203; Gavranović 2011, 126.

7 Žeravica 1976a, 49; Žeravica 1976b, 50; Žeravica 1985, 29.

šaćemo da rekonstruišemo tačnu lokaciju i da odredimo hronološku i tipološku upotrebu grobnog inventara u regionalnom i lokalnom kontekstu. Materijal sa ovih iskopavanja sačuvan je u lokalnom muzeju u Gradišci.⁸ Nažalost, materijal nije deponovan zajedno sa dokumentacijom, a pored toga, dokumentacija ove kampanje nije predata čak ni Republickom zavodu za zaštitu spomenika ili Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu.⁹ Srećom, grobne cjeline iz ove kampanje izdvojene su u posebne kutije sa malim bilješkama koje sadrže informacije o godini iskopavanja, lokaciji, dubini ukopa i broju predmeta iz groba. Nažalost, ne znamo koja je tačna povezanost između grobova na nekropoli i jedina činjenica koju imamo jeste da su svi grobovi pronađeni u tzv. Sektoru II u Šokića bašti na području Gornje Doline. Pojedine presudne informacije o broju i starosti pokopanih pojedinaca možemo pronaći u objavljenom antropološkom izvještaju Ž. Mikića.¹⁰ Ukupno je pronađeno 5 grobova tokom ove kampanje i mogu se datovati u razdoblje od 6. do 4. v. p. n. e.

2. OPIS GROBOVA

GROB 1/82

Ovo je jedini grob koji je sadržavao sačuvane osteološke ostatke u depou Muzeja. Prema Ž. Mikiću, grob pripada djetetu starosti od oko četiri godine.¹¹ Predmeti iz groba uključuju 9 okruglih ćilibarskih perli (T. 1: 1) i 54 bronzana kalotasta dugmeta sa malom ušicom sa unutrašnje strane (T. 1: 2). Ćilibarske perle su hronološki manje osjetljivi predmeti i pripadaju tipu 8a-b prema A. Palavestri.¹² Ovo je najučestaliji tip ćilibarskih perli u Donjoj Dolini, posebno tokom faze 2b kulturnog kompleksa Donja Dolina – Sanski Most.¹³ Međutim, oni su kulturološki značajniji za regiju Istočnih Alpi, gdje su često pronalazeni kao dio uobičajenih grobnih inventara.¹⁴ Oni se na teritoriji glasinacke kulture djelimično pojavljuju u ženskim, ali i u muškim grobovima, značajnim za faze IVb i IVC-2.¹⁵ Bronzana dugmad takođe mogu da se svrstaju u grupu hronološki manje osjetljivih predmeta. Kalotasta dugmad su najčešće bila prišivana na odjevne predmete, pojaseve, ali i na kape i druga oglavlja. Pojas sastavljen od dugmadi i kalotaste kopče ili pojasne kopče u obliku rozete sa laticama na rubovima pronađeni su u bogatom ženskom grobu 6 na gredi Mate Petrovića mlađeg¹⁶ i grobu 4 na gredi

and typology of grave assemblages in both a regional and local context. The material from these excavations is preserved at the local museum in Gradiška.⁸ Unfortunately, no documentation is deposited together with this material, and, furthermore, documentation from this campaign was not even submitted to the Republic Institute for Heritage Protection or the National Museum in Sarajevo.⁹ Fortunately, grave units from this campaign were stored in separate boxes alongside a small note containing information about the year of excavation, location, depth of burial, and number of grave goods. Unfortunately, we do not know the exact relationship between the graves, and the only fact we have is that all graves were found in the so-called Sektor II at Šokića bašta, in the area of Gornja Dolina. Crucial information, about number and age of buried individuals has been derived, from the published anthropological reports of Ž. Mikić.¹⁰ A total number of 5 graves were found during this campaign, which can be dated from the 6th century BC up to the 4th century BC.

2. DESCRIPTION OF THE GRAVES

GRAVE 1/82

This is the only grave that contained preserved osteological remains in the museum depot. According to Ž. Mikić, the grave belongs to the burial of a child of approximately four years of age.¹¹ Grave goods include 9 round amber beads (Pl. 1: 1), and 54 bronze calotte-shaped buttons with a small shank on the inside (Pl. 1: 2). The amber beads are less chronologically sensitive objects, and belong to type 8a-b according to A. Palavestra.¹² This is the most common type of amber beads found at Donja Dolina, especially during phase 2b of the Donja Dolina – Sanski Most cultural complex.¹³ However, these are more culturally significant for the Eastern Alpine region where they are often discovered within 'standard' grave goods assemblages.¹⁴ On the territory of the Glasinac culture, they more commonly occur in female graves, but are known also from male graves, significantly within the IVb and IVC-2 phases.¹⁵ The bronze buttons can be also attributed to group of less chronologically sensitive objects. Calotte-shaped buttons were mostly sewn onto items of clothing, as well as belts, caps and other forms of headgear. A belt composed of buttons and calotte belt plate or rosette belt plate with petals on the edge were found in the rich female Grave 6 at Greda Mate Petrovića mlađeg¹⁶ and Grave 4 at Greda

8 Želim da se zahvalim kustosu/direktoru Bojanu Vujinoviću iz Muzeja u Gradišci za pristup materijalu i informacijama neophodnim za ovo publikovanje.

9 Sva dokumentacija je najverovatnije čuvana u ličnim arhivama Z. Žeravice, a on je nažalost umro u nesreći 2010. Nesreći je pridonio i požar iz 2005. koji je oštetiio inventarne knjige muzeja u Gradišci.

10 Mikić 1987, 40–41.

11 Mikić 1987, 41, 46. Usljed loše očuvanosti kostiju, antropolozi nisu bili u stanju da odrede pol.

12 Palavestra 1993, 187.

13 Palavestra 1993, 135–136.

14 Bakarić *et al.* 2006, 108, 128–130.

15 Palavestra 1993, 127–128.

16 Truhelka 1902, 263.

8 I would like to thank curator/director Bojan Vujinović from the Museum of Gradiška for providing me with material and information essential to this publication.

9 It is highly likely that all documentation was kept in Z. Žeravica's personal archives, but unfortunately he died in an accident in 2010. To add to this misfortune, the museum inventory books from Gradiška museum were damaged by fire in 2005.

10 Mikić 1987, 40–41.

11 Mikić 1987, 41, 46. Due to the poor state of preservation of the bones, anthropologists were unable to determine gender.

12 Palavestra 1993, 187.

13 Palavestra 1993, 135–136.

14 Bakarić *et al.* 2006, 108, 128–130.

15 Palavestra 1993, 127–128.

16 Truhelka 1902, 263.

Mate Petrovića starijeg,¹⁷ koji se datuju u fazu Donja Dolina 2b.¹⁸ Oni bi također mogli da budu i dio oglavlja, ako je suditi prema nalazu iz ženskog groba 6 u Sanskom Mostu, koji se datuje u 5. vijek.¹⁹ Na teritoriji Glasinca bronzana dugmad mogu da se pronađu na Ilijaku III/2, koji se datuje u fazu IVb²⁰ ili Potpećinama II/1, koji se datuje u fazu Va.²¹

GROB 2/82

Vjerovatno pripada sahrani odrasle osobe prema antropološkom izvještaju.²² U ovom slučaju, od velikog značaja je najveća posuda pronađena u ovom grobu (T. 1: 3). Oblik i način dekoracije podudara se sa grupom kremacijskih urni iz Donje Doline. Identični keramički tipovi pronađeni su u grobu 46 na gredi Mate Petrovića mlađeg²³ i u grobnim jamama 1, 9, i 21 na Šokića gredi, koje su sadržavale više od jedne urne ovog tipa.²⁴ U vezi sa drugim regijama, ovaj oblik keramike iz Donje Doline posjeduje bliske analogije sa repertoarom keramike iz Požeške kotline,²⁵ ili čak i dalje, prema istoku iz Podunavlja.²⁶ Na nekropoli u Doroslovu isti oblik urni najčešće je bio upotpunjen kantarosima sa žigovima i fasetiranim zdjelama.²⁷ Prema tipologiji C. Metzner-Nebelsick, ovaj tip keramike povezan je sa fazom IIIb-IV²⁸, i uglavnom datira iz 7-6. vijeka p. n. e.²⁹ Uglavnom se smatra da period njene upotrebe u sjevernoj Bosni pada u fazu Donja Dolina 2b-c, prema B. Čoviću.³⁰ Drugi sud koji je pronađen u grobu jeste šolja sa blago fasetiranim tijelom i izdignutim ručkama sa stiliziranim rogovima (T. 1: 4). Ovaj oblik posude pripada tipu B, ili *tipu Novo Mesto* prema tipologiji K. Tankóa.³¹ Opšte karakteristike ovog tipa su da ima ravan obod sa blago zakrivljenim rubom i niskim, okruglastim tijelom sa dugmetastim ili široko žljebljenim dekoracijama na ramenu, zajedno sa pokojom dekoracijom na postolju ili sa omfalosom.³² U Sloveniji može da se datuje u razdoblje oko 500. godine p. n. e. prema nalazima sa nekropole u Stični 48/104.³³ Prema H. Parzingeru, grob 48/104 iz Stične može da se datuje u njegov horizont 8 (510/500-480/470. p. n. e.).³⁴ J. Dular pripisao je ovaj grob fazi Certosa³⁵, dok grob 48/104 S. Gabrovec i B. Teržan datuju u stratigrafsku fazu 4 ili horizontu Certo-

Mate Perovića starijeg,¹⁷ dated to the Donja Dolina 2b phase.¹⁸ Also, they could be a part of an item of headgear, as found in female Grave 6 at Sanski Most, dated to the 5th century BC.¹⁹ On the territory of Glasinac, bronze buttons can also be found at Ilijak III/2, dated to phase IVb²⁰ or Potpećine II/1, dated to phase Va.²¹

GRAVE 2/82

This grave is probably an inhumation burial of an adult, according to the anthropological report.²² In this case, of major interest is the largest vessel found in the grave (Pl. 1: 3). The form and manner of decoration makes it comparable to the group of cremation burial urns from Donja Dolina. Identical ceramic types are found in Grave 46 at Greda Mate Petrovića mlađeg²³ and in burial pits 1, 9, and 21 at Šokića greda, with multiple urns of this type being found.²⁴ In relation to other regions, this pottery forms from Donja Dolina has close analogies in the pottery assemblage of the Požega Valley²⁵ or even further to the east in the Danube region.²⁶ At Doroslovo cemetery, similar forms of urns are mostly followed by kantharoi with stamps and faceted bowls.²⁷ According to C. Metzner-Nebelsick's typology, this type of pottery is associated with phase IIIb-IV,²⁸ mainly dated to the 7th-6th century BC.²⁹ The period of their use in northern Bosnia is generally considered to fall into Donja Dolina phase 2b according to B. Čović.³⁰ Another vessel found in the grave is, a cup with a slightly faceted body and elevated handles with stylised horns (Pl. 1: 4). This form of bowl belongs to type B, or *Novo Mesto* type according to K. Tankó's typology.³¹ The general characteristics of this type is straight necked, and a squat, globular body exhibiting a knobbed or wide-grooved shoulder decoration, together with occasional pedestal or omphalos decoration.³² In Slovenia, this type can be placed within the period surrounding 500 BC, according to finds from Stična cemetery 48/104.³³ According to H. Parzinger, Stična 48/104 can be dated to his Horizon 8 (510/500-480/470 BC).³⁴ J. Dular attributed this grave to the Certosa phase,³⁵ while S. Gabrovec and B. Teržan attributed Grave 48/104 to stratigraphic phase 4, or the Certosa horizon.³⁶

17 Truhelka 1902, 531. U glasinackoj kulturi bili su brojniji u muškim grobovima, a posebno onim koji su sadržavali oružje (Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 46).
18 Čović 1987a, 244.
19 Fiala 1896, 225.
20 Čović 1987b, 599, 602. Dugmad iz ove faze brojnija su u poređenju sa drugim glasinackim fazama (Čović 1987b, 610).
21 Čović 1987b, 631. Također je interesantna pojava ovih dugmadi sa privjescima japodskog tipa na Glasincu, koji bi mogli da budu dio oglavlja prema B. Teßmannu (Teßmann 2004, 161).
22 Mikić 1987, 46.
23 Truhelka 1902, 273–274; Potrebica 2003, 224.
24 Truhelka 1902, 523–524, 521.
25 Potrebica 2003, 224.
26 Medović, Medović 2011.
27 Трајковић 2008, 349.
28 Metzner-Nebelsick 1996, 302–305.
29 Metzner-Nebelsick 1996, 302–305; Трајковић 2008, 350.
30 Čović 1987a, 245; Potrebica 2003, 224.
31 Tankó 2005, 154.
32 Tankó 2005, 154.
33 Gabrovec *et al.* 2006, 79–80; Tankó 2005, 155.
34 Parzinger 1988; Tankó 2005, 155.
35 Dular 2003, 135.

17 Truhelka 1902, 531. In the Glasinac culture, these are more numerous in male graves, especially those containing weapons (Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 46).
18 Čović 1987a, 244.
19 Fiala 1896, 225.
20 Čović 1987b, 599, 602. Buttons from this phase are more numerous, in contrast to the other Glasinac phases (Čović 1987b, 610).
21 Čović 1987b, 631. The occurrence of these buttons with pendants of Iapodian types in Glasinac is also of interest, which can be attributed to being part of an item of headgear, according to B. Teßmann (Teßmann 2004, 161).
22 Mikić 1987, 46.
23 Truhelka 1902, 273–274; Potrebica 2003, 224.
24 Truhelka 1902, 523–524, 521.
25 Potrebica 2003, 224.
26 Medović, Medović 2011.
27 Трајковић 2008, 349.
28 Metzner-Nebelsick 1996, 302–305.
29 Metzner-Nebelsick 1996, 302–305; Трајковић 2008, 350.
30 Čović 1987a, 245; Potrebica 2003, 224.
31 Tankó 2005, 154.
32 Tankó 2005, 154.
33 Gabrovec *et al.* 2006, 79–80; Tankó 2005, 155.
34 Parzinger 1988; Tankó 2005, 155.
35 Dular 2003, 135.
36 Gabrovec, Teržan 2008, 54–55.

sa.³⁶ Nalaz iz Novog Mesta – Kandija iz tzv. „*groba sa situlom*“ također pruža dobru osnovu za datovanje. Prisustvo ranog negovskog šljema i pojase kopče iz klasičnog situlskog perioda može da se stavi unutar horizonta 9 H. Parzingera (480/470 - 450/440. p. n. e.).³⁷ Fragmenti posuda sa ručkom u obliku rogova sa Ptuja takođe mogu da se klasifikuju kao tip B ili tip *Novo Mesto*.³⁸ Relativno datovanje u fazu Ha D2-3 takođe je potvrđeno i radiokarbonskim datovanjem.³⁹ Posude ovog tipa predstavljaju lokalnu proizvodnju stvorenu prema modelima iz regije Istočnih Alpi, a najvjerovatnije iz Dolenjske.⁴⁰ Skoro identičan tip posude pronađen je u grobnjoj jami 1 u Donjoj Dolini zajedno sa velikom urnom istog tipa.⁴¹ Ovaj oblik posuda karakterističan je i za fazu V prema tipologiji keramike od strane C. Metzner-Nebelsick, koja se takođe datuje u fazu Ha D2-3.⁴²

Pored toga, pronađen je i par dekorisanih pršljenaka za vreteno (T. 1: 5). Ovaj tip kućnog inventara veoma je čest u ženskim grobovima.⁴³ U centralnoj Evropi, dijelovima Slovenije i u Hrvatskoj, pojavljuju se u grobovima iz kasnog bronzanog doba i, nadalje, uz povećanje u brojnosti, ukazuju na specifičnu društvenu ulogu žena, ali kada se pronađu u grobu, podvlače i simboličke konotacije.⁴⁴ Na nekropoli u Donjoj Dolini, ovi tipovi pršljenaka za vreteno pronađeni su u bogatim ženskim grobovima faze 2b (grob 9 sa grede Mate Petrovića starijeg; grob 3 sa grede Mate Petrovića mlađeg i grob 34 sa grede Mate Petrovića mlađeg).⁴⁵ Nakon detaljne analize inventara, ovaj grob može da se sa sigurnošću pripiše ženskom ukopu i može da se datuje u fazu Donja Dolina 2c.⁴⁶

GROB 3/82

Grob pripada ukopu odraslog muškarca.⁴⁷ Ova činjenica je takođe i arheološki potvrđena pronalaskom znatno oštećenog usadnika za koplje (T. 2: 6). Presudna hronološka karakteristika ovog groba jeste pronalazak ulomka fibule (T. 2: 7). Fibula pripada grupi samostrelnih fibula tipa Certosa, varijanta XIIIh prema tipologiji B. Teržan.⁴⁸ Konstrukcija sačuvane fibule sastoji se samo od jednog spiralnog namotaja i pričvršćene omče na koje su se, najvjerovatnije, kačili privjesci. Ovaj tip fibule svjedok je kulturoloških veza između teritorija sjeverne Bosne i Slavonije sa istočnoalpskim kulturnim krugom, ali i dalje sa Transdanubijom i Podunavljem⁴⁹, bez sumnje duž tzv. Posavskog koridora sa već istaknutom

One find from a Novo Mesto-Kandija '*situla grave*' also provides a good basis for dating. The presence of an early Negau helmet and a belt plate of the classic situla period can place this grave within H. Parzinger Horizon 9 (480/470-450/440 BC).³⁷ Fragments of horn-handled bowls from Ptuj can also be classified as type B or *Novo Mesto* type.³⁸ Relative dating to phase Ha D2-3 was further confirmed by radiocarbon dating.³⁹ Pottery of this type represents local production created according to models from the Eastern Alpine region, most probably Dolenjska.⁴⁰ A near-identical type of vessel was found in Grave Pit 1 at Donja Dolina, together with a large urn of the same type.⁴¹ This form of bowls is also characteristic of phase V according to the pottery typology of C. Metzner-Nebelsick, which is also dated to phase Ha D2-3.⁴²

In addition to this, a pair of decorated spindle whorls was also found (Pl. 1: 5). This type of household good is very frequent accompanies a female burial.⁴³ In Central Europe, parts of Slovenia and Croatia, they are attested in graves from the Late Bronze Age onwards in increasing numbers. They express a specific social role of women, but, found in graves, they also bear a symbolic connotation.⁴⁴ In the cemetery of Donja Dolina this type of spindle whorl was found in rich female graves of 2b phase (Grave 9 at Greda Mate Petrovića starijeg; Grave 3 at Greda Mate Petrovića mlađeg and Grave 34 at Greda Mate Petrovića mlađeg).⁴⁵ Following a detailed analysis of its inventory, this grave can be safely attributed to a female burial, and can be dated to Donja Dolina phase 2c.⁴⁶

GRAVE 3/82

This grave contained the inhumation of an adult male.⁴⁷ This fact is archaeologically confirmed by the discovery of an extremely damaged socket spear (Pl. 2: 6). A crucial chronological marker for this grave is the find of a fibula fragment (Pl. 2: 7). This fibula belongs to the group of crossbow Certosa fibulae, of variant XIIIh according to the typology of B. Teržan.⁴⁸ The construction of preserved fibula consists of a single spiral coil and attached loop, from which pendants were probably suspended. This type of fibula bears witness to cultural links between the territories of Northern Bosnia and Slavonia and the Eastern Alpine, Transdanubia and Danube cultural circle,⁴⁹ undoubtedly along the so-called Posavina corridor, with its prominent positioning of Donja Dolina and Sanski Most. At Sanski Most and Donja Dolina, several varieties of Certosa type XIII fibulae

36 Gabrovec, Teržan 2008, 54–55.

37 Parzinger 1988.

38 Kavur, Lubšina Tušek 2016, 39.

39 Gerbec 2014, 286.

40 Dular 1982, 143–144; Potrebica 2003, 225.

41 Truhelka 1902, 519–521; Marić 1964, T. XII: 8.

42 Metzner-Nebelsick 2002, 179.

43 Primas 2007, 302–303.

44 Primas 2007, 306–307; Potrebica 2013, 141, 143.

45 Gavranović 2011, 136–139, Abb. 172, 174, 175. Isti tip pršljenaka za vreteno pronađen je u znatno većim količinama na području naselja u Donjoj Dolini (Truhelka 1901, 261–265; Truhelka 1903, 382), ali i dalje prema istoku u Podunavlju (Medović, Medović 2011, 282).

46 Čović 1987a, 252.

47 Mikić 1987, 46.

48 Teržan 1976, 380.

49 Teržan 1976, 380.

37 Parzinger 1988.

38 Kavur, Lubšina Tušek 2016, 39.

39 Gerbec 2014, 286.

40 Dular 1982, 143–144; Potrebica 2003, 225.

41 Truhelka 1902, 519–521; Marić 1964, T. XII: 8.

42 Metzner-Nebelsick 2002, 179.

43 Primas 2007, 302–303.

44 Primas 2007, 306–307; Potrebica 2013, 141, 143.

45 Gavranović 2011, 136–139, Abb. 172, 174, 175. The same type of spindle whorls was found in far greater numbers in the area of the settlement at Donja Dolina (Truhelka 1901, 261–265; Truhelka 1903, 382), but also further to the east in the Danube region (Medović, Medović 2011, 282).

46 Čović 1987a, 252.

47 Mikić 1987, 46.

48 Teržan 1976, 380.

49 Teržan 1976, 380.

pozicijom Donje Doline i Sanskog Mosta. U Sanskom Mostu i Donjoj Dolini pronađeno je nekoliko tipova Certosa fibule tipa XIII proizvedena iz lokalnih radionica, najvjerojatnije inspiriranih stranim modelima iz radionica Dolenjske ili Svete Lucije.⁵⁰ Postali su prepoznatljiv element mode 5. i 4. vijeka⁵¹ i pojavljivali su se najčešće u ženskim grobovima, i to pojedinačno, u parovima ili u kombinaciji sa drugim tipovima fibula.⁵² Ovo je takođe potvrđeno brojnim fibulama istog tipa iz nekropole u Szentlőrincu, gdje se pojavljuju različiti tipovi fibulâ Certosa XIII u brojnim ženskim grobovima.⁵³ Bronzane fibule tipa XIII takođe su zabilježene u Srijemu kao npr. Zemun, Adeševci, Sotin, Sremska Mitrovica ili u ženskim grobovima iz Indije i vjerovatno Noćaja.⁵⁴ Dvije Certosa fibule tip XIII pronađene su i u dobro dokumentovanom ženskom grobu G-2 iz Beljnjače u blizini Šida.⁵⁵

Sudeći prema distribuciji fibulâ tipa Certosa XIII, najvjerojatnije da su izrađivane u panonskim radionicama, a u našem slučaju najvjerojatnije u Donjoj Dolini.⁵⁶ Fibule tipa Certosa sa samostrelnom konstrukcijom počinju da se pojavljuju tokom druge polovine 5. vijeka.⁵⁷

Grob 3 takođe je sadržavao 10 staklenih perli (T. 2: 8) i nekoliko malih bronzanih predmeta nepoznate funkcije (T. 2: 9–10). Staklene perle se javljaju u plavoj, žutoj, sivoj i zelenoj boji. Slične perle pronađene su i na nekropoli u Szentlőrincu.⁵⁸ Velika količina staklenih perli sa raznim tipovima dekoracije i kombinacije boja, kao i pojedinačne posebne forme potiču sa područja Dolenjske.⁵⁹

GROB 4/82

Ovo je jedan od najinteresantnijih grobova sa nekropole u Donjoj Dolini. Prema antropološkom izvještaju, ona je, u stvari, masovna grobnica.⁶⁰ Pokojnici su ukopani u veliki rov, poredani jedan pored drugog u ispruženom položaju. Zajednička grobnica sadrži ostatke 24 osobe različitih polova i starosti, uključujući i djecu. U ovoj masovnoj grobnici pokopano je ukupno 5 žena, 5 muškaraca i 14 djece. Ne postoje sigurni dokazi bilo kakvog nasilja, koje je moglo uzrokovati smrt, ili posebnih paleopatoloških promjena.⁶¹ U vrijeme smrti, očekivani životni vijek odraslih žena i muškaraca iznosio je od 30 do 50 godina. Starost djece bilo je moguće odrediti samo u tri slučaja i iznosila je od 6 do 8 i od 12 do 15 godina.⁶² Ovaj grob je veoma siromašan u pogledu količine sačuvanih predmeta u muzejskom depou.⁶³ Od dvije

have been found, products of local workshops, most probably inspired by foreign models from Dolenjska or Sveta Lucija workshops.⁵⁰ They became a recognizable element of 5th and 4th century fashion,⁵¹ and have been found predominantly in female graves, appearing both singly and in pairs, and also in combination with other types of fibulae.⁵² This is also confirmed with numerous fibulae of the same type from the Szentlőrinc cemetery, where various types of Certosa XIII fibulae appear in numerous female graves.⁵³ Bronze fibulae of type XIII have also been recorded at sites across Sarmatia, such as Zemun, Adeševci, Sotin, Sremska Mitrovica, and also in a female grave from Indija and arguably in Noćaj.⁵⁴ Two Certosa XIII fibulae were also found in the well-documented female Grave G-2 from Beljnjača, near Šid.⁵⁵

Judging by the distribution of this type of Certosa fibula, they were presumably made in the Pannonian workshops, in our case most probably at Donja Dolina.⁵⁶ Certosa fibulae with a crossbow construction begin to appear during the second half of the 5th century BC.⁵⁷

Grave 3 also contained ten glass beads (Pl. 2: 8) and some small bronze objects of unknown function (Pl. 2: 9–10). The various colours of the glass beads include hues of blue, yellow, grey and green. Similar beads have also been found at the Szentlőrinc cemetery.⁵⁸ A huge quantity of glass beads with various types of decoration and colour combinations, as well as special glass forms, have been found to originate from the area of Dolenjska.⁵⁹

GROB 4/82

This is arguably one of the most interesting graves from the necropolis of Donja Dolina. According to the anthropological report, it is actually a mass grave.⁶⁰ The dead were buried in large trench, lined up next to one another in an extended position. The grave contained the remains of 24 people of different sex and age, including children. A total number of 5 females, 5 males and 14 children were buried in this grave. There is no clear evidence of any violence that caused these deaths, or of any specific paleo-pathological changes.⁶¹ At the time of death, life expectancy of adult women and men ranged from 30 to 50 years. The ages of the child inhumations could only be determined in the cases of three individuals, ranging between 6-8 years and 12-15 years.⁶² This grave is much reduced in terms of the quantity of preserved grave goods held in the museum depot.⁶³ From the two groups of artefacts, only a small decorated

50 Tecco Hvala 2012, 257. Najbolji primjer za ovo je pojava tipa Certosa XIIIh (Teržan 1976, 380; Čović 1987a, 262; Truhelka 1902, 263, 264, 520; Dizdar 2015, 47; Fiala 1896, 236, 261).

51 Tecco Hvala 2012, 258; Parzinger 1988.

52 Tecco Hvala 2012, 255. Manji broj potiče iz muških grobova (Čović 1956, 188).

53 Jerem 1968, 184–189.

54 Vasić 1999, 101–102; Dizdar 2015, 46–47.

55 Коледин 2012, 109.

56 Dizdar 2015, 47.

57 Dizdar 2015, 47; Vasić 1999, 101–102.

58 Jerem 1968, 186.

59 Križ, Guštin 2012, 49–51.

60 Mikić 1987, 41, 46.

61 Mikić 1987, 41.

62 Mikić 1987, 41.

63 U ovom antropološkom izvještaju, Ž. Mikić bilježi da je ovaj grob datiran pre-

50 Tecco Hvala 2012, 257. The best example of this is the emergence of the Certosa XIIIh type (Teržan 1976, 380; Čović 1987a, 262; Truhelka 1902, 263, 264, 520; Dizdar 2015, 47; Fiala 1896, 236, 261).

51 Tecco Hvala 2012, 258; Parzinger 1988.

52 Tecco Hvala 2012, 255. A smaller number come from male graves (Čović 1956, 188).

53 Jerem 1968, 184–189.

54 Vasić 1999, 101–102; Dizdar 2015, 46–47.

55 Коледин 2012, 109.

56 Dizdar 2015, 47.

57 Dizdar 2015, 47; Vasić 1999, 101–102.

58 Jerem 1968, 186.

59 Križ, Guštin 2012, 49–51.

60 Mikić 1987, 41, 46.

61 Mikić 1987, 41.

62 Mikić 1987, 41.

63 In his anthropological report, Ž. Mikić notes that this grave is dated according

grupe predmeta, samo mala dekorisana crno polirana šolja može da nam pomogne da odredimo relativnu hronologiju za ovaj grob (T. 2: 11). Oblik i način dekoracije uklapa se u poznatu distribuciju sličnih ili identičnih keramičkih tipova sa Donje Doline tokom faze 3b.⁶⁴ Dvije čilibarske perle (T. 2: 12), djelomično oštećene, pripadaju tipu 5b prema tipologiji A. Palavestra.⁶⁵

GROB 5/82

Pripada grupi bogatih ratničkih grobova sa nekropole u Donjoj Dolini.⁶⁶ Njegova važnost nije toliko u količini otkrivenih predmeta koliko je u vrsti nalaza. Nalazi uključuju bronzani umbo štita (T. 3: 13), željezno koplje (T. 3: 14) i zakrivljeni željezni nož (T. 3: 15). Ova vrsta nalaza tipična je za bogate ratničke grobove iz Donje Doline. Okrugli umbo štita napravljen je od tankog bronzanog lima sa željeznom pravougaonim trnom na vrhu. Rub je dekorisan punciranim ispučenim rupama i malim punciranim tačkicama oko njih. Centralni dio je podignut i ima oblik rebrastog omfalosa i završava se sa željeznom trnom.

U vezi sa ovim od velike je vrijednosti sadržaj drugih grobova iz Donje Doline koji su sadržavali isti tip umba. Isti umbi su takođe pronađena u grobovima 1, 27, 37 i 39 i, što je još interesantnije, u istim dijelovima nekropole na gredi Mate Petrovića mlađeg.⁶⁷ Zaštitna kopča, falera ili umbo često su korišćeni pojmovi za ovu vrstu predmeta, a pripadaju grupi ne tako raširenih nalaza iz starijeg željeznog doba. Prvi pronalasci potiču iz dvojnog groba 1 (sl. 1).⁶⁸ Pored bronzanog, pronađen je i željezni umbo. Prepoznatljiv element nošnje iz 6. vijeka, pored drugih predmeta materijalne kulture, bile su višeglave igle tipa Donja Dolina. Pronađene su u muškim grobovima, ali poznati su i nalazi iz ženskih. Ovaj tip je poznat iz sva četiri groba sa umbima. Većina autora interpretirala je ove predmete kao igle ili, preciznije, kao višeglave igle.⁶⁹ U Donjoj Dolini je pronađeno ukupno 19 igala. Bile su uključene u grobni inventar osam grobova, nekoliko je pronađeno i izvan sačuvanih grobnih cjelina, a nekoliko igli je pronađeno u naselju.⁷⁰ Prema B. Čoviću, bile su karakteristične za ratničke grobove tokom faze 2a-b, koja, otprilike, pripada drugoj polovini 7. vijeka i prvoj polovini 6. vijeka.⁷¹ Njihova distribucija nije ograničena samo na Donju Dolinu, mogu da se pronađu kao dio grobnih cjelina sa područja Glasinca, ali i duž rijeke Save i Dunava, pa do ferigilškog kul-

black-burnished cup can help us establish a relative chronology for this grave (Pl. 2: 11). The form and manner of decoration fits the known distribution of related or identical ceramic types from Donja Dolina phase 3b.⁶⁴ Two amber beads (Pl. 2: 12), partially damaged, belong to type 5b according to the typology of A. Palavestra.⁶⁵

GRAVE 5/82

This grave belongs to the group of rich warrior graves from the Donja Dolina necropolis.⁶⁶ Its significance lies not so much in the quantity of finds yielded, but in the selection of items present. Grave finds include a bronze shield boss (Pl. 3: 13), iron spear (Pl. 3: 14), and curved iron knife (Pl. 3: 15). This selection of findings is typical of the rich warrior graves from Donja Dolina. The circular shield boss is made from thin bronze sheet, with a rectangular iron thorn on the top. The rim is decorated with punctured convex surface holes, with small punctured dots around them. The central part is raised, and has the form of a ribbed *omphalos*, capped by the iron thorn.

Of great value in this regard is the inventory of other graves from Donja Dolina which were found to contain the same type of shield boss. Similar shield bosses were also discovered in Graves 1, 27, 37 and 39, and, even more interesting, in one part of the necropolis at Greda Mate Petrovića mlađeg.⁶⁷ The shield-buckle, *phalera*, or shield boss, all commonly used terms for this kind of object, belongs to a group of less-widespread finds from the Early Iron Age. The first finds come from Double Grave 1 (fig. 1).⁶⁸ In addition to the bronze boss, there was also an iron shield boss. A recognizable element of 6th century BC fashion, among other items of material culture, were multi-headed pins of Donja Dolina type. Generally found in male graves, but known also from female graves, this type is present in all four graves with shield bosses. Most authors interpret these objects as pins, or, more precisely, multi-headed pins.⁶⁹ At Donja Dolina, a total of 19 pins were discovered. They were included in the inventories of eight graves, with a few also being found outside preserved graves, and several pins being discovered within the settlement.⁷⁰ According to B. Čović, they were characteristic of warrior graves from phase 2a-b, which would be approximately synchronous with the second half of the 7th century and first half of the 6th century BC.⁷¹ Their distribution is not limited to Donja Dolina, and they can be found as part of grave assemblages from the Glasinac area, and also the region extending along the Sava and Danube, up to the Ferigile cultural sphere.⁷² One example comes from tumulus VII/1 at Kaptol.⁷³

to finds of Early La Tène fibulae (Mikić 1987, 41).

64 Čović 1987a, 261; Marić 1964.

65 Palavestra 1993, 184.

66 There is no mention of this grave in Ž. Mikić's anthropological study from 1987.

67 Truhelka 1902, 260; Vasić 1982, 14; Teržan 1987, 17; Potrebeca 2008, 195; Egg 1996, 335, 344; Čović 1987a, 250; Merhart 1956, 81.

68 Truhelka 1902, 261.

69 Majnarić-Pandžić 2002, 283; Potrebeca 2013, 88.

70 Potrebeca 2008, 191.

71 Čović 1987a, 241, 246; Majnarić-Pandžić 2002, 283. Within the Glasinac culture, they are characteristic of IVC-2 phase (Čović 1987b, 620).

72 Majnarić-Pandžić 2002, 287; Vasić 1989, 108.

73 Potrebeca 2003, 223; Potrebeca 2008, 191; Potrebeca 2013, 88.

ma nalazima ranolatenskih fibula (Mikić 1987, 41).

64 Čović 1987a, 261; Marić 1964.

65 Palavestra 1993, 184.

66 Ovaj grob nije spomenut u antropološkom istraživanju Ž. Mikića iz 1987. godine.

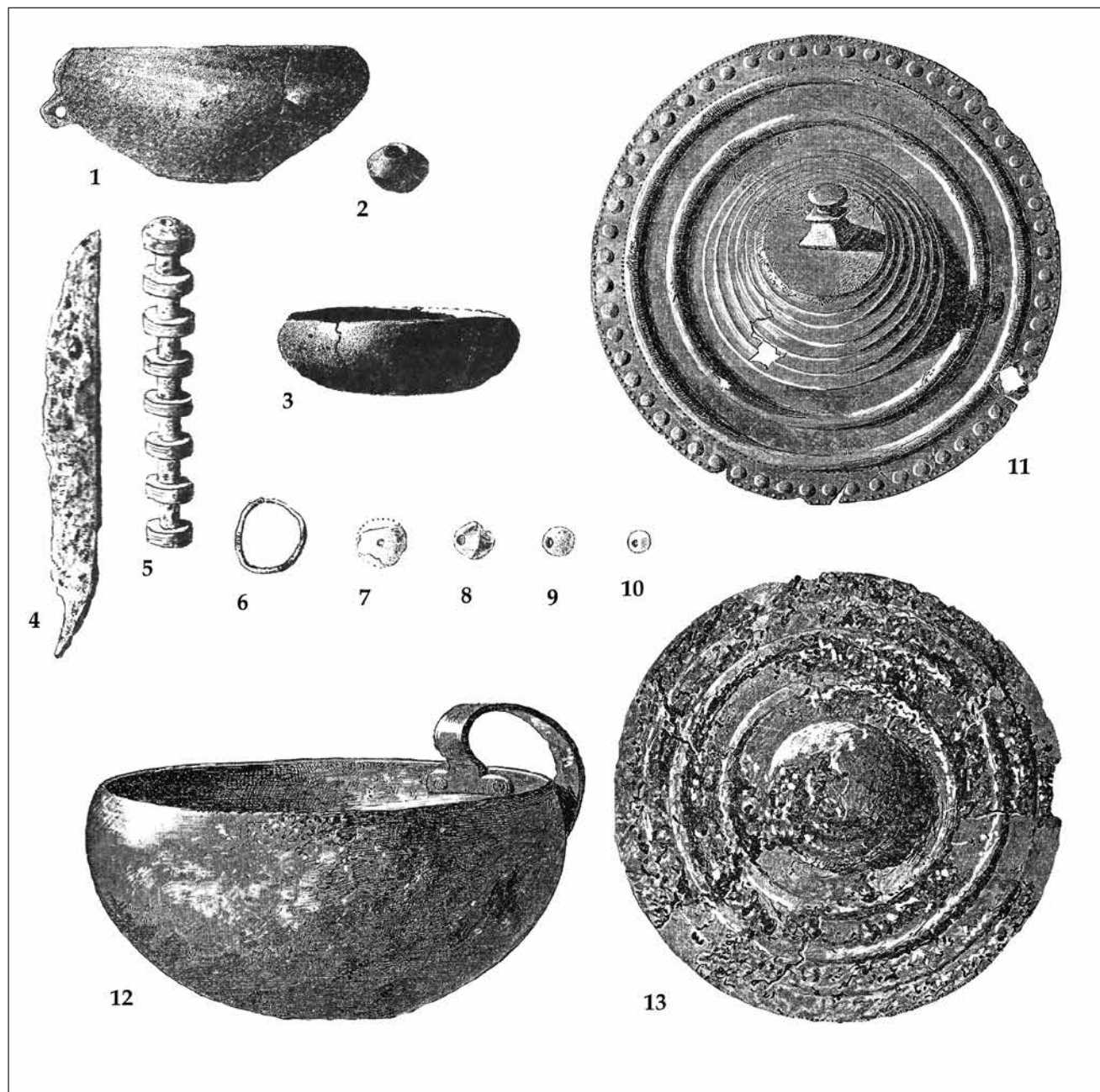
67 Truhelka 1902, 260; Vasić 1982, 14; Teržan 1987, 17; Potrebeca 2008, 195; Egg 1996, 335, 344; Čović 1987a, 250; Merhart 1956, 81.

68 Truhelka 1902, 261.

69 Majnarić-Pandžić 2002, 283; Potrebeca 2013, 88.

70 Potrebeca 2008, 191.

71 Čović 1987a, 241, 246; Majnarić-Pandžić 2002, 283. Unutar Glasinca karakteristični su za fazu IVC-2 (Čović 1987b, 620).

Sl. 1. Grob 1, greda M. Petrovića ml., Donja Dolina (Truhelka 1902, sl. 4–6, T. IX: 1–3, 5–11)

Fig. 1. Grave 1, Donja Dolina (Truhelka 1902, figs. 4–6, Pl. IX: 1–3, 5–11)

turnog kruga.⁷² Jedan primjer potiče iz humke VII/1 iz Kaptola.⁷³

Slični umbi pronađeni su u grobu 27 (sl. 2).⁷⁴ Ovo je jedan od najbogatije opremljenih ratničkih grobova sa nekropole u Donjoj Dolini. Predmeti iz ovog groba koji su, uz umbo, od posebnog značaja jesu rana varijanta ilirskog šljema tip II A i bronzana posuda tipa *lotus phiala*.⁷⁵ Oba nalaza predstavljaju uvezene predmete. Šljemovi iz Donje Doline, ali i iz

The shield boss found in Grave 27 was in many ways similar (fig. 2).⁷⁴ This is one of the most richly furnished warrior graves from the Donja Dolina necropolis. Items of particular interest from this grave, in addition to the shield boss, include the earlier variant or type II A Illyrian helmet, and a bronze vessel of *lotus phiala* type.⁷⁵ Both of these finds represent imported objects. The helmet from Donja Dolina but also from Kaptol give as the northernmost limit of their distribution throughout Posavina and Slavonia.⁷⁶ According to M. Blečić Kavur and A. Pravidur the origin/work-

⁷² Majnarić-Pandžić 2002, 287; Vasić 1989, 108.

⁷³ Potrebeca 2003, 223; Potrebeca 2008, 191; Potrebeca 2013, 88.

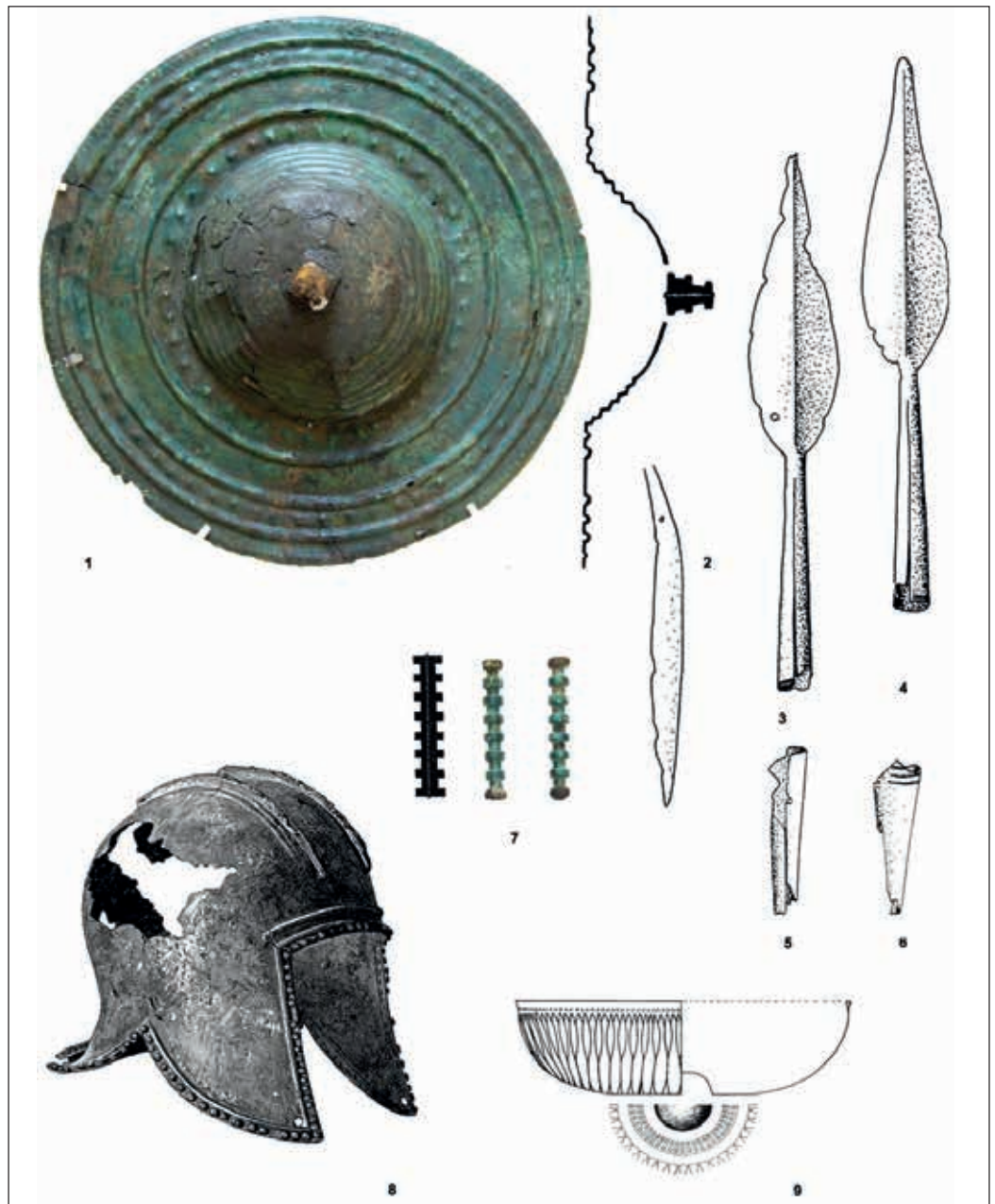
⁷⁴ Truhelka 1902, 266, 268.

⁷⁵ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 40; Jašarević 2014, 64; Gavranović 2011, 155, 158; Vasić 1983, 188.

⁷⁴ Truhelka 1902, 266, 268.

⁷⁵ Blečić Kavur, Pravidur 2012, 40; Jašarević 2014, 64; Gavranović 2011, 155, 158; Vasić 1983, 188.

⁷⁶ Potrebeca 2008, 193–194; Teržan 1987, 17; Potrebeca 2013, 88.

Sl. 2. Grob 27, greda M. Petrovića ml., Donja Dolina (Blečić Kavur, Pravidur 2012, sl. 2)

Fig. 2. Grave 27, Donja Dolina (Blečić Kavur, Pravidur 2012, fig. 2)

Kaptola⁷⁶, daju nam najsjeverniju granicu njihove distribucije u Posavini i Slavoniji. M. Blečić Kavur i A. Pravidur, porijeklo/radionicu ovog tipa šljema smještaju u Makedoniju, gdje su se ovi šljemovi pronalazili samo u grobovima bogatijih pa čak i kneževskih ukopa.⁷⁷ Ovi šljemovi su pronađeni u Grčkoj samo u hramovima, ali mogu da se povežu sa teritorijom antičke Makedonije.⁷⁸ Od velike važnosti je takođe nalaz bronzane posude, *phiale*. Predstavlja jedan od najčešćih orijentalnih oblika u Grčkoj i Makedoniji tokom druge polovine 6. vijeka. Ovaj tip se u velikim količinama pojavljuje

shop of this type of helmet lay in Macedonia, where these helmets are found only in the graves of wealthier, even princely, burials.⁷⁷ In Greece, these helmets are found only in sanctuaries, but can also be linked with the territory of ancient Macedonia.⁷⁸ Also of great value is the find of a bronze, *phiale* vessel. It represents one of the most common oriental shapes in Greece and Macedonia during the second half of the 6th century BC. This type appears in large number in Greek sanctuaries (Perachora, Argos, Olympia, Delphi, Dodona), but is also known from funerary contexts (Troizen, Trebenište, Osovo, Donja Dolina, Radolište,

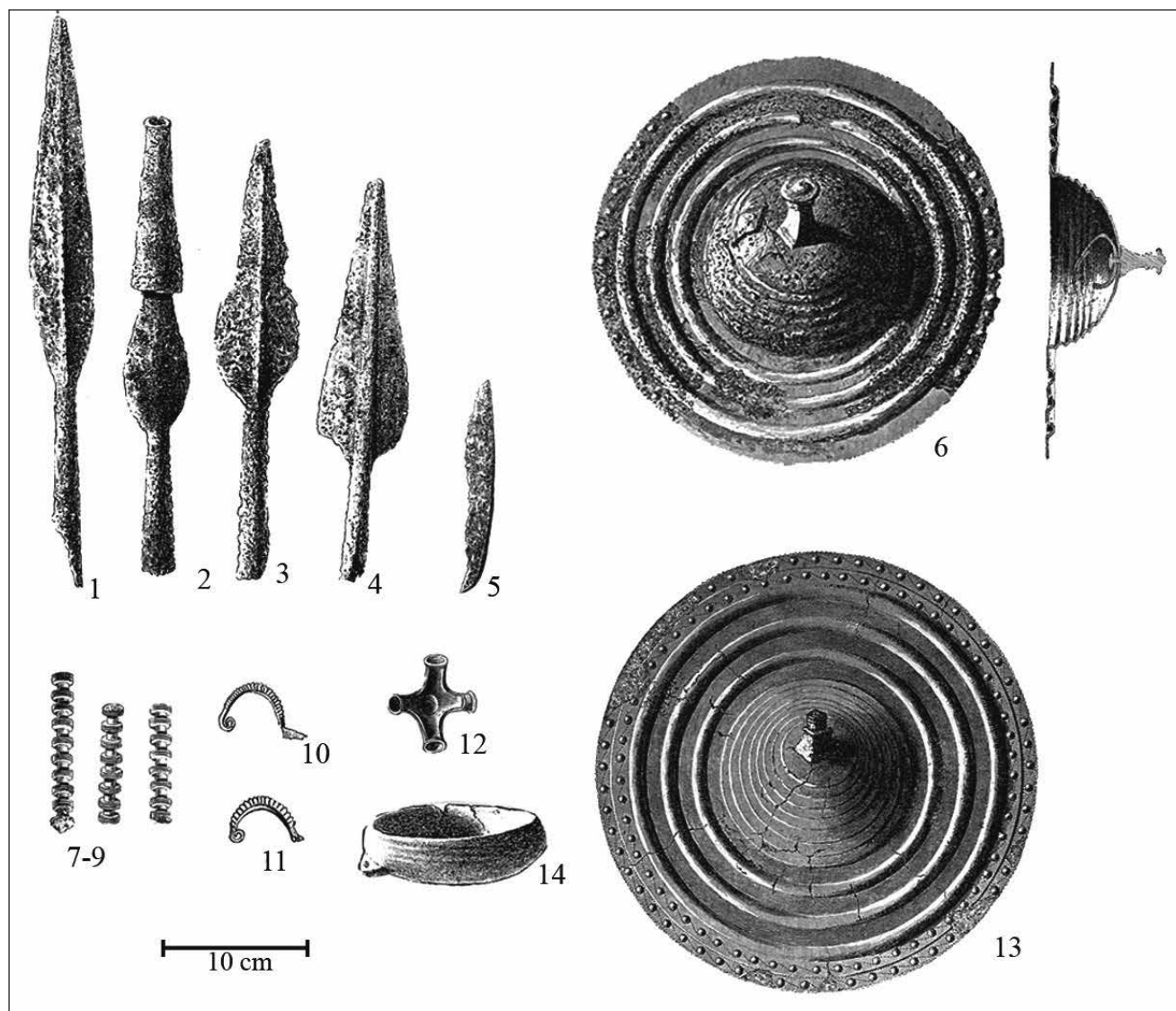
76 Potrebica 2008, 193–194; Teržan 1987, 17; Potrebica 2013, 88.

77 Blečić Kavur, Pravidur 2012, 45; Vasić 2010, 37.

78 Blečić Kavur, Pravidur 2012, 45.

77 Blečić Kavur, Pravidur 2012, 45; Vasić 2010, 37.

78 Blečić Kavur, Pravidur 2012, 45.

Sl. 3. Grob 37, greda M. Petrovića ml., Donja Dolina (Gavranović 2011, sl. 170)

Fig. 3. Grave 37, Donja Dolina (Gavranović 2011, fig. 170)

u grčkim hramovima (Perachora, Argos, Olympia, Delphi, Dodona), ali je takođe poznat i iz pogrebnih konteksta (Troizen, Trebenište, Osovo, Donja Dolina, Radolište, Milci, Pilatovići, Potpećine).⁷⁹ „Grčka“ verzija se najvjerovatnije pojavila u prvoj polovini 6. vijeka, ali je postala popularna u južnoj Grčkoj, Makedoniji, Trakiji i u pograničnom pojasu Balkana tokom druge polovine 6. vijeka i kroz 5. vijek.⁸⁰ U svjetlu cjelokupne interpretacije materijala, grob se datuje u posljednju četvrtinu 6. vijeka ili u fazu 2b kulturnog kompleksa Donja Dolina – Sanski Most.⁸¹ Takođe, prema D. Berciu, sličan bronzani

Milci, Pilatovići, Potpećine).⁷⁹ The ‘Greek’ version probably appeared in the first half of the 6th century BC, but became increasingly popular in Southern Greece, Macedonia, Thrace and the Balkan hinterland during the second half of the 6th through to the 5th century BC.⁸⁰ In the light of the entire assemblage, the grave can be dated to the fourth quarter of the 6th century BC, or phase 2b of the Donja Dolina – Sanski Most cultural complex.⁸¹ Also, according to D. Berciu, similar bronze shield bosses, with a raised central part, and probably capped by an iron thorn, were discovered at Svințița in Romania.⁸²

⁷⁹ Sideris 2006, 342; Jašarević 2014, 62–64; Хусеновски 2015, 17–18. U ovom kontekstu, lotus phiala iz kneževskog groba u Osovo pripada drugom tipu fijale koji je blizak ranijim nalazima iz Gordiona ili uvezene fijale sa Delfa. Fijala iz Osova može da se datuje ranije od svih drugih nalaza u grobu, stoga je njeno datovanje određeno u fazu Ha C2 (Trachsel 2004, 299; Jašarević 2014, 60, T. V: 1, T. VI: 4).

⁸⁰ Sideris 2006, 342; Jašarević 2014, 62–64.

⁸¹ Čović 1987, 245, 250–251; Blečić Kavur, Pravidur 2012, 42.

⁷⁹ Sideris 2006, 342; Jašarević 2014, 62–64; Хусеновски 2015, 17–18. In this context, the lotus phiala from Osovo princely burial belongs to another type of phiala which is closer to the finds from Gordion, or imported phiala from Delphi. Phiala from Osovo can be dated to earlier than all other findings in the grave, therefore its dating is placed in Ha C2 phase (Trachsel 2004, 299; Jašarević 2014, 60, T. V: 1, T. VI: 4)

⁸⁰ Sideris 2006, 342; Jašarević 2014, 62–64.

⁸¹ Čović 1987, 245, 250–251; Blečić Kavur, Pravidur 2012, 42.

⁸² Berciu 1958, 447.

umbo sa podignutim centralnim dijelom i najvjerovatnije željeznim trnom pronađen je u Svinići u Rumuniji.⁸²

Grob 37 je takođe bogato opremljen, gdje je pored bronzanog pronađen i željezni umbo (sl. 3)⁸³. Među njima ne postoji stvarna razlika u obliku i načinu dekoracije. R. Vasić bilježi da bi ovaj tip željeznog umba mogao biti lokalna varijanta inspirisana uvezenim bronzanim primjercima i stoga pripada istom periodu.⁸⁴ Z. Marić takođe misli da je ovo lokalni tip inspirisan grčkom formom.⁸⁵ Isti tip ovog željeznog umba dolazi iz kneževskog groba u Atenici.⁸⁶ Dva željezna umba pronađena su u centralnom grobu iz humke II, zajedno sa uvezenim željeznim dvosjeklim mačem, ksifosom.⁸⁷ Grob je datovan, prema cjelokupnom inventaru, na kraj 6. i početak 5. vijeka ili u fazu Glasinac Va.⁸⁸ Mač *xiphos* sa dvije oštrice takođe je poznat iz groba 3 sa nekropole u Sanskom Mostu, datovan oko 500 p. n. e.⁸⁹ Prema B. Čoviću, ovaj grob bi mogao da bude datovan i nekoliko decenija prije ili u fazu Donja Dolina 2b.⁹⁰ *Xyphos* je bio veoma skupa vrsta oružja i kao takav je često povezivan sa ratničkom aristokratijom. U mnogim slučajevima posmatran je više kao *insignia*, nego kao pravo funkcionalno oružje.⁹¹

Čini se da su lokalni oblici umba napravljeni samo od željeza. Na Glasincu je jedan oblik željeznog umba pronađen u Vrlazju, humka VII/1, datovan u glasinacčku fazu Va.⁹² Željezni umbi su takođe poznati sa lokaliteta u zapadnoj i centralnoj Srbiji, fragment umba dolazi iz humke IV u Krivoj Reci.⁹³ Drugi umbi su poznati sa lokaliteta u Ljuljacima⁹⁴ i Mrčajevcima,⁹⁵ iz centralne Srbije. Iz ratničkog groba I/17 sa Romaje dolazi veoma dobro očuvani željezni umbo⁹⁶, različitog oblika od onih iz Donje Doline i većih dimenzija, iako se često upoređuju. Željezni trn nije izliven posebno, nego se cijeli umbo napravljen iz jednog komada željeznog lima.

Posljednji, do sada poznati, grob u kojem je pronađen željezni umbo jeste grob 39 (sl. 4).⁹⁷ Napravljen je od tankog željeznog lima, ali na isti način kao oni od bronzne. Od svih grobnih nalaza, kulturološki i hronološki najvažniji je nalaz jednosjeklog mača sa zakrivljenom drškom. Mač sa zakrivljenom drškom iz groba 39 pripada grupi oružja sa jednom oštricom koje su koristili narodi na zapadnim i sjevernim mediteranskim obalama i u pograničnom pojasu Balkana tokom željeznog doba.⁹⁸ Pretpostavlja se da su *machairae*⁹⁹ bile veoma efektivno oružje, cijenjeno zbog svoje izbalan-

Grave 37 is also a richly furnished grave, where, in addition to the bronze boss, an iron shield boss was also found (fig. 3).⁸³ In the form and manner of decoration, there is no real difference between these. R. Vasić notes that the iron shield boss type could be a local variant inspired by imported bronze pieces, and therefore would belong to the same period.⁸⁴ Z. Marić also believes that this is a local type inspired by a Greek form.⁸⁵ The same type of iron shield boss comes from a princely grave from Atenica.⁸⁶ Two iron shield bosses were found in a central grave in Tumulus II, together with an imported double-edged iron sword, or *Xiphos*.⁸⁷ The grave was dated, based on its inventory, to the late 6th or early 5th century BC, or Glasinac Va phase.⁸⁸ A *xiphos* was also present in Grave 3 at the Sanski Most necropolis, dated to around 500 BC.⁸⁹ According to B. Čović, this grave could be dated a few decades earlier, to a period coinciding with Donja Dolina phase 2b.⁹⁰ The *xiphos* was a highly expensive form of weaponry, and as such, it was often associated with the warrior aristocracy. In many cases they are believed to have acted as *insignia*, rather than as truly functional weapons.⁹¹

It would seem that the local form of shield boss was made exclusively from iron. At Glasinac, one iron shield boss was found in Vrlazje, within Tumulus VII/1, dated to Glasinac Va phase.⁹² Iron shield bosses are also known from sites throughout Western and Central Serbia, such as Kriva Reka Tumulus IV, where a shield boss fragment was found.⁹³ Other shield bosses are known from Ljuljaci⁹⁴ and Mrčajevci⁹⁵ from Central Serbia. From warrior grave I/17 at Romaja necropolis comes a well-preserved iron shield boss,⁹⁶ different in form to those from Donja Dolina and bigger in size, although often compared. In this example, the iron thorn is not cast separately, but instead the whole shield boss is made from a single piece of iron sheet.

The last grave excavated to date in which a shield boss has been found is Grave 39 (fig. 4).⁹⁷ It was made from a thin iron sheet, but in the same manner as those made of bronze. Of all grave goods, both culturally and chronologically, the most important find is that of a single-edged sword with a bent hilt. The sword with a bent hilt from Grave 39 belongs to the group of curved single-edged weapons used by the peoples on the western and northern coasts of the Mediterranean and in the Balkan hinterland throughout the Iron Age.⁹⁸ *Machairas*⁹⁹ were supposedly highly effective weapons, appreciated for their balanced and manageable character, important especially in mounted battle. Primarily this type of sword is used for cutting,

82 Berciu 1958, 447.

83 Truhelka 1902, 270–271.

84 Vasić 1982, 14; Potrebnica 2008, 195.

85 Marić 1964, 36.

86 Ђукнић, Јовановић 1966, 33.

87 Vasić 1982, 15, 17; Ђукнић, Јовановић 1966, 33.

88 Vasić 2009, 111.

89 Vasić 1982, 15, 17.

90 Čović 1987a, 246.

91 Blečić Kavur, Jašarević 2016, 232.

92 Lucentini 1981, 160, T. XIX: 11.

93 Гарашанин 1967, 47; Vasić 1982, 14.

94 Срејовић 1990, 145.

95 Стојић 1997, 33.

96 Đurić et al. 1975, 66, T. XIV: 11.

97 Truhelka 1902, 271–272.

98 Gaspari, Mlinar 2005, 174; Laharnar 2012, 139

99 Termin koji se uobičajeno koristi u literaturi za željeznodobne zakrivljene mačeve sa jednom oštricom jeste machaira/μαχαίρα (Quesada Sanz 1994, 77–78).

83 Truhelka 1902, 270–271.

84 Vasić 1982, 14; Potrebnica 2008, 195.

85 Marić 1964, 36.

86 Ђукнић, Јовановић 1966, 33.

87 Vasić 1982, 15, 17; Ђукнић, Јовановић 1966, 33.

88 Vasić 2009, 111.

89 Vasić 1982, 15, 17.

90 Čović 1987a, 246.

91 Blečić Kavur, Jašarević 2016, 232.

92 Lucentini 1981, 160, T. XIX: 11.

93 Гарашанин 1967, 47; Vasić 1982, 14.

94 Срејовић 1990, 145.

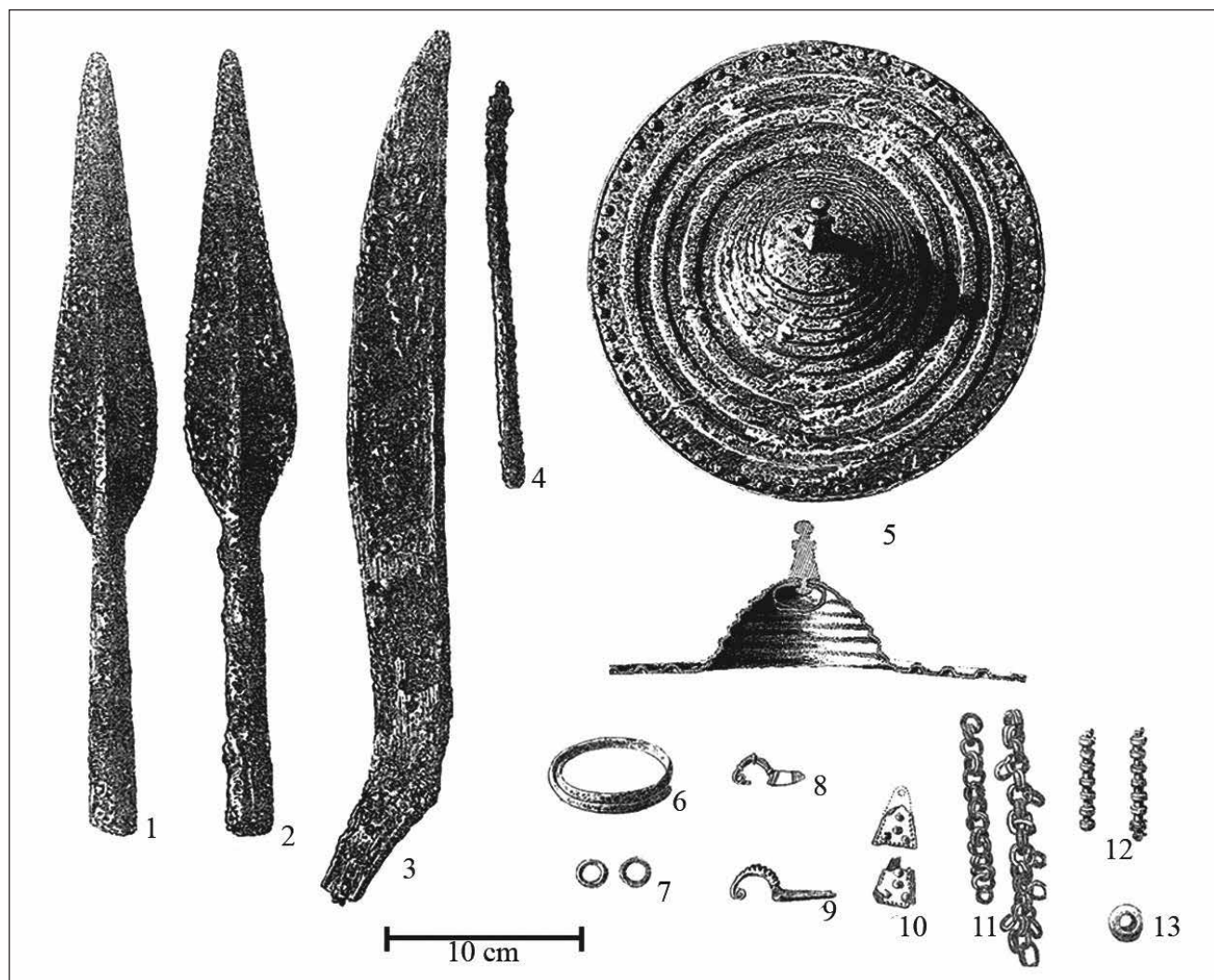
95 Стојић 1997, 33.

96 Đurić et al. 1975, 66, T. XIV: 11.

97 Truhelka 1902, 271–272.

98 Gaspari, Mlinar 2005, 174; Laharnar 2012, 139

99 The term commonly used in the literature for the single-edged curved swords from the Early Iron Age is machaira/μαχαίρα (Quesada Sanz 1994, 77–78).

Sl. 4. Grob 39, greda M. Petrovića ml., Donja Dolina (Gavranović 2011, sl. 169)

Fig. 4. Grave 39, Donja Dolina (Gavranović 2011, fig. 169)

siranosti i funkcionalnosti, a posebno u borbi na konjima. Ovaj tip mačeva primarno se koristio za sječnje i samo sekundarno za udaranje, kao sablja, nasuprot falkati.¹⁰⁰ Tipološki i hronološki razvoj željeznih mahaira bazira se na osnovnoj studiji o ovoj vrsti nalaza u istočnoj alpskoj regiji i na Balkanu, koju je objavio M. Guštin.¹⁰¹ Mahaira iz groba 39 pripada kasnijoj varijanti zakrivljenih mačeva sa jednom oštricom, tzv. tip mahaire Donja Dolina - Teržišče. Mačevi varijante Donja Dolina - Teržišče razlikuju se od ranije Basarabi varijante,¹⁰² s tipičnim T- oblikom drške.¹⁰³ Njihova distribucija ograničena je u području između Istočnih Alpi i sjeverne Bosne.¹⁰⁴ Mačevi iz ove grupe pokazuju znatne varijacije u pogledu njihove dužine i ugla između

and only secondarily for thrusting, as a sabre, and contrary to a falcata.¹⁰⁰ The typological and chronological development of the iron machaira swords is based on a basic study of finds in the Eastern Alpine region and the Balkans published by M. Guštin.¹⁰¹ The machaira from Grave 39 belongs to the later variant of single-edged curved swords, the so-called Donja Dolina-Teržišče type of machaira. Swords of the Donja Dolina-Teržišče variant are different from the earlier Basarabi variant¹⁰² – with a typical T-shaped hilt.¹⁰³ They are distributed throughout the area between the Eastern Alps and Northern Bosnia.¹⁰⁴ Swords of this group show considerable variety in terms of both their length and the angle between the blade and the hilt. Related to Donja Dolina-Teržišče variant are

¹⁰⁰ Gaspari, Mlinar 2005, 174.

¹⁰¹ Guštin 1974.

¹⁰² Božič 2015, 45–52. D. Božič je u skorašnje vrijeme sastavio spisak sa opisom svih poznatih nalaza varijante Basarabi, osim novijeg nalaza iz Čvirigoveca u blizini Trenčianskih Teplica u zapadnoj Slovačkoj (Čambal 2015, 215).

¹⁰³ Gaspari, Mlinar 2005, 174; Gavranović 2011, 117.

¹⁰⁴ Guštin 1974, 79.

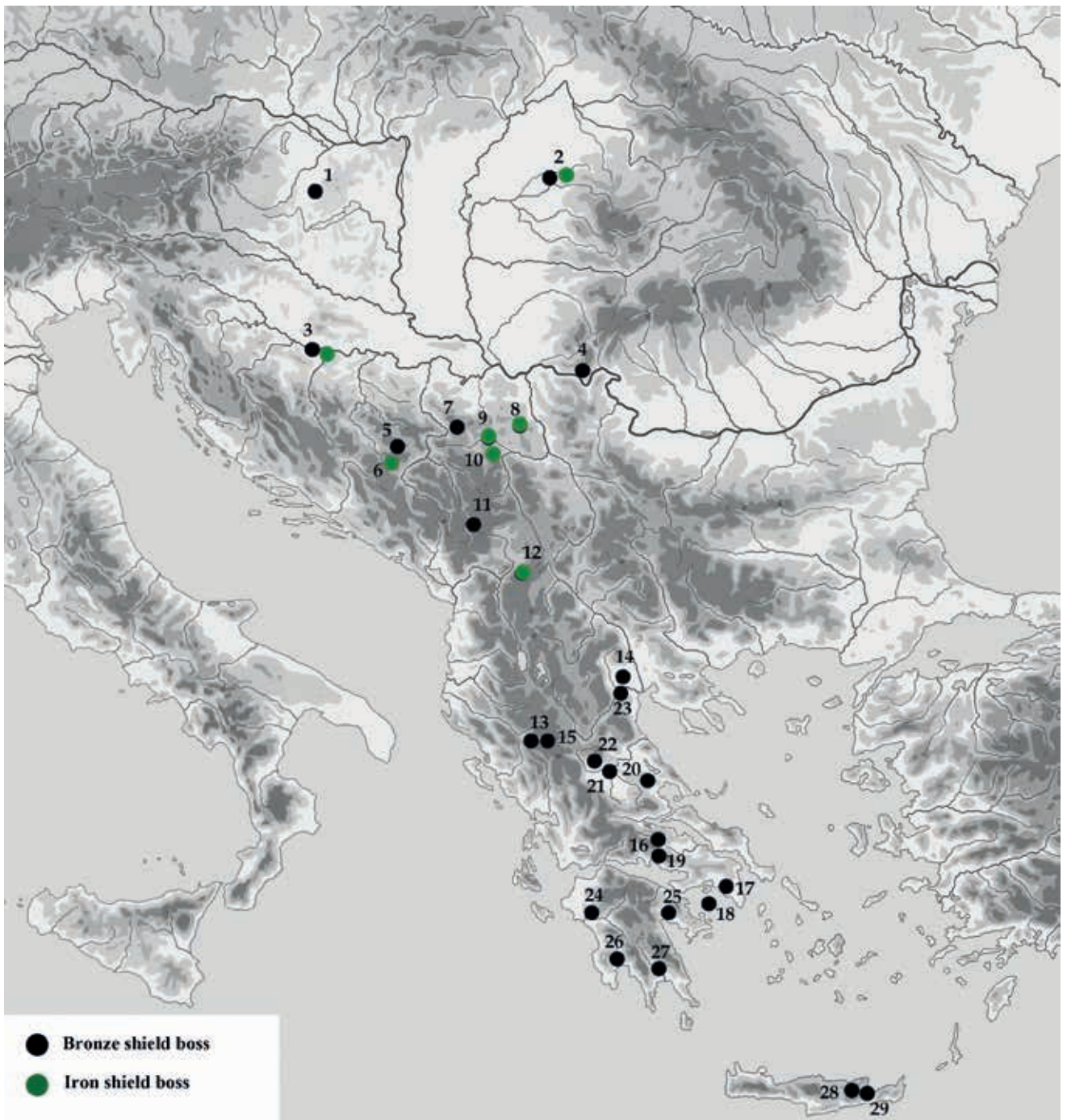
¹⁰⁰ Gaspari, Mlinar 2005, 174.

¹⁰¹ Guštin 1974.

¹⁰² Božič 2015, 45–52. Recently, D. Božič made a list containing a description of all known finds of the Basarabi variant, with the exception of the newly discovered sword from the site of Čvirigovec, near Trenčianske Teplice in Western Slovakia (Čambal 2015, 215).

¹⁰³ Gaspari, Mlinar 2005, 174; Gavranović 2011, 117.

¹⁰⁴ Guštin 1974, 79.

Sl. 5. Karta distribucije umba štitova 1. Somlóvásárhely; 2. Ártánd; 3. Donja Dolina; 4. Svinița; 5. Čitluci; 6. Vrlazje; 7. Kriva Reka; 8. Ljuljaci; 9. Atenica; 10. Mrčajevci; 11. Lušac; 12. Romaja; 13. Vitsa; 14. Archontiko; 15. Dodona; 16. Kalapodi; 17. Athen; 18. Agina; 19. Delphi; 20. Pherai; 21. Philia; 22. Hexalophos; 23. Vergina; 24. Olympia; 25. Tyrins; 26. Nichoria; 27. Sparta; 28. Kavousi; 29. Mouliana (nadopunjeno prema: Teržan 1995; Egg 1996; Crysostomou 2012)

Fig. 5. Distribution map of shield bosses 1. Somlóvásárhely; 2. Ártánd; 3. Donja Dolina; 4. Svinița; 5. Čitluci; 6. Vrlazje; 7. Kriva Reka; 8. Ljuljaci; 9. Atenica; 10. Mrčajevci; 11. Lušac; 12. Romaja; 13. Vitsa; 14. Archontiko; 15. Dodona; 16. Kalapodi; 17. Athen; 18. Agina; 19. Delphi; 20. Pherai; 21. Philia; 22. Hexalophos; 23. Vergina; 24. Olympia; 25. Tyrins; 26. Nichoria; 27. Sparta; 28. Kavousi; 29. Mouliana (supplemented after: Teržan 1995; Egg 1996; Crysostomou 2012)

oštrice i drške. Mahaire varijante Navilara iz Picenuma povezane su sa varijantom Donja Dolina - Teržišče, datuju se u prvu polovinu 7. vijeka ili faze Navilara IIb/IIIa. Većina od 10 nalaza varijante Donja Dolina - Teržišče dolazi iz grobova iz regije Istočnih Alpi, kao i ostava iz Tržišča pripadaju horizontu Ha C2,¹⁰⁵ dok su nalazi iz Donje Doline datovani u 6. vijek ili fazu 2b-c, prema B. Čoviću.¹⁰⁶ Još jedan dobar hronološki pokazatelj iz ovog groba jeste nalaz fibule tipa Borajna i fibule sa rebrastim lukom i dugim asimetričnim nogama, koje se datuju u glasinačku fazu IVC-2.¹⁰⁷ U poređenju sa ovim nalazima, zakrivljeni mačevi sa jednom oštricom iz Sanskog Mosta i najvjerovatnije iz Ritešića datuju se u 5. vijek, period kada su mačevi i duge zakrivljene oštrice bili više u upotrebi.¹⁰⁸

Skoro svi autori koji su obrađivali ovaj tip odbrambenog oružja navode da se radi o predmetima uvezenim iz Grčke.¹⁰⁹ Kao veza između umba iz Donje Doline i onih iz Grčke, često se spominjao umbo sa Glasinca, grob Čitluci I/5.¹¹⁰ Ovaj kneževski grob je sadržavao bogate grobne predmete, koji uključuju uvezene knemide, bronzane posude, nakit, opremu za konje i oružje.¹¹¹ U stvari, možemo sa sigurnošću da kažemo da se ovaj tip razlikuje na mnogo načina od poznatih tipova iz Donje Doline. Najprije u veličini, gdje ima prečnik od samo 16 cm, dok prečnici nalaza iz Donje Doline iznose između 28 i 38 cm.¹¹² Nalaz iz Čitluka može takođe da se poveže sa jednom specifičnom grupom bronzanih umba ili falera koje je Marcus Egg u svojoj studiji klasifikovao kao tip F.¹¹³ Primarno su napravljeni od bronzine i njihovo porijeklo zaista treba tražiti u Grčkoj.¹¹⁴ Pored ove primarne distribucije u Grčkoj, poznato je i nekoliko nalaza iz pograničnog pojasa Balkana i Panonije (sl. 5). Umbo iz Somlóvásárhelya u Mađarskoj pripada ovoj grupi F i može se datovati u Ha C1 ili kraj 8. i prvu polovinu 7. vijeka.¹¹⁵ Prema M. Eggu, umbo iz Čitluka datuje se u 7. vijek i predstavlja *terminus ante quem* za pronalazke iz ove grupe F.¹¹⁶ Nažalost, njegovo datovanje je bazirano na ranijoj hronologiji. Autor nije uzeo u obzir datovanje bazirano na studijama B. Čovića.¹¹⁷ Prema B. Čoviću i kasnije R. Vasiću kneževski grob iz Čitluka ne može biti stariji od sredine 6. vijeka ili glasinačke faze IVC-2.¹¹⁸ Takođe, ovoj grupi F mogu da se dodaju dva bronzana umba sa lokaliteta Lušac u blizini Berana u Crnoj Gori.¹¹⁹ Imaju najmanji prečnik: 13,2 cm i 13,5 cm i visinu od samo 1 cm.¹²⁰ Ovo je jedan od

the machairas of the Navilara variant from Picenum, dated to the first half of 7th century BC, or Navilara IIb/IIIa phase. Most of the 10 grave finds of the Donja Dolina-Teržišče variant from the Eastern Alpine region, as well as the Teržišče hoard, belong to the Ha C2 horizon,¹⁰⁵ while finds from Donja Dolina were dated by B. Čović to the 6th century BC, or phases 2b-c.¹⁰⁶ A further reliable chronological marker from this grave is the find of a Borajna type fibula and a fibula with ribbed bow and long asymmetrical feet, both dated to the Glasinac IVC-2 horizon.¹⁰⁷ Compared to these findings, curved single-edged swords from Sanski Most and most probably from Ritešić can be dated to the 5th century BC, a period when swords and curved long blades were more commonly in use.¹⁰⁸

Almost all authors who have dealt with this type of defensive weapon have stated that they are imported objects from Greece.¹⁰⁹ As a link between shield bosses from Donja Dolina and those from Greece, a shield boss from the Glasinac site of Čitluci Grave I/5 is often drawn into comparisons.¹¹⁰ This princely burial contained rich grave goods that included imported greaves, bronze vessels, ornaments, horse gear and weapons.¹¹¹ We can state with a degree of certainty that this type is in many ways different from those known from Donja Dolina, primarily in terms of its size, being just 16 cm in diameter, in comparison to the examples from Donja Dolina, which are between 28 cm and 38 cm in diameter.¹¹² The find from Čitluci can be associated with a specific group of bronze shield bosses or phalerae that Marcus Egg, in his study, classified as type F.¹¹³ They are primarily made of bronze and indeed their origins should be sought in Greece.¹¹⁴ Beyond their primary distribution in Greece, several finds are known from throughout the Balkan hinterland and Pannonia (fig. 5). A shield boss from Somlóvásárhely in Hungary belongs to this group F and is dated to HaC1 or the end of the 8th century to the first half of the 7th century BC.¹¹⁵ According to M. Egg, the shield boss from Čitluci is dated to the 7th century BC, and represents a *terminus ante quem* for finds from this group F.¹¹⁶ Unfortunately, his dating is based on an earlier chronology, and the author did not take into account the dating based on the studies of B. Čović.¹¹⁷ According to B. Čović, and later R. Vasić, the princely grave from Čitluci cannot be older than the mid-6th century BC, or the Glasinac IVC-2 phase.¹¹⁸ Also two bronze shield bosses from the site of Lušac, near Berane in Montenegro can be attributed to this group F.¹¹⁹ They are the smallest in diameter, being just 13.2 cm and 13.5 cm, with a depth of only 1 cm.¹²⁰ This

105 Slične skupine iz zapadne Slovenije (Trnovo), Friuli (Porpetto) i Istre (Pula-Tivoli, Kosmati Kostel) datuju se oko 600 p. n. e. (Laharnar 2012, 140).

106 Čović 1987a, 252; Gaspari, Mlinar 2005, 175; Gavranović 2011, 117; Laharnar 2012, 139; Marić 1964, 38–41.

107 Teržan 1987, 17, 19; Gavranović 2011, 195, 197.

108 Blečić Kavur, Jašarević 2016, 230–232.

109 Vasić 1982, 14; Potrebica 2008, 195; Паровић-Пешикан 1960, 24.

110 Teržan 1987, 17; Potrebica 2008, 195.

111 Čović 1987b, 616; Jašarević 2014, 53; Potrebica 2008, 195.

112 Паровић-Пешикан 1960, 24.

113 Egg 1996, 328–329.

114 Egg 1996, 329; Паровић-Пешикан 1960, 24.

115 Egg 1996, 352; Horváth 1969, 112; Potrebica 2013, 89.

116 Egg 1996, 352. Također, za datovanje štitova iz Donje Doline M. Eggs je koristio relativno nepouzdanu i zastarjelu hronologiju Z. Marića (Egg 1996, 344).

117 Čović 1987b, 613.

118 Čović 1987b, 613; Васић 2009, 110.

119 Марковић 1975, 230; Egg 1996, 344.

120 Марковић 1975, 230.

105 Similar hoards from Western Slovenia (Trnovo), Friuli (Porpetto) and Istria (Pula-Tivoli, Kosmati Kostel) are dated to around 600 BC (Laharnar 2012, 140).

106 Čović 1987a, 252; Gaspari, Mlinar 2005, 175; Gavranović 2011, 117; Laharnar 2012, 139; Marić 1964, 38–41.

107 Teržan 1987, 17, 19; Gavranović 2011, 195, 197.

108 Blečić Kavur, Jašarević 2016, 230–232.

109 Vasić 1982, 14; Potrebica 2008, 195; Паровић-Пешикан 1960, 24.

110 Teržan 1987, 17; Potrebica 2008, 195.

111 Čović 1987b, 616; Jašarević 2014, 53; Potrebica 2008, 195.

112 Паровић-Пешикан 1960, 24.

113 Egg 1996, 328–329.

114 Egg 1996, 329; Паровић-Пешикан 1960, 24.

115 Egg 1996, 352; Horváth 1969, 112; Potrebica 2013, 89.

116 Egg 1996, 352. Furthermore, it must be noted that for dating shield bosses from Donja Dolina, M. Egg employed the relatively unreliable and outdated chronology of Z. Marić (Egg 1996, 344).

117 Čović 1987b, 613.

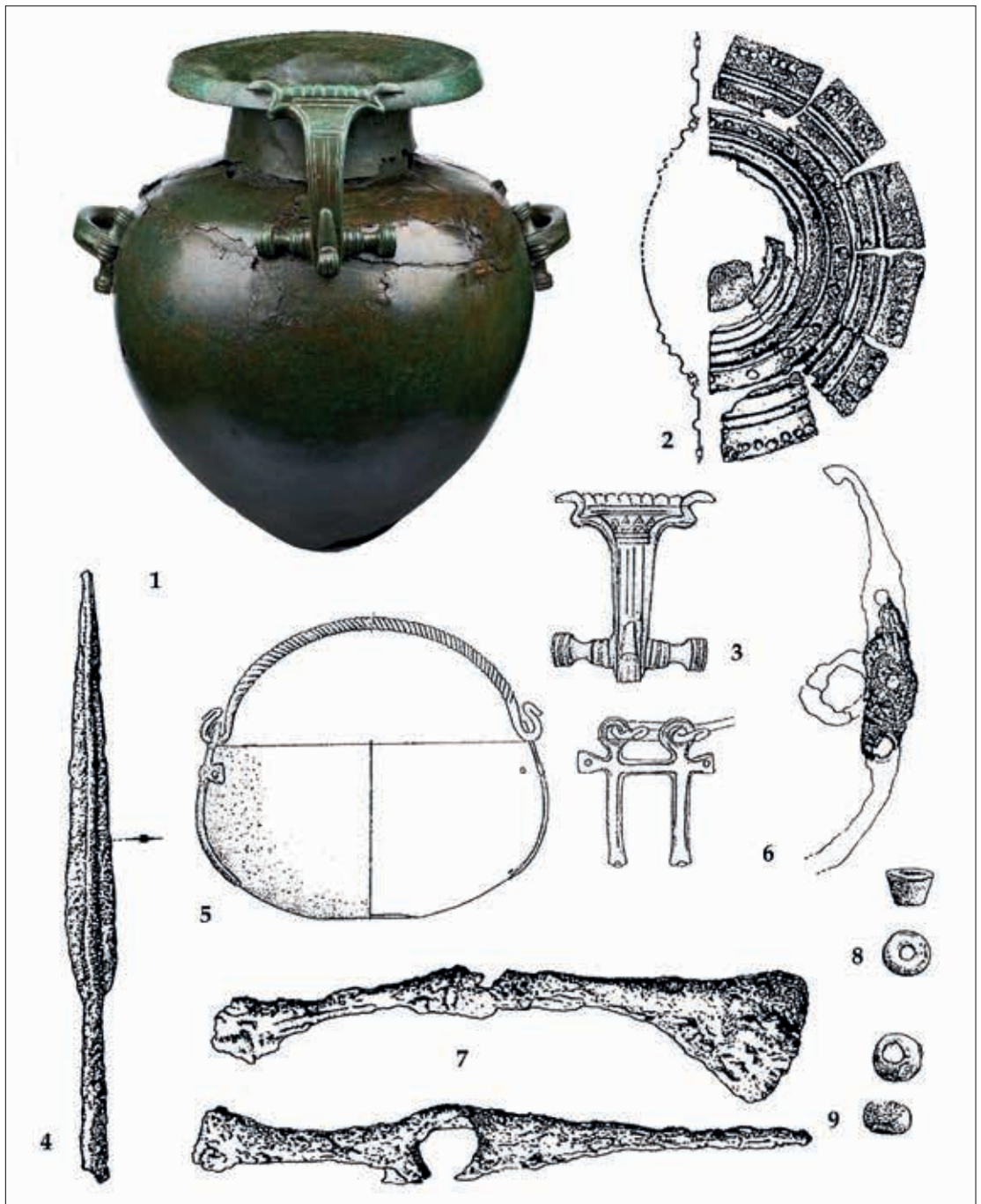
118 Čović 1987b, 613; Васић 2009, 110.

119 Марковић 1975, 230; Egg 1996, 344.

120 Марковић 1975, 230.

Sl. 6. Odabir grobnih nalaza iz kneževskog groba Artánd (Kemenczei 2009, T. 4: 1-8)

Fig. 6. Selection of grave finds from Ártánd princely burial (Kemenczei 2009, Pl. 4: 1-8)

dobrih primjera gdje se ovi predmeti mogu klasifikovati više kao falerae nego kao umbi.

Jedan od ranih primjera za ovaj tip bronzanog umba je iz Ártánd kneževskog groba u istočnoj Mađarskoj (sl. 6: 2).¹²¹ Ovaj bogato opremljeni grob, pored drugih predmeta, sadržavao je raniju varijantu lakonske hidrije, koja se datuje u period oko 600 p. n. e.¹²² U svojoj studiji o kulturnoj grupi Alföld T. Kemenczei odbacuje ideju M. Egga da se ovaj predmet može interpretirati kao falera ili dio

is a prime example of where these items can be classified as phalerae, rather than as shield bosses.

One of the early dates for this type of bronze shield boss comes from the princely grave at Ártánd, in Eastern Hungary (fig. 6: 2).¹²¹ This richly furnished grave contained, among other things, an earlier variant of a Laconian hydria, dated to the period around 600 BC.¹²² In his study on the Alföld cultural group, T. Kemenczei dismisses M. Egg's idea that this type of object can be interpreted as phalerae, or a piece of equine equip-

¹²¹ Kemenczei 2009, 50.

¹²² Stibbe 2003, 98; Васић 2009, 111; Kemenczei 2009, 71.

¹²¹ Kemenczei 2009, 50.

¹²² Stibbe 2003, 98; Васић 2009, 111; Kemenczei 2009, 71.

Sl. 7. Grob T 145, Archontiko
(snimila: D. Heilmann 2016.)

Fig. 7. Grave T 145, Archontiko
(photo by: D. Heilmann 2016)

Sl. 8. Grob T 443, Archontiko (Crysostomou, Crysostomou 2012, T. 2: 2)

Fig. 8. Grave T 443, Archontiko (Crysostomou, Crysostomou 2012, Pl. 2: 2)

konjske opreme i da se na osnovu drugih nalaza oružja klasifikuje kao umbo.¹²³ Razlika od tipa iz Donje Doline jeste u postojanju pravih zakivki, koje su slične nalazima iz kneževskog groba u Atenici.¹²⁴ Grob je datovan, na osnovu cjelokupnog sadržaja, u sredinu 6. vijeka.¹²⁵

Na kraju, ostaje nedefinisano porijeklo umba iz Donje Doline: da li su uvezeni¹²⁶ ili su lokalna imitacija uvezenih?¹²⁷

Protetkih godina došlo se do novih otkrića bronzanih umba iz antičke nekropole Archontiko u Makedoniji.¹²⁸ Ratnik iz groba T 145 (sl. 7) imao je ilirski šljem sa pričvršćenim zlatnim vezicama oko otvora za lice, bronzani umbo koji su autori nazvali tip *prsnе ploče*, željezna oružja (mač sa dvije oštrice sa zlatnim pločicama na dršci, dva koplja i zakrivljeni nož), zlatnu masku, zlatne vezice i druge predmete od zlata za odjeću, nakit, željezni model farmerskih kola sa dva točka, namještaj, šest bronzanih posuda (lebes, ojnohoja, plemohoja i tri fijale), glinenu figuru i atičku crnofiguralnu posudu. Grob se datuje u treću četvrtinu 6. vijeka.¹²⁹

Ratnički grob T 443 (sl. 8) sadržavao je ilirski šljem, bronzani umbo, željezna oružja (mač sa dvije oštrice sa zlatnim umetkom na jabučici, dva ko-

ment, and, based on other weapons finds, classifies it as a shield boss.¹²³ The difference between this and the Donja Dolina type is the presence of actual rivets, similar to the finds from the Atenica princely burial.¹²⁴ The grave was dated, based on its complete inventory, to the middle of the 6th century BC.¹²⁵

In the end, however, the origin of shield bosses from Donja Dolina remains undefined: Are they imported,¹²⁶ or are they local imitations of imported products?¹²⁷

In recent years, there have been some newer finds of bronze shield bosses from the ancient necropolis of Archontiko in Macedonia.¹²⁸ The warrior in grave T 145 (fig. 7) was accompanied by a bronze Illyrian helmet with attached gold bands around the opening for the face, a bronze shield boss, which authors call the “*breastplate*” type, iron weapons (double-edged sword with golden plates on its handle, two spearheads, and curved knife), a gold mask, gold bands and other pieces of gold sheet for clothing, jewellery, an iron models of a two-wheeled farm cart, furniture, six bronze vessels (a lebes, oinochoe, exaleiptron, and three phialai), a terracotta figurine and an Attic black-figure cup. The grave is dated to the third quarter of the 6th century BC.¹²⁹

Warrior grave T 443 (fig. 8) included a bronze Illyrian helmet, bronze shield boss, iron weapons

123 Kemenczei 2009, 51.

124 Kemenczei 2009, 51.

125 Vasić 2003, 121.

126 Vasić 1982, 14; Potrebica 2008, 195; Паровић-Пешикан 1960, 24.

127 Egg 1996, 335.

128 Crysostomou, Crysostomou 2012; Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007.

129 Crysostomou, Crysostomou 2012, 497.

123 Kemenczei 2009, 51.

124 Kemenczei 2009, 51.

125 Vasić 2003, 121.

126 Vasić 1982, 14; Potrebica 2008, 195; Паровић-Пешикан 1960, 24.

127 Egg 1996, 335.

128 Crysostomou, Crysostomou 2012; Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007.

129 Crysostomou, Crysostomou 2012, 497.

plja i noževe), dvije dvojne igle (jedna od željeza sa zlatnom pločastom glavom, jedna bronzana), zlatne trake za lice, željezne modele farmerskih kola sa dva točka, namještaj, željeznu kuku za podizanje grobnih priloga, sedam bronzanih posuda (lebes, ojnohoja i pet fijala) šest glinenih figura i dvije plastično dekorisane vaze, tri male ojnohoja od fajansa i dvije keramičke posude (jonski kalis i plemohoju); takođe se datuje u treću četvrtinu 6. vijeka.¹³⁰

Već je bilo ukazano na sličnost između bronzanih umba iz Donje Doline i onih u nekropoli Archontiko koje su pronašli A. Crysostomou i P. Crysostomou.¹³¹ Napravljeni su na isti način, istih dimenzija i datiraju iz istog perioda. Ovaj pronalazak umba povećava mogućnost da je porijeklo bronzanih umba negdje na području antičke Makedonije, što je takođe potvrđeno drugim nalazima iz Donje Doline. Osim opisanog ilirskog šljema tipa IIA ili *lotus phiale*, ovo uključuje druge različite tipove sitnih ornamenata.¹³²

Grob 5 takođe je sadržavao jedno željezno koplje, što je iznenađujuće, jer inače dolaze u parovima ili više njih. Željezna koplja pripadaju formi sa istaknutim srednjim rebrom pravougaonog presjeka, dok je tuljac kraći od oštrice. Ovaj tip se pojavljuje u ratničkim grobovima iz Donje Doline na kraju 7. i tokom 6. vijeka¹³³. U 6. i posebno u 5. vijeku željezna koplja bila su standardni dio vojne opreme i koristila su se u setovima od po nekoliko primjeraka.¹³⁴ Smatra se da period njihove upotrebe uopšteno spada u faze IVc–2/Va glasinacke kulture ili faze 2b-c kulturnog kompleksa Donja Dolina.¹³⁵

Zakrivljeni željezni nož također je elementarni dio opreme ratnika iz ranog željeznog doba. Oni su uvijek bili sastavni dio vojne opreme, počevši još od kasnog bronzanog doba.¹³⁶ Pojavljuju se u dva osnovna oblika, i to: noževi sa drškom u obliku trna ili sa ravnom pločastom drškom. Nož iz groba 5 pripada tipu sa drškom u obliku trna. U grobovima ratnika iz Donje Doline noževi sa drškom u obliku trna počinju da se pojavljuju u 7. vijeku i ostaju veoma popularni kroz cijeli 6. vijek, čak i u 5. vijeku, prema nalazima iz nekropole u Čarakovu.¹³⁷ Zakrivljeni željezni noževi sa ravnom drškom počinju da se pojavljuju krajem 8. vijeka. Veoma su popularni u Glasincu tokom 7. i 6. vijeka i pružaju dobar hronološki pokazatelj za datovanje grobova iz Donje Doline.¹³⁸ Pored vojne uloge, kao oružje, velika je vjerovatnoća da je njihova uloga bila i utilitarne prirode.

(double-edged sword with gold inlay on its pommel, two spearheads, and knives), two double pins (one iron with a gold-en plate on its head, one bronze), gold strips for the face, iron models of a two-wheeled farm cart, furniture, an iron hook for suspending grave offerings, seven bronze vessels (lebes, oinochoe, and five phialai), six terracotta figurines and two plastic vases, three small faience oinochoai, and two clay vessels (an Ionian cylix and an exaleiptron), also dated to the third quarter of the 6th century BC.¹³⁰

The similarity between the bronze shield bosses from Donja Dolina and those found at the Archontiko necropolis has already been indicated by A. Crysostomou and P. Crysostomou.¹³¹ They are made in same manner, with similar dimensions, and dated to the same period. The presence of shield bosses increases the possibility that the origin of such bronze shield bosses is somewhere in the area of ancient Macedonia, which has also been confirmed by other finds from Donja Dolina. Beside the aforementioned Illyrian helmet of type IIA or lotus phiale, this includes numerous various small ornaments.¹³²

Grave 5 also contained a single iron spear, which is relatively anomalous, due to the fact that they are usually found in pairs, or groups of multiple spears. These iron spears belong to the form which has a prominent mid-rib of rectangular section, with the socket being shorter than the leaf. This type is present in Donja Dolina warrior graves dated to the end of the 7th century and the 6th century BC.¹³³ In the 6th century BC, and particularly in the 5th century BC, iron spear points were a standard component of military equipment, coming in sets consisting of several spear points.¹³⁴ The period of their use is generally considered to fall into phases IVc to 2/Va of the Glasinac culture, or phases 2b-c of the Donja Dolina cultural complex.¹³⁵

The curved iron knife also forms an essential part of the Early Iron Age warrior's equipment. They are always an integral part of military equipment from the Late Bronze Age onward.¹³⁶ They occur in two primary forms, with thorn handle or flat handgrip. The knife from Grave 5 belongs to the thorn-handled type. In the warrior graves at Donja Dolina, iron knives with thorn handles begin to appear in the 7th century BC, with their popularity sustaining throughout the entire 6th century, and even into the 5th century, according to findings from Čarakovo cemetery.¹³⁷ Curved iron knives with grips begin to appear from the end of the 8th century BC. They are very popular at Glasinac during the 7th and 6th centuries BC, and provide a reliable chronological marker for the dating of graves from Donja Dolina.¹³⁸ In addition to having a military role in conflicts as a weapon, it is very likely that their purpose is largely of a more utilitarian nature.

130 Crysostomou, Crysostomou 2012, 497.

131 Χρυσστόμου, Χρυσστόμου 2007, 127.

132 Vasić 1975, 82–89; Gavranović 2011, 238.

133 Gavranović 2011, 128.

134 Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 63; Gavranović 2011, 127; Blečić Kavur, Jašarević 2016, 230.

135 Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 64; Blečić Kavur, Jašarević 2016, 230.

136 Gavranović 2011, 122.

137 Gavranović 2011, 122.

138 Gavranović 2011, 122.

130 Crysostomou, Crysostomou 2012, 497.

131 Χρυσστόμου, Χρυσστόμου 2007, 127.

132 Vasić 1975, 82–89; Gavranović 2011, 238.

133 Gavranović 2011, 128.

134 Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 63; Gavranović 2011, 127; Blečić Kavur, Jašarević 2016, 230.

135 Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 64; Blečić Kavur, Jašarević 2016, 230.

136 Gavranović 2011, 122.

137 Gavranović 2011, 122.

138 Gavranović 2011, 122.

ZAKLJUČCI

Organizacija prostora na nekropoli u Donjoj Dolini i odabir pogrebnih predmeta pokazali su da grobovi pripadaju istaknutim individuaama vodeće klase u ovom društvu. Ove individue su pokopane sa svojim ličnim predmetima, koji oslikavaju njihov položaj u društvu. Pored toga, predmeti nose i simboličke konotacije njihovih težnji u životu nakon smrti. Oružje, nakit i drugi grobni nalazi dokaz su visokog životnog standarda i ličnog prestiža, potcrtavajući blagostanje i vodeću ulogu pojedinih osoba koje su svojim privilegovanim pristupom političkoj moći kontrolisali i regulisali razmjenu dobara. Trgovina i razmjena dobara između balkanskih zajednica iz ranog željeznog doba i antičke Makedonije i Grčke dobro su dokumentovani i moguće ih je pratiti kroz nekoliko vijekova. Ovo se prvenstveno odnosi na nalaze iz tzv. *horizonta kneževskih grobova* sa središnjeg i zapadnog Balkana.¹³⁹

Bilo da je u pitanju ritualna razmjena bilo čisto ekonomska priroda, nalazi importovane vojne opreme odigrali su važnu ulogu u definisanju društvenog prestiža ratnika kroz nekoliko generacija.¹⁴⁰ Bronzani umbi postaju široko rasprostranjeni po Evropi, počev od 13. vijeka p. n. e., dok ih u Grčkoj možemo pratiti od perioda LH IIIB-C.¹⁴¹ Pojavljuju se u širokom rasponu oblika, veličina i dekorativnih motiva.¹⁴² Neki od njih su bili prava funkcionalna oružja, dok su drugi bili statusni simboli – *insignije*.¹⁴³ Štaviše, oni su jedan od najrepresentativnijih dijelova vojne opreme ratnika kroz istoriju.

Ovo istraživanje predstavlja neobjavljene grobove u kampanje iz 1982. Nedostatak dokumentacije iskopavanja predstavljao nam je veliki problem u pronalaženju tačne lokacije područja iskopavanja ili tzv. Sektora II u Donjoj Dolini i veze između grobova u širem kontekstu drugih poznatih grobovan na lokalitetu. Imajući u vidu i dokaze koji su prije bili raspoloživi za nekropole iz kompleksa Donja Dolina - Sanski Most i dokaze koji su prezentovani ovdje, predlažemo da je pojava masovne grobnice 4 iz Donje Doline povezana sa nekom vrstom epidemije i vjerovatno izolovanog ili rijetkog slučaja masovnog pogreba na ovom groblju. Na osnovu antropološke analize ne postoje dokazi da je ova masovna grobnica rezultat praistorijskog masakra. Takođe, nedostatak dokumentacije ograničava nas da pomislimo na moguće ritualne implikacije.

Drugi grobovi se uklapaju sa već poznatim ilustracijama pogreba iz Donje Doline. Raznolikost materijala iz grobova rezultat je razgranate trgovinske mreže, u koju su bili uključeni stanovnici Donje Doline i koja je veoma dobro oslikana u njihovim pogrebnim praksama. U mnogim slučajevima preuzeti su strani elementi i integrisani u prevlađujući kulturni kod ili transformisani i prilagođeni potrebama.¹⁴⁴

CONCLUSIONS

The organization of the cemetery space at Donja Dolina, and selection of grave goods evident within them, shows these burials to be of prominent individuals of the leading class in this society. These individuals were buried with their personal items, objects that reflect their position in society. Furthermore, these objects carry symbolic connotations of their aspirations in the afterlife. The weapons, jewellery, and other grave goods, are evidence of a high standard of living and personal-social prestige, underlining the wealth and leading role of certain people who, with their privileged access to political power, controlled and regulated the exchange of goods. The trade and exchange of goods between Early Iron Age Balkan communities and ancient Macedonia and Greece is well documented, and can be traced through several centuries. This is primarily in relation to findings from the so-called *Princely graves horizon* from across the Central and Western Balkans.¹³⁹

Whether of a ritual exchange or pure economic nature, finds of imported military equipment played an important role in defining the social prestige of warriors through several generations.¹⁴⁰ Bronze shield bosses became widespread across Europe from the later thirteenth century, while in Greece we can follow them through LH IIIB-C.¹⁴¹ They come in a wide range of shapes and sizes, and with a variety of decorative motifs.¹⁴² Some were truly functional weapons, while others were essentially status symbols – *insignia*.¹⁴³ Nevertheless, they comprise one of the most representative parts of the military equipment of warriors through history.

This study presents unpublished graves from the 1982 excavation campaign. The lack of documentation from the excavation poses a huge problem in locating the exact position of the excavation area or so-called *Sektor II* at Donja Dolina, and also the relationship between graves in the wider context of other known cemetery spaces at the site. Looking over both the evidence previously available for the cemetery of the Donja Dolina - Sanski Most complex and the evidence presented here, we suggest that the occurrence of mass Grave 4 from Donja Dolina is connected with some kind of epidemic, and probably represents an isolated or rare case of mass burial at this cemetery. On the basis of anthropological analysis, there is no evidence that this mass grave is the result of a prehistoric massacre. Also, a lack of documentation inhibits any postulation regarding possible ritual implications.

The other graves fit in with the already familiar image of burials from Donja Dolina. The diversity of materials from the graves is the result of the branched trade network in which residents from Donja Dolina were involved, and which is strongly reflected in their burial practices. In many cases, foreign elements have been adopted and integrated into the prevailing cultural code or transformed and adjusted to their own needs.¹⁴⁴

139 Бабић 2011, 146; Палавестра 1984, 19–20; Potrebita 2008, 190–191; Teržan 1995, 100; Vasić 2003, 113–130; Jašarević 2014, 70; Jašarević 2015, 39–40.

140 Jašarević 2015, 40.

141 Molloy 2016, 360–361.

142 Molloy 2009, 1055.

143 Molloy 2016, 361.

144 Heilmann 2016, 21.

139 Бабић 2011, 146; Палавестра 1984, 19–20; Potrebita 2008, 190–191; Teržan 1995, 100; Vasić 2003, 113–130; Jašarević 2014, 70; Jašarević 2015, 39–40.

140 Jašarević 2015, 40.

141 Molloy 2016, 360–361.

142 Molloy 2009, 1055.

143 Molloy 2016, 361.

144 Heilmann 2016, 21.

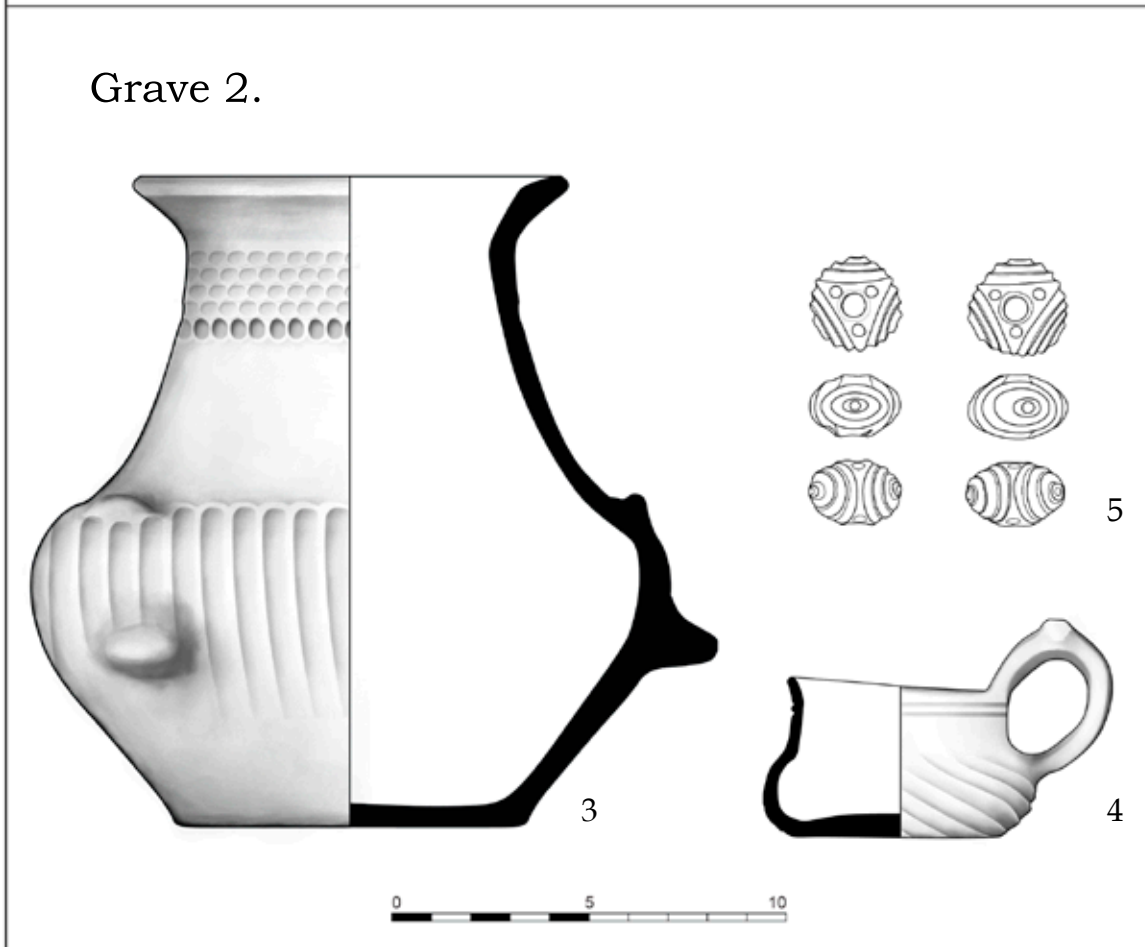
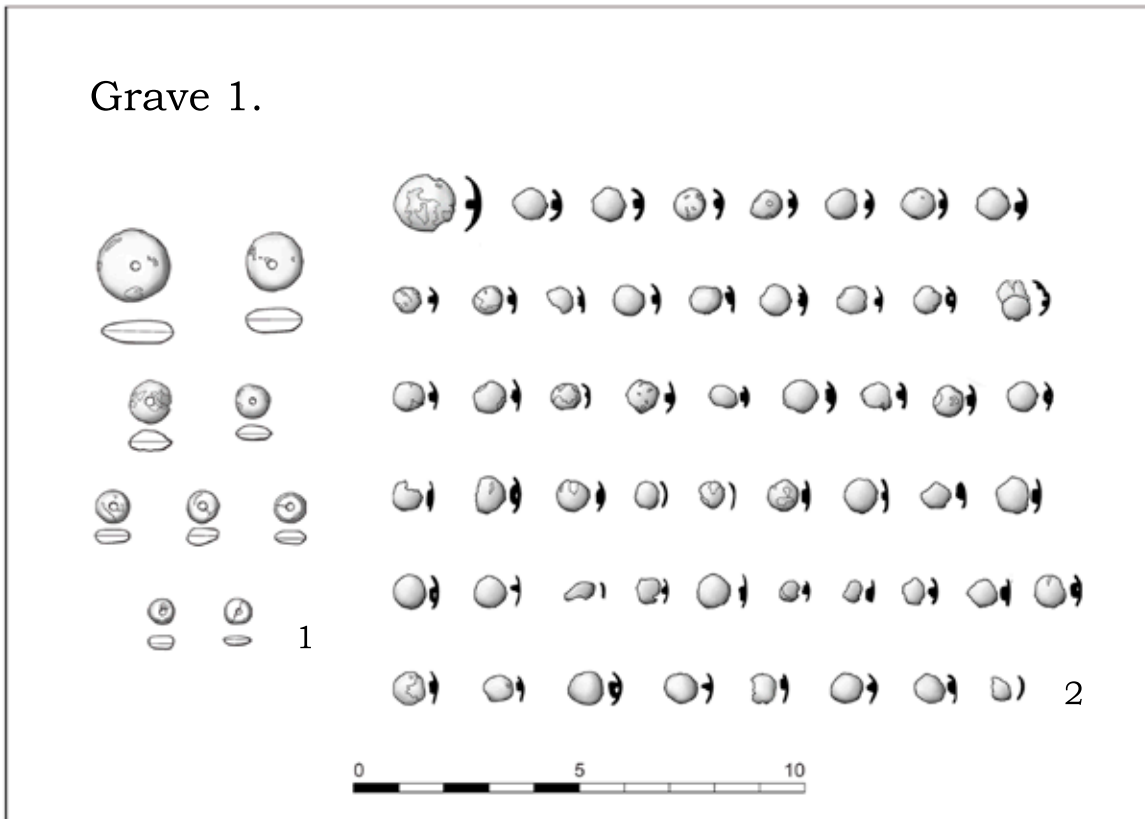
LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Бабић, С.** 2011, Дарови с југа. Културни контакти централног Балкана и грчки свет у VI и V веку пре н. е., in: Т. Цвијетићанин (ед.), *Италија у рестаурацији величанственог кратера*, Београд, 146–155.
- Bakarić, L., Križ, B., Šoufek, M.** 2006, *Pretpovijesni jantar i staklo iz Prozora u Lici i Novog Mesta u Dolenskoj*, Arheološki muzej, Zagreb.
- Berciu, D.** 1958, Le casque gréco-illyrien de Gostavăt (Olténie), *Dacia*, 2, Bucureşti, 437–450.
- Blečić Kavur, M., Miličević-Čapek, I.** 2011, O horizontu ratničkih grobova 5. stoljeća na prostoru istočne obale Jadrana i njezina za-leđa: primjer novog nalaza iz Vranjeva sela kod Neuma / On the horizon of warrior graves from 5th century BC on the territory of the eastern Adriatic coast and its hinterland: the case of a new discovery in Vranjevo Selo near Neum, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 28, No. 1, 31–94.
- Blečić Kavur, M., Pravidur, A.** 2012, Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine / Illyrian helmets from Bosnia and Herzegovina, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n. s.*, 53, Sarajevo, 35–122.
- Blečić Kavur, M., Jašarević, A.** 2016, The Unknown Known: The new archaeological “clothes” of Ritešić – work in progress, in: V. Širbu, M. Jevtić, K. Dmitrović, M. Ljuština (eds.), *Funerary Practices during the Bronze and the Iron Ages in the Central and Southeast Europe*, Beograd-Čačak, 225–236.
- Božić, D.** 2015, The Podzemelj 2 phase – weapons of bronze and iron, pins, horse gear, fibulae and diversely decorated pottery, in: S. Djura Jelenko (ed.), *The Soklić collection »Here's the Illyrian chief« Archaeology and numismatics*, Koroški Pokrajinski Muzej, Slovenj Gradec, 42–62.
- Χρυσοστόμου, Α., Χρυσοστόμου, Π.** 2007, Τάφοι πολεμιστών των αρχαϊκών χρόνων από τη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας», Αρχαία Μακεδονία, VII, Thessaloniki, 113–132.
- Χρυσοστόμου, Α., Χρυσοστόμου, Π.** 2009, Τα νεκροταφεία του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας, in: P. Adam-Veleni, K. Tzanavari (eds.), *20 χρόνια. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. Επετειακός τόμος / 20 years. The Archaeological Work at Macedonia and Thrace*, Anniversary volume, Hellenic Ministry of Culture and Tourism, Aristotle University, Thessaloniki, 477–490.
- Crysostomou, A., Crysostomou, P.** 2012, The „Gold-Wearing“ Archaic Macedonians from the Western Cemetery of Archontico, Pella, in: M. Tiverios, P. Nigdelis, P. Adam-Veleni (eds.), *Threperia – Studies on Ancient Macedonia*, Thessaloniki, 468–491.
- Čambal, R.** 2015, Železné predmety z neskorej doby bronzovej a staršej doby železnej z Čvirigovca, *Zborník SNM Archeológia*, 9, Bratislava, 211–219.
- Čović, B.** 1956, Ilirska nekropola u Čarakovu, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n. s.*, XI, Sarajevo, 187–204.
- Čović, B.** 1987a, Grupa Donja Dolina – Sanski Most, in: A. Benac, S. Gabrovec (eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 232–286.
- Čović, B.** 1987b, Glasinačka kultura, in: A. Benac, S. Gabrovec (eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 575–643.
- Dizdar, M.** 2015, Late Hallstatt Female Grave from Belišće – Group of Late Hallstatt Finds in the Lower Drava Valley, in: C. Gutjahr, G. Tiefengraber (eds.), *Beiträge zur Hallstattzeit am Rande der Südostalpen*, Rahden/Westf., 45–60.
- Dular, J.** 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, Inštitut za arheologijo, Dela 23, Ljubljana.
- Dular, J.** 2003, *Halštatske nekropole Dolenjske / Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za arheologijo, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 6, Ljubljana.
- Ђукнић, М., Јовановић, Б.** 1966, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Народни музеј, Чачак.
- Đurić, N., Glišić, J. Todorović, J.** 1975, *Praistorijska Romaja / Romaja parahistorike*, Savez arheoloskih drustava Jugoslavije, Dissertations et monographiae, Beograd-Prština.
- Egg, M.** 1996, Einige Bemerkungen zum hallstattzeitlichen Wagengrab von Somlóvásárhely, Kom. Veszprém in Westungarn, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 43, Mainz, 327–353.
- Fiala, F.** 1896, Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, VIII/2, Sarajevo, 219–272.
- Gabrovec, S.** 2006, *Stična II/1, Gomile starejše železne dobe*, Katalog / *Stična II/1, Grabhügel aus der älteren Eisenzeit*, Katalog, Katalogi in monografije 37, Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana.
- Gabrovec, S., Teržan, B.** 2008, *Stična II/2, Gomile starejše železne dobe*, *Razprave / Stična II/2, Grabhügel aus der älteren Eisenzeit*, Studien, Katalogi in monografije 38, Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana.
- Гарашанин, Д.** 1967, Ражана, Крива Река и Гласиначки комплекс, *Зборник Народног музеја у Београду*, V, Београд, 41–50.
- Gaspari, A., Mlinar, M.** 2005, Grave with a machaira from Most na Soči: last versions of single-edged swords with a bent hilt, *Arheološki vestnik*, 56, Ljubljana, 169–186.
- Gavranović, M.** 2007, Eisenzeitliche Bestattungssitten in Donja Dolina – Beispiele der sekundären Bestattung, in: M. Blečić, M. Črešnar, B. Hansel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metzner-Nebelsick (eds.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Situla 44, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 405–418.
- Gavranović, M.** 2011, *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien*, Universität-tsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 195, Bonn.
- Gerbec, T.** 2014, Hotinja vas, in: B. Teržan, M. Črešnar (eds.), *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem / Absolute dating of the Bronze and Iron Ages in Slovenia*, Katalogi in monografije 40, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 275–286.
- Guštin, M.** 1974, Mahaire. Doprinos k povezavam Picena, Slovenije in Srednjega Podonavja v 7 stol. pr. n. št. (Mahaira Krummschwerter: urgeschichtliche Verbindungen Picenum-Slowenien-Basarabi), *Situla*, 14/15, Ljubljana, 77–95.
- Heilmann, D.** 2016, Contextualising bow fibulae with Boeotian shield plates: Cultural transfer processes during Early Iron Age, *Старинар*, LXVI, Beograd, 9–26.
- Horváth, A.** 1969, A vaszari és somlóvásárhelyi Hallstatt-kori halomsírok, *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 8, Veszprém, 109–134.
- Хусеновски, Б.** 2015, Војнички гроб од некрополата Милци кај Гевгелија, *Patrimonium* 8, Skopje, 11–36.
- Jašarević, A.** 2014, Socio-ekonomska i simbolična uloga importovanih metalnih posuda s Glasinca, *Godišnjak*, 43, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 51–99.
- Jerem, E.** 1968, The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 20, Budapest, 159–208.
- Kavur, B., Lubšina Tušek, M.** 2016, *Na stičišću svetov / On the Crossroad of Worlds*, Založba Univerze na Primorskem, Koper.
- Kemenczei, T.** 2009, *Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe*, Inventaria Praehistorica Hungariae, 12, Budapest.
- Коледин, Ј.** 2012, О једном новијем налазу из гвозденог доба у Срему, *Старинар*, LXII, Београд, 107–112.
- Križ, B., Guštin, M.** 2015, Prehistoric glass from Novo Mesto / Slovenia, in: I. Lazar (ed.), *Annales du 19e Congrès de l'Association internationale pour l'histoire du verre*, Koper, 48–54.
- Laharnar, B.** 2012, Das Waffendepot der frühen Eisenzeit von Tržišče nahe Dolenja vas, Cerknica, Slowenien, in: W. Meighörner (ed.), *Waffen für die Götter : Krieger, Trophäen, Heiligtümer*, Tiroler Landesmuseum, Innsbruck, 139–140.
- Lucentini, N.** 1981, *Sulla cronologia della necropoli di Glasinac nell'eta del ferro*. Studi di protostoria adriatica 1, Quaderni di cultura materiale 2, Roma.

- Majnarić-Pandžić, N.** 2002, Multi-headed „Pins“ of the Donja Dolina Type Revisited, *Godišnjak*, XXXII, Centar za balkanološka ispitivanja 30, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 283–291.
- Mandić, M.** 1929, Izvještaj o djelomično nastavljenom otkapanju prethistorijske sojenice u D. Dolini kod Bos. Gradiške g. 1928., *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XLI/2, Sarajevo, 33–39.
- Marić, Z.** 1964, Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, n. s.*, XIX, Sarajevo, 5–128.
- Марковић, Ч.** 1975, Метални налази из илирске хумке у селу Лушац код Иванграда, *Старине Црне Горе*, V, Цетиње, 229–233.
- Medović, P., Medović, I.** 2011, *Gradina na Bosutu – naselje starijeg gvozdenog doba / Gradina am Bosut: Besiedlung der älteren Eisenzeit*, Novi Sad.
- Merhart, G.** 1956, Über blecherne Zierbuckel (Faleren), *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, 3, Mainz, 28–104.
- Metzner-Nebelsick, C.** 1996, Die Urnenfelder- und Hallstattzeit in Südostpannonien - eine Region im Spannungsfeld zwischen Osthallstattkreis, karpatenländisch-balkanischer Eisenzeit und Steppenkultur, in: E. Jerem, A. Lippert (eds.), *Die Osthallstattkultur*, Akten des Internationalen Symposiums, Sopron-Budapest, 1996, 283–314.
- Metzner-Nebelsick, C.** 2002, *Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*, Rahden/Westf., Leidorf.
- Mikić, Ž.** 1987, Prilog antropologiji gvozdenog doba na tlu Jugoslavije, *Godišnjak*, XXV, Centar za balkanološka ispitivanja 23, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 37–50.
- Molloy, B.** 2009, For Gods or Men? A Reappraisal of the Function of European Bronze Age Shields, *Antiquity*, 83, 1052–1064.
- Molloy, B.** 2016, Nought may Endure but Mutability: Eclectic Encounters and Material Change in the 13th to 11th Centuries BC Aegean, in: B. Molloy (ed.), *Of odysseys and oddities: scales and modes of interaction between prehistoric Aegean societies and their neighbours*, Oxford, 343–384.
- Nikolić-Mutavdžić, V.** 1964, Izveštaj sa iskopavanja u Donjoj i Gornjoj Dolini 1963. i 1964., *Zbornik krajiških muzeja*, 2/3, Banja Luka (1963/1964), 201–204.
- Палавестра, А.** 1984, *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на Централном Балкану*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, књ. 19, Београд.
- Palavestra, A.** 1993, *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, knj. 52, Beograd.
- Párducz, M.** 1965, Graves from the Scythian age at Ártánd (County Hajdú-Bihar), *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 17, Budapest, 137–231.
- Паровић-Пешикан, М.** 1960, О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продирања, *Старинар*, 11, Београд, 21–45.
- Parzinger, H.** 1988, *Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatène-Zeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save*, VCH Acta humaniora, Weinheim.
- Potrebica, H.** 2003, Požeška kotlina i Donja Dolina u komunikacijskoj mreži starijeg željeznog doba, *Opuscula archaeologica*, Vol.27, No.1, Zagreb, 217–242.
- Potrebica, H.** 2008, Contacts between Greece and Pannonia in the Early Iron Age with Special Concern to the Area of Thessalonica, in: P. F. Biehl, J. Rassamakin (eds.), *Import and Imitation in Archaeology*, Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 11, Weissbach, 187–212.
- Potrebica, H.** 2013, *Kneževi željeznog doba*, Meridijani, Samobor.
- Primas, M.** 2007, Spinnwirtel im Grab – zum Symbolgehalt einer Beigabe, in: M. Blečić, M. Črešnar, B. Hansel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metzner-Nebelsick (eds.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Situla 44, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 301–312.
- Quesada Sanz, F.** 1994, Máchaira, Kopsis, Falcata, in: J. de la Villa (ed.), *Dona Ferentes, Homenaje a F. Torrent*, Ediciones Clásicas, Madrid, 75–94.
- Sideris, A.** 2006, Achaemenid Toreutics in the Greek Periphery, in: S. M. Reze Darbandi, A. Zournatzi (eds.), *Ancient Greece and Ancient Iran: Cross-Cultural Encounters*, Athens, 339–352.
- Срејовић, Д.** 1990, Трибалски гробови у Љуљацима, *Старинар*, 40-41, Београд (1989/ 1990), 141–153.
- Stibbe, C.** 2003, *Trebenishte: the fortunes of an unusual excavation*, Studia Archaeologica 121, Roma.
- Стојић, М.** 1997, Локалитет Гушевац у Мрчајевцима, Зборник радова Народног музеја у Чачку, XXVII, Чачак, 27–34.
- Tankó, K.** 2005, 'Horn-handled' bowls of the Central Europe Iron Age, in: H. Dobrzańska, J. Megaw, P. Poleska (eds.), *Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction 7th c. BC – 1st c. AD. Essays in Honor of Zenon Wozniak*, Kraków, 153–162.
- Tecco Hvala, S.** 2012, *Magdalenska gora: družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti / Magdalenska gora: Social structure and burial rites of the Iron Age community*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za arheologijo, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 26, Ljubljana.
- Teržan, B.** 1976, Certoška fibula, *Arheološki vestnik*, 27, Ljubljana, 317–443.
- Teržan, B.** 1987, The Early Iron Age Chronology of the Central Balkans, *Archaeologia lugoslavica*, XXIV, Beograd, 7–27.
- Teržan, B.** 1995, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa, in: B. Hänsel (ed.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, Südosteuropa-Schr. 17, Prähist. Arch. Südosteuropa 11, München-Berlin, 81–160.
- Тевманн, В.** 2004, Grabhügel 30 aus Rusanovići. Untersuchungen zu Kontakten zwischen der Glasinac–Hochebene und dem westlichen japodischen Raum (Lika–Hochebene), *Godišnjak XXXIII*, Centar za balkanološka ispitivanja 31, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 139–183.
- Trachsel, M.** 2004, *Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 104, Bonn.
- Трајковић, Д.** 2008, Ђепфелд- некропола старијег гвозденог доба код Дорослова, Градски музеј, Сомбор.
- Truhelka, Č.** 1901, Prehistorička sojenica u koritu Save kod Donje Doline, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XIII/2, Sarajevo, 227–287.
- Truhelka, Č.** 1902, Sojenica u Donjoj Dolini (drugo iskopavanje god.1901.), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XIV/2-3, Sarajevo, 257–272; 520–539.
- Truhelka, Č.** 1903, Sojenica u Donjoj Dolini (Treće iskopavanje god.1901.), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XV/3, Sarajevo, 529–558.
- Vasić, R.** 1975, Donja Dolina i Makedonija, *Godišnjak XIV*, Centar za balkanološka ispitivanja 12, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 81–94.
- Vasić, R.** 1982, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji, *Godišnjak XX*, Centar za balkanološka ispitivanja 18, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 5–25.
- Vasić, R.** 1983, Greek Bronze Vessels Found in Yugoslavia, *Živa Antika*, 33/2, Skopje, 185–194.
- Vasić, R.** 1989, Jedan prilog proučavanju sremske grupe, *Godišnjak XXVII*, Centar za balkanološka ispitivanja 25, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 103–113.
- Vasić, R.** 1999, *Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*, Prähistorische Bronzefunde, XIV/12, Stuttgart.
- Vasić, R.** 2003, To the North of Trebenishte, in: C. Stibbe (ed.), *Trebenishte: the fortunes of an unusual excavation*, Studia Archaeologica, 121, Roma, 111–133.
- Васић, Р.** 2009, Белешке о Гласинцу- хронологија кнежевских гробова, *Старинар*, LIX, Београд, 109–117.
- Vasić, R.** 2010, Reflecting on Illyrian Helmets, *Старинар*, LX, Beograd, 37–49.
- Žeravica, Z.** 1976a, Gradina u Donjoj Dolini – sojeničko naselje, *Arheološki pregled*, 18, Beograd, 49–50.
- Žeravica, Z.** 1976b, Timenačka greda, Donja Dolina – nekropola mlađeg željeznog doba, *Arheološki pregled*, 18, Beograd, 50–51.
- Žeravica, Z.** 1985, Nova istraživanja mlađeg željeznog doba na području sjeverozapadne Bosne, *Materijali*, XX, Beograd, 29–42.

T. 1

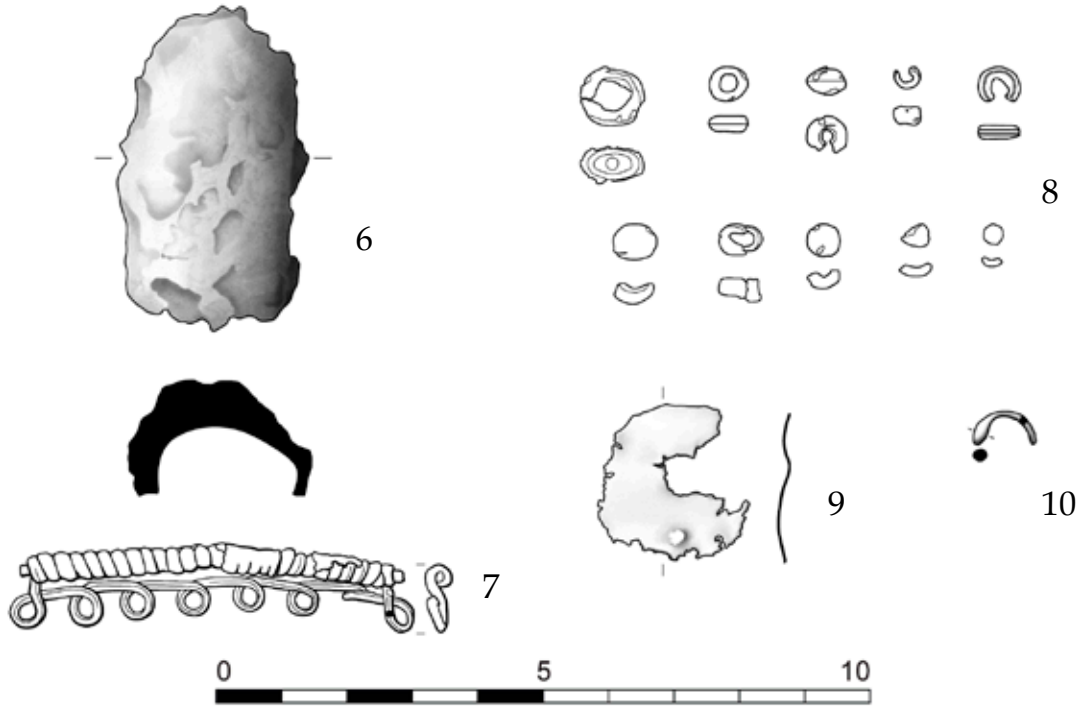
Pl. 1

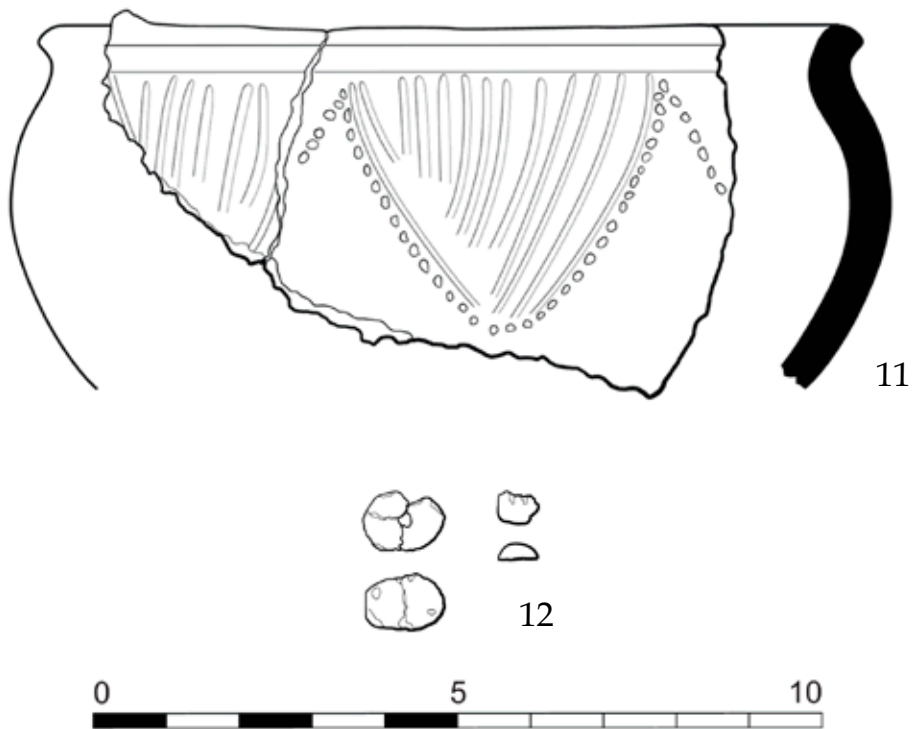
T. 2

Pl. 2

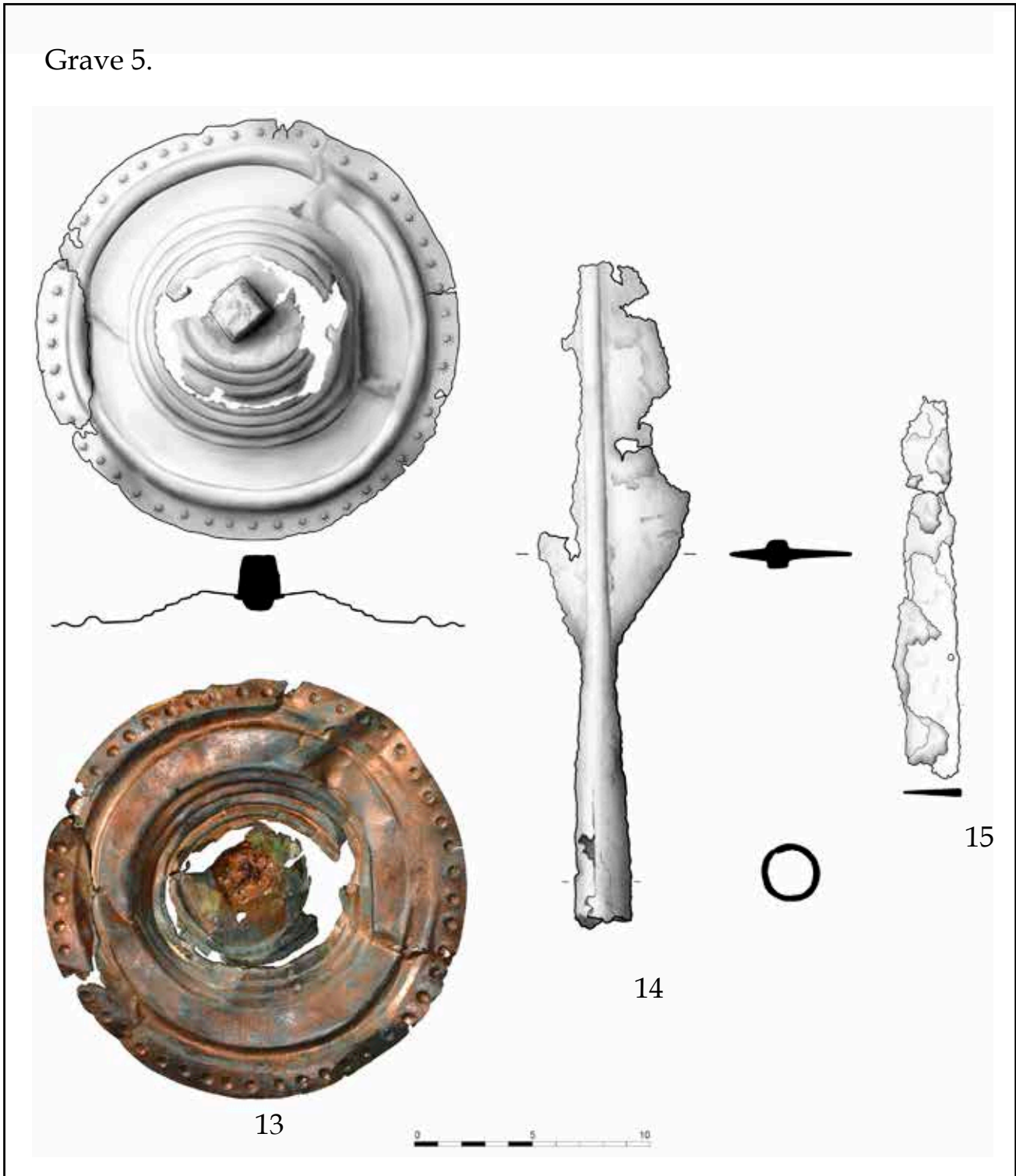
Grave 3.

Grave 4.

Grave 5.

Probna geofizička snimanja na lokalitetu prapovijesnog naselja u Ripču

Test Geophysical Survey at the Site of the Prehistoric Settlement in Ripač

ADNAN KALJANAC

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo
adnankaljanac20@gmail.com

Prethodno priopćenje

Prior announcement

UDK/UDC: 902.2:550.3 (497.6 Ripač) "2015"

U studenom 2015. godine na lokalitetu prapovijesnog sojeničkog naselja u Ripču kod Bihaća obavljena je arheološka geofizička prospekcija koja je obuhvatila i prostor Velike otoke, a na kojoj su tijekom dosadašnjih istraživanja V. Radimskog, F. Fiale, V. Čurčića i B. Raunig evidentirani ostatci prapovijesnih nalaza i sojenica. Današnje je stanje na lokalitetu znatno izmijenjeno različitim građevinskim radovima i uređenjem prostora. Geofizičkim je snimanjima obuhvaćen prostor koji do sada nije istraživan, a prije svega, u svrhu utvrđivanja arheološkog potencijala koji do sada nije ugrožavan arheološkim i sličnim radovima. No u konačnici, prostor na kojem je izvršeno geofizičko snimanje je određen u skladu sa potrebama naručitelja. Prema rezultatima je utvrđeno da su na ovom prostoru prisutni kako ostatci recentnijih građevina, poput nekadašnje pilane, tako i oni za koje ne postoje poznati povijesni podatci, što implicira postojanje arheološkog potencijala na neistraženom prostoru lokaliteta Velike otoke na Uni, kao sastavnom dijelu prapovijesnog naselja Ripač.

Cljučne riječi: geofizička, probna snimanja, Ripač, Velika otoka, sojeničko naselje

In 2015 a geophysical survey was conducted on the site of the prehistoric pile dwelling site of Ripač near Bihać, including the area of Velika otoka, where the remains of prehistoric pile dwellings were found during earlier investigations conducted by Radimský, Fiala, Čurčić and Raunig. The site has now been significantly altered by various construction and landscaping works. The geophysical survey covered an area that has not previously been investigated, with the aim of determining the archaeological potential within the area as yet unaffected by archaeological investigations and similar works. The results revealed that the area in question contains the remains of more recent buildings, such as the former sawmill, as well as those for which there are no known historical data, suggesting the presence of archaeological potential on the unexplored area on Velika otoka on the Una, an integral part of the prehistoric settlement of Ripač.

Keywords: geophysical, survey, Ripač, Velika otoka, pile dwelling

UVOD

POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Prapovijesno je naselje u Ripču otkriveno 1892. godine, kada je lokalno stanovništvo, pokušavajući riješiti problem dotoka vode prema mlinovima smještenim između Velike i Male otoke, pronašlo ostatke kulturnog sloja sa drvenim gredama. Tadašnji je nadgeometar Julije Grauner, koji se stjecajem okolnosti našao u tom kraju, pretražio spomenute ostatke, te pokupio nešto pronađenih predmeta i odnio ih u Zemaljski muzej u Sarajevu.¹ Zbog prirode pronađenih nalaza ova je lokacija određena za sustavna istraživanja, a koja je tijekom 1893. i 1894. godine vodio Vaclav Radimský. Tom je prilikom obavljeno iskopavanje površine od 865 m², dok je Radimský pretpostavio da se uz istraženu površinu lokalitet na Velikoj otoci prostire na dodatnih 1785 m², što je, na planovima istraživanja, označio slovima: *k*, *l* i *H*.² Lokalitet je arheološki iskopavan od sjevera prema jugu, te su istraživanja donijela na vidjelo ostatke triju skela³, od kojih su se dvije nalazile na Velikoj otoci, dok je jedna bila pronađena na maloj adi (na planu istraživanja obilježena slovom *J*), smještenoj sjeveroistočno od Velike otoke, a koja danas više ne postoji.⁴ Zbog činjenice da su sistematska istraživanja koja je vodio Radimský obuhvatila najistraženiji prostor prapovijesnog naselja u Ripču ne treba iznenaditi činjenica da je pronađena ogromna količina stupova koji su činili osnovnu arhitekturu sojoničkih objekata. Međutim, sam Radimský tvrdi da nije bilo moguće identificirati pravilnosti u postavljanju greda,⁵ što je razumljivo jer je vremenom na istim lokacijama moglo doći do ponovne gradnje sojoničkog objekta. Stupovi koje je pronašao Vaclav Radimský imali su promjere od 15 do 42 cm, dok im je dužina varirala od 70 do 160 cm, a tijekom istraživanja pronađeno je oko 1400 stupova. Ovom su kampanjom vršena istraživanja do 3 metra dubine od površine tla.⁶

Stjecajem nesretnih okolnosti Radimský je preminuo 1895. godine, tako da je istraživanja iste i 1897. godine nastavio tadašnji kustos Zemaljskog muzeja Franjo Fiala. Na žalost, zbog njegove je iznenadne smrti 1898. godine rezultate njegovih iskopavanja Vejsil Ćurčić objavio tek 1908. godine, a on je i sam sudjelovao na istraživanjima.⁷ Prilikom ovih istraživanja lokalitet je također iskopavan od sjevera prema jugu. Tijekom Fialinih istraživanja pristupilo se daljnjem istraživanju istočnog dijela Velike otoke, preciznije rečeno: onog dijela koji se nastavlja južno od prostora koji je istraživao Vaclav Radimský, te su vršena istraživanja na zapadnoj obali Male otoke i na adi (na planovima istraživanja obilježena slovom *H*), smještenoj između Velike i

INTRODUCTION

PREVIOUS INVESTIGATIONS

The prehistoric settlement in Ripač was discovered in 1892, when local residents attempting to improve the flow of water supplying the mills between Velika and Mala otoka ("large and small islands") uncovered the remains of a cultural layer with wooden beams. The chief surveyor, Julius Grauner, who happened to be in the area, investigated the remains, collected some of the finds, and took them to the National Museum in Sarajevo.¹ In the light of these finds, systematic investigations of the site were conducted in 1893 and 1894 by Vaclav Radimský. The excavations covered an area of 865 m², though Radimský suggested that the site on Velika otoka included a further 1785 m², marked on the plan of the excavations with the letters *k*, *l* and *H*.² The site was excavated from north to south, uncovering the remains of three *skela*,³ two on Velika otoka and one on a small eyot (marked on the plan with the letter *J*) north-east of Velika otoka, which no longer exists.⁴ Since the systematic excavations conducted by Radimský included the part of the prehistoric settlement in Ripač that was most thoroughly investigated, it is not surprising that large quantities of the piles, that form the basic architecture of pile dwellings, were found. However, Radimský himself stated that it was impossible to identify any regular pattern in the way they were placed,⁵ which is understandable since other pile dwellings could later have been built on the same location. The piles found by Vaclav Radimský, about 1400 in number, ranged in diameter from 15 to 42 cm, and in length from 70 to 160 cm. The site was excavated to a depth of 3 m.⁶

Due to unfortunate circumstances Radimský died in 1895, and the investigations were continued that year and in 1897 by Franjo Fiala, then curator of the National Museum. Because of his sudden death in 1898, the results of his excavations remained unpublished until 1908, at which point Vejsil Ćurčić published them, who had himself taken part in the investigations.⁷ These excavations were also conducted from north to south. Under Fiala, further investigations of the eastern part of Velika otoka were conducted, south of the area excavated by Vaclav Radimský, along with investigations on the west bank of Mala otoka and the eyot (marked on the plan with the letter *H*) between Velika and Mala otoka, which also no longer exists.⁸ These excava-

1 Radimský 1893, 129–130.

2 Radimský 1895, 314.

3 Platforme na kojima su stajale kuće, podovi i dijelovi zidova. Skelom ih naziva Radimský, a u kasnijem članku i Ćurčić.

4 Radimský 1895, 312–314.

5 Radimský 1895, 317.

6 Radimský 1895, 315–320.

7 Ćurčić 1908, 149.

1 Radimský 1895, 129–130.

2 Radimský 1895, 314.

3 This is the term used by Radimský to denote the platforms on which stood the houses, floors and part of the walls. Ćurčić used the same term in a later article.

4 Radimský 1895, 312–314.

5 Radimský 1895, 317.

6 Radimský 1895, 315–320.

7 Ćurčić 1908, 149.

8 Ćurčić 1908, 149–150.

Male otoke, koja također danas više ne postoji.⁸ Ovim je iskopavanjima otkriveno 5 novih skela, od kojih se četiri nalaze na zapadnoj obali Male otoke, dok se zadnja (na Ćurčićevom planu, obilježeno brojem 8) nalazi na istočnoj strani Velike otoke, a za nju je pretpostavljeno da je mlađa od prapovijesnog naselja u Ripču.⁹ Na osnovi rezultata ovih istraživanja Vejsil Ćurčić je konstatirao da se naselje nalazilo u koritu između Velike i Male otoke, te da su mu dimenzije bile otprilike 100x65 metara, odnosno da je zahvaćalo površinu koja je varirala između 3500 i 4500 m².¹⁰ Stupovi koje je pronašao Vejsil Ćurčić imali su promjere od 15 do 45 cm, dok im je dužina varirala od 70 do 160 cm, a tijekom istraživanja ih je pronađeno oko 1100 komada. U ovoj kampanji istraživanja su vršena iskopavanjem do oko 2 metra dubine od površine tla.¹¹ Prema pronađenom materijalu sa ovih istraživanja Vejsil Ćurčić je pretpostavio da je prapovijesno naselje u Ripču napravljeno ispod katarakta, gdje je najmirnija voda, i to prije nego je postojala Velika otoka, a da se ona vremenom formirala taloženjem sedre i ostalih materijala uz kolčeve postavljene u perifernom dijelu naselja.¹²

Nakon sistematskih istraživanja organiziranih za austro-ugarske uprave daljnja su iskopavanja obustavljena sve do 1975. i 1976. godine, kada je Branka Raunig izvršila manja revizijska iskopavanja. Ovom je prigodom obavljeno iskopavanje dublje od 6 metara od površine zemlje. Na žalost, pune informacije s istraživanja nisu nikada publicirane, ali su kratke bilješke s ovog istraživanja ipak dane u *Arheološkom pregledu* 17 i 18.¹³

Ukupno promatrano, Branka Raunig navodi da je tijekom dugog razdoblja istraživanja na lokalitetu prapovijesnog naselja u Ripču pronađeno oko 2500 stupova i 8 skela, dok se od ostalih nalaza izdvajaju¹⁴:

- crne, sjajnoglačane zdjele;
- šolje i pehari sa lažnim vrpčastim ornamentom, na kojima se rijetko pronalaze urezani ukrasi;
- grubi lonci s jednom ili dvije drške;
- antropomorfni zemljani idoli;
- alat od životinjskih kostiju;
- kameni kalupi za lijevanje metalnih predmeta;
- od metalnih nalaza: karakteristične brončane krive igle i „gusjeničaste“ fibule;
- nalazi rimskog crijepa i opeke, rimske provincijalne keramike, stakla, te bronce i željeza¹⁵

Pored prapovijesnih su nalaza Fiala, Radimský i Ćurčić pronašli i ostatke arhitekture, ali i uporabnih predmeta, koji ukazuju na to da je zajednica koja je u prapovijesti boravila u sojenicama, tijekom antičkog razdoblja prešla u zgrade napravljene od opeke i crijepa.¹⁶ Sam Radimský u svome radu

tions uncovered five new platforms, four on the west bank of Mala otoka, while the fifth (marked 8 on Ćurčić's plan), on the east side of Velika otoka, is assumed to be of later date than the prehistoric settlement in Ripač.⁹ From these excavations Vejsil Ćurčić conclude that the settlement was located in the river-bed between Velika and Mala otoka, and that it measured about 100 x 65 m, an area of between 3500 and 4500 square meters.¹⁰ The piles found by Vejsil Ćurčić, about 1100 in number, ranged in diameter from 15 to 45 cm and in length from 70 to 160 cm. In these excavations the site was excavated to a depth of 2 m.¹¹ The finds led Vejsil Ćurčić to suggest that the prehistoric settlement at Ripač was built below a waterfall, where the water was calmest, and that it was only later that Velika otoka came into being through the accumulation of tufa and other materials against the piles on the outskirts of the settlement.¹²

After these systematic investigations organized by the Austro-Hungarian authorities, no further excavations were conducted until 1975 and 1976, when Branka Raunig conducted minor excavations to review the site. On this occasion the site was excavated to a depth of 6 metres. Unfortunately, the full details of the investigations have never been published, though brief notes were given in *Arheološki pregled* 17 and 18.¹³

Branka Raunig states that about 2500 piles and 8 platforms were found during the various excavations of the prehistoric site in Ripač, together with other finds including:¹⁴

- glazed black bowls;
- cups and beakers with false banded ornament, occasionally with incised decoration;
- coarse-ware pots with one or two handles;
- anthropomorphic earthenware idols;
- tools made of animal bone;
- stone moulds for casting metal objects;
- metal finds including typical bronze curved pins and caterpillar-like fibulae;
- Roman tiles and brick, provincial pottery and glass, along with bronze and iron.¹⁵

Along with prehistoric finds, Fiala, Radimský and Ćurčić also uncovered architectural remains and various utensils, indicating that the people who lived in pile dwellings in prehistoric times later, in Roman times, lived in brick and tile buildings.¹⁶ Radimský himself says in his paper that the Romans presence was indicated not only by the Roman arte-

8 Ćurčić 1908, 149–150.

9 Ćurčić 1908, 149.

10 Ćurčić 1908, 149.

11 Ćurčić 1908, 150.

12 Ćurčić 1908, 152.

13 Raunig 1975, 47–49; Raunig 1976, 31–33.

14 Raunig 1988, 25.

15 Govoreći o ovim nalazima B. Raunig u originalu navodi: "Velika količina rimskog crijepa i opeke uz objekte od bronce i željeza, te ulomci stakla i rimske provincijalne keramike dokazuju da je na ostrvu postojala bar jedna zgrada u antičko doba" (Raunig 1988, 25).

16 Radimský 1895, 313; Ćurčić 1908, 152.

9 Ćurčić 1908, 149.

10 Ćurčić 1908, 149.

11 Ćurčić 1908, 150.

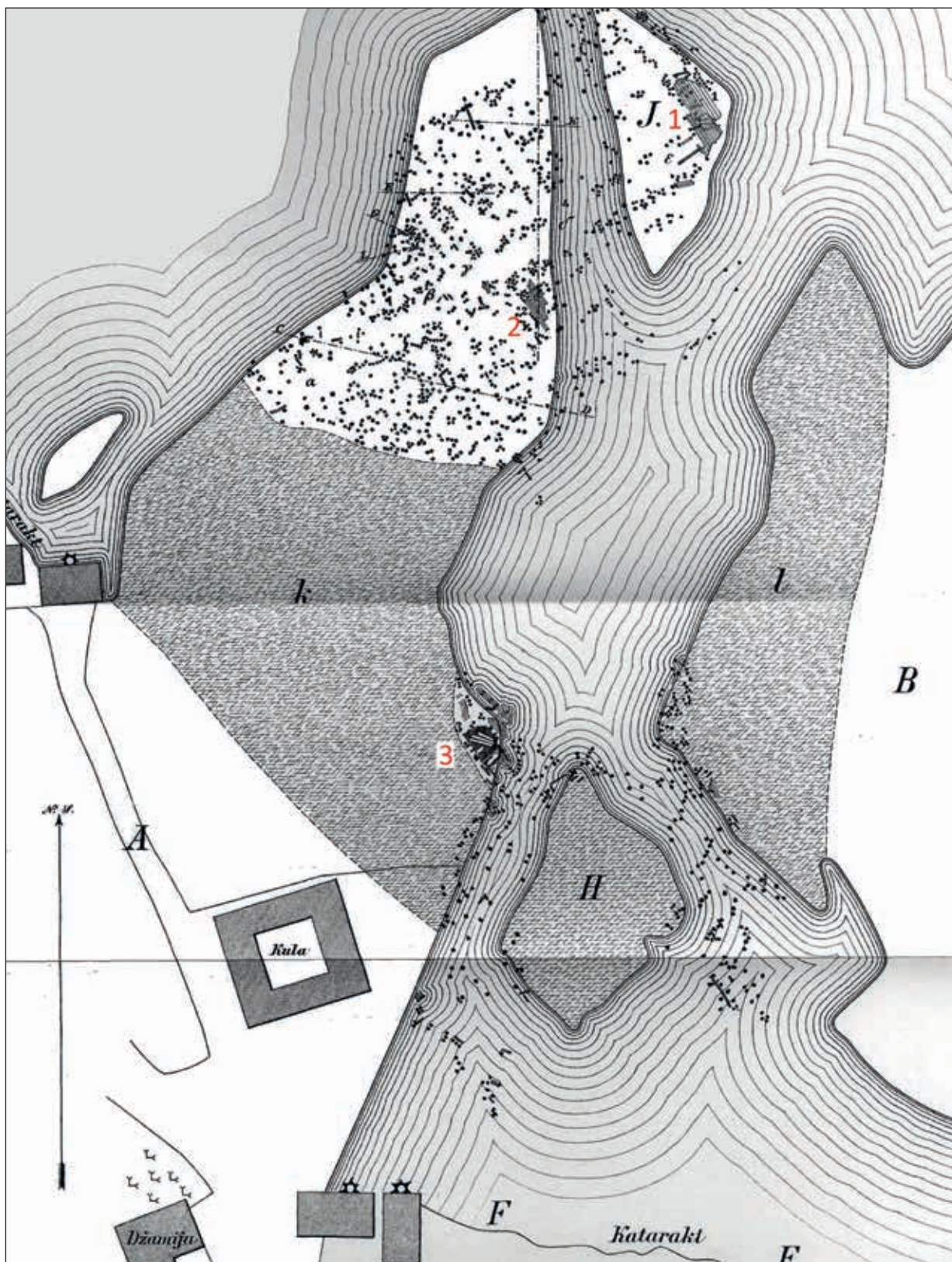
12 Ćurčić 1908, 152.

13 Raunig 1975, 47–49; Raunig 1976, 31–33.

14 Raunig 1988, 25.

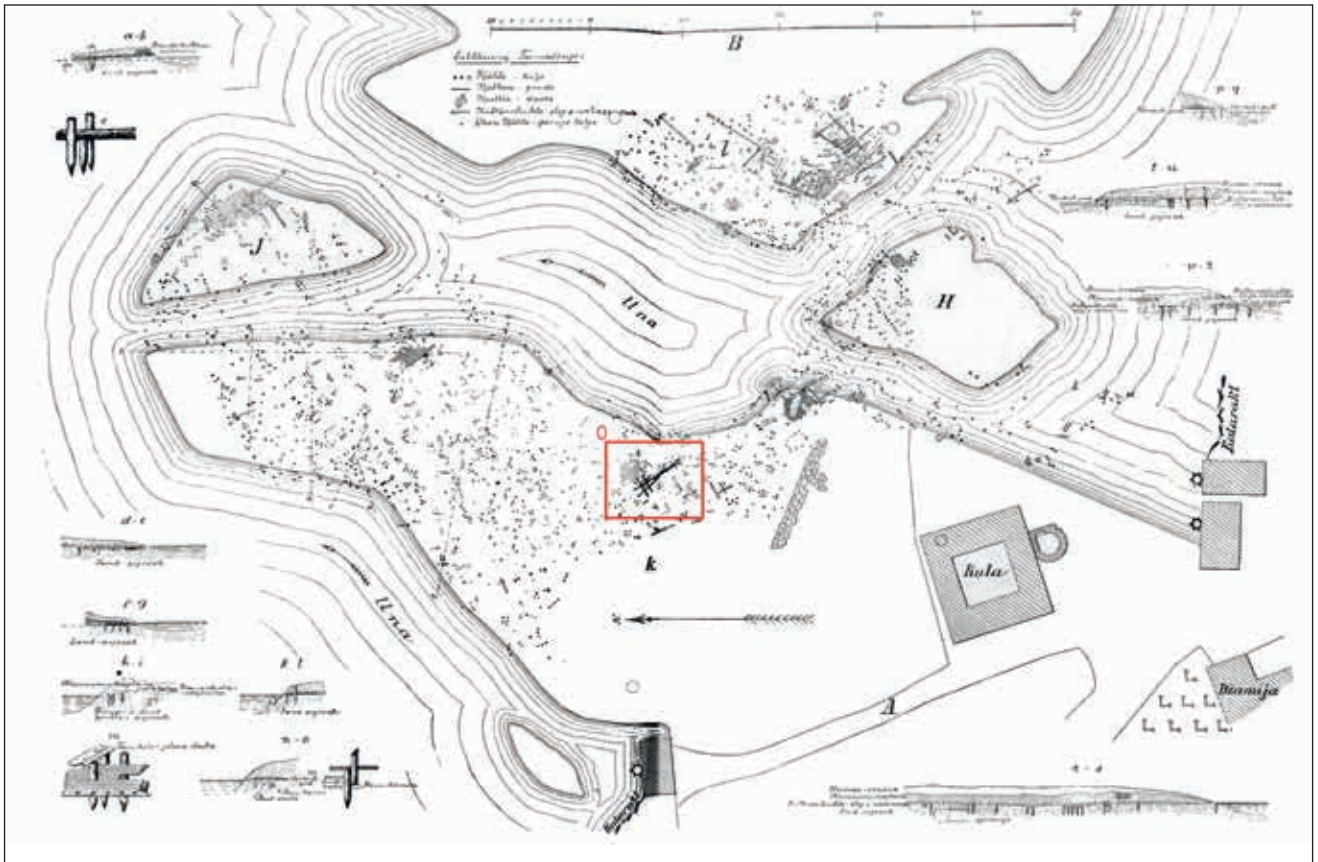
15 Branka Raunig referred to these finds as follows: "The large quantity of Roman tiles and brick, bronze and iron objects, and sherds of glass and Roman pottery, reveal that there was at least one building on the island in Roman times." (Raunig 1988, 25).

16 Radimský 1895, 313; Ćurčić 1908, 152.

Plan 1. Karta istraživanja prema Vaclavu Radimskom. Arheološki su ostaci pronađeni u zonama J, H, k i l, a iskopavanja su obavljena u zoni J i k. Crne točke na karti predstavljaju ostatke stupova pronađenih tijekom istraživanja. Brojevima 1–3 označene su pronađene skele (nadopunjeno prema: Radimský 1895, tablica I)

Plan 1. Plan of the excavations, after Vaclav Radimský. Archaeological remains were found in zones J, H, k and l, and excavations were conducted in zones J and k. The black dots on the plan denote the remains of piles found during the excavations. Nos. 1–3 indicate platforms (supplemented after: Radimský 1895, table I)

Plan 2. Kumulativna karta istraživanja lokaliteta. Uz prostor koji je ranije istraživao dodatno su ucrtane površine, u zonama k, l i H, koje su istraživali Franjo Fiala i Vejsil Čurčić. Brojevima 4 – 8 označene su skele koje su oni pronašli. Na originalnoj je karti crvenom bojom označena zona O (nadopunjeno prema: Čurčić 1908, tablica I)

Plan 2. Combined plan of the excavations. The areas previously excavated in zones k, l and H and further investigated by Franjo Fiala and Vejsil Čurčić are shown on the plan. Nos. 4-8 indicate the platforms found by them. On the original plan zone O is shown in red (supplemented after: Čurčić, table I).

kaže da u prilog rimskoj prisutnosti ide i činjenica da je za vrijeme njegovih istraživanja pronađen rimski materijal, ali i da su se na cijelom otoku u prošlosti pronalazile rimske kovanice koje su datirane u razdoblje između II. i IV. st. n. e.¹⁷ Uza spomenute rimske ostatke, Vaclav Radimský napominje da se na Velikoj otoci nalaze i ostatci kvadratične zgrade *kula*, ali nije bio potpuno siguran radi li se o rimskoj ili srednjovjekovnoj građevini.¹⁸

REZULTATI ARHEOLOŠKIH GEOFIZIČKIH ISTRAŽIVANJA

TIJEK I DJELOKRUG ISTRAŽIVANJA

Arheološka geofizička istraživanja na lokalitetu prapovijesnog naselja Ripač, obavljena od strane Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, izvođena su pomoću uređaja Resistance meter RM85 u studenom 2015. godine. Pomenuta istraživanja su podrazumijevala postavljanje i snimanje tri geofizičke mreže (G1-G3) na posjedu

facts discovered during his excavations but also by previous finds throughout the entire island of Roman coins dating from the 2nd to the 4th centuries AD.¹⁷ Vaclav Radimský noted that as well as these Roman remains, the remains of a square tower or tower-house were also found on the island, but that he was not sure whether this was Roman or mediaeval.¹⁸

RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL GEOPHYSICAL SURVEY

PROCESS AND AREA OF THE SURVEY

The archaeological geophysical survey of the site of the prehistoric settlement at Ripač was conducted by the Archaeology Institute of the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, in November 2015, using a *Resistance meter RM85*. The survey involved laying out and surveying three geophysical grids (G1-G3) on land owned by Husein Pašagić (cadastral plots 1417/1, 1417/2 and 1418) on Velika otoka.

¹⁷ Radimský 1895, 328–329.

¹⁸ Radimský 1895, 313.

¹⁷ Radimský 1895, 328–329.

¹⁸ Radimský 1895, 313.

Huseina Pašagića (k.č. 1417/1; 1417/2 i 1418), čiji posjed se nalazi na Velikoj otoci. Sve tri mreže su površine 10x10 metara, tako da su geofizička istraživanja obuhvatila oko 300 m² površine potencijalnog arheološkog lokaliteta snimanog u dva navrata, i to na ukupnim dubinama od 75 do 110 cm. Izbor uređaja, kao i površina obuhvaćena samim snimanjima definirana je i usklađena prema potrebama i zoni interesa samog naručitelja prethodnih istraživanja te ista nije obuhvatila cjelokupnu zonu spomenika, kao ni dijelove lokaliteta za koje nadležne institucije i zainteresirana strana, točnije rečeno: vlasnik posjeda, posjeduju dokumentaciju ranijih arheoloških istraživanja. U tom smislu je ostvaren pokušaj postizanja prihvatljivosti izvođenja probnih arheoloških, posebice geofizičkih istraživanja za investitore poput fizičkih osoba i, obično, jako zahtjevnih i financijski teško podnošljivih klasičnih arheoloških istraživanja.

OPIS TRENUTAČNOG STANJA I UVJETI KOJI UTIČU NA NAČIN PRIMJENE UREĐAJA RM85 NA LOKALITETU PRAPOVIJESNOG NASELJA RIPAČ

Prilikom izlaska na lokalitetu prapovijesnog naselja Ripač evidentirana je prisutnost nekoliko površinskih objekata lociranih na već spomenutom posjedu vlasnika Huseina Pašagića (k.č. br. 1417/1; 1417/2 i 1418).

U okviru navedenog posjeda evidentiranog kao „pašnjak treće klase“ zabilježena su dva nadzemna objekta. Oba su objekta locirana na katastarskoj čestici br. 1417/1, dok na preostale dvije čestice (1417/2 i 1418) u posjedu istog vlasnika ne postoje nikakvi nadzemni objekti i arhitektura (sl. 1). Navedeni objekti predstavljaju jedan stambeni prostor (kuća) i prateći objekt izmješten uz obalu rijeke Une (sl. 2, 3). Objekti su građeni od čvrstog materijala (beton, cigla i kamen), dok je stambeni objekt izgrađen na ukopanim temeljima, čime je izvršen fizički utjecaj na distribuciju arheološkog potencijala, dok je isti, kao i sam potencijalni arheološki kontekst na prostoru gdje su spomenuti objekti izgrađeni, dislociran odvožnjom iskopanog materijala prilikom izgradnje temelja spomenutog objekta. Dodatni utjecaj na arheološki kontekst izvršen je prilikom dovođenja, prvenstveno, vodovodne i kanalizacijske infrastrukture za izgrađene objekte (sl. 4). Prema podacima dobivenim od strane vlasnika posjeda u trenutku izlaska na lokalitet utvrđeno je da je vlasnik posjeda tijekom građevinskih radova na samom objektu i lokalitetu izvršio niveliranje samog lokaliteta nasipanjem sloja šljunka i kamena u različitim visinama. Deblji je sloj nasut u područjima koja su se nalazila bliže samoj rijeci, a tanji prema središtu lokaliteta koji je prvobitno činio najvišu poziciju otoke, a što je zbog pretpostavljene vlažnosti takvog tla u rasponu od 0.95 do 8.3 Ωm^{19} uveliko utjecalo i na primjenu konfiguracije uređaja. U prosjeku je ovaj raspon otpornosti približno sličan glinastom i površinskom sloju rastresitog tla, čija otpornost u normalnim uvjetima varira između 1

Each grid measured 10 x 10 metres, so that the geophysical survey covered about 300 m² of the potential archaeological site, surveyed twice to total depths of 75 to 110 cm. The choice of device, as well as the area surveyed, were defined in line with the needs and area of interest of those who had ordered the previous excavations, and did not cover the entire site, nor the parts of the site for which the relevant institutions and interested parties, i.e. the owner of the property, already possess document from the previous archaeological excavations. This was an attempt to assess the acceptability of conducting trial investigations, particularly geophysical surveys, for investors such as natural persons and the ordinarily very demanding and financially challenging classical archaeological excavations.

DESCRIPTION OF THE CURRENT STATE AND CONDITIONS THAT AFFECTED THE WAY IN WHICH THE RM85 WAS USED ON THE SITE OF THE PREHISTORIC SETTLEMENT AT RIPAČ

During a survey to the site of the prehistoric settlement at Ripač the presence of a number of surface buildings was observed on the property of Husein Pašagić referred to above (cadastral plots 1417/1, 1417/2 and 1418).

Two above-ground buildings were recorded on the property, registered as pasture third class, both on cadastral plot no. 1417/1; the other two plots (1417/2 and 1418) belonging to the same owner are free of above-ground structures and architecture (fig. 1). One is a house, the other an outbuilding, on the bank of the River Una (figs. 2 and 3). Both are of solid materials (concrete, brick and stone). The house was built on sunken foundations, which have had a physical impact on the distribution of the archaeological potential, which, like the potential archaeological context itself of the site where the buildings stand, has been disrupted by the removal of the material extracted when the foundations were laid. The archaeological context suffered a further impact from the installation of water and sewerage infrastructure for the buildings (fig. 4). According to the information provided by the owner during the site visit, when carrying out works on the building he levelled out the site by adding layers of gravel and stone to various heights. A thicker layer was laid close to the river, and a thinner layer towards the middle of the site, which originally formed the highest point of the island, and which on account of the likely soil moisture levels of 0.95 do 8.3 Ωm^{19} also had a significant impact on the application of the configuration of the device. The average of this range of resistance is very similar to that of clay and the surface layer of newly laid soil, the resistance of which in normal conditions ranges from 1 do 10 Ωm ,²⁰ and which, together with the information obtained and the

19 Schmidt 2013, 14.

19 Schmidt 2013, 14.

20 Gaffney, Gater 2003, 112.

Sl. 1. Trenutačno stanje na česticama 1417/2 i 1418 (snimio: A. Kaljanac 2015.)

Fig. 1. Current state on plots 1417/2 and 1418 (photo by: A. Kaljanac 2015)

Sl. 2. Nadzemni objekti izgrađeni na čestici br. 1417/1 (snimio: A. Kaljanac 2015.)

Fig. 2. Above-ground structures on plot 1417/1 (photo by: A. Kaljanac 2015)

Sl. 3. Stambeni objekt izgrađen na čestici br. 1417/1 (snimio: J. Hadžihasanović 2015.)

Fig. 3. House on plot 1417/1 (photo by: J. Hadžihasanović 2015)

Sl. 4. Radovi na čestici 1417/1 prilikom provođenja infrastrukture (ustupio: H. Pašagić)

Fig. 4. Infrastructure works on plot 1417/1 (provided by: H. Pašagić)

do $10 \Omega\text{m}^{20}$, te je uz dobivene informacije i pretpostavljene vremenske uvjete (dovoljna količina vlažnosti), kao i položaj uza samu rijeku otvorio mogućnost za probno snimanje uz testne modifikacije uređaja izvršene u modulaciji odnosa: Current Range – vlažnost, točnije rečeno: u rotirajućoj modulaciji od 0.5 do 1 mA kontroliranoj mikrokontrolerom. Polazna je pretpostavka za ovakve modifikacije činjenica da je metoda otpornosti krajnje ovisna o količini vlažnosti tla²¹ te se ista razlikuje na svakoj pojedinačnoj poziciji na lokalitetu. Kompenziranje ove pojave i pokretanje rotirajuće modulacije ostvareno je mjeračem vlažnosti SEN0114 kao Real-Time-prijenosnikom vlažnosti do mikrokontrolera.

POZICIJA I OBUHVAT ARHEOLOŠKIH GEOFIZIČKIH SNIMANJA

Na spomenutim parcelama vlasnika Huseina Pašagića geofizička snimanja uređajem *Resistance Meter RM85* obavljena su u sljedećem opsegu:

1. Na prostoru čestica 1417/2 i 1418 (gdje su snimljene mreže G1, G2 i G3) u vlasništvu Huseina Pašagića geofizička su snimanja izvršena u okviru mreže imenovane kao G1, raspona 10x10 m, pozicionirane na koordinatama: G1/P1 - N44° 45.919' - E15° 57.103'; G1/P2 - N44° 45.914' - E15° 57.107'; G1/P3 - N44° 45.912' - E15° 57.099' i G1/P4 - N44° 45.910' - E15° 57.105' sa orijentacijom sjeveroistok (SI) – jugozapad (JZ). Smjer geofizičkih snimanja pratio je orijentaciju mreže G1 sa prvom linijom snimanja u pravcu jugozapada (JZ) ka sjeveroistoku (SI). Geofizička su snimanja obavljena na dvije dubine penetracije u tlo:
 - a. prvo snimanje na dubinama u rasponu između 75 do 90 cm
 - b. drugo snimanje na dubinama između 90 i 110 cm
2. Druga mreža imenovana kao G2, raspona 10x 10 m, je pozicionirana na koordinatama: G2/P1 - N44° 45.914' - E15° 57.107'; G2/P2 - N44° 45.913' - E15° 57.115'; G2/P3 - N44° 45.910' - E15° 57.105' i G2/P4 - N44° 45.908' - E15° 57.111' sa istom orijentacijom i pravcem snimanja kao prethodna mreža G1. Dubina geofizičkih snimanja također je obavljena u istom opsegu između 75 do 90 cm i 90 do 110 cm.
3. Treća mreža imenovana kao G3, raspona 10x10 m, je pozicionirane na koordinatama: G3/P1 - N44° 45.921' - E15° 57.111'; G3/P2 - N44° 45.919' - E15° 57.116'; G3/P3 - N44° 45.914' - E15° 57.107'; G3/P4 - N44° 45.913' - E15° 57.115' sa istom orijentacijom i pravcem snimanja kao prethodne mreže G1 i G2. Dubina geofizičkih snimanja također je obavljena u istom opsegu između 75 do 90 cm i 90 do 110 cm.

probable climatic conditions (a sufficient quantity of moisture), along with the location beside the river, suggested a survey in probe mode with test modifications of the device carried out in a modulation of the Current Range-moisture ratio; more accurately, in a rotating modulation of 0.5 to 1 mA to the controlled microcontroller. The initial assumption for this modification was that the resistance method is highly dependent on soil moisture levels,²¹ which varies from position to position on the site. Compensating for this and launching the rotating modulation was achieved by using a SEN0114 moisture sensor and Real-Time transfer of moisture to the microcontroller.

POSITION AND EXTENT OF ARCHAEOLOGICAL GEOPHYSICAL SURVEY

The geophysical survey on the plots owned by Husein Pašagić referred to above was conducted using a *Resistance Meter RM85* as follows:

1. On plots 1417/2 and 1418 (where grids G1, G2 and G3 were surveyed), the property of Husein Pašagić, the geophysical survey was conducted within the grid designated as G1, area 10 x 10 m, located on the following coordinates: G1/P1 - N44° 45.919' - E15° 57.103'; G1/P2 - N44° 45.914' - E15° 57.107'; G1/P3 - N44° 45.912' - E15° 57.099' and G1/P4 - N44° 45.910' - E15° 57.105'; lying north-east (NE) to south-west (SW). The direction of the geophysical survey followed the orientation of grid G1 with the first survey line from SW to NE. The geophysical surveys were conducted to two ground penetration depths:
 - a. First survey to a depth of 75 to 90 cm
 - b. Second survey to a depth of between 90 and 110 cm
2. The second grid, designated as G2, area 10 x 10 m, was located on coordinates G2/P1 - N44° 45.914' - E15° 57.107'; G2/P2 - N44° 45.913' - E15° 57.115'; G2/P3 - N44° 45.910' - E15° 57.105' and G2/P4 - N44° 45.908' - E15° 57.111'; with the same orientation and direction of survey as in grid G1. The depth of the surveys was also the same, 75 to 90 cm and 90 to 110 cm.
3. The third grid, designated as G3, area 10 x 10 m, was located on coordinates G3/P1 - N44° 45.921' - E15° 57.111'; G3/P2 - N44° 45.919' - E15° 57.116'; G3/P3 - N44° 45.914' - E15° 57.107'; G3/P4 - N44° 45.913' - E15° 57.115'; with the same orientation and direction of survey as in grids G1 and G2. The depth of the surveys was also the same, 75 to 90 cm and 90 to 110 cm.

20 Gaffney, Gater 2003, 112.

21 Monfort 2013, 154.

21 Monfort 2013, 154.

DOBIVENI REZULTATI ARHEOLOŠKIH GEOFIZIČKIH SNIMANJA NA PROSTORU MREŽA G1/G2 I G3

Osnovne tehničke specifikacije postavki i/ili modifikacija uređaja RM85 prilikom snimanja obavljenih na lokalitetu jesu sljedeće:

- a. Linija orijentacije prve traverze prilikom snimanja geofizičkih mreža (GF1 do GF3) postavljena je u smjeru NNE (SSI).
- b. Širina i dužina (Grid Length/Grid Width) iznosi 10x 10 m orijentacije linijom sjever-sjeveroistok – jug-jugozapad (NNE – SSW).
- c. Sample Interval iznosi 0.5 m.
- d. Traverse Interval iznosi 0.5 m.
- e. Kao podešeni Traverse Mode korišten je cik-cak smjer kretanja prilikom obavljanja snimanja.
- f. Korištene jedinice mjere izražene su u omima (Ohm); relativna je vrijednost otpornosti preuzeta iz očitavanja korištenog softvera.
- g. Podešeni Current Range – Rotirajući Current Range 0.5 do 1 mA kontroliran mikrokontrolera Atmega328P-PU
- h. Podešeni Gain Range iznosi x10.
- i. Podešeni Baud Rate iznosi 9600.
- j. Korištena frekvencija prilikom snimanja iznosi 137 Hz.
- k. Podešeni High Pass Filter iznosi 13 Hz.
- l. Sonde uređaja RM85 prilikom snimanja povezane su kao PA20 array 4 Parallel Twin 1 m beam – u svrhu postizanja pretpostavljene dubine u odnosu na raspon korištenih sondi.
- m. Prilikom obrade podataka korišten je softver Geoplot 3.
- n. Označene raster točke unutar prikazanih mreža G1 do G3 iznose 5 m i integrirane su prilikom obrade podataka u softveru Geoplot 3.0.
- o. Korišteni filtri i proces prilikom obrade podataka u softveru : Despik, High Pass Filter, Wallis Filter i Interpolation X/Y.
- p. Dodatno korišteno filtriranje: promjena Shade Palette.

ANOMALIJE IZRAZITO VISOKE OTPORNOSTI I/ILI PROVODLJIVOSTI NA PROSTORU MREŽA G1/G2 I G3 DO DUBINE 90 CM

Prostor obuhvaćen geofizičkim snimanjima u okviru parametara definiranih mreža G1/G2 i G3 na pretpostavljenoj dubini između 75 i 90 cm u odnosu na međusobni raspon sondi²² pokazao je nekoliko različitih vrsta anomalija koje ukazuju na prisutnost ranije arhitekture ili mogućeg arheološkog potencijala:

1. U okviru mreže G1 prisutne su dvije skupine anomalija visoke otpornosti koje ukazuju na elemente pretpostavljenih struktura kao što su građevinski materijali poput kamena i betona, a označene kao A1 i A2 (sl. 6).

RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL GEOPHYSICAL SURVEY ON GRIDS G1/G2 AND G3

The basic technical specifications of the settings and/or modifications of the RM85 device during the surveys of the site were:

- a. The orientation of the first traverse during survey of the geophysical grids (GF1 to GF3) was NNE.
- b. Grid Length/Grid Width 10 x 20 m, with the orientation line NNE-SSW.
- c. Sample Interval 0.5 m.
- d. Traverse Interval 0.5 m.
- e. Traverse Mode set to survey in a zig-zag movement.
- f. The measurements were expressed in Ohms; the relative resistance value was taken from the reading on the software used.
- g. Current Range – Rotating Current Range setting 0.5 do 1 mA controlled microcontroller Atmega328P-PU
- h. Gain Range set to x10.
- i. Baud Rate set to 9600.
- j. Frequency used during survey was 137 Hz.
- k. High Pass Filter set to 13 Hz.
- l. The RM85 probes used in the survey were linked as PA20 array 4 Parallel Twin 1 m beam – with a view to obtaining the supposed depth in relation to the span of the probes used.
- m. Geoplot 3.0 software was used to process the data.
- n. The screen dot density within grids G1 to G3 was 5 m and was integrated as the data was processed in Geoplot 3.0 software.
- o. Despik, High Pass Filter, Wallis Filter and Interpolation X/Y filters and processes were used in processing the data
- p. Additional filter used: Shade Palette.

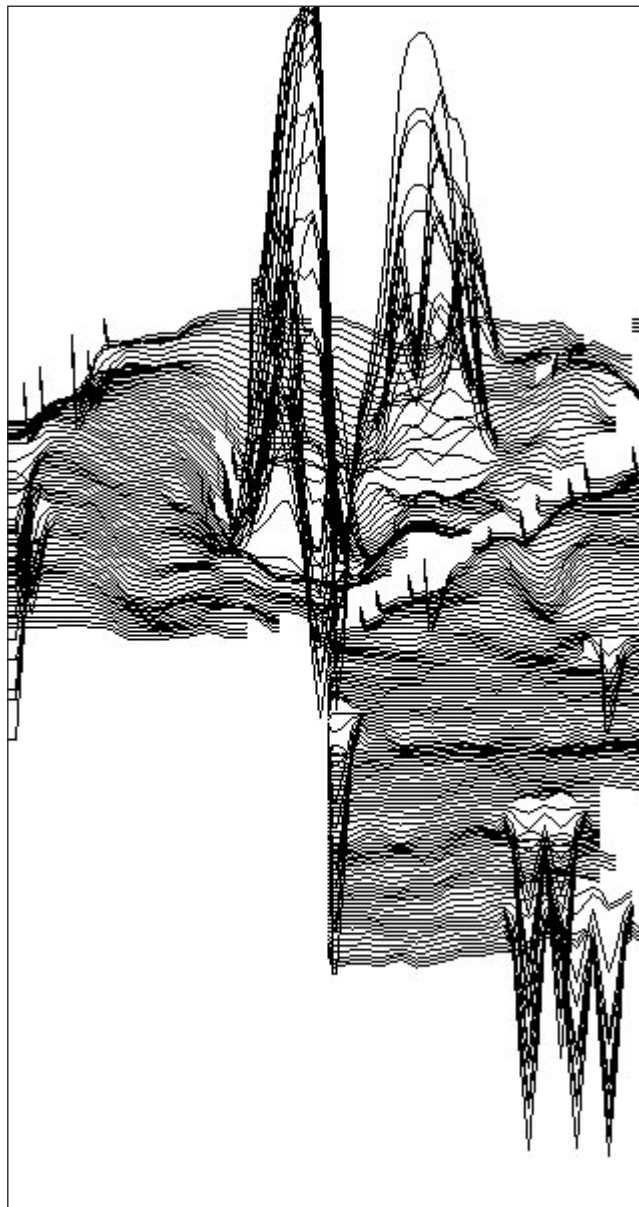
ANOMALIES OF MARKEDLY HIGH RESISTANCE AND/OR CONDUCTIVITY ON GRIDS G1/G2 AND G3 TO A DEPTH OF 90 CM

The area covered by the geophysical survey within the parameters defined by the G1/G2 and G3 grid to an assumed depth of between 75 and 90 cm in relation to the span of the probes²² revealed a number of different types of anomaly, indicating the presence of architecture or possible archaeological potential:

1. Two groups of high resistance anomalies within grid G1, indicating structural features such as stone and concrete, marked A1 and A2 (fig. 6).
2. Strong high conductivity anomalies within grid G2, suggesting the presence of modern infrastructure

²² Monford 2013, 154; Geoscan Research 2016, Manual Ver. 1.39.

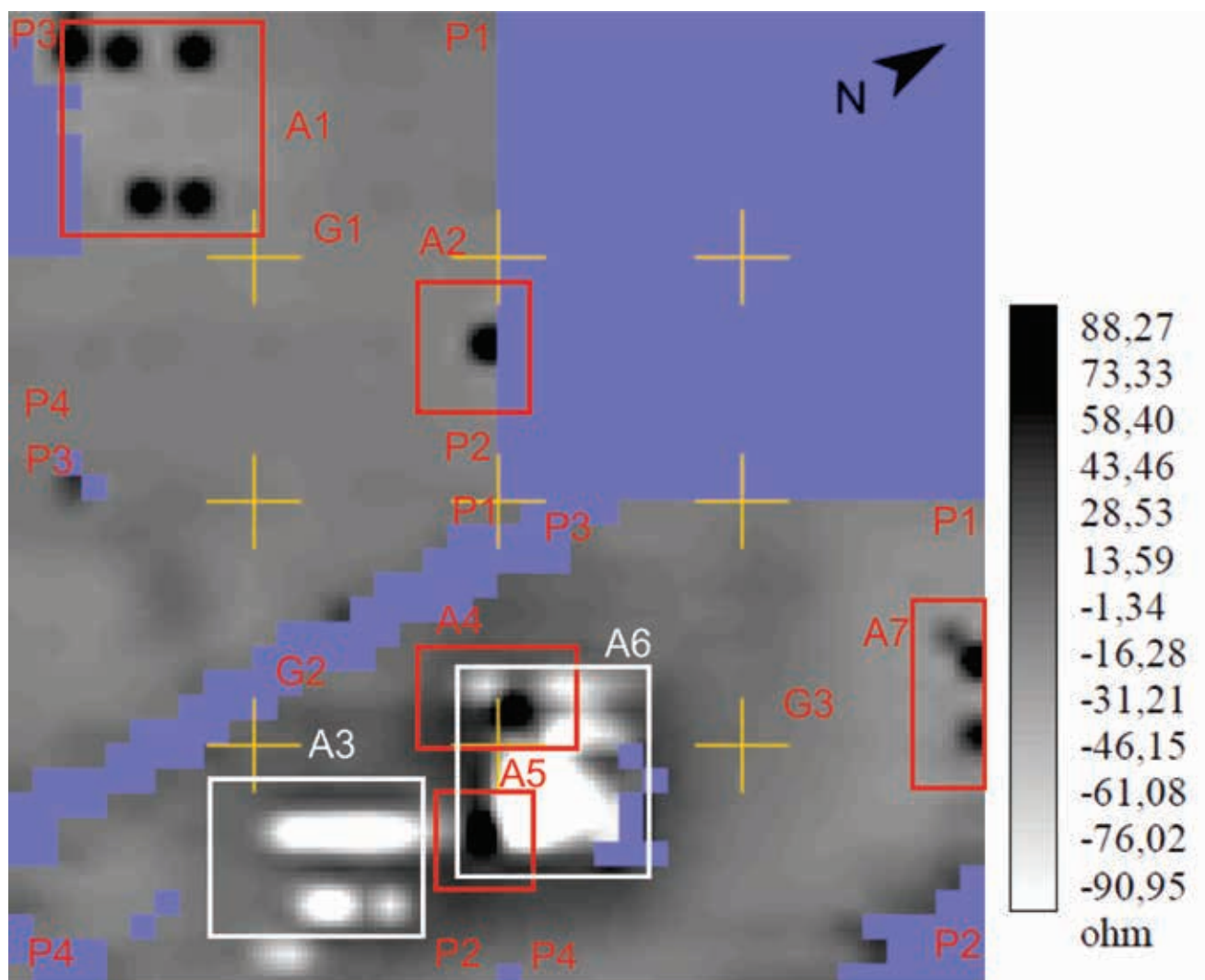
²² Monford 2013, 154; Geoscan Research, 2016, Manual Ver. 1.39.

Sl. 5. Trace Plot mreža G1, G2 i G3 sa vidljivim "Noise spikes"- izohipsama, koje ukazuju na promjene otpornosti tla

Fig. 5. Trace Plot of grids G1, G2 and G3 with visible "noise spikes" – isohypses, indicating changes in soil resistance

2. U okviru mreže G2 evidentirana je prisutnost snažne anomalije visoke provodljivosti, za koju se može pretpostaviti potencijalna prisutnost suvremene infrastrukture poput materijala kao što su metal, elektrovodovi i sl., a označena kao A3 (sl. 6). Uz ovu je anomaliju evidentirana i anomalija A5, koja jednim svojim dijelom zauzima prostor unutar mreže G2, a drugim mreže G3, slične otpornosti, te stoga i strukture kao prethodne anomalije u okviru mreže G1 (skupina anomalija A1) (sl. 6).
3. U okviru mreže G3 evidentirane su dvije skupine anomalija identičnog tipa kao prethodne: A1, A2 i A5, a označene kao A4 i A7 (sl. 6). Uz ove je dvije skupine
 - such as metal, electricity cables etc., marked A3 (fig. 6). Another anomaly, marked A5, partly in grid G2 and partly in grid G3, resembles resistance, and thus structural features like the previous anomalies in grid G1 (group of anomalies A1) (fig. 6).
 - Two groups of anomalies within grid G3, of identical type to A1, A2 and A5, marked A4 and A7 (fig. 6). Another of the same type but covering a much larger area, like A3 anomaly of extremely high conductivity, more precisely, read as a segment of negative resistance, and marked A6 (fig. 6).

Sl. 6. Prikaz anomalija visoke otpornosti i provodljivosti u mrežama G1/G2 i G3

Fig. 6. Overview of anomalies of high resistance and conductivity in grids G1/G2 and G3

evidentirana prisutnost istog tipa, ali znatno veće površine, kao anomalija izuzetno visoke provodljivosti A3, točnije rečeno: očitane kao segmenti negativne otpornosti, a označena kao A6 (sl. 6).

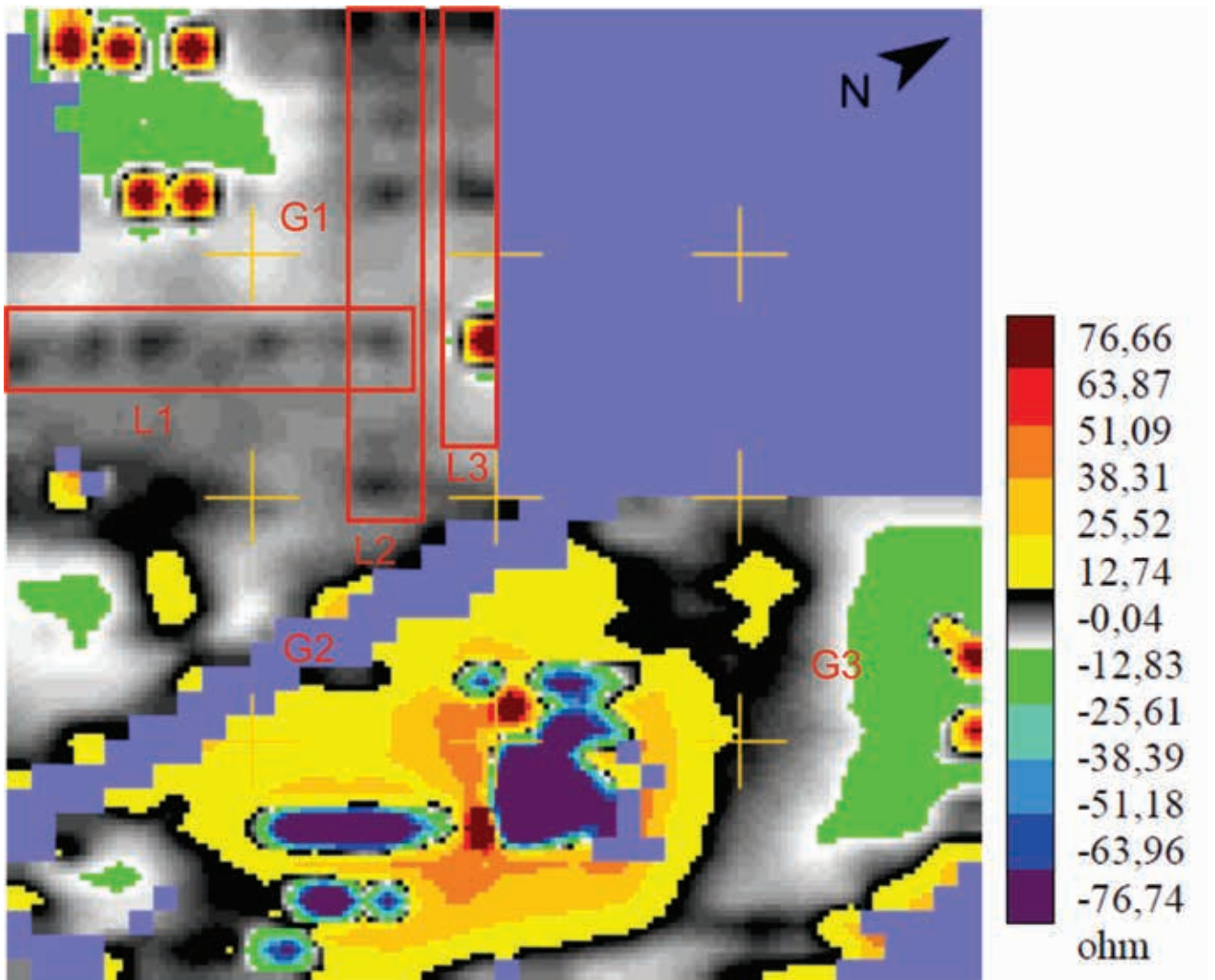
ANOMALIJE KOJE UKAZUJU NA POTENCIJALNU PRISUTNOST ARHEOLOŠKIH OSTATAKA ILI RANIJE ARHITEKTURE NA PROSTORU MREŽA G1/G2 I G3

U okviru mreže G1 evidentirana je prisutnost tri skupine anomalija, što je u skladu s otpornošću okolnog tla. Skupina anomalija veće otpornosti, označena kao L-1 (sl. 7) sastoji se od pravilnog niza od pet točaka, dužine cca 7 m, orijentiranog smjerom NE–SW. Drugu skupinu anomalija, označenu kao L-2 (sl. 7) istih karakteristika čini niz od tri (potencijalne četiri) točke istog oblika i dimenzija, rasprostranjenosti na prostoru cca 10 m i orijentacije NW–SW. Treću skupinu anomalija, označenu

ANOMALIES INDICATING THE POTENTIAL PRESENCE OF ARCHAEOLOGICAL REMAINS OR EARLIER ARCHITECTURE IN GRIDS G1/G2 AND G3

Three groups of anomalies in grid G1, corresponding to the resistance of the surrounding soil. The group of high resistance anomalies, marked L-1 (fig. 7), consists of a regular line of five points, approx. 7 m in length, lying NE-SW. The second group of anomalies, marked L-2 (fig. 7), of the same nature, consisted of a line of three (potentially four) points of the same shape and size, over an area of approx. 10 m lying NW-SW. The third group of anomalies, marked L-3 (fig. 7), consisted of two points of the same resistance characteristics as L-1 and L-2.

An anomaly of approx. 10 m, elliptical in shape, in grids G2 and G3, which could suggest the presence of different types of soil or changes to the configuration of the terrain, perhaps the result of building or other previous works, or of archaeo-

Sl. 7. Prikaz anomalija koje ukazuju na prisutnost arheološkog potencijala na prostoru mreža G1/G2 i G3

Fig. 7. Overview of anomalies indicating the presence of archaeological potential in grids G1/G2 and G3

kao L-3 (sl. 7), čini niz od dvije točke istih značajki otpornosti kao i prethodne evidentirane kao nizovi L-1 i L-2.

U okviru mreža G2 i G3 evidentirana je anomalija dimenzija cca 10 m, eliptičnog oblika, a za koju je moguće pretpostaviti potencijalnu prisutnost različite vrste tla ili eventualnih promjena u konfiguraciji terena koje su mogle nastati građevinskim ili sličnim prethodnim radovima, kao i arheološkim istraživanjima jer je upravo u ovoj zoni ranije pronađena skela (karta 2; sl. 7).

ANOMALIJE IZRAZITO VISOKE OTPORNOSTI I PROVODLJIVOSTI NA PROSTORU MREŽA G1/G2 I G3 DO DUBINE 110 CM

Na prostoru definiranih mreža G1/G2 i G3 obavljena su i geofizička snimanja na dubini između pretpostavljenih 90 i 110 cm, pri čemu je evidentirana prisutnost sljedećih anomalija:

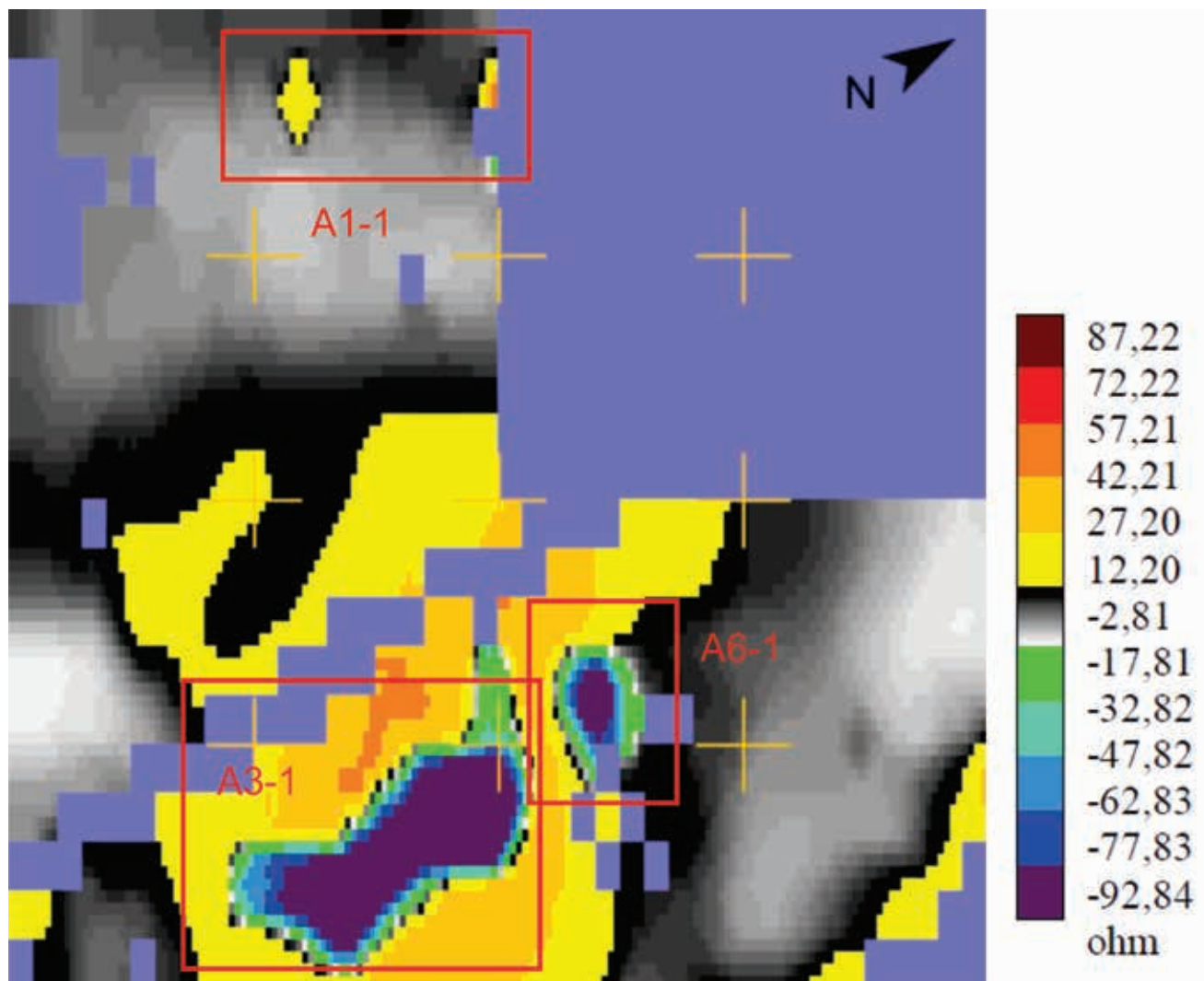
1. U okviru mreže G1 evidentirana je prisutnost dvije anomalije na sjeveroistočnoj

logical excavations, since it was in this zone that a platform was previously discovered (plan 2; fig. 7).

ANOMALIES OF VERY HIGH RESISTANCE AND CONDUCTIVITY IN GRIDS G1/G2 AND G3 TO A DEPTH OF 110 CM

The area covered by the geophysical survey within the parameters defined by the G1/G2 and G3 grid to an assumed depth of between 90 and 110 cm revealed the following anomalies:

1. Two anomalies on the north-east side of grid G1, indicating changes to the configuration of the terrain as a result of possible recent building activity, since this is where the sawmill was located, marked A1-1 (fig. 8).
2. Two anomalies within grids G2 and G3, as on the surveys to a depth of 75 to 90 cm, and corresponding to anomalies A3 and A6 in fig. 6, marked A3-1 and A6-1 (fig.

Sl. 8. Prikaz anomalija na prostoru mreža G1/ G2 i G3 na dubini između 90 i 110 cm

Fig. 8. Overview of anomalies in grids G1/G2 and G3 at depths between 90 and 110 cm

strani, koje ukazuju na promjene u konfiguraciji tla nastale uslijed mogućeg novijeg građevinskog djelovanja, s obzirom na to da se na tom mjestu nalazio objekt pilane, označene kao A1-1 (sl. 8).

2. U okviru mreža G2 i G3 evidentirana je prisutnost dvije anomalije kao i na snimcima sa pretpostavljene dubine između 75 do 90 cm, a koje su sukladno sa spomenutim anomalijama A3 i A6 na slici 6, označene kao A3-1 i A6-1 (sl. 8) te eliptična anomalija slično slično s onom na dubini između 75 i 90 cm (sl. 7).

ANALIZA DOBIVENIH REZULTATA NA PROSTORU GEOFIZIČKIH MREŽA G1/ G2 I G3 I NJIHOVA KOMPARACIJA SA REZULTATIMA PROBNIH ISKOPAVANJA

Prema rezultatima dobivenim na prostoru mreža G1/G2 i G3, pri čemu su obavljena ukupna snimanja na pretpostavljenoj dubini između 75 do 110

8), and an elliptical anomaly similar to the one at a depth of 75 to 90 cm (fig. 7).

ANALYSIS OF THE RESULTS OBTAINED ON GEOPHYSICAL GRIDS G1/G2 AND G3 AND COMPARISON WITH THE FINDINGS OF A TEST DIG

The results obtained from the survey at depths of between 75 and 110 cm in grids G1/G2 and G3 revealed the presence of the following potential archaeological finds:

1. Within grid G1, the presence of high resistance anomalies of even geometric distribution over the site, marked G1 – A1 and A2, may be interpreted as the material remains of earlier building activity on the site. However, inspection of earlier documentation of the site and archive photographs supplied by the Bihać Institute for the Protection of Cultural Heritage and

cm, zapažena je prisutnost sljedećih potencijalnih arheoloških nalaza:

1. U okviru mreže G1 je evidentirana prisutnost anomalija visoke otpornosti ravnomjerne geometrijske distribucije na lokalitetu, označene kao G1 – A1 i A2, čime je ove nalaze moguće interpretirati kao materijalne ostatke prethodnog građevinskog djelovanja na lokalitetu. Međutim, uvidom u stariju građu sa lokaliteta i u fotografski arhiv ustupljen od strane JU „Zavod za zaštitu kulturnog naslijeđa“ Bihać i Huseina Pašagića, evidentno je da ovi nalazi predstavljaju ostatke nekadašnje pilane, a koji nisu u potpunosti uklonjeni sa lokaliteta, već su integrirani u kasniju gradnju podzida i u nivelaciju terena. Jedan dio spomenute arhitekture i njezine integracije u trenutno stanje na lokalitetu vidljivi su u sklopu potpornog zida, koji je izgrađen pri obnovi imanja Huseina Pašagića. Isti je objekt vidljiv na fotografijama koje su napravljene prije građevinskih radova na lokalitetu (sl. 9). Pored potpornog stupa na slici 9, označenog kao P1, uočljiva je prisutnost manjih betonskih konstrukcija koje su bile noseći i vezivni elementi na kopno nekadašnje pilane (sl. 9, P2, P3 i P4). U tom se smislu spomenute anomalije A1 i A2 na prostoru mreže G1 mogu odbaciti kao potencijalni arheološki materijal zato što su rezultati geofizičkih snimanja sukladno sa arhivskim materijalom u smislu tipa i rasporeda objekata.²³
2. U okviru mreža G2 i G3 evidentirana je prisutnost istog tipa nalaza, označena kao A4, A5 i A7 (sl. 6), te se za iste zbog njihovog rasporeda i geofizičkih karakteristika može pretpostaviti da se radi o identičnim ostacima betonskih stupova pilane i njezinih pratećih objekata. Evidentirane je anomalije A3 i A6 poradi njihove niske otpornosti moguće interpretirati kao dijelove elektroinstalacijskog sustava za provođenje rasvjete, kao i samih rasvjetnih stupova (sl. 10) i/ili sličnih elemenata. U tom smislu, posebno izdvojena eliptična anomalija dužine cca 10 m, vidljiva na slikama 6 i 7 u žutoj boji, kao što je istaknuto, vjerojatno predstavlja novije djelovanje na konfiguraciju terena. Polazeći od ove pretpostavke neophodno je naglasiti da ista odgovara lokaciji prethodnih iskopavanja vidljivih na karti 2, zoni O, u okviru prostora *k* na karti 2, označenog crvenom bojom.
3. U okviru mreže G1 evidentirane su i anomalije koje svojim začajkama otpornosti i distribucije u tlu ne odgovaraju tipu nalaza srodnih nalazima A1 i A2. Uzimajući u obzir pretpostavljenu otpornost anomalija definiranih kao L-1; L-2 i L-3 (sl. 7), kao i njihov raspored u tlu sa dva okomita niza L-2 i L-3 u rasponu od cca tri metra između anomalija, te vodoravnim nizom od pet anomalija u međusobnom rasponu

Husein Pašagić revealed that these are the remains of the former sawmill, which were not wholly removed from the site after demolition but were incorporated into the later construction of a retaining wall and the levelling out of the terrain. Part of the old sawmill and its incorporation into the site in its present state can be seen in the retaining wall built when Husein Pašagić's property was restored. The same building can be seen on the photographs taken before the building works on the site (fig. 9). As well as the underpinning in fig. 9, marked P1, lesser concrete structures can be seen, consisting of load-bearing and binding elements of the former sawmill (fig. 9, P2, P3 and P4). As a result, anomalies A1 and A2 in grid G1 may be disregarded as potential archaeological material, given that the results of the geophysical survey correspond to the archive material as regards the type and layout of the buildings.²³

2. Finds of the same type were recorded in grids G2 and G3, marked A4, A5 and A7 (fig. 6), which on account of their layout and geophysical characteristics are assumed to be the identical remains of the concrete underpinnings of the sawmill and its ancillary structures. Anomalies A3 and A5, due to their low resistance, may be interpreted as parts of the electric lighting supply system, and of the lamp posts themselves (fig. 10), and/or similar features. The separate elliptical anomaly approx. 10 m in length, visible in figs. 6 and 7 in yellow, as noted, is probably the result of recent alterations to the configuration of the terrain. In this regard it is important to note that it corresponds to the location of the previous excavations marked on plan 2, zone O, within area *k* on plan 2, marked in red.
3. Anomalies were found within grid G1 of which the resistance and distribution do not correspond to the type of finds similar to A1 and A2. Bearing in mind the assumed resistance of anomalies L-1, L-2 and L-3 (fig. 7), and their distribution in the soil of two vertical lines L2 and L2 with approx. three metres between the anomalies, and the horizontal line of five anomalies with 1 to 2 metres between them, it may be said that these are the remains of a structure that differs from the previous anomalies, the distribution of which was recorded in the same area and which may be linked to the remains of the sawmill. On the other hand, some of the earlier excavations that were compared with the geophysical archaeological results²⁴ suggest that these differences relate

23 Prisutnost je ovih anomalija potvrđena probnim iskopavanjima provedenim 2017. godine (sl. 13).

23 The presence of these anomalies was confirmed by test digs in 2017 (fig. 13).
24 Tsokas *et al.* 2009, 85.

između 1 do 2 metra, moguće je konstatirati da se radi o ostacima divergentne konstrukcije u odnosu na prethodno istaknute anomalije, čija je distribucija evidentirana na istom prostoru, a koje je moguće povezati sa ostacima nekadašnje pilane. S druge strane, neka od ranijih istraživanja koja su komparirala geofizičko – arheološke rezultate²⁴ ukazuju na mogućnost da se pri pojavi ovih razlika može govoriti o dubljim slojevima u odnosu na prethodne. Rasprostranjenost ovih anomalija čini jasno vidljive crte posebne strukture koja tvori kvadratični oblik pozicioniran uz samu obalu Velike otoke (sl. 11). S obzirom na to da istaknute anomalije L-1 – L-3, a u skladu i sa dostupnom arhivskom građom, ne odgovaraju nijednom poznatom ranijem objektu, posebice nekadašnjoj pilani, čija je struktura utvrđena prilikom izvođenja geofizičkog snimanja, njih je moguće okarakterizirati, zbog karakterističnosti njihove distribucije i pozicije na lokalitetu, kao zonu potencijalno očuvanog arheološkog lokaliteta u okviru prapovijesnog naselja Ripač. Potrebno je naglasiti, kao dodatnu argumentaciju, da se istaknute anomalije L-1 – L-3, locirane unutar mreže G1, nalaze izvan zone zahvaćene prethodnim istraživanjima, što je vidljivo na karti 2, te je stoga mogućnost njihovog arheološkog potencijala znatno uvećana. S druge strane, prema prikupljenim podacima od mještana, prethodno spomenuta pilana posjedovala je poseban dovod vode linijom stupova sa koritom od vodopada iznad lokaliteta do mehanizma koji je pokretao pilanu, poslije čega se voda istim principom vraćala u Unu. U tom smislu, iako ovo ne objašnjava potpuno oblik strukture na dobivenim geofizičkim rezultatima, moguće je pretpostaviti da spomenute anomalije predstavljaju ostatke ovog dovodnog vodosustava, a ne konkretan arheološki potencijal sojeničkog naselja.

4. U odnosu na prethodno istaknute elemente, sukladno dobivenim rezultatima geofizičkih snimanja, saznanjima o vještačkom podizanju razine lokaliteta stvaranjem vještačkog nasipa, kao i vremenskim uvjetima koji su mogli utjecati na rezultate snimanja, u 2017. godini izvršena su probna iskopavanja na temelju kojih je moguće konstatirati sljedeće:²⁵
 - a. Na prostoru evidentiranih anomalija u okvirima mreže G1, označenih kao A1 i L1 prilikom probnih iskopavanja otvorene su dvije sonde u svrhu kompariranja arheoloških i prethodnih geofizičkih istraživanja, kao i analize tla kroz koje je vršeno prethodno snimanje.
 - b. Napravljeni nasip od šljunka u svom se najvećem dijelu sastoji od većih komada lomljenog kamena (sl. 12), a ne pretpostavljanog šljunka, što je značajno moglo utjecati na rezultate obavljenih snimanja.

to deeper strata than the previous ones. The distribution of these anomalies forms the clearly visible outline of a separate structure, quadratic in shape, on the actual bank of Velika otoka (fig. 11). Since the prominent anomalies L1 – L-3, in line with the available archive material, do not correspond to any known earlier building, including the former sawmill, the structure of which was identified during the geophysical survey, they may be described, in the light of their distribution and position on the site, as a zone of a potentially surviving archaeological site within the prehistoric settlement at Ripač. It should be added, in support of this, that the prominent anomalies L1 – L-3 within grid G1 lie beyond the zone covered by the previous excavations, as can be seen on plan 2, which greatly increases the possibility of their archaeological potential. On the other hand, according to information gathered from local residents, the sawmill had a separate water supply via a line of pillars leading from the river bed from the waterfall above the site to the mechanism that powered the sawmill, after which the water was returned to the River Una on the same principle. Though this does not clarify the entire shape of the structure revealed by the geophysical survey, it is possible that these anomalies in fact represent the remains of this water supply system, rather than specific archaeological potential of the pile dwelling settlement.

4. Given the above features, in line with the results of the geophysical survey, our knowledge of the artificial raising of the site by the creation of an artificial embankment, and the weather conditions that could have affected the results of the survey, a test dig was conducted in 2017. The findings of this dig are as follows:²⁵
 - a. Two test pits were dug on the site of the anomalies in grid G1 marked A1 and L1, so as to compare the archaeological excavations and geophysical survey, and to analyse the soil through which the survey was conducted.
 - b. The embankment consists of quite large grade rubble (fig. 12) rather than gravel, as had been assumed, which could have had a considerable impact on the results of the survey.
 - c. The remains of concrete with a metal bearing structure, on which the former sawmill stood, were found at a depth of 85 cm in test pit 1 (fig. 13). Since these remains were found within the assumed depth range at which the survey was conducted, and that their position in the test dig corresponded to the

24 Tsokas *et al.* 2009, 85.
25 Kaljanac 2017, 1–49.

25 Kaljanac 2017, 1–49.

- c. Na dubini od 85 cm prilikom iskopavanja prostora sonde 1 evidentirana je prisutnost betonskih ostataka sa metalnom nosivom strukturom, na kojoj se nalazila nekadašnja pilana (sl. 13). S obzirom na to da su ovi ostatci evidentirani u pretpostavljenom opsegu dubine na kojoj je vršeno snimanje, kao i na to da su prilikom iskopavanja pozicionirani u odnosu na geofizičke rezultate, iste moguće ih je povezati sa anomalijama iz skupine A1 te na taj način pretpostaviti da su i ostale anomalije ovog tipa povezane sa ostacima prethodnog objekta pilane.
- d. Na prostoru sonde 2 (sl. 12) evidentiran je početak sloja 6, dubine 90 cm, a koji predstavlja početak kružne jame promjera 30 cm ispunjene sitnim riječnim nanosom.
- geophysical results, they may be linked with the anomalies in group A1, and anomalies of the same type may also be linked to the remains of the saw-mill.
- d. Test pit 2 (fig. 12) revealed the beginning of stratum 6, at a depth of 90 cm, probably the beginning of a circular pit with a diameter of 30 cm, filled with fine river silt.

Sl. 9. Raspored betonskih stupova koji su činili nekadašnju pilanu na prostoru geofizičke mreže G1 (ustupio: H. Pašagić)

Fig. 9. Distribution of concrete piers forming the former sawmill on geophysical grid G1 (provided by: H. Pašagić)

Sl. 10. Vidljiva rasvjeta provedena na lokalitetu i pozicionirana na prostoru obuhvaćenom geofizičkim snimanjima (snimio: J. Hadžihanović 2015.)

Fig. 10. Visible lighting brought to the site and located on the area covered by the geophysical surveys (photo by: J. Hadžihanović 2015)

Sl. 11. Pozicija mreža G1 – G3 dobivenih geofizičkim snimanjima u odnosu na zračni snimak lokacije u vlasništvu Huseina Pašagića na Velikoj otoci (snimio: A. Kaljanac 2015.)

Fig. 11. Position of grids G1-G3 obtained by geophysical surveys by comparison with aerial survey of the site owned by Husein Pašagić on Velika otoca (photo by: A Kaljanac 2015)

Sl. 12. Profil slojeva i novijeg nasipa nastalog prilikom niveliranja lokaliteta (snimio: J. Hadžihasanović 2017.)

Fig. 12. Profile of strata and recent deposits laid to level out the site (photo by: J.Hadžihasanović 2017)

Sl. 13. Betonski ostatci nekadašnje pilane sa željeznom strukturom (snimio: J. Hadžihasanović 2017.)

Fig. 13. Concrete remains of the former sawmill with iron structure (photo by: J. Hadžihasanović 2017)

ZAKLJUČAK

U skladu s postignutim rezultatima arheoloških geofizičkih istraživanja moguće je konstatirati da je na nekoliko točaka evidentna prisutnost mogućeg arheološkog potencijala. Također, neophodno je naglasiti činjenicu da je sam lokalitet u posljednja dva desetljeća doživio bitne transformacije i da su određene sekcije na istraživanim česticama u potpunosti izmijenjene građevinskim radovima i sličnim djelovanjem. U tom je smislu jedan dio nekadašnjeg arheološkog lokaliteta danas u potpunosti neupotrebljiv za daljnja arheološka istraživanja, dok je drugi dio istražen za ranijih arheoloških kampanja, te je jedina preostala sekcija uporabljiva za arheološka istraživanja, a obuhvaćena predmetnim geofizičkim snimanjima, locirana na česticama u posjedu Huseina Pašagića (k. č. 1417/2 i 1418), preciznije rečeno, u okviru definirane geofizičke mreže G1.

Uzimajući u obzir prethodno navedeno trenutačno stanje, kao i arhivsko fotografsko gradivo koje ukazuje na transformacijske procese što ih je lokalitet preživio tijekom vremena i građevinskih radova, na samom je lokalitetu moguće konstatirati sljedeću situaciju:

1. Na prostoru čestice 1417/1 u vlasništvu Huseina Pašagića evidentirana je prisutnost jednog stambenog i drugog pratećeg objekta. Iako je ovo već istaknuto u prethodnim izvještajima arheologa Milenka Radivojca²⁶ i Beate Buzov²⁷, nužno je napomenuti činjenicu da su spomenuti građevinski radovi, posebice izgradnja kamenog zida, jednim dijelom doprinijeli zaštiti potencijalnih arheoloških ostataka koji su djelovanjem rijeke Une bili značajno ugroženi. Međutim, nužno je, također, naglasiti i činjenicu da je izgradnja stambenog objekta, površine cca 70 m², prilikom iskopavanja temelja za njega i prateće infrastrukture, u potpunosti dislocirala arheološki kontekst te su na ovaj način bilo kakva arheološka istraživanja na ovoj lokaciji trajno onemogućena. Za razliku od stambenog, izgradnja pratećeg objekta površine cca 15 m², budući da se radi o drugoj vrsti gradnje, montažnoj, nije ugrozila arheološki kontekst. Provođenje objektivne infrastrukture dodatno je utjecalo na destrukciju arheološkog potencijala u okviru spomenute čestice. Dodatno, potrebno je naglasiti činjenicu da je na predmetnom spomeniku postojao prethodni stambeni objekt iz ranijeg razdoblja te je kao takav predstavljao zatečeno stanje prigodom proglašenja nacionalnog spomenika Arheološko područje Ripač u selu Ripač kod Bihaća, a sâm zbog načina ranije gradnje nije značajno utjecao na arheološki potencijal, dok se to ne može reći i za moderni način djelovanja prilikom obnove čitavog prostora.
2. Na preostalim česticama u posjedu istog vlasnika, 1417/2 i 1418, nisu evidentirani noviji površinski objekti, kao ni prethodni, koji su u najvećoj mjeri uklo-

CONCLUSION

The results of the archaeological geophysical surveys indicate the presence of possible archaeological potential at various points. It is also important to note that over the past two decades the site has been radically transformed, and that certain sections of the plots surveyed have been totally changed by building works and similar activities. As a result, part of the former archaeological site is now wholly unsuitable for further archaeological investigations. Another part was investigated in earlier archaeological campaigns, so that the only remaining section covered by the geophysical surveys that is suitable for archaeological investigations is located on the plots owned by Husein Pašagić (cadastral plots 1417/2 and 1418), within geophysical grid G1.

Bearing in mind the current state of the site and the archive photographic material revealing the transformation of the site over time and the building works conducted, the following may be stated as regards the site:

1. A house and outbuilding stand on plot 1417/1, the property of Husein Pašagić. Though this was already noted in previous reports by archaeologists Milenko Radivojac²⁶ and Beata Buzov,²⁷ it should be noted that these building works, in particular the construction of a stone wall, have partly helped to preserve the potential archaeological remains that were at considerable risk from the River Una. However, it is also important to note that when the foundations were dug for the house, with an area of approx. 70 m², and its infrastructure was laid, the archaeological context was completely destroyed, making any archaeological excavations on this site impossible. Unlike the house, the outbuilding, with an area of approx. 15 m², being a pre-fabricated building, does not pose a risk to the archaeological context. The laying of infrastructure has further destroyed the archaeological potential in these plots. Furthermore, it should be noted that there was an earlier house on the site, which as such represented the state of the site at the time The archaeological site of Ripač in the village of Ripač near Bihać was designated as a national monument, which cannot be said for the more recent operations when the entire site was remade.
2. No new above-ground buildings were found on the other plots belonging to the same owner, 1417/2 and 1418, nor any earlier structures, which were largely removed when the grounds of the house were laid out. However, as already noted, the systematic archaeological excavations conducted by

26 Radivojac, bez datacije.
27 Buzov 2008.

26 Radivojac, without date.
27 Buzov 2008.

njeni prilikom uređenja prostora okućnice. Međutim, kao što je prethodno istaknuto, u okviru spomenutih čestica najvećim je dijelom obavljeno prethodno sustavno arheološko iskopavanje od strane Vaclava Radýmskog, Franje Fiale i Vejsila Ćurčića. Ova su istraživanja gotovo u potpunosti obuhvatila prostor čestice br. 1417/2, dok je k. č. 1418 samo manjim dijelom podvrgnuta istraživanjima, uglavnom tijekom austro-ugarskog razdoblja. S druge strane, prostor čestice br. 1418 tijekom XX. stoljeća, sve do 90-tih godina, bio je nedostupan arheolozima zbog prisutnosti privrednog objekta. U tom je smislu moguće konstatirati činjenicu da su spomenuta istraživanja na čestici br. 1417/2 u potpunosti izmjestila arheološke nalaze, kao i u potpunosti uništila postojeći arheološki kontekst zbog svoje destruktivnosti, što je potencijalno vidljivo i na rezultatima geofizičkih snimaka kao anomalija nastala prethodnim iskopavanjima (sl. 6 i 7 i karta 2, zona O označena crvenom bojom). Nasuprot ovome, dio prostora čestice 1418, kao sekcija koja nije prethodno istraživana, pokazao je prilikom geofizičkih istraživanja prisutnost anomalija distribuiranih u pravilnim razmacima, dimenzijama i uglovima, dodatno potvrđenih probnim iskopavanjima tijekom 2017. godine, a koje ukazuju na prisutnost bilo ranije arhitekture bilo ostataka arheološkog lokaliteta. S obzirom na raspored spomenutih anomalija moguće je zaključiti da se radilo o strukturi koja je svojevremeno jednim dijelom bila oslonjena na kopno.

3. Uzimajući u obzir činjenicu da su probna geofizička snimanja izvršena pod uvjetima pretpostavljenog nasipa od šljunka, a da se probnim istraživanjima utvrdilo kako je on tijekom građevinskih radova izveden stvaranjem sloja većih komada lomljenog kamena, prosječne debljine cca 50 cm, koji je zatim nasut slojem šljunka prosječne debljine cca 20 cm i prekriven humusom prosječne debljine 10 cm, moglo bi se pretpostaviti značajno odstupanje od preciznih rezultata. Međutim, polazeći od činjenice da vlažnost tla predstavlja ključni element prilikom mjerenja otpornosti²⁸, pri čemu posljednja zbog ovoga može varirati od 200 Ω m za kišnog razdoblja do 20 Ω m tijekom suhog razdoblja²⁹, čime se stvaraju potpuno različiti kontrasti, moguće je reći da potencijalno stalno prilagođavanje uređaja okruženju otvara brojne mogućnosti kompenziranja ovih razlika.

Prema svemu istaknutom, nužno je naglasiti činjenicu da se na ovom prostoru i dalje nalazi potencijalno ugroženo arheološko nalazište, iako u znatno reduciranom opsegu od prvobitno definiranog, za prvih istraživanja lokaliteta, te da je u skladu s dobivenim rezultatima neophodno obaviti dodatne zaštitne mjere, poglavito u svrhu obustavljanja daljnje urbanizacije ovog prostora i promjene samoga izgleda lokaliteta.

Vaclav Radimský, Franjo Fiala and Vejsil Ćurčić mainly covered these plots. These excavations encompassed almost the whole of plot 1417/2, but only a small part of plot 1418 was researched, mainly during the Austro-Hungarian period. On the other hand, cadastral plot 1418 was inaccessible to archaeologists throughout the 20th century until the 1990s, because of the sawmill. During the excavations on plot 1417/2, the archaeological finds were all removed, and the existing archaeological context was totally destroyed, which is potentially visible on the geophysical survey as anomalies arising from the earlier excavations (figs. 6 and 7, map 2 zone O, marked in red). On the other hand, the geophysical surveys on part of plot 1418, as a section not previously investigated, revealed anomalies of even distribution, dimensions and angles, further confirmed by excavations in 2017, and indicating the presence either of earlier architecture or of the remains of an archaeological site. Due to the distribution of these anomalies, it may be concluded that they are an indication of a structure that was at one point in time partly rested on dry land.

3. Since the geophysical surveys were conducted on the assumption that the embankment was of gravel, but that test digs revealed that it was made of a layer of coarse grade rubble with an average thickness of approx. 50 cm, over which was then laid a layer of gravel with an average thickness of approx. 20 cm and finally a layer of topsoil approx. 10 cm thick on average, thick on average, a significant deviation to the accuracy of the results can be assumed. However, since soil moisture is a key element in the measurement of resistance²⁸, which may range from 200 Ω m in periods of rain to 20 Ω m during dry periods²⁹, creating completely different contrasts, it may be said that the potentially constant adjustments of the device to the surroundings offer many opportunities for compensating for these differences.

Given all the above, it is important to state that the area is still a potentially endangered archaeological site, albeit much reduced in scope from the site originally defined for the first excavations, and that it is essential to take further measures to protect the site in the light of the results, in particular to prevent any further urbanization of the site and changes to its appearance.

28 Schmidt 2013, 123.

29 Schmidt 2013, 124.

28 Schmidt 2013, 123.

29 Schmidt 2013, 124.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Buzov, B. 2008, Stručni izvještaj arheologa, Zagreb.
- Ćurčić, V. 1908, Prehistorička sojenica iz brončanog doba u Ripču kraj Bihaća u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XX, Sarajevo, 149–179.
- Drahor, G. M., Kurtulmus, O. T., Berge, A. M., Hartmann, M., Speidel, A.M., 2008, Magnetic imaging and electrical resistivity tomography studies in a Roman military installation found in Satala archaeological site, northeastern Anatolia, Turkey, *Journal of Archaeological Science*, 35, London, 259–271.
- Gaffney, C., Gater, J. 2003, *Revealing the buried past. Geophysics for archaeologists*, Tempus, Stroud.
- Geoscan Research, Instruction Manual RM85 RESISTANCE METER SYSTEM, 2016., version 1.39, 205.
- Kaljanac, A. 2017, *Izvještaj o arheološkim istraživanjima na lokalitetu Prehistorijskog naselja u Ripču i širem areala lokaliteta Brandže*, Sarajevo, 49.
- Monfort, C.-C. 2013, Earth Resistance Survey: A Mature Archaeological Geophysics Method for Archaeology, in: C. Corsi, B. Slapšak, F. Vermeulen (eds.), *Good Practice in Archaeological Diagnostics. Non-invasive Survey of Complex Archaeological Sites*, Cham: Springer, cop. 2013, 153–164.
- Noel, M., Xu, B. 1991, Archaeological investigation by electrical resistivity tomography: a preliminary study, *Geophysical Journal International*, 107, Oxford, 95–102.
- Papadopoulos, N., Sarris, A., Parkinson, A. W., Gyucha, A., Yerkes, W. R. 2013, Electrical resistivity tomography as a tool to reconstruct the palaeoenvironment of neolithic sites, in: N. Wolfgang, T. Immo, B. R. Salisbury, C. Einwögerer (eds.), *Archaeological Prospection. Proceedings of the 10th International Conference on Archaeological Prospection*, Vienna, 390–393.
- Papadopoulo, G. N., Sarris, A., Parkinson, A. W., Gyucha, A., Yerkes, W. R., Duffy, R. P. i Tsourlos, P. 2014, Electrical Resistivity Tomography for the Modelling of Cultural Deposits and Geomorphological Landscapes at Neolithic Sites: a Case Study from Southeastern Hungary, *Archaeological Prospection*, 21, Chichester, 169–183.
- Radimský, V. 1893, Prehistorička sojenica kod Ripča blizu Bišća, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, V, Sarajevo, 129–138.
- Radimský, V. 1895, Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, VII, Sarajevo, 309–335; 483–524.
- Radivojac, M. bez datacije, Stručno mišljenje o utjecaju postavljenog stambenog objekta i pomoćnog objekta na uništenje arheološkog sloja, ustupljeno od H. Pašagića.
- Raunig, B. 1975, Ripač – Otoka kod Bihaća – sojeničko naselje, *Arheološki pregled*, 17, Beograd, 47–49.
- Raunig, B. 1976, Ripač, Otoka kod Bihaća - sojeničko naselje, *Arheološki pregled*, 18, Beograd, 31–33.
- Raunig, B. 1988, Ripač (Otoka), in: B. Čović (ed.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 2, Zemaljski muzej, Sarajevo, 25.
- Sarris, A., Papadopoulos, N., Agapiou, A., Salvi M. C. Maria Cristina Salvi, C. M., Hadjimitsis, G. D., Parkinson, A. W., Yerkes, W. R., Gyucha, A., Duffy, R. P. 2013, Integration of geophysical surveys, ground hyperspectral measurements, aerial and satellite imagery for archaeological prospection of prehistoric sites: the case study of Vészto-Mágor Tell, Hungary, *Journal of Archaeological Science*, 40, London, 1454–1470.
- Schmidt, A. 2013, *Earth Resistance for Archaeologist*, AltaMira Press, Walnut Creek, 193.
- Tsokas, G. N., Tsourlos, P. I., Papadopoulos, N. 2009, Electrical resistivity tomography: A flexible technique in solving problems of archaeological research, in: S. Campana, S. Piro (eds.) *Seeing the Unseen Geophysics and Landscape Archaeology*, London, 83–104.

Rimski nadgrobni spomenici s Groblja sv. Ive u Livnu: prilog istraživanju rimskih nekropola na Livanjskome polju

Roman funerary monuments from St John's burial ground in Livno: a contribution to the study of Roman necropolises in the Livno polje

MARIJA MARIĆ BAKOVIĆ,

Franjevački muzej i Galerija Gorica-Livno
Gorička cesta b.b, Livno
marija.maric.b@gmail.com

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC: 718:903.5 (497.6 Livno) "00/04"

Kompleksnost i slojevitost lokaliteta Groblje sv. Ive u Livnu, potvrđena je pokretnim nalazima i ostacima arhitekture iz različitih kulturno-povijesnih razdoblja, od kasnog brončanog i starijeg željeznog doba, rimske antike i kasne antike, do ranog i kasnog srednjeg vijeka. Uz ostatke ranokršćanske bazilike i kasnosrednjovjekovnoga samostana posvećena sv. Ivanu Krstitelju, na temelju pokretnih nalaza pretpostavlja se da je na ovom lokalitetu bila rimska nekropola s prevladavajućom obredom incineracije. Najbrojniji nalazi iz rimskoga doba su ulomci nadgrobni spomenika među kojima glavninu nalaza predstavljaju ulomci kamenih osuarija, u kojima su se odlagale kosti pokojnika. Zastupljene su dvije vrste osuarija, oni sa sandukom isklesanim u jednomu kamenom bloku, i osuariji tzv. kompozitne vrste sa sandukom složenim od međusobno uglavljenih kamenih ploča. Kao najbliže analogije navode se do sada neobjelodanjene ploče osuarija s lokaliteta Štitić u Suhači, gdje je također pretpostavljena rimska nekropola. Iako u osnovi prepoznajemo njihovo orijentalno ili šire mediteransko podrijetlo, svojim osobitostima se izdvajaju kao spomenici užih regionalnih obilježja, nastali u klesarskim radionicama na Livanjskome polju. Kroz različite elemente ukrašavanja i simboliku koja je skoncentrirana na prednjim i bočnim stranicama osuarija, reflektira se kulturna pripadnost pokojnika, odnosno zajednice, u njima je sadržana izvorna religijska komponenta.

Ključne riječi: Groblje sv. Ive, Livno, Suhača, rimska nekropola, osuarij, kult Libera, geometrijski motivi, motiv vrata.

The complexity and multiple strata of St John's burial ground in Livno have been identified from movable artefacts and architectural remains from various periods, from the late Bronze and early Iron Ages through the Roman period and late Antiquity to the early and late mediaeval periods. Along with the remains of an early Christian basilica and late mediaeval monastery dedicated to St John the Baptist, movable artefacts suggest that there was a Roman necropolis here, where cremation was the most common form of burial. The most numerous finds from the Roman period are broken pieces of funerary monuments, most of them from the stone ossuaries in which the bones of the deceased were laid. Two types of ossuary are represented – those carved from a single block of stone, and those composed of interlocking stone slabs. To date the closest analogy is an unpublished slab ossuary from Štitić in Suhača, where it is believed there was also a Roman necropolis. Though they are recognizably of Eastern or Mediterranean origin, their distinctive features reveal that they are of more local provenance, made in stonemasons' workshops in the Livno polje. Their various decorative features and symbols, concentrated on the front and sides of the ossuary, reflect the cult to which the deceased or the community belonged, and include an original religious component.

Key words: St John's burial ground, Livno, Suhača, Roman necropolis, ossuary, cult of Liber, geometric motifs, door motif.

UVOD

Na lokalitetu Groblje sv. Ive u Livnu, provedena su sustavna arheološka istraživanja u nekoliko kampanja 1991., 1993. i 1994. godine. Arheološka iskopavanja pokrenuta na tragu narodne predaje i pisanih izvora¹ potvrdila su preliminarne pretpostavke, ali i otkrila da se radi o daleko složenijoj stratigrafiji. Kompleksnost i slojevitost ovoga lokaliteta potvrđena je pokretnim nalazima te ostacima arhitekture iz različitih kulturno-povijesnih razdoblja, od kasnog brončanog i starijeg željeznog doba, rimske antike i kasne antike, do ranog i kasnog srednjeg vijeka,² te novijeg doba. Kroz sva navedena razdoblja odražava se kontinuitet kulturnog kroz sepulkralnu i, još uvijek aktualnu, sakralnu tradiciju.³

Lokalitet Groblje sv. Ive, u nekoliko je navrata stručno obrađivan.⁴ Uglavnom se radilo o rezultatima istraživanja kasnosrednjovjekovnog samostana, dok su rimski i kasnoantički spomenici sporadično, nepotpuno ili netočno objavljeni. Stoga su u ovom radu obrađeni nalazi iz doba Rimskog Carstva, prvenstveno sepulkralni spomenici, ali i ostali pokretni nalazi, uklopljeni u pretpostavljenu sliku antičkoga Livna.⁵

Na žalost veliki je dio lokaliteta s različitim kulturnim slojevima uništen te smo trajno zakinuti za brojne podatke koji bi vodili cjelovitoj slici ovog kompleksnog lokaliteta. Prilikom gradnje kirurškog odjela livanjske bolnice 1974. godine, što je značilo proširenje prema jugu na tada već poznati lokalitet – hodočasničko mjesto Groblje sv. Ive, stradao je znatan dio srednjovjekovnog groblja i ranijih kulturnih slojeva.⁶ Nakon gotovo dva desetljeća 1991. godine na poticaj fra Bone Vrdoljaka započeta su sustavna arheološka istraživanja.⁷ Rezultati sondažnog iskopa bili su preduvjet

INTRODUCTION

Systematic archaeological investigations were conducted at St John's burial ground in Livno in 1991, 1993 and 1994. Based on popular tradition and written sources¹, the excavations confirmed the preliminary hypothesis, but also revealed that the stratigraphy was much more complex than previously supposed. This was corroborated by movable finds and the remains of architecture of different periods, from the late Bronze and early Iron Ages through the Roman period and late Antiquity to the early and late mediaeval periods² and more recent times. This indicates that the site was and remains of religious and sepulchral significance.³

The site of St John's burial ground has been the subject of scholarly treatment on several occasions.⁴ For the most part, this covered the findings of the excavation of the late mediaeval monastery, with only occasional mention of Roman and early Christian monuments, partly or inaccurately published. This paper deals with finds from the time of the Roman Empire, mainly sepulchral monuments, but also other movable finds, incorporated into the conjectured picture of ancient Livno.⁵

Unfortunately, much of the site with its various cultural strata has been destroyed, depriving us of much information that would have led to a more complete picture of this complex site. During the construction of the surgical wing of Livno hospital in 1974, which meant extending to the south, into the known pilgrimage site of St John's burial ground, much of the mediaeval burial ground was destroyed, along with earlier cultural strata.⁶ Systematic archaeological excavations began almost two decades later, in 1991, at the instigation of Fr. Bono Vrdoljak.⁷ The findings of the test dig provided the

1 Prije samih iskopavanja o lokalitetu kao kulturnom mjestu svjedočila je živa narodna predaja, koja se osim u aktualnoj hodočasničkoj ophodnji, sačuvala u samom imenu lokaliteta, a podatak o samostanu na ovom mjestu prenosio se s generacije na generaciju. Također, pisani izvori iz 14. i 15. stoljeća potvrđuju narodnu predaju o groblju sv. Ive i posveti samostana sv. Ivanu Krstitelju (Karaula 1857, 138; Vrdoljak 1994, 115–125).

2 Vrdoljak 1994, 115–125; Petrinc *et al.* 1999, 26, 30, 34–37, 52–53, 64–66, 78–80, 83–84, 89–94.

3 Na lokalitetu je i u današnje doba aktualna hodočasnička ophodnja, 24. lipnja, na blagdan sv. Ivana Krstitelja.

4 Glavaš 1994a, 105–111; 1994b, 332–345; Vrdoljak 1994, 115–125; 2003, 239–246; Marijan 1995, 120–126.

5 Inicijator arheoloških istraživanja na Groblju sv. Ive u Livnu, fra Bono Vrdoljak, svjestan nepotpune stručne obrade lokaliteta kao cjeline, dostavio je Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica-Livno cjelovitu dokumentaciju sa iskopavanja, kako bi se lokalitet obradio kao monografska cjelina. Zbog opsežnosti materijala, nalazi iz kasnoantičkoga doba, skupa s arhitekturom bazilike, biti će zasebno objavljeni.

6 Radovi su ograničeni nakon što je fra Bono Vrdoljak, tadašnji livanjski župnik, prilikom popravka kapelice napravio dvije manje sonde dimenzija 100 x 100 cm, što je dovelo do otkrića dijela zida neke zgrade i pokretnih nalaza srednjovjekovne provenijencije. Tim argumentima uspio je spriječiti daljnje uništavanje lokaliteta.

7 Arheološka istraživanja 1991. godine, organizirana su suradnjom franjevačkog samostana na Gorici u Livnu, Općine Livno i Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu. Iskopavanja su nastavljena 1993. godine u organizaciji Općine Livno i Ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa HR Herceg-Bosne, u suradnji s livanjskim franjevcima. Voditelj iskopavanja bio je arheolog Tihomir Glavaš, u iskopavanjima su sudjelovali fra Bono Vrdoljak te od 1993. i arheolog Boško Marijan. Arheološku dokumentaciju izradio je M. Palčok iz MHAS-a u Splitu, te I. Rimac i T. Lijović iz Livna. Fotodokumentaciju iskopavanja izradio je fotograf Č. Rajić iz Mostara.

1 Before the excavations began, popular tradition concerning this religious site was still current, in the form of pilgrimages, and also in the name of the site, while the belief that there was a monastery here had been passed down through the generations. In addition, written sources dating from the 14th and 15th centuries confirm the popular tradition relating to St John's burial ground and a monastery dedicated to St John the Baptist (Karaula 1857, 138; Vrdoljak 1994, 115–125).

2 Vrdoljak 1994, 115–125; Petrinc *et al.* 1999, 26, 30, 34–37, 52–53, 64–66, 78–80, 83–84, 89–94.

3 Even today the burial ground is a pilgrimage destination, on 24 June, the feast of St John the Baptist.

4 Glavaš 1994a, 105–111; 1994b, 332–345; Vrdoljak 1994, 115–125; 2003, 239–246; Marijan 1995, 120–126.

5 The initiator of the archaeological investigations at St John's burial ground in Livno, Fr. Bono Vrdoljak, aware of the incomplete scientific treatment of the site as a whole, presented the entire documentation of the excavations to the Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno, for the site to be treated as the subject of a monograph. On account of the quantity of material, the finds from late Antiquity/early Christianity, together with the architecture of the basilica, will be published separately.

6 The works were curtailed after Fr. Bono Vrdoljak, then parish priest of Livno, dug two small 100 x 100 cm trenches while the chapel was being repaired. These uncovered part of the wall of a building and movable artefacts of mediaeval provenance. This enabled him to prevent the further destruction of the site.

7 The archaeological excavations conducted in 1991 were organized in association with the Francis monastery at Gorica, Livno, Livno Municipality, and the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. The excavations were continued in 1993 under the auspices of Livno Municipality and the Ministry of Education, Science, Culture and Sport of HR Herceg-Bosna, in association with the Franciscans of Livno. The dig was led by archaeologist Tihomir Glavaš, and Fr. Bono Vrdoljak also took part in the excavations, as did archaeologist Boško Marijan from 1993 on. The archaeological documentation was compiled by M. Palčok of MHAS in Split and I. Rimac and T. Lijović of

za nastavak opsežnih arheoloških istraživanja. Iskopavanja su pokazala da su kulturni slojevi konstantno uništavani recentnim grobovima. Naime, groblje je na ovom lokalitetu bilo aktivno sve do Drugog svjetskog rata. Na osnovi otkrivenih ostataka arhitekture utvrđeno je, s obzirom na konstrukcijska rješenja i tehnike zidanja, da se radi o arhitekturi iz različitih građevinskih faza. Ono što nije bilo sačuvano u tradiciji, a arheološka su iskopavanja otkrila jest to da je kasnosrednjovjekovnom samostanu prethodila tisućljetna sakralno-sepulkralna tradicija.

Iako preslojen kulturnim slojevima od kasne antike preko srednjeg do novoga vijeka, na lokalitetu Groblje sv. Ive tijekom arheoloških istraživanja na relativnoj dubini od 3 metra zabilježen je rimski kulturni sloj, koji se pruža ispod sačuvanih temelja kasnoantičke arhitekture.⁸ Sloj rimske antike, preslojen kasnijim slojevima, većim je dijelom, na žalost ostao neistražen. Sporadično je zabilježen u kulturnim slojevima.⁹

Ispod konstrukcije kasnosrednjovjekovnog zvonika, koji je smješten između presvođenih grobnica i pročelja ranokršćanske crkve, zabilježen je antički sloj između srednjovjekovnog kulturnog sloja i zdravice. Također, među slojem gara, ispod južnog zida samostana gdje su nađeni i ostaci izgorene grede, zabilježen je sloj rimske antike s ulomcima amfore. Dalje, južno od ostataka ranokršćanske arhitekture, u kv. 14B i 14C, u sloju rimske antike, s velikim tragovima gara, nađeni su ulomci keramike, stakla, željeza i željezne troske. U tom dijelu lokaliteta ispražnjena je „jama“ (kv 21A-jugozapadno od ranokršćanske bazilike), u kojoj su nađeni: rimski novčić, ulomci rimske keramike i stakla, fragment igle brončane fibule, željezni predmeti neutvrđene namjene, te ulomci prapovijesne keramike. Zabilježeno je kako se na nekim mjestima na lokalitetu sloj s antičkom keramikom miješa s prapovijesnom keramikom (na relativnoj dubini od 2,65 m, kv 7B/14B, u jugozapadnome dijelu lokaliteta).¹⁰

Tijekom istraživanja ostataka ranokršćanske arhitekture, pojavile su se indicije, kako je dio starije rimske arhitekture inkorporiran u ranokršćansku crkvu. Više podataka, o rimskoj arhitekturi na ovome lokalitetu, nemamo.

RIMSKI NADGROBNI SPOMENICI

Lokalitet Groblje sv. Ive istražen je na površini kojom su obuhvaćeni ostaci nekadašnjeg kasnosrednjovjekovnog samostana. Pri tom je obuhvaćen i kasnoantički kompleks s ostacima bazilike i presvođenih grobnica. Pretpostavljamo da time lokalitet nije istražen u cijelosti, te da bi se daljnjim

basis for pursuing more extensive archaeological investigations. The dig revealed that the cultural layers had been repeatedly disturbed by burials of more recent date, the burial ground having been in use until World War II. The structure and the masonry techniques of the architectural remains revealed several phases of construction. What the excavations revealed, but which did not form part of the popular tradition, was that the late mediaeval monastery had been preceded by thousands of years of religious tradition.

Though it was overlaid by cultural strata from late Antiquity and mediaeval times to the modern era, the archaeological excavations at St John's burial ground uncovered a Roman cultural stratum at a relative depth of 3 metres, extending beneath the surviving foundations of early Christian architecture.⁸ Unfortunately, the Roman stratum, overlaid by later strata, remains largely uninvestigated, being merely recorded in places in the cultural strata.⁹

A Roman stratum was found beneath the structure of the late mediaeval bell tower, which stood between a vaulted tomb and the main façade of an early Christian church, between the mediaeval cultural stratum and the subsoil. Another Roman stratum, with sherds of an amphora, was found amid a layer of soot, beneath the south wall of the monastery, where the remains of burnt beams were also found. South of the remains of early Christian architecture, in quadrant 14B and 14C, pottery and glass sherds, pieces of iron and iron slag were found in the Roman stratum, with extensive traces of soot. A "pit" in this part of the site (quadrant 21A, south-west of the early Christian basilica) was excavated and found to contain a Roman coin, sherds of Roman pottery and glass, a fragment of the pin of a bronze fibula, unidentified iron objects, and sherds of prehistoric pottery. It was observed that in some places the stratum with Roman pottery was intermixed with prehistoric pottery (at a relative depth of 2.65 m., quadrant 7B/14B, in the south-western part of the site).¹⁰

During the excavation of the remains of the early Christian architecture, it became apparent that part of the earlier Roman architecture had been incorporated into the early Christian church. We have no further details concerning the Roman architecture at this site.

ROMAN FUNERARY MONUMENTS

The area of St John's burial ground that was investigated included the remains of the late mediaeval monastery, and also the early Christian complex with the remains of a ba-

8 Kasnoantički sloj je na relativnoj dubini cca 160–175 cm, a ostaci kasnosrednjovjekovnog samostana otkriveni su na relativnoj dubini od 75 do 105 cm.

9 Glavaš 1994b, 338.

10 Istraživači su smatrali da je sloj s prapovijesnom keramikom rezultat riječnog nanosa s nekog drugog lokaliteta. Prema tomu bi taj sloj na Groblju sv. Ive bio rezultat prirodnog niveliranja-taloženja. Ipak, u obzir treba uzeti sve aspekte koji obilježavaju prapovijesne lokalitete, staviti naglasak na okolnosti nalaza te istražiti prapovijesni materijal s ovog lokaliteta kao cjelinu. Tek tada ćemo moći govoriti da li se radi o prapovijesnom sloju ili o riječnom nanosu.

Livno. The photographic documentation of the excavations was by photographer Č. Rajić of Mostar.

8 The stratum of late Antiquity is at a relative depth of c. 160–175 cm, while the remains of the late mediaeval monastery were uncovered at a relative depth of 75–105 cm.

9 Glavaš 1994b, 338.

10 The archaeologists were of the view that the stratum with prehistoric pottery was river-borne from elsewhere, and that this stratum at St John's burial ground was the result of natural deposits. However, every aspect typical of prehistoric sites should be considered, with particular regard to the circumstances of the finds, and the prehistoric material from this site should be studied as a whole. Only then will it be possible to determine whether this is a true prehistoric stratum or a river-borne deposit.

istraživanjem moglo dobiti više podataka o rimskome razdoblju i nekropoli.

Od pokretnih nalaza koji svjedoče o razdoblju rimske antike na lokalitetu, najbrojniji su ulomci nadgrobni spomenika, sporadično dijelovi nošnje i nakita, ulomci keramičkog posuđa, te novac Rimskoga Carstva. Prema obilježjima glavnine pokretnih nalaza očito je, kako je na ovom lokalitetu bila rimska nekropola s prevladavajućim obredom incineracije. Naime, najbrojniji su nalazi ulomci rimskih nadgrobni spomenika među kojima glavninu nalaza predstavljaju ulomci kamenih osuarija ili osteoteka kvadratnoga oblika¹¹, koji su bili specifični za područje Livanjskoga polja te su zastupljeni na više antičkih lokaliteta.¹² Osim ulomaka osuarija na lokalitetu je nađen i ulomak nadgrobni spomenika, vjerojatno are (kat. br. 1). Istovremeno, primjetna je odsutnost zavjetnih spomenika i žrtvenika.

Na čitavom livanjskom području, na temelju sačuvanih ulomaka, mogu se rekonstruirati dvije osnovne vrste kamenih osuarija: oni sa sandukom isklesanim u jednomu kamenom bloku, monolitne vrste, i osuariji tzv. kompozitne vrste, sa sandukom složenim od međusobno uglavljenih kamenih ploča. Ovakva podjela specifična je za Livanjsko polje, i možemo reći da se radi o lokalnoj varijanti ove vrste spomenika.¹³

Tijekom 1. i 2. stoljeća, Delmati na Livanjskome polju i susjednim područjima, pod utjecajem Rimljana, spaljivali su svoje mrtve. Nakon spaljivanja prikupljeni ostaci kostiju pokojnika stavljeni su u kamene sanduke s poklopcima.¹⁴ Negdje od prve polovine 3. stoljeća počinje prevladavati inhumacija, a spaljivanje potpuno prestaje s 4. stoljećem, dijelom i zbog širenja kršćanstva, koje je završilo jedan već započeti proces. Treba imati na umu i to, da su se već od kraja 1. i početka 2. stoljeća, na nekropolama paralelno vršili obredi incineracije i inhumacije.¹⁵

Različiti su elementi pomoću kojih se mogu datirati osuariji na Livanjskome polju: načini ukrašavanja, ukrasni motivi i njihova simbolika, onomastički elementi na nadgrobni natpisima, isticanje epitafa, sepulkralne formule, i dr.¹⁶ U skladu s navedenim, općenito su datirani od prve polovine 1. do početka 3. stoljeća. Ono što nam još uvijek preostaje jest kronološka diferencijacija osuarija s obzirom na njihovu vrstu, izradu i način ukrašavanja. Iako se već prije pokušao

silica and vaulted tombs. We assume that the site has not been investigated in its entirety, and that further excavations could yield further information on the Roman period and the necropolis.

Broken pieces of funerary monuments were the most numerous of the movable finds from the Roman period, with occasional pieces of costume accessories and jewellery, pottery sherds, and coins of the Roman Empire. The features of most of the movable finds clearly reveal that this was a Roman necropolis in which cremation was the most common form of burial. Among the fragments of Roman funerary monuments were pieces from square stone ossuaries¹¹, which were typical of the Livno polje and appear at several Roman sites.¹² In addition to the ossuaries, part of a funerary monument was found, probably an altar (cat. no. 1). No votive monuments or sacrificial altars were found.

Two basic types of stone ossuary can be reconstructed from surviving fragments from the Livno area as a whole: those of which the chest was carved from a single block of stone, or monolithic ossuaries, and composite ossuaries of which the chest was composed of interlocking stone slabs. This division is specific to the Livno polje, and may be said to constitute a local variant of this type of monument.¹³

During the 1st and 2nd centuries, influenced by the Romans, the Delmatae of the Livno polje and surrounding areas used to cremate their dead. After cremation, the burnt bones of the deceased were placed in stone chests with lids.¹⁴ From about the first half of the 3rd century, inhumation began to overtake cremation, which ceased entirely in the 4th century, partly because of the spread of Christianity, completing a process that had already begun: from the late 1st or early 2nd century both cremation and inhumation were practised side by side in necropolises.¹⁵

The ossuaries of the Livno polje may be dated in a variety of ways: the method of decoration, the decorative motifs and their symbolism, the onomastic content of funerary inscriptions, the emphasis on epitaphs, sepulchral formulae and so on.¹⁶ They may be broadly dated from the first half of the 1st to the early 3rd century. It remains to distinguish the ossuaries chronologically in the light of their type, manufacture and decoration. While attempts have already been made to identify the chronological evolution of stone ossuaries, based on

11 S obzirom na nalaz iz Lištana, na Livanjskome polju, gdje je nađen kameni sanduka za kosti s poklopcem *in situ* (Škegro *et al.* 2008, 274, sl. 24d), za ovakvu vrstu spomenika odgovarajući je izraz osuarij (*ossuarium*) ili osteoteka (*osteotheca*).

12 Patsch 1906, 167–177; Sergejevski 1931, 20, 22; 1938, 95–131; Zaninović 1967, 31–32; Paškvalin 1983, 167–177, T. II-IV; 2012, 391–439; Petrinc *et al.* 1999, 64–66; Škegro 1999, 15–25; 2003, 140–144; Škegro *et al.* 2008, 259–288; Marijan 2001, 165–186; Busuladžić 2016, 98–104, T. VI–VIII, XI–XII.

13 Ovakva terminologija nije uobičajena, uglavnom su poznati kao četvrtaste i sarkofagne urne, ili sanduk za pepeo (Busuladžić 2016, 68–69, 73).

14 Na različitim područjima provincije Dalmacije i Panonije, posude za spaljene ostatke pokojnika, osim od kamena, koje su mogle biti i cilindrična oblika, još su bile od stakla ili keramike. Više o samom obredu incineracije u: Busuladžić 2016, 64–66.

15 Zotović 1984, 167.

16 Spomenici s formulom D(is) M(anibus), na primjer, ne bi se smjeli datirati prije kraja 1. ili početka 2. stoljeća (Rendić-Miočević 1982, 6; Cambi 2003, 102; Paškvalin 2012, 28).

11 In the light of a find from Lištani in the Livno polje, where a stone chest with lid containing bones was found *in situ* (Škegro *et al.* 2008, 274, fig. 24d), it is appropriate to call this kind of monument an *ossuarium* or *osteotheca*.

12 Patsch 1906, 167–177; Sergejevski 1931, 20, 22; 1938, 95–131; Zaninović 1967, 31–32; Paškvalin 1983, 167–177, T. II-IV; 2012, 391–439; Petrinc *et al.* 1999, 64–66; Škegro 1999, 15–25; 2003, 140–144; Škegro *et al.* 2008, 259–288; Marijan 2001, 165–186; Busuladžić 2016, 98–104, T. VI–VIII, XI–XII.

13 This term is not commonly used; they are mainly known as square and sarcophagus-shaped urns, or as ash chests or cinerary urns (Busuladžić 2016, 68–69, 73).

14 Elsewhere in the provinces of Dalmatia and Pannonia, the receptacles used to contain the cremated remains of a deceased could also be cylindrical, and made not only of stone but also of glass or pottery. For more on the ritual of cremation, see: Busuladžić 2016, 64–66.

15 Zotović 1984, 167.

16 For example, those with the formula D(is) M(anibus) cannot be dated earlier than the late 1st or early 2nd century, (Rendić-Miočević 1982, 6; Cambi 2003, 102; Paškvalin 2012, 28).

pratiti kronološki razvoj kamenih osuarija, i to na temelju nalaza poklopaca¹⁷ ili simboličko-dekorativnih elemenata¹⁸, za to će biti potrebna sistematizacija svih dosadašnjih nalaza s područja Livanjskoga polja, analogno sa susjednim područjima, osobito duvanjskim na kojemu je ova vrsta spomenika, također zastupljena većim brojem nalaza.¹⁹ Pretpostavljamo da su obje vrste osuarija bile istovremeno, ili barem dijelom, paralelno u upotrebi. Imamo i pretpostavke kako bi starijoj razvojnoj fazi osuarija pripadale one sa sandukom izdubljenim u kamenom bloku²⁰, ali ni za to nemamo sigurnih pokazatelja. Razvoj ove vrste spomenika treba promatrati kao kontinuirani proces i kao odraz političkih, gospodarskih i vjerskih prilika. Mijenjale su se sukladno vremenu, prihvaćajući nove elemente ukrašavanja, a trajale su do kada je trajao i obred incineracije. Ali osim ovakvog kontinuiranog slijeda u njihovu razvoju, treba imati na umu i materijalnu moć naručitelja ili klesarsko umijeće onoga koji ih izrađuje, što je moglo rezultirati njihovim različitim varijacijama.²¹

Ulomci obje vrste osuarija nađeni su na Groblju sv. Ive u Livnu. Među njima su dva ulomka, za koja pretpostavljamo da pripadaju jednom poklopcu, i ulomak donjeg dijela poklopca drugog osuarija. Sačuvani poklopac u obliku je dvoslivnoga krova (kat. br. 2), sa zabatom i dva otučena akroterija na kojima se nazire urezan polumjesec, motiv koji se ponavlja i na središnjem polju zabata na kojemu je reljefni prikaz s dva nasuprotno postavljena delfina. Između delfina je amfora te dvije nasuprotno postavljene koncentrične kružnice. Zabatno polje je obrubljeno bordurom u vidu niza dentikula, koje se nastavljaju i na drugi ulomak poklopca s ostatkom natpisa (kat. br. 3). Na temelju natpisa, poklopac je datiran u 2. stoljeće.²² Osim ovoga natpisa na poklopcu osuarija, na još jednom ulomku je sačuvan natpis iz 2.–3. stoljeća (kat. br. 1).²³ Oba nam natpisa pružaju osnovne smjernice za datiranje nekropole na Groblju sv. Ive, analogno ostalim nalazima s Groblja.

Od drugog poklopca sačuvan je donji dio s utorom za nalijeganje na sanduk, ukrašen dvoprutom pletenicom s kuglicama (kat. br. 4).²⁴ Sva tri ulomka poklopca osuarija nađena su u sekundarnoj uporabi kao spolije kasnoantičke presvođene grobnice²⁵, pri čemu je donji dio poklopca otučen i prenamijenjen u vrata grobnice, s naknadno fiksiranom željeznom alkom, koja je služila za potezanje vratnica (sl. 1). S obzirom na dimenzije i utore za nalijeganje na sanduk, očito je kako su ulomci pripadali poklopcima osuarija tzv. monolitne vrste, čiji je sanduk izdubljen u kamenom bloku.

finds of lids¹⁷, or from their symbolic decorative features,¹⁸ all the finds to date from the Livno polje should be classified, by analogy with those from the surrounding areas, particularly the Duvno region, where this type of monument is also represented by numerous finds.¹⁹ We assume that both types of ossuary were in use simultaneously, or at least overlapped chronologically. We also assume that ossuaries made by hollowing out a block of stone are of earlier date²⁰, though we lack solid evidence for this. The development of this type of monument should be viewed as a continuous process, and as a reflection of political, economic and religious circumstances. They changed over time, new decorative features were adopted, and they remained in use as long as cremation was practised. Along with their continuous development, however, it should not be forgotten that the world view and economic power of the person commissioning an ossuary and the skill of the stonemason making it could also give rise to different types.²¹

Broken pieces of both types of ossuary were found at St John's burial ground in Livno. They include two pieces that we assume belong to a single lid, and a piece from the lower part of the lid of another ossuary. The surviving lid is in the shape of a saddleback roof (cat. no. 2), with a gable and two battered acroteria on which a carved half-moon can be discerned; this motif is repeated in the centre of the gable, which bears two dolphins in relief, face to face, with between them an amphora and two concentric circles opposite each other. The gable has a dentil border, which also appears on the other piece of the lid with the remains of an inscription (cat. no. 3). The inscription dates the lid to the 2nd century.²² Another fragment bears an inscription dating from the 2nd to 3rd century (cat. no. 1).²³ These inscriptions provide clues to dating the necropolis at St John's burial ground, by comparison with other finds from the site.

The surviving piece of the other lid consists of the lower part with a groove where it was fitted to the chest, decorated with a two-strand plait with pellets (cat. no. 4).²⁴ All three broken pieces of ossuary lid were found in secondary use, as spolia of vaulted tombs of late Antiquity²⁵, the lower part of one lid having been knocked about and reused as the door to a tomb, attached by means of an iron ring which was served to tighten the doorframe (fig. 1). It is obvious from their size, and the groove by which they fitted into the chest, that these broken pieces were from lids belonging to monolithic ossu-

17 Marijan 2001, 179–180.

18 Paškvalin 2012, 418–422, 426–427.

19 Patsch 1897, 236–242; Zaninović 1967, 29–31; Paškvalin 1983, 167–177; 2012, 391–439; Škegro 1997, 83–86; 2000, 95, 99; 2003, 140; Busuladžić 2016, 98–104.

20 Marijan 2001, 180.

21 Marijan 2001, 180.

22 Škegro 2003, 144, sl. 9.

23 Petrinec *et al.* 1999, 66, kat. br. 133.

24 Ovaj ulomak je u ranijoj objavi pogrešno interpretiran kao ulomak oltarne menze (Petrinec *et al.* 1999, 64, kat. br. 123).

25 U dokumentaciji istraživanja zidana presvođena grobnica je označena kao kasnoantička grobnica broj 2.

17 Marijan 2001, 179–180.

18 Paškvalin 2012, 418–422, 426–427.

19 Patsch 1897, 236–242; Zaninović 1967, 29–31; Paškvalin 1983, 167–177; 2012, 391–439; Škegro 1997, 83–86; 2000, 95, 99; 2003, 140; Busuladžić 2016, 98–104.

20 Marijan 2001, 180.

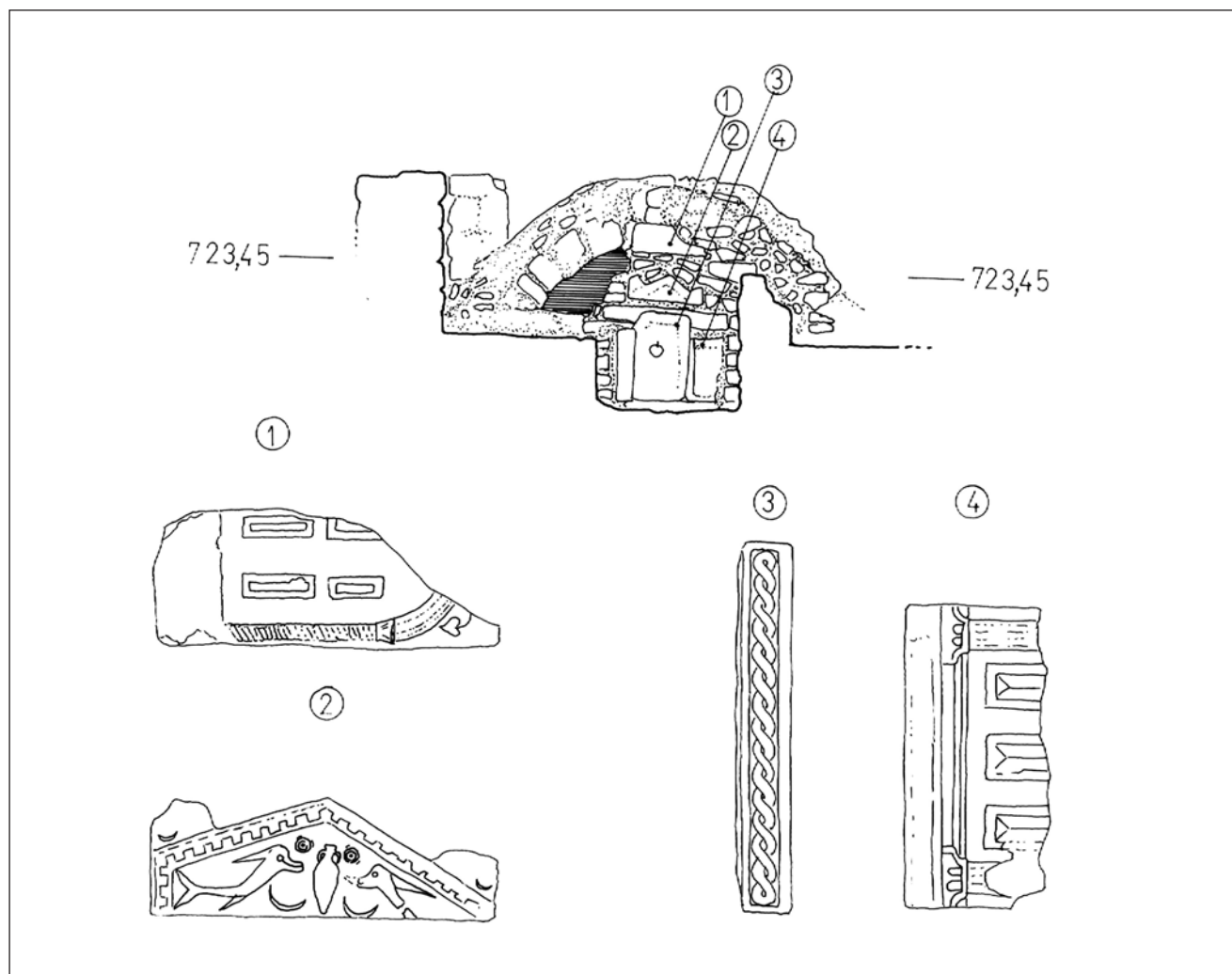
21 Marijan 2001, 180.

22 Škegro 2003, 144, fig. 9.

23 Petrinec *et al.* 1999, 66, cat. no. 133.

24 This piece was previously published, incorrectly interpreted as part of an altar mensa (Petrinec *et al.* 1999, 64, cat. no. 123).

25 In the documentation the vaulted masonry tomb is designated as tomb no. 2, late Antiquity.

Sl. 1. Ulomci osuarija uzidanih u kasnoantičku grobnicu na lokalitetu Groblje sv. Ive u Livnu, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno (crtež: M. Palčok)

Fig. 1. Pieces of ossuary incorporated into a tomb of late Antiquity, St John's burial ground, Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno (drawing by: M. Palčok)

Poklopci ukrašeni motivom delfina, s amforom u sredini ili bez amfore, nađeni su 1895. i 1902. godine, preko puta Groblja sv. Ive, u bašti Alibega Firdusa, današnja Prikorika.²⁶ Poklopci su također datirani u 2. stoljeće i očito je kako su pripadali istoj nekropoli kao i oni nađeni gotovo sto godina poslije, tijekom arheološkog iskopavanja na Groblju sv. Ive. Osim poklopaca, nađena su i dva ulomka sanduka izdubljenih u kamenom bloku, koji se načinom ukrašavanja razlikuju od novijih nalaza s Groblja sv. Ive.²⁷

Među tim novijim nalazima su dva ulomka sanduka osuarija izdubljena u kamenom bloku i ukrašena arhitektonskim motivima udubljenih pravokutnika s profiliranim rubom; zapravo se radi o motivu vrata.²⁸ Oba ulomka, kao i ulomci navedenih poklopaca, nađeni su u sekundarnoj uporabi kao spolije iste kasnoantičke grobnice. Na jednom od tih ulomaka motiv profiliranih pravokutnika

aries, those of which a block of stone was hollowed out to form the chest.

Lids decorated with dolphins, with or without a central amphora, were found in 1895 and 1902 across the way from St John's burial ground, in the garden of Alibeg Firdus, present-day Prikorika.²⁶ These lids were also dated to the 2nd century, and clearly belonged to the same necropolis as those found a hundred years later, during the archaeological excavations at St John's burial ground. In addition to the lids, two broken pieces of a chest hollowed from a block of stone were found, decorated in a different manner from the more recent finds at St John's burial ground.²⁷

Among these more recent finds are two broken pieces from the chest of an ossuary hollowed from a block of stone and decorated with the architectural motifs of a recessed rectangle with moulded rim: a door motif, in short.²⁸ Both pieces, like those from

26 Patsch 1906, 174–176.

27 Patsch 1906, 177.

28 Petrinec *et al.* 1999, 65–66.

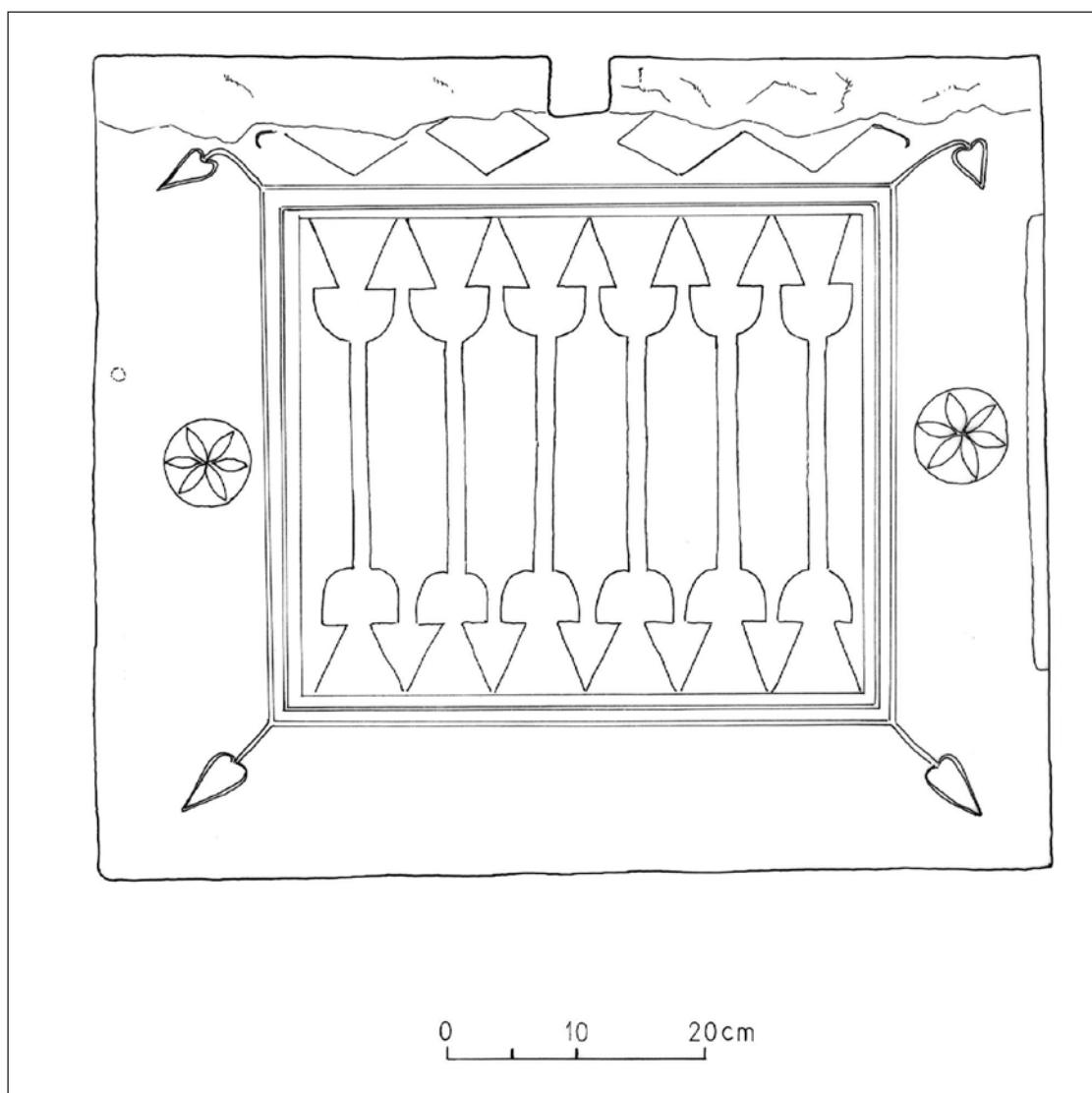
26 Patsch 1906, 174–176.

27 Patsch 1906, 177.

28 Petrinec *et al.* 1999, 65–66.

Sl. 2. Geometrijska kompozicija na ploči sanduka osuarija s lokaliteta Groblje sv. Ive u Livnu (crtež: M. Palčok)

Fig. 2. Geometric design on the slab of an ossuary chest (drawing by: M. Palčok)

smješten je unutar arkade s tordiranim polustupićem (kat. br. 5). Na pročelju ovoga sanduka na zanimljiv način se stvara iluzija trodimenzionalnog, kombinirajući plošno urezivanje, s udubljenim motivima pravokutnika s jedne strane, i plastičnim isticanjem tordiranoga polustupića s druge strane. Na luku su sačuvani ostaci crvene boje, koja je sačuvana i s bočne strane sanduka, gdje je urezan geometrijski motiv s koncentričnom kružnicom u sredini. Kod drugog ulomka, koji sačinjava donji dio sanduka osuarija, središnja ploha sadrži ukras koji se sastoji od tri profilirana pravokutna udubljenja unutar kojih su urezane linije stvarajući iluziju dubine, odnosno poluotvorenih vrata (kat. br. 6). Bočno od ovih udubljenja nalaze se dva kanelirana pilastra s osnovom, između kojih je stepenasta profilacija.

Osim ova dva, bolje sačuvana ulomka, na lokalitetu su nađeni usitnjeni dijelovi sanduka osuarija (kat. br. 7–10). Ukrašeni su pravougaonim profilira-

the lids already referred to, were found in secondary positions as spolia from the same tomb of late Antiquity. On one of them, the framed rectangular motif was set within an arcade with a barley-sugar (Solomonic) column (cat. no. 5). The façade of this chest creates an illusory three-dimensional effect, combining flat carving with the recessed motifs of a rectangle on the one hand and the projecting barley-sugar column on the other. Traces of red pigment remain on the arch, and also on the side of the chest, where there is a carved geometric motif with a central concentric circle design. In the case of the other piece, consisting of the lower part of a chest ossuary, the central panel bears a decoration consisting of three moulded, inset rectangles within which lines are carved, creating the illusion of depth, or of a half-open door (cat. no. 6). To the sides of these inset rectangles are two fluted pilasters on a base, with a stepped moulding between them.

nim udubljenjima s urezanim linijama, simbolizirajući vrata, u kombinaciji s koncentričnim kružnicama. Na jednom od ulomaka sačuvana su tri četvrtasta udubljenja različitih dimenzija, uokvirena plitkim žlijebom.

Na lokalitetu su osim ulomaka sanduka izdubljenih u kamenom bloku, također nađene ploče i ulomci ploča četvrtastih kamenih osuarija s postoljem i dvoslivnim poklopcem, tzv. kompozitne vrste, s izrazito autohtonim načinom reljefnog ukrašavanja. Dvije ploče sanduka za odlaganje kostiju pokojnika s vanjske su strane ukrašene jedinstvenom geometrijskom kompozicijom unutar pravokutnika, u kombinaciji s šesterolatičnim rozetama, listovima bršljana i rombovima (kat. br. 11 i 12).²⁹ Prednja, uža stranica jedne od ploča, ukrašena je s dva reljefno izrađena tordirana polustupića iznad kojih je urezani motiv stilizirane palmine grančice, te na dnu u kružnicu upisana šesterolatična rozeta. Kod druge ploče urezan je motiv stilizirane palmete, koja na dnu završava trokutastim listićem. Kod obje ploče s unutrašnje strane sačuvani su okomiti utori, U- i L- profilacije, za međusobno uglavljanje ploča, te s gornje strane, po sredini urezan pravoukutni utor.

Iako s gotovo identičnim načinom ukrašavanja, ploče ne pripadaju jednom, nego različitim osuarijima. Osim što se razlikuju veličinom, obje ploče pripadaju lijevoj strani sanduka osuarija. To nas upućuje na njihovu serijsku izradu u jednoj od klesarskih radionica na livanjskome području, što potvrđuju i drugi nalazi ovakvih ploča. Geometrijska kompozicija sastoji se od naizmjeničnoga ponavljanja geometrijskih motiva koji se međusobno pretapaju omogućavajući inverzivnu metodu promatranja (sl. 2). To je, svakako, zanimljiv način apstraktnoga promišljanja jednog provincijalnog klesara-umjetnika iz vremena rimske antike na livanjskome području.

Na jednu od ploča, naknadno su urezani znakovi pentagrama i svastike. Oba znaka pripadaju solarnim simbolima poznatim još iz prapovijesti i u vrijeme rimske antike, u razdoblju kasne antike imaju višeznačnu kršćansku simboliku a javljaju se i na srednjovjekovnim spomenicima još od ranoga srednjeg vijeka. Iako su oba simbola mogla biti urezana i u rimsko doba, s obzirom na način urezivanja i čitavu kompoziciju, mislimo da su urezani na ploču osuarija tijekom kasne antike ili, što je vjerojatnije tijekom srednjovjekovnoga razdoblja.³⁰

Osim ovih ploča, na lokalitetu su nađeni ulomci za koje smo zaključili da također pripadaju pločama sanduka osuarija. Na nekoliko ulomaka sačuvani su ostaci geometrijske kompozicije kakvom su ukrašene i prethodne dvije ploče (kat. br. 13, 17 i 18). Na ulomku jedne ploče dominira motiv šesterolatične rozete upisane u kružnicu, s ostacima crvene boje (kat. br. 16). Na užoj stranici te ploče, sačuvan je dio ure-

Besides these fairly well preserved pieces, smaller fragments of ossuary chests were found at the site (cat. nos. 7–10), decorated with moulded inset rectangles with carved lines, symbolizing a door, in combination with concentric circles. On one fragment, three square insets of different sizes surrounded by a shallow groove can be seen.

Along with these chests carved from a single block of stone, the site also yielded slabs and parts of slabs from square stone ossuaries with a plinth and saddleback lid, of composite type, with a markedly indigenous style of relief decoration. Two slabs from a chest used to hold the bones of the deceased were decorated on the outside with a single geometric composition within a rectangle, combined with six-lobed rosettes, ivy leaves and rhombs (cat. nos. 11 and 12).²⁹ The narrower front of one of the slabs was decorated with two barley-sugar half-columns in relief, within which was a carved motif of a stylized palm frond, and a six-lobed rosette inscribed in a circle at the base. The other slab bore the carved motif of a stylized palmette terminating at the base in a triangular leaf. On the inner side of both were vertical U-shaped and L-shaped grooves, by means of which the slabs interlocked, and a carved rectangular central groove at the top.

Though almost identical in their decoration, the slabs belonged not to one but to different ossuaries. As well as differing in size, both formed the left side of an ossuary chest. This suggests that they were mass produced in one of the stonemasons' workshops in the Livno area, which is corroborated by other finds of such slabs. The geometric composition consists of alternating, overlapping geometric motifs allowing for them to be viewed inversely (fig. 2). This is an interesting mode of abstract thought on the part of a provincial stonemason or artisan from the Roman period in the Livno area.

One slab also bears carved pentagrams and swastikas, both solar symbols known since prehistoric times and during the Roman period. In late Antiquity they became polysemic Christian symbols, also appearing on mediaeval monuments from early mediaeval times. Though both symbols could have been carved during the Roman period, the manner in which they were carved, and the composition as a whole, leads us to believe that they were carved onto the ossuary slabs in the early Christian or, more likely, the mediaeval period.³⁰

Other fragments were found at the site which we concluded also came from the slabs of an ossuary chest. Some bore the remains of a geometric composition like that on the two previous slabs (cat. nos. 13, 17 and 18). The main motif on one such fragment was a six-lobed rosette inscribed in a circle, with vestiges of red pigment (cat. no. 16). The narrower side of this slab bore part of a carved palmette. Broken pieces of two slabs from the same whole were decorated with

29 Petrinc *et al.* 1999, 69.

30 Među srednjovjekovnim pukom motiv pentagrama je imao magijsku moć protiv zla i uroka (Trošelj 2010, 85), a na Groblju sv. Ive još je jednom zabilježen uz glagoljski natpis, koji je 1368. godine, urezan na kasnoantičkom kapitelu (Petrinc *et al.* 1999, 78, kat. br. 183).

29 Petrinc *et al.* 1999, 69.

30 In mediaeval times people believed that the pentagram had magical powers against misfortune and the evil eye (Trošelj 2010, 85). Yet another from St John's burial ground is accompanied by an inscription in Glagolitic, carved in 1368 onto a capital of late Antiquity. (Petrinc *et al.* 1999, 78, cat. no. 183).

Sl. 3. Ploča sanduka osuarija sa Štitića u Suhači, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, inv. br. FMGG-316 (snimila: M. Marić Baković)

Fig. 3. Slab of an ossuary chest, Suhača, Štitić, Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno, Inv. No. FMGG-316 (photo by: M. Marić Baković)

Sl. 4/4a. Ploča sanduka osuarija, s pročeljem, sa Štitića u Suhači, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, inv. br. FMGG-315 (snimila: M. Marić Baković)

Fig. 4/4a. Slab of an ossuary chest, with façade, Suhača, Štitić, Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno, Inv. No. FMGG-315 (photo by: M. Marić Baković)

Sl. 5. Ploča sanduka osuarija sa Štitića u Suhači, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, inv. br. FMGG-319 (snimila: M. Marić Baković)

Fig. 5. Slab of an ossuary chest, Suhača, Štitić, Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno. Inv. No. FMGG-319 (photo by: M. Marić Baković)

Sl. 6. Ploča sanduka osuarija sa Štitića u Suhači, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, inv. br. FMGG-318 (snimila: M. Marić Baković)

Fig. 6. Slab of an ossuary chest, Suhača, Štitić, Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno. Inv. No. FMGG-318 (photo by: M. Marić Baković)

zane palmete. Ulomci dviju ploča, koji pripadaju istoj cjelini, ukrašeni su arkadama međusobno povezanim plastičnim rebrima, a uža, frontalna stranica sanduka osuarija ukrašena je arhitektonskim motivom koji se sastoji od vrha tordiranog polustupića, iznad kojeg je urezana koncentrična kružnica (kat. br. 14 i 15). Stranicama sanduka osuarija, po svemu sudeći, pripadale su i ploče s reljefno izvedenim tordiranim polustupićima (kat. br. 19 i 20).

Što se tiče načina ukrašavanja, ulomci nadgrobnih spomenika s Groblja sv. Ive ukrašeni su arhitektonskim, biljnim, geometrijskim i solarnim motivima, izvedenim u kombinaciji reljefa, urezivanja i bojanja. Može se reći da se radi o kvalitetnoj tehničkoj izvedbi, gdje se pomoću geometrijskih obrazaca i različitim tehnikama postižu optičke iluzije, bilo da se radi o dojmu trodimenzionalnosti, bilo pretapanju geometrijskih uzoraka.

Najbliže analogije pločama osuarija s Groblja sv. Ive, nalazimo u Suhači, na lokalitetu Štitić (ili Štitić njiva), u vlasništvu obitelji Niče. Lokalitet je poznat po brojnim slučajnim nalazima, koji upućuju na još neistraženu rimsku nekropolu.³¹ U trapu uz Ničeovu kuću, 1995. godine nađene su četiri ploče sanduka kompozitne vrste osuarija, koje do sada nisu objelodanjene.³² Također, nedaleko od stajskih zgrada nađena je još jedna ploča sanduka osuarija.

Ploče su donesene s obližnje Štitić njive, na kojoj je pretpostavljena rimska nekropola. Jedna od ploča ukrašena je identičnom vrstom ukrašavanja kao i ploče s Groblja sv. Ive (sl. 3).³³ Uz geometrijsku kompoziciju unutar pravokutnika, s vanjske strane su urezane šesterolatične rozete i bršljanovi listići, a iznad rombovi u nizu. Prednja, uža stranica također je ukrašena tordiranim polustupićem, ispod kojega je urezana kružnica i virovita rozeta. Očito je kako se radi o istoj radioničkoj izvedbi kao i ploče s Groblja sv. Ive. Veličina ploče je 57x70 cm, debljine 8 cm. S unutrašnje strane su sačuvani utori U- (6 cm) i L- (5 cm) profilacije. Ploča pripada desnoj strani sanduka osuarija.

Kod druge ploče, unutar pravokutnika urezana je mrežasta geometrijska kompozicija u istoj maniri, ali izvedbe drugačije od prethodne ploče (sl. 4). Ovakav način ukrašavanja zabilježen je i na ulomcima ploča s Groblja sv. Ive. S vanjske strane pravokutnika, u dva nasuprotna kuta urezane su dvije koncentrične kružnice. Prednja, uža stranica ukrašena je urezanim mrežastim ukrasom sa stiliziranim palminim grančicama i vodoravnom profilacijom (sl. 4a). Veličina ploče je 58x72 cm, debljine 11 cm. Sa unutrašnje strane sačuvani su

arcades linked by relief ribs, while the narrower front of the ossuary chest was decorated with an architectural motif consisting of the top of a barley-sugar half-column above which was a carved concentric circle motif (cat. no. 14 and 15). Also seemingly from the sides of an ossuary chest were slabs with barley-sugar half-columns in relief (cat. nos. 19 and 20).

The decorations on the fragments from the funerary monuments of St John's burial ground consist of architectural, vegetal, geometric and solar motifs, in relief, carved and enhanced with pigments. They were executed with considerable skill, the geometric patterns and different techniques used to create the illusion of a three-dimensional object or to blend geometric patterns.

The nearest analogies to the ossuary slabs from St John's burial ground are to be found in Suhača, and Štitić (or Štitić field), owned by the Niče family. This site is known for its many chance finds, suggesting another as yet unexcavated Roman necropolis.³¹ In 1995 four slabs from a compound ossuary chest were found in a storage pit by the Niče's house; these have not yet been published.³² Yet another slab from an ossuary chest was found near the stables. These were brought from the nearby Štitić field, where the Roman necropolis is believed to have been located. One of the slabs bore the identical kind of decoration as those from St John's burial ground (fig. 3).³³ As well as a geometric composition within a rectangle, six-lobed rosettes and ivy leaves were carved on the outside, and a line of rhombs above. The narrower front was also decorated with a barley-twist half-column below which were carved a circle and a swirled rosette. This is clearly from the same workshop as the slabs from St John's burial ground. The slab measures 57x70 cm, and is 8 cm thick. The grooves on the inside are U-shaped (6 cm) and L-shaped (5 cm). The slab is from the right side of an ossuary chest.

The other slab bears within a rectangle a reticular geometric composition in the same manner but executed differently from the previous slab (fig. 4). This kind of decoration has also been observed on broken pieces of slab from St John's burial ground. Two concentric circles were carved on opposite corners outside the rectangle. The narrower front is decorated with a reticular design with stylized palm fronds and a horizontal moulding (fig. 4a). The slab measures 58x72 cm, and is 11 cm thick. The grooves on the inside are U-shaped (7 cm) and L-shaped (8 cm). The slab is from the right side of an ossuary chest.³⁴

31 Lokalitet Štitić u Suhači, oko 2 km udaljen od Groblja sv. Ive u Livnu, još nije sustavno arheološki istražen ali glavnina slučajnih nalaza ukazuje na rimsku nekropolu. Osim ploča osuarija koje su 1995. godine, dostavljene u tadašnju samostansku zbirku, 2012. godine, pri rekognosciranju istog lokaliteta u organizaciji FMGG-a, nađeni su ulomci uglavnom nadgrobnih spomenika. Većina ulomaka pripada različitim dijelovima osuarija. Ovaj lokalitet predstavlja jedan od prioriteta u planiranju daljnjih arheoloških iskopavanja u organizaciji FMGG-a.

32 Djelomično ukopan i obzidan trap služio je za skladištenje povrća, kako bi se zaštitilo od zimskih hladnoća i ljetnih vrućina.

33 Ploča se pod inv. br. FMGG-316, nalazi u arheološkoj zbirci Franjevačkog muzeja i galerije Gorica-Livno, gdje je izložena u stalnome arheološkom postavu.

31 The site of Štitić in Suhača, about 2 km from St John's burial ground in Livno, has not yet been systematically excavated, but most of the chance finds indicate the presence of a Roman necropolis. In addition to the ossuary slabs, which were placed in the then monastery collection in 1995, fragments mainly of funerary monuments were found in 2012 when a field survey was conducted of the site by the Franciscan museum and gallery Gorica-Livno (FMGG). Most of the pieces belonged to various parts of ossuaries. The site is one of the priorities in the monastery's plans for further archaeological excavations.

32 The partly sunken, partly masonry pit was used to store vegetables at a steady temperature, protected from the cold in winter and the heat in summer.

33 The slab, inventory no. FMGG-316, is kept in the archaeological collection of the Franciscan museum and gallery Gorica-Livno, where it forms part of the permanent archaeological exhibits.

34 The slab, inventory no. FMGG-315, is in the FMGG archaeological collection.

Sl. 7. Ploča sanduka osuarija sa Štitića u Suhaći, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, inv. br. FMGG-317 (snimila: M. Marić Baković)

Fig. 7. Slab of an ossuary chest, Suhaća, Štitić, Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno, Inv. No. FMGG-317 (photo by: M. Marić Baković)

utori U- (7 cm) i L- (8 cm) profilacije. Ploča pripada desnoj strani sanduka osuarija.³⁴

Treća ploča ima dosta izlisanu površinu na kojoj se vide okomito urezane paralelne linije, koje ispunjavaju pravokutnik (sl. 5). Prednja, uža strana reljefno je ukrašena s dva tordirana polustupića, koja završavaju urezanom palminom grančicom. Ispod su urezane kružnica i šesterolatična rozeta. Veličina ove ploče iznosi 63x75 cm, a debljina 8 cm.³⁵ Sa stražnje strane sačuvani su utori U- (6 cm) i L- (4,5 cm) profilacije. Ploča pripada lijevoj strani sanduka osuarija.

Sljedeća ploča je dobrim dijelom oštećena, na njoj se raspoznaje ukras u obliku urezanog pravokutnika ispunjenog geometrijskim motivima (sl. 6). S vanjske strane pravokutnika urezane su tri kružnice, nalik kotačima, koje predstavljaju solarne simbole.³⁶ Svaka od kružnica je različito podijeljena, pa pretpostavljamo da bi se moglo raditi o simbolici Mjesečeve mijene ili tri položaja Sunca

The surface of the third slab is quite worn, but vertical carved parallel lines filling a rectangle can still be seen (fig. 5). The narrower front is decorated in relief with two barley-twist half-columns ending in a carved palm frond. Below is a carved circle and a six-lobed rosette. This slab measures 63x75 cm, and is 8 cm thick.³⁵ The back has U-shaped (6 cm) and L-shaped (4.5 cm) grooves. The slab is from the left side of an ossuary chest.

The next slab is quite badly damaged, but bears a still recognizable decoration in the form of a carved rectangle filled with geometric motifs (fig. 6). Three wheel-like circles, representing solar symbols, are carved outside the rectangle.³⁶ Each circle is subdivided in a different way, suggesting that they might represent the phases of the moon or three positions of the sun as it appears to move through the sky. Solar symbols in the form of a wheel, rosette or swirled rosette are to be found on funerary monuments from the necropolis in Ruduša, Sinj, on which they are also recognized as elements of pre-Roman an-

34 Ploča se pod inv. br. FMGG-315, nalazi u Arheološkoj zbirci FMGG-a.

35 Ploča se pod inv. br. FMGG-319, nalazi u Arheološkoj zbirci FMGG-a.

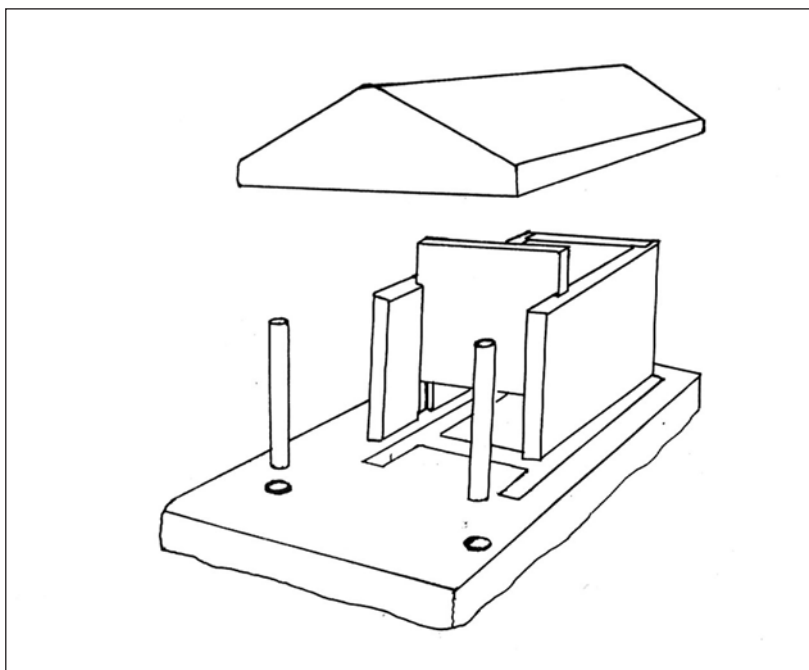
36 Ploča se pod inv. br. FMGG-318, nalazi u Arheološkoj zbirci FMGG-a.

35 The slab, inventory no.. FMGG-319, is in the FMGG archaeological collection.

36 The slab, inventory no.. FMGG-318, is in the FMGG archaeological collection.

Sl. 8. Rekonstrukcija kompozitne vrste osuarija (Marijan 2001, 176, sl. 12)

Fig. 8.
Reconstruction of a composite ossuary (Marijan, 2001, 176, fig. 12)

u prividnomu kretanju. Solarne simbole u obliku kotača, rozete ili virovite rozete, nalazimo na nadgrobnim spomenicima s nekropole u Ruduši, u Sinju, na kojima su prepoznati i kao elementi pre-drimskog antropomorfizma.³⁷ Također, njima su ukrašavani i osuariji s japodskoga područja.³⁸ Veličina ploče je 49x61 cm, debljine 7 cm. S unutrašnje strane sačuvan je utor U- profilacije (5 cm). Ploča pripada desnoj strani sanduka osuarija.

Za prethodne smo ploče, s obzirom na njihove dimenzije, ukrašavanje s uže prednje stranice i uto-re sa stražnje strane, zaključili da pripadaju bočnim stranicama sanduka osuarija.

Posljednja ploča pripada prednjoj stranici sanduka osuarija. Ukrašena je urezanom mrežom pravokutnika različitih veličina, koju obrubljuje cik-cak traka. Stražnja i uže bočne stranice nisu ukrašene. Ploča je gotovo kvadratnoga oblika, veličine 52x57 cm, debljine 6 cm (sl. 7).³⁹

Navedene ploče, sa Štitića u Suhači, pripadaju dijelovima različitih kamenih osuarija. Mogle bi pripadati najmanje trima, ako dvije bočne ploče i pročelna pripadaju jednom osuariju, a moguće je i da se radi o dijelovima pet različitih osuarija.

Na istom lokalitetu u Suhači, 1995. godine nađen je poklopac osuarija na kojemu je sačuvan veteranski natpis Arija Rufina iz druge polovine 2. stoljeća.⁴⁰ Naknadno je nađeno i postolje osuarija,

thropomorphism.³⁷ Ossuaries from the lapod region are also decorated with these symbols.³⁸ The slab measures 49 x 61 cm, and is 7 cm thick. A U-shaped groove (5 cm) is still present on the inside. The slab is from the right side of an ossuary chest.

We conclude from their size, the decoration on the narrower front and the grooves at the back, that they and the preceding slabs were from the sides of ossuary chests.

The last slab came from the front of an ossuary chest. It is decorated with a carved network of rectangles of various sizes surrounded by a zigzag band. The back and narrower sides are undecorated. The slab is almost square, measuring 52x57 cm, and is 6 cm thick (fig. 7).³⁹

These slabs from Štitić in Suhača are from a variety of stone ossuaries. They were from at least three, if two side slabs and one frontal one belong to a single ossuary, but could be from five different ossuaries.

In 1995 the lid of an ossuary was found at the same site in Suhača, bearing the inscription of a veteran, Arius Rufinus, of the latter half of the 2nd century.⁴⁰ Later the plinth of an ossuary was found, which clearly belonged to another funerary monument.⁴¹ It is evident from the grooves on both the

37 Gabričević 1983, 39–44; Cambi 1984, 113, T. IV, 1, 2.

38 Patsch 1895a, 234; Cambi 2003, 101, 104.

39 Ploča se pod inv. br. FMGG-317, nalazi u Arheološkoj zbirci FMGG-a.

40 Škegro 1999, 15–25, fig. 2; 2003, 142–144.

37 Gabričević 1983, 39–44; Cambi 1984, 113, T. IV, 1, 2.

38 Patsch 1895a, 234; Cambi 2003, 101, 104.

39 The slab, inventory no. FMGG-317, is in the FMGG archaeological collection.

40 Škegro 1999, 15–25, fig. 2; 2003, 142–144.

41 The ossuary plinth (inv. no. FMGG-473), was brought to FMGG from Štitić in 1998, and is on display in the lapidarium of the archaeological collection.

koje je očito pripadalo drugom nadgrobnom spomeniku.⁴¹ Na temelju utora, sačuvanih kod oba spomenika, jasno je da pripadaju kompozitnoj vrsti osuarija. Utori, koji se sijeku pod pravim kutom bili su namijenjeni za uglavljivanje ploča što oblikuju sanduk. Utori za dva stupića u pročelju pomaknuti su sasvim ustranu, kako bi stupići pružali oslonac za široki dvoslivni poklopac. Postolje osuarija, veličine 85x96x25,5 cm (prostor za spaljene ostatke: 45x40 cm), jedno je od rijetko sačuvanih. Nijedna od ploča sa Štitića ne odgovara dimenzijama tog postolja, odnosno zadanim utorima. Slično postolje i poklopac kompozitne vrste osuarija, nađeni su u Malom Kabliču, koji graniči sa Suhačom.⁴²

Na temelju ovih i drugih nalaza na Livanjskome polju, među kojima se još izdvajaju ploče iz Grebaca (između Prispa i Vašarovina), napravljena je rekonstrukcija kompozitne vrste osuarija (sl. 8).⁴³ Utori su bili u obliku velikog slova H; pretpostavljamo da je se tako jedna od ploča mogla izvući, redovito je to bila stražnja ploča, koja nije bila uglavljena u utore. Bočne ploče sanduka imale su s unutrašnje strane utore U- i L- profilacije. Utorima U- profilacije uglavljivala je se ploča s pročelja, a utorima L- profilacije stražnja ploča. Slično uglavljivanje ploča U- i L- utorima nalazimo na primjeru kasnoantičkoga lokulusa iz Novalje na Pagu.⁴⁴ Mali utor koji se nalazio s gornje strane, po sredini bočnih stranica, najvjerojatnije je služio za uglavljivanje drvene gredice između dvije nasuprotne ploče sanduka, osiguravajući na taj način konstrukcijsku stabilnost prije postavljanja poklopca.⁴⁵ Kod svih elemenata ove vrste osuarija, vodilo se računa o konstrukcijskoj stabilnosti, što je rezultiralo simetrijskim skladom i, u konačnici, simbolikom čitave forme. Kod ove vrste kamenih osuarija, svi elementi – dvoslivni poklopac, postolje, sanduk i stupići, ili reljefno izvedeni tordirani polustupići na čeonim stranama ploča sanduka, svojim prostornim i funkcionalnim rasporedom oponašaju formu arhetipskih hramova antičkog doba. U osnovi, to je forma na kojoj se temelje i osuariji monolitne vrste. Ovakvom formom nadgrobni spomenika sakralno se jasno poistovjećuje s funeralnim.⁴⁶

Kod opisa ploča kompozitne vrste osuarija na ova dva lokaliteta uočavamo kako su prednje stranice ukrašene reljefno izvedenim tordiranim polustupićima u kombinaciji sa solarnim simbolima ili palminom grančicom. Također, palmina grančica se javlja i samostalno umjesto tordiranih polustupića. Ne znamo u kakvom su odnosu ta dva motiva, ali ranije su iznesene pretpostavke kako reljefno izvedeni polustupići s prednje stranice ploča, isključuju stupiće u pročelju sanduka, koji su bili dodatni oslonac za poklopac.⁴⁷ Takve pretpostavke uzimamo s rezervom, radi se o dva različita ukrasna motiva koja ne možemo sigurno uzeti ni kao krono-

lid and the plinth that they belonged to a composite ossuary. The grooves, which intersect at a right angle, were designed to enable the slabs to slot together to form a chest. Grooves for two columns on the façade were placed well to the side to form a support for the wide saddleback lid. The ossuary plinth, measuring 85x96x25.5 cm (the space for the cremated remains measuring 45x45 cm) is one of only a few to survive. Not one of the slabs from Štitić corresponds in size with the plinth, or rather the grooves. A similar plinth and lid from a composite ossuary have been found at Mali Kablič, which borders on Suhača.⁴²

These and other finds in the Livno polje, notable among which are slabs from Grebci (between Prispa and Vašarovine), formed the basis for the reconstruction of a composite ossuary (fig. 8).⁴³ The grooves were H-shaped, presumably so that one slab could be removed, usually the one at the back, which was not slotted into the grooves. The grooves of the side slabs were U-shaped or L-shaped, the slab from the façade slotting into the U-shaped grooves and the slab at the back into the L-shaped grooves. A similar arrangement of slabs slotting into U-shaped and L-shaped grooves is found in a loculus of late Antiquity from Novalja on the island of Pag.⁴⁴ The small central groove at the top of the side slabs probably held a wooden strut between the two opposite slabs of the chest, to hold it firm before the lid was put in place.⁴⁵ All these features of the ossuary were designed to maintain its structural stability, resulting in symmetrical harmony and, ultimately, the symbolism of the entire form. In this kind of stone ossuary, each component – the saddleback lid, the plinth, the chest and the barley-twist half-columns on the front of the chest – echoed both spatially and functionally the form of the archetypal temple of ancient times. In essence, monolithic ossuaries were also based on this archetype. Thus these funerary monuments were clearly equated in religious terms with other funerary structures.⁴⁶

It is evident from the description of the slabs of composite ossuaries from these two sites that the fronts were decorated with barley-sugar half-columns in relief combined with solar symbols or palm fronds. Palm fronds also occur alone, in place of the barley-sugar half-columns. We do not know what the relationship between these two symbols was, but it was earlier conjectured that half-columns in relief on the front excluded columns on the façade of the chest, which were an extra support for the lid.⁴⁷ We have reservations about this suggestion. These are two different decorative motifs, which cannot even be seen as a chronological determinant, and it is unlikely that they were connected with the construction of composite ossuaries, particularly since there are as yet no known plinths without grooves for the pillars of the façade.

41 Postolje osuarija (inv. br. FMGG-473), doneseno je sa Štitića u FMGG, 1998. godine, te je izloženo u lapidariju arheološke zbirke.

42 Patsch 1906, 173–174.

43 Marijan 2001, 176, sl. 12.

44 Ilakovac 1994, 55, sl. 5.

45 Marijan 2001, 177.

46 Marijan 2001, 179.

47 Marijan 2001, 180.

42 Patsch 1906, 173–174.

43 Marijan 2001, 176, fig. 12.

44 Ilakovac 1994, 55, fig 5.

45 Marijan 2001, 177.

46 Marijan 2001, 179.

47 Marijan 2001, 180.

lošku odrednicu, a malo je vjerojatno da su imala veze s konstrukcijom kompozitne vrste osuarija, pogotovo jer nam do sada nije poznato postolje bez utora za stupiće u pročelju.

Očito je kako su dvije rimske nekropole, jedna na Groblju sv. Ive u Livnu, i druga u Suhači, na lokalitetu Štitić, bile istovremeno ili barem dijelom paralelno u upotrebi. Nadamo se da će istraživanja u Suhači, u kojoj se nekada nalazilo rimsko naselje, pokazati kako se radi o bolje sačuvanoj nekropoli, koja nije u tolikoj mjeri uništena kasnijim kulturnim slojevima, kao što je to bilo na Groblju sv. Ive. Treba napomenuti kako je u posljednjih stotinjak godina, na području Suhače i Kablića, te samog Livna, slučajno nađeno dosta ulomaka osuarija, uglavnom poklopaca⁴⁸, koji mogu upotpuniti cjelokupnu sliku rimskih nekropola na ova dva područja.

Prema dosadašnjim nalazima, samo s Livanjskoga polja, možemo uočiti da se radi o djelima različitih klesarskih radionica. Već je utvrđeno kako je u Lištanim djelovala klesarska radionica u kojoj su se izrađivali kameni osuariji, koji se svojim osobitostima izdvajaju kao posebna cjelina.⁴⁹ Drugoj klesarskoj radionici pripadali bi osuariji iz Livna s Groblja sv. Ive, i osuariji sa Štitića u Suhači.⁵⁰ Govorimo o najmanje dvije klesarske radionice s livanjskoga područja, u kojima su se izrađivali kameni osuariji, a vjerojatno ih je bilo više.⁵¹ Nedovršena izvedba ornamentalnoga motiva ili natpisa na pojedinim spomenicima, najbolje nam svjedoči o neposrednoj radioničkoj djelatnosti. Primjere toga imamo na spomenicima u Lištanim⁵², te na Grepcima na Livanjskome polju⁵³, a nedovršeni osuariji su registrirani i na Duvanjskome polju.⁵⁴ U Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica-Livno, nalaze se dva dvoslivna poklopca, oba neukrašena i, po svemu sudeći, nedovršena. Jedan je iz Suhače, i oštećenih je akroterija.⁵⁵ Na drugome, koji je iz okolice Livna (?)⁵⁶, dva akroterija su čitava, dok je jedan djelomično, a drugi u potpunosti otučen. Na djelomično očuvanom akroteriju vidljiv je ostatak reljefnog ukrasa, stoga pretpostavljamo da je kod početka reljefnog ukrašavanja, poklopac oštećen te odbačen zbog nepopravljivih oštećenja.

Možemo uočiti kako na livanjskim spomenicima, i onima iz Suhače, prevladava arhitektonski i geometrijski način ukrašavanja, dok je na onima iz Lištana biljni ornament dominantan, bilo na poklopcima bilo na sanducima, u kombinaciji s natpisom ili motivom vrata.

Bez obzira na to što obje vrste kamenih osuarija predstavljaju spomenike užih regionalnih obilježja, na njihov

It is clear that these two Roman necropolises, one at St John's burial ground and the other at Štitić in Suhača, were in use at the same time, or at least for part of the time. We hope that investigations in Suhača, where there was once a Roman settlement, will reveal a necropolis in a better state of preservation, less badly damaged by later cultural strata, as the one in St John's burial ground. It should be added that over the past hundred years or so, chance finds of quite a number of broken ossuary pieces, mainly lids⁴⁸, have been found in Suhača and Kablići, as well as in Livno itself, which may help to provide a fuller picture of the Roman necropolises at these two sites.

Finds to date, just from the Livno polje, reveal that they came from different stonemasons' workshops. It has already been established that there was one such workshop in Lištani where stone ossuaries were made, with features indicating that they form a distinct group.⁴⁹ Ossuaries from Livno, from St John's burial ground, and from Štitić in Suhača, would have come from another workshop.⁵⁰ There were thus certainly two stonemason's workshops in the Livno area producing stone ossuaries, and probably others too.⁵¹ The unfinished ornamental motifs or inscriptions on some of these objects provides the best evidence of direct workshop production. There are such examples on ossuaries in Lištani⁵² and in Grepci in the Livno polje⁵³, and other unfinished ossuaries have been recorded in the Duvno polje.⁵⁴ The Franciscan museum and gallery of Gorica-Livno has two saddleback lids, both undecorated and to all appearances unfinished. One is from Suhača, on which the acroteria are damaged.⁵⁵ On the other, from the surroundings of Livno (?)⁵⁶, two acroteria are intact, one is partly damaged, and one has been completely broken off. The remains of a relief decoration can be seen on the partly damaged acroterion. We therefore assume that the damage arose when the relief decoration on the lid was begun, and that it was rejected as beyond repair.

The ossuaries from Livno and those from Suhača are decorated mainly with architectural and geometric motifs, while those from Lištani feature principally vegetable motifs, whether on the lid or the chest, combined with an inscription or a door motif.

Even though both types of stone ossuary form a group with specific regional features, their introduction was influenced by the proximity of Salona and the arrival of Roman

48 Sergejevski 1938, 95–131; Zaninović 1967, 31–32; Bojanovski 1983, 183; Paškvalin 1983, 170, T. IV: 12.

49 Škegro *et al.* 2008, 259–258.

50 Jedan od toponima u Suhači jest Majdan, a označava kamenolom.

51 Jedna od klesarskih radionica sigurno se može vezati uz nalaze iz Vašarovina i Prispa, gdje je na njivi Krivači također pretpostavljena rimska nekropola (Sergejevski 1931, 20, 22; Paškvalin 1983, 169, T. III: 8; Petrinc *et al.* 1999, 64; Marijan 2001, 165–185). Također, posebnoj radioničkoj skupini, ili razdoblju, pripadaju kameni osuariji s figuralnim prikazima (Paškvalin 2012, 402, 403, 406).

52 Škegro *et al.* 2008, 267, sl. 7.

53 Marijan 2001, 171, 175.

54 Škegro 1997, 83–86; 2000, 99; 2003, 140.

55 Inv. br. FMGG-329, veličine 80 x 90 cm.

56 Inv. br. FMGG-330, veličine 69 x 56 cm.

48 Sergejevski 1938, 95–131; Zaninović 1967, 31–32; Bojanovski 1983, 183; Paškvalin 1983, 170, T. IV: 12.

49 Škegro *et al.* 2008, 259–258.

50 One of the toponyms in Suhača is Majdan, meaning a quarry.

51 One of the stonemasons' workshops can definitely be associated with finds from Vašarovine and Prisap, where there was probably also a Roman necropolis at Krivača njiva (Sergejevski 1931, 20, 22; Paškvalin 1983, 169, T. III, fig. 8; Petrinc *et al.* 1999, 64; Marijan 2001, 165–185). Stone ossuaries with figural scenes also form a separate group by workshop or by period (Paškvalin 2012, 402, 403, 406).

52 Škegro *et al.* 2008, 267, fig. 7.

53 Marijan 2001, 171, 175.

54 Škegro 1997, 83–86; 2000, 99; 2003, 140.

55 Inv. no. FMGG-329, measuring 80 x 90 cm.

56 Inv. no. FMGG-330, measuring 69 x 56 cm.

nastanak utjecala je blizina Salone i dolazak rimskih vojnika orijentalnoga porijekla, pripadnika VII. i XI. legije.⁵⁷ Osim osnovne forme livnjskih spomenika, upravo ukrasni motivi ukazuju na njihovo orijentalno ili šire mediteransko podrijetlo. Ovakav oblik spomenika, s poklopcem na dvije vode, zabatom i akroterijima, smatra se spomenikom tipične salonitanske produkcije, iste morfologije kao i salonitanski sarkofazi.⁵⁸ Osim na Livnjskome i Duvanjskome polju⁵⁹, ulomci kamenih četvrtastih osuarija nalaženi su i na drugim lokalitetima nekadašnjega delmatskoga područja. Ulomak sanduka osuarija s natpisnim poljem i bordurom u obliku palmine grančice, nađen je u Vranjicu kraj Solina, a najbliži je osuarijima iz Lištana s Livnjskoga polja.⁶⁰ Slični su i ulomci sanduka te poklopci osuarija, nađeni uz gornji tok rijeke Cetine na području Vinalića⁶¹, te Koljana i Kijevo.⁶² Ulomci sanduka osuarija, s autohtonim elementima ukrašavanja u vidu solarnih simbola, s elementima antropomorfna, nađeni su na kninskom području⁶³, te drniškom i šibenskom području.⁶⁴ Na Imotskom polju, također su nađeni ulomci kamenih osuarija.⁶⁵ U Trogiru su nedavno nađeni ostaci rimske nekropole sa sličnim kamenim osuarijima u kojima su nađeni i grobni prilozci na temelju kojih su grobovi datirani u sredinu i drugu polovinu 1. stoljeća.⁶⁶

Također, ova vrsta nadgrobničkih spomenika, sa sandukom i dvoslivnim poklopcem, najbliža je kamenim osuarijima s japodskoga područja, čija se pojava često veže za stariju autohtonu tradiciju.⁶⁷ Ipak, mišljenja su o vremenu njihova nastanka podijeljena.⁶⁸ Na primjeru japodskih osuarija, Z. Marić je iznio zapažanje o sepulkralnoj praksi žrtvovanja nad grobom, potkrijepljeno priloženim keramičkim posudama i reljefnim prikazima na osuarijima.⁶⁹ Sličan sakralni princip istog sepulkralnog značenja, A. Jovanović je pretpostavio i za osuarije s Livnjskoga i Duvanjskog polja. Prema Jovanoviću, temeljni je princip izjednačavanje pokojnika s osuarijem ili posudom, a isti princip vidi i na osuarijima s Livnjskoga i Duvanjskog polja, i to na temelju reljefnih prikaza na poklopcima. Također ih veže uz kult Dioskura, koji je na ovo područje prispio posredovanjem Narone, ili utjecajima

soldiers from the East, members of the VII and XI legions.⁵⁷ Not only the basic form of the Livno ossuaries but also their decorative motifs indicate their Eastern or wider Mediterranean origin. This form, with a saddleback lid, gable and acroteria, is regarded as a typical product of Salona, with the same morphology as sarcophagi from Salona.⁵⁸ Broken pieces of square stone ossuaries have been found not only in the Livno and Duvno poljes⁵⁹, but also in other places in the former Delmatae area. Part of an ossuary chest with an inscription panel and a border of palm fronds, found in Vranjic near Solin, most closely resembles ossuaries from Lištani in the Livno polje.⁶⁰ Also similar are pieces of chest and lids of ossuaries found in the upper course of the River Cetina in Vinalići⁶¹, and in Koljani and Kijevo.⁶² Broken pieces of ossuary chests with indigenous decorative motifs in the form of solar symbols, with elements of anthropomorphism, were found in the Knin area⁶³, and also in the Drniš and Šibenik area.⁶⁴ Broken pieces of stone ossuaries have also been found in the Imotsko polje.⁶⁵ The remains of a Roman necropolis were recently found in Trogir, with similar stone ossuaries containing grave goods, from which the graves were dated to the middle and latter half of the 1st century.⁶⁶

Again, this type of funerary monument, with chest and saddleback lid, closely resembles stone ossuaries from the lapod region, often associated with an earlier indigenous tradition.⁶⁷ Still, there are differing views on the period when they originated.⁶⁸ In the case of lapod ossuaries, Z. Marić drew attention to the sepulchral practice of sacrificing over a grave, which is corroborated by pottery vessels and reliefs on the ossuaries.⁶⁹ A. Jovanović posited that the ossuaries from the Livno and Duvno poljes revealed a similar religious principle of the same sepulchral significance. According to Jovanović, the fundamental principle is that the deceased is aligned with the ossuary or vessel, and this same principle is to be seen on the ossuaries from the Livno and Duvno poljes, based on the scenes in relief on the lids. He also associates them with the cult of the Dioscuri, which came to this area via Narona

57 Paškvalin 1983, 170; Marijan 2001, 181.

58 Cambi *et al.* 1999, 76.

59 Jedan je od rijetkih primjeraka s Glamočkoga polja, je ulomak poklopa iz Glavice (Paškvalin 2012, 399, 438, sl. 36).

60 Matijević 2008, 199, sl. 4.

61 Milošević 1998, 93; Demicheli 2011, 76–78, 94; <http://www.mck-sinj.hr/zbirke-i-fondovi/arheoloska-zbirka> (28. 03. 2017.)

62 Zaninović 1967, 33.

63 Patsch 1895b, 413, 416, 417, sl. 73, 78, 79.

64 Zaninović 1967, 33–34.

65 Cambi *et al.* 1999, 68–76.

66 Uz kamene osuarije, na ovoj nekropoli su ipak prevladavali keramički osuariji. <http://muzejgradatrogira.blogspot.ba/2016/05/otkrice-rimske-nekropole-izuzetno-vazno.html> (19. 05. 2016.);

Izložba „Nek’ ti je zemlja laka?” - spasilačko arheološko istraživanje rimskodobne nekropole u ulici Put Dragulina; <http://muzejgradatrogira.blogspot.ba/> (24. 01. 2017.)

67 N. Cambi je čak pretpostavio razvojnu liniju japodskih osuarija od 6.-5.st. pr Kr., do rimskih osuarija iz 1. i 2. st. te do sarkofaga (Cambi 2003, 105, sl. 6; Paškvalin 2012, 349–390).

68 Sergejevski 1950, 45–93; Marić 1968, 5–79; Rendić-Miočević 1982, 1–10; 1984, 73; Drechsler-Bižić 1987, 429; Bojanovski 1988, 318–321; Raunig 2004, 230–233; Paškvalin 2012, 361–364.

69 Marić 1967, 47, 49.

57 Marijan 2001, 181; Paškvalin 1983, 170.

58 Cambi *et al.* 1999, 76.

59 Among the few specimens from the Glamoč polje is part of a lid from Glavica (Paškvalin 2012, 399, 438, fig. 36).

60 Matijević 2008, 199, fig. 4.

61 Milošević 1998, 93; Demicheli 2011, 76–78, 94; <http://www.mck-sinj.hr/zbirke-i-fondovi/arheoloska-zbirka> (28. 03. 2017.)

62 Zaninović 1967, 33.

63 Patsch 1895b, 413, 416, 417, fig. 73, 78, 79.

64 Zaninović 1967, 33–34.

65 Cambi *et al.* 1999, 68–76.

66 Pottery ossuaries were more numerous than stone ones in this necropolis. <http://muzejgradatrogira.blogspot.ba/2016/05/otkrice-rimske-nekropole-izuzetno-vazno.html> (19. 05. 2016.);

Exhibition *Nek’ ti je zemlja laka?* - spasilačko arheološko istraživanje rimskodobne nekropole u ulici Put Dragulina; <http://muzejgradatrogira.blogspot.ba/> (24. 01. 2017.)

67 N. Cambi even conjectured that the development was from lapod ossuaries of the 6th to 5th century BCE to Roman ossuaries of the 1st and 2nd centuries CE and to sarcophagi (Cambi 2003, 105, fig. 6; Paškvalin 2012, 349–390).

68 Sergejevski 1950, 45–93; Marić 1968, 5–79; Rendić-Miočević 1982, 1–10; 1984, 73; Drechsler-Bižić 1987, 429; Bojanovski 1988, 318–321; Raunig 2004, 230–233; Paškvalin 2012, 361–364.

69 Marić 1967, 47, 49.

s japodskoga prostora.⁷⁰ Iako pretpostavljamo dodirnu točku između ove dvije vrste kamenih osuarija, i to na temelju obreda incineracije, osnovnoga oblika i nekih elemenata ukrašavanja, nalazi s Livanjskoga i Duvanjskog polja moraju se izdvojiti kao poseban tip sepulkralnih spomenika provincijalne rimske kulture i umjetnosti, čiju pojavu ni na koji način ne možemo vezati za starije prapovijesno razdoblje na ovome području.⁷¹ Također, smatramo da nema dovoljno elemenata kojima bi se pretpostavilo sepulkralno značenje kao na japodskim osuarijima.

Na području Stoca, Vranjeva Sela kraj Neuma i Vida (Narona), također su nađeni kameni sanduci s poklopcima.⁷² U Čokorima kraj Banje Luke nađen je kameni sanduk u kojemu su se odlagali spaljeni ostaci pokojnika. Na sanduku je bio natpis kojim je spomenik datiran u drugu polovinu 2. stoljeća, najkasnije do početka 3. stoljeća.⁷³ Inače, Banjalučkim područjem (*Castra*), prolazila je rimska magistralna cesta *Salona–Servitium*, koja je išla i preko Livanjskoga polja.⁷⁴ Dalje, prema unutrašnjosti rimske provincije Panonije, odnosno na području današnjeg Siska, nađene su kamene urne sa sandukom i poklopcem s akroterijima⁷⁵, drugačijeg su načina ukrašavanja i većih dimenzija, ali nam svakako pružaju analogiju za ovu vrstu spomenika.

Ovime smo se dotakli teritorija rasprostranjenosti ove vrste spomenika i njihovih međusobnih utjecaja, ali time smo došli i do izdvajanja posebnih obilježja tih spomenika na nekadašnjem delmatskom području, te još užem području, kakvo je to Livanjsko polje.

Svi navedeni primjerci analogni su livanjskim sanducima izdubljenim u kamenom bloku, ali nemamo nijedan primjer s kojim bi usporedili tzv. kompozitne osuarije s Livanjskoga polja. O njima je se nedovoljno raspravljalo, a jedan od rijetkih arheologa koji ih je i stručno obradio bio je Boško Marijan.⁷⁶

Dakle, prema dosadašnjim istraživanjima, kamene četvrtaste osteoteke ili osuariji s Livanjskoga, ali i Duvanjskog polja, specifičnost su navedenog područja, djelo domaćih klesara, s dodirnim točkama na susjednim područjima. S obzirom na oblik, konstruktivno rješenje i ikonografski repertoar, očito je njihovo orijentalno ili šire mediteransko podrijetlo. U njih su se polagali spaljeni ostaci, odnosno kosti pokojnika. O tomu svjedoči nalaz osuarija, *in situ*, iz Lištana, koji je ujedno i jedini u cijelosti sačuvani osuarij s Livanjskoga polja.⁷⁷ Također, s obzirom na isto nalazište, pretpostavljamo kako su se kameni osuariji, barem dio njih i to oni monolitne vrste, polagali u kružne jame, bez obzira na ukrašavanje.⁷⁸ Možemo tek iznijeti pretpostavku da su se osuariji

or through influences from the lapod region.⁷⁰ Though a point of contact between these two types of stone ossuary may be assumed, based on the ritual of cremation, their basic form and certain decorative features, the finds from the Livno and Duvno polje must be regarded as a distinct type of sepulchral monument of provincial Roman culture and art, the emergence of which can in no way be linked to the earlier prehistoric period in this region.⁷¹ We also believe that there is insufficient evidence to suppose that they had the same sepulchral significance as the lapod ossuaries.

Stone chests with lids have also been found around Stolac, Vranjevo Selo near Neum and Vid (Narona).⁷² A stone chest containing the cremated remains of the deceased was found in Čokori near Banja Luka. The chest bore an inscription dating it to the latter half of the 2nd century or, at the latest, the early 3rd century.⁷³ As it happens, the main Roman road between Salona and Servitium, which passed through the Banja Luka (*Castra*) region, also crossed the Livno polje.⁷⁴ Further to the interior of the Roman province of Pannonia, in present-day Sisak (Siscia), stone urns consisting of a chest with lid and acroteria have been found⁷⁵, with a different style of decoration and larger in size, but which provide an analogy with this type of monument.

Here we touch on the territorial distribution of this type of monument, and their mutual influences, but have also distinguished particular features of these monuments in the former Delmatae territory, and even more narrowly, as in the case of the Livno polje.

All these specimens are analogous to the Livno chests hollowed from a single block of stone, but we have not found a single one that could be compared with the composite ossuaries from the Livno polje. They have yet to be adequately treated; indeed, one of the few archaeologists to have turned his professional attention them was Boško Marijan.⁷⁶

In sum, investigations to date suggest that the square stone ossuaries from the Livno and Duvno poljes are specific to the area, the work of local stonemasons, with points of contact with surrounding areas. Their form, structure and iconographic repertoire clearly indicate their Eastern or wider Mediterranean origins. They were used to contain the cremated remains or bones of the deceased, as evidenced by the find of an ossuary *in situ* in Lištani, which is also the only ossuary from the Livno polje to have survived intact.⁷⁷ In regard to the same site, we also assume that stone ossuaries, or at least some of them – those of the monolithic type – were placed in a round pit, regardless of decoration.⁷⁸ We may also

70 Jovanović 1991, 200, 205–208.

71 Iako su neki autori porijeklo i razvitak ove vrste spomenika izvodili iz delmatskih kamenih sanduka ispod grobnih humki (Zaninović 1967, 35).

72 Paškvalin 2012, 440, sl. 42, 43; Busuladžić 2016, 97, T. V.

73 Škegro 2003, 147.

74 Bojanovski 1974, 51–99.

75 Gregl 2009, 4–5.

76 Marijan 2001, 168–186.

77 Škegro *et al.* 2008, 274, sl. 24d.

78 Škegro *et al.* 2008, 275.

70 Jovanović 1991, 200, 205–208.

71 Though some authorities have inferred the origin and development of this type of monument from the Delmatae stone chests beneath burial mounds (Zaninović 1967, 35).

72 Paškvalin 2012, 440, fig. 42, 43; Busuladžić 2016, 97, Pl. V.

73 Škegro 2003, 147.

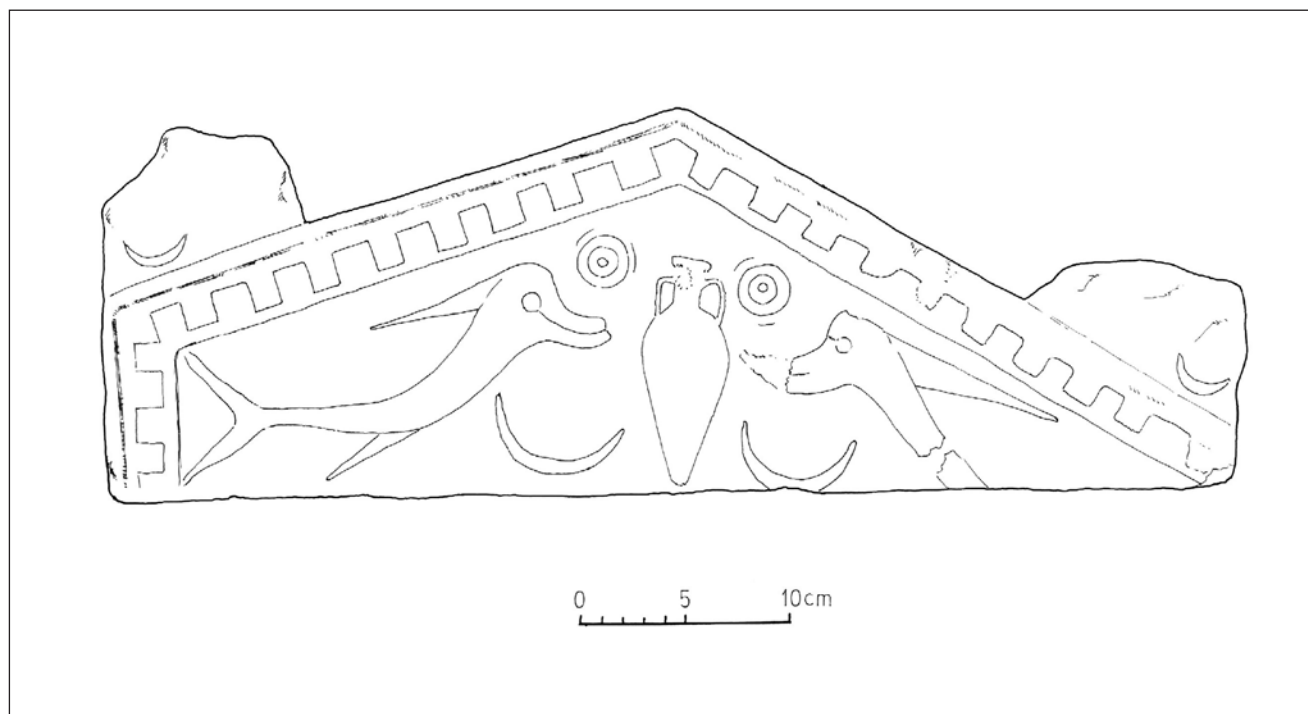
74 Bojanovski 1974, 51–99.

75 Gregl 2009, 4–5.

76 Marijan 2001, 168–186.

77 Škegro *et al.* 2008, 274, fig. 24d.

78 Škegro *et al.* 2008, 275.

Sl. 9. Poklopac osuarija s lokaliteta Groblje sv. Ive u Livnu, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, inv. br. FMGG-73 (crtež: M. Palčok)

Fig. 9. Lid of an ossuary, St John's burial ground, Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno, Inv. No FMGG-73 (drawing by: M. Palčok)

s natpisom, ipak polagali kao nadgrobni spomenici iznad zemlje, a isto pretpostavljamo i za kompozitnu vrstu osuarija.

KULTNA SIMBOLIKA NA NADGROBNIM SPOMENICIMA

Još uvijek nam pogrebni običaji i vjerovanja u zagrobni život u rimsko doba predstavljaju nepoznanicu na ovom području, ali sva simbolika koja je skoncentrirana na prednjim i bočnim stranicama osuarija na Groblju sv. Ive i na drugim lokalitetima na Livanjskome polju, donosi nam osnovnu predodžbu o kultu mrtvih iz razdoblja rimske antike. Atributima i simbolima na nadgrobnim spomenicima reflektira se kulturna pripadnost pokojnika, odnosno zajednice, u njima je sadržana izvorna religijska i sakralna komponenta.

Reljefna ikonografija na poklopcima osuarija, s dva nasuprotno postavljena delfina s amforom u sredini⁷⁹, s jedne strane, te polumjesecima i koncentričnim kružnicama s druge strane (sl. 9), predstavlja simboliku kulturne pripadnosti Liberu, u sinkretizmu s nekim autohtonim delmatskim vjerovanjima u kojima se sažimaju i značajke Silvanova kulta.⁸⁰ Iako je u antičkoj mitologiji uz del-

conjecture that ossuaries with epitaphs were funerary monuments set above ground, and that the same was the case with composite ossuaries.

RELIGIOUS SYMBOLISM ON FUNERARY MONUMENTS

The funerary customs and belief in life after death in Roman times are still an unknown as regards this region, but all the symbolism concentrated on the front and sides of the ossuaries from St John's burial ground and elsewhere in the Livno polje provides us with an idea of the cult of the dead in the ancient Roman period. The attributes and symbols on funerary monuments reflect the religious affiliation of the deceased or the community, comprising authentic religious components.

The iconography of the reliefs on the ossuary lids, with two dolphins face to face around a central amphora on the one hand⁷⁹, and crescent moons and concentric circles on the other (fig. 9), is symbolic of the cult of Liber, with some syncretic elements from the indigenous beliefs of the Delmatae, also comprising features of the cult of Sylvanus.⁸⁰ Though dolphins are also associated in ancient mythology with belief that the souls of dead heroes

79 Slična ikonografija, ali s amforom unutar edikule, također se nalazi na poklopcima s livanjskoga područja (Petrinec *et al.* 1999, 64, kat. br. 124, 125).

80 Više o sinkretizmu kultova Libera i Silvana u: Matijević, Kurilić 2011, 147–155.

79 Similar iconography, but with an amphora within an aedicule, is also to be found on lids from the Livno area (Petrinec *et al.* 1999, 64, cat. no. 124, 125).

80 For more on syncretism in the cults of Liber and Sylvanus see: Matijević, Kurilić 2011, 147–155.

fine vezano još i vjerovanje o prenošenju umrlih heroja na obale, što bi upućivalo na njihovo apotropejsko značenje⁸¹, u ovakvim kompozicijama na nadgrobnim spomenicima s Livanjskoga polja, prepoznajemo kultnu pripadnost pokojnika Liberu. Kult Libera u provinciji Dalmaciji, početkom 1. stoljeća, bio je zastupljen u južnim predjelima Liburnije, u zapadnoj Hercegovini, sjeverozapadnoj Bosni i Podrinju, te osobito u Saloni, te Naroni, gdje su ga već od sredine 1. stoljeća prije Krista, donijeli italjski kolonisti.⁸² Kroz simboliku na nadgrobnim spomenicima, ali i zavjetne spomenike, kult Libera u više je navrata zabilježen na Livanjskome polju⁸³, gdje je kroz navedenu simboliku očita njegova naglašena uloga u kultu mrtvih. To se može protumačiti utjecajima tzv. orijentalnih religija i vjerovanjem u zagrobni život, budući da su rimski vojnici iz Male Azije već u 1. stoljeću, na ovo područje donijeli kultove Dionizija (Libera), Magne mater i Atisa, čiji je metroački karakter potvrđen prikazima i simbolima na nadgrobnim spomenicima, a o kojima svjedoče i zavjetni spomenici.⁸⁴

Ulomci sanduka osuarija, ukrašeni su arhitektonskim motivima udubljenih pravokutnika s profiliranim rubom. Radi se o prikazu vrata, s mogućnošću simbolike vrata u zagrobni svijet – *porta inferi*. Motiv vrata je osim na Groblju sv. Ive u Livnu i na Štiću u Suhači, zabilježen i na drugim lokalitetima s rimskim nekropolama na području obuhvaćenim Livanjskim poljem i Buškim jezerom⁸⁵, ali i drugdje u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.⁸⁶ Taj dekorativni motiv, koji može simbolizirati prolaz u zagrobni život, dovodi se u svezu s maloazijskom Frigijom.⁸⁷ Na stelama, se često javlja s prikazom Atisa, kao što je to na spomenicima VII. legije s područja Cetinske Krajine.⁸⁸ Druga je pretpostavka kako se radi o italjskim utjecajima, duž srednjeg i sjevernog Jadrana, na skulpturu sa suprotne strane obale, a temelji se upravo na motivu vrata, koji se javlja na spomenicima s oba područja.⁸⁹ U svakom slučaju, taj je motiv u svom simboličnom značenju početka zagrobnog života, dospio posredstvom klesara⁹⁰, koji su nadgrobne spomenike izrađivali uglavnom za pripadnike VII. i XI. legije, stacionirane u logorima Tilurium (Gardun kraj Trilja, Hrvatska), Burnum (Ivoševci kraj Kistanja, Hrvatska) i Bigeste (Humac, Ljubuški u zapadnoj Hercegovini).⁹¹ Stoga su spomenici s tim motivom datirani između dvadesetih godina I. stoljeća i sredine istog stoljeća.⁹² To

were conveyed to islands on the ocean shores by dolphins, suggesting their apotropaic significance⁸¹, the affiliation of the deceased with the cult of Liber is recognizable in these compositions on the funerary monuments from the Livno polje. In early 1st century Dalmatia, the cult of Liber was present in the southern regions of Liburnia, in western Herzegovina, north-western Bosnia and the Drina valley region, and in particular in Salona and Naron, whither it had been brought in the mid 1st century BCE by Italic colonists.⁸² The cult of Liber has often been noted in the Livno polje, in the symbols on funerary monuments and also on votive monuments,⁸³ where these symbols reveal his important role in the cult of the dead. This may be seen as the influence of Eastern religions and belief in the afterlife, given that by the 1st century, Roman soldiers from Asia Minor had already introduced to this part of the world the cults of Dionysus (Liber), Magna Mater and Atis, whose metroaic character is confirmed by scenes and symbols on funerary monuments, and is also attested by votive monuments.⁸⁴

Broken pieces of an ossuary chest decorated with architectural motifs consisting of a recessed rectangle with a moulded surround, representing a door, perhaps symbolize the doors to the underworld – *porta inferi*. The door motif is found not only in St John's burial ground in Livno and at Štić in Suhača, but also in other sites with Roman necropolises in the Livno polje and Buško Lake area⁸⁵, and elsewhere in the interior of the Roman province of Dalmatia.⁸⁶ This decorative motif, perhaps symbolising the passage to the afterlife, is associated with Phrygia in Asia Minor.⁸⁷ It often features on steles with Atis, as on monuments of the VII legion in the Cetina frontier region.⁸⁸ Another suggestion is that it was the result of Italic influences, along with the mid and northern Adriatic, on sculpture from the opposite littoral, based on the door motif which appears on monuments in both regions.⁸⁹ In any event, this motif, with its symbolic meaning of the entry into the afterlife, was introduced by stonemasons⁹⁰ making funerary monuments, mainly for members of the VII and XI legions, stationed in the camps of Tilurium (Gardun near Trilje, Croatia), Burnum (Ivoševci near Kistanje, Croatia) and Bigeste (Humac, Ljubuški in western Herzegovina).⁹¹ Monuments with this motif are thus dated to between the 3rd decade and the middle of the 1st century.⁹² This is not the case with the Livno

81 Paškvalin 2012, 413–414.

82 Zaninović 1984, 245–249; Matijević 2012, 36.

83 Paškvalin 1983, 174; 1986, 62–64; 2012, 411–412; Petrinec *et al.* 1999, 64, 71.

84 Medini 1984, 108–112, 116, 118; Paškvalin 1983, 167–177; Petrinec *et al.* 1999, 67, 71, kat. br. 136, 147–149.

85 Marijan 2001, 175; Škegro *et al.* 2008, 274–276; Petrinec *et al.* 1999, 80, kat. br. 191–192 (radi se o pločama osuarija iz Prisoja, a ne ranokršćanskim spomenicima kako je katalogizirano).

86 Bojanovski 1985, 70–72; Dodig 1985, 107–115; Škegro 1997, 83–86; 2003, 139–140; Cambi *et al.* 1999, 70.

87 Medini 1984, 114, 116; Škegro 2003, 141;

88 Medini 1984, 107–125.

89 Medini 1984, 114.

90 U Tiluriju je djelovala prepoznatljiva klesarska radionica nadgrobnih spomenika, odakle su majstori odlazili u druge krajeve (Cambi 2002, 124).

91 Medini 1984, 114, 116; Škegro 2003, 141.

92 Bojanovski 1985, 77.

81 Paškvalin 2012, 413–414.

82 Zaninović 1984, 249–245; Matijević 2012, 36.

83 Paškvalin 1983, 174; 1986, 62–64; 2012, 411–412; Petrinec *et al.* 1999, 64, 71.

84 Medini 1984, 108–112, 116, 118; Paškvalin 1983, 167–177; Petrinec *et al.* 1999, 67, 71, cat. no. 136, 147–149.

85 Marijan 2001, 175; Škegro *et al.* 2008, 274–276; Petrinec *et al.* 1999, 80, cat. no. 191–192 (ossuary slabs from Prisoj, not early Christian monuments as catalogued).

86 Bojanovski 1985, 70–72; Dodig 1985, 107–115; Škegro 1997, 83–86; 2003, 139–140; Cambi *et al.* 1999, 70.

87 Medini 1984, 114, 116; Škegro 2003, 141.

88 Medini 1984, 107–125.

89 Medini 1984, 114.

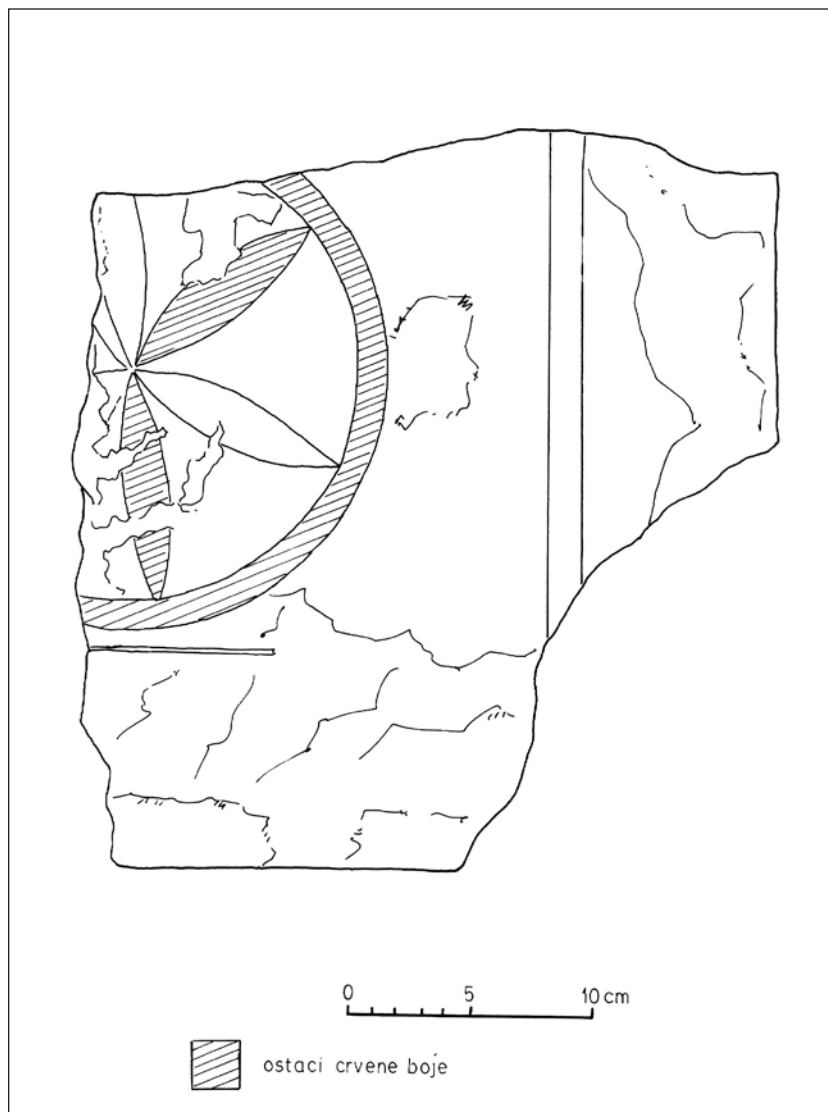
90 There was an identifiable stonemason's workshop producing funerary monuments in Tilurium, from which masons went to other regions (Cambi 2002, 124).

91 Medini 1984, 114, 116; Škegro 2003, 141.

92 Bojanovski 1985, 77.

Sl. 10. Ulomak sanduka osuarija s lokaliteta Groblje sv. Ive u Livnu, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, inv. br. FMGG-67 (crtež: M. Palčok)

Fig. 10. Part of an ossuary chest, St John's burial ground, Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno, Inv. No. FMGG-67 (drawing by: M. Palčok)

se ne odnosi na livanjske osuarije, gdje je se ovaj motiv u simboličnom, ili u dekorativnom smislu kao arhitektonski element, upotrebljavao i nakon navedenog razdoblja. Kasetoni uklesani na livanjske osuarije, razlikuju se od onih sa stela iz Tilurija i Bigeste, ili sa spomenika iz Salone.⁹³ Stilski se ne mogu identificirati, ali vjerojatno se radi o zajedničkoj kulturnoj pojavi, sa zajedničkih ishodištem religijske i idejne osnove.⁹⁴ To se odnosi i na spomenike s duvanjskoga i imotskog područja.⁹⁵ S vremenom, reduciranjem ikonografskog repertoara, općenito nestaju arhitektonski motivi.⁹⁶ Inače, na širem području Rimskoga Carstva, motiv zatvorenih ili poluotvorenih vrata, na nadgrobni

ossuaries, where this motif, whether in the symbolic sense or as a decorative architectural feature, remained in use after that period. Caissons carved on Livno ossuaries differ from those on steles from Tilurium and Bigeste, or on monuments from Salone.⁹³ They cannot be identified stylistically, but probably constituted a shared cultural feature, with religious ideas and concepts of common origin.⁹⁴ This is also true of monuments from the Duvno and Imotski region.⁹⁵ With the passage of time the iconographic repertoire dwindled, and architectural motifs vanished from use.⁹⁶ Throughout the Roman Empire, the motif of a closed or half-open door on funerary

93 Cambi 2002, 124, sl. 25, 26, 54.

94 Isto tako motiv vrata na stelama iz Tilurija (i Bigeste), razlikuje se od onog na frigijskim spomenicima (Medini 1984, 114–115).

95 Cambi *et al.* 1999, 70; Škegro 2003, 139–140.

96 Marijan 2001, 181.

93 Cambi 2002, 124, fig. 25, 26, 54.

94 Similarly, the door motif on steles from Tilurium (and Bigeste) differs from those on Phrygian monuments (Medini 1984, 114–115).

95 Cambi *et al.* 1999, 70; Škegro 2003, 139–140.

96 Marijan 2001, 181.

nicima datira se uglavnom od 2. stoljeća prije Krista, do 3. stoljeća.⁹⁷

Za geometrijske kompozicije kojima su ukrašavane bočne stranice osuarija iz Livna i Suhače, nismo našli bližih analogija. Smatramo ih autohtonim načinom ukrašavanja, a redovito se javljaju zajedno sa solarnim simbolima u obliku koncentričnih kružnica, rozeta i kotača, koje također pripisujemo autohtonoj ikonografiji, jednako kao i prikaz polumjeseca, koji bi u kombinaciji s koncentričnom kružnicom, trebali označavati mjesec i sunce.⁹⁸ Za tri kružnice u nizu, unutar kojih je različita podjela, koja predstavlja Sunčev križ, pretpostavili smo simboliku Mjesečeve mijene ili tri položaja Sunca u svakodnevnom prividnomu kretanju, kao što je to pretpostavljeno i za solarnu simboliku na spomenicima antičke nekropole u Sinju.⁹⁹

Također, motiv rozete unutar kružnice, kakav imamo na ploči s Groblja sv. Ive (sl. 10), analogan je onom iz Ruduše, gdje su solarni simboli analizirani i u smislu supstitucije pokojnika sa Suncem.¹⁰⁰ Isti solarni simboli, karakteristični su i za nadgrobne spomenike s japodskoga područja.¹⁰¹ Općenito, kružnica je u svojim različitim varijantama, kao simbol Sunca, rasprostranjena na nadgrobim spomenicima diljem Rimskoga Carstva, ali i kasnije u različitim kulturama i religijama, i to kao motiv lokalne autohtone tradicije. Također, i u nizu rombova, koji se nalaze na istim pločama osuarija, možemo prepoznati predrimski simbol plodnosti.¹⁰² Sve navedene simbole možemo pretpostaviti kao predrimske simbole, koji su preživjeli proces romanizacije i vežu se uz autohtona vjerovanja, a trajala su tijekom cijele rimske vladavine, do kasne antike.¹⁰³ Osim simboličnoga, geometrijski motivi mogu imati i čisto ukrasno značenje. Njihovo stvarno značenje, u smislu ideje naručitelja ili samog klesara, teško je dokučiti, ali smo skloni u skupini različitih motiva tražiti njihovo simbolično značenje, pogotovo na nadgrobim spomenicima. U svakom slučaju podrijetlo je navedenih motiva predrimsko, autohtono. To bi značilo da su se na spomenike, koji su se počeli izrađivati pod utjecajem rimsko-provincijalnih klesarskih radionica, stavljali neki, već poznati, lokalni simboli ili ukrasi, što bi bilo i očekivano.

Motiv palmete, redovito se javlja na nadgrobim spomenicima na livanjskome području. Osim na prednjim stranicama osuarija nađenim na Groblju sv. Ive i na Štitiću u Suhači,

monuments dates mainly from the 2nd century BCE to the 3rd century CE.⁹⁷

We have found no close analogies to the geometric compositions decorating the sides of the ossuaries from Livno and Suhača. We believe them to be an indigenous decoration, which regularly appears with solar symbols in the form of concentric circles, rosettes and wheels. These we also ascribe to indigenous iconography, along with the half moon; this, combined with concentric circles, would denote the moon and the sun.⁹⁸ As for the three circles in a row, each differently subdivided, we take them to be symbolic of the phases of the moon or of three positions of the sun in its apparent daily movement through the sky, which we also suppose to be the case of the solar symbol on monuments from the Roman necropolis in Sinj.⁹⁹ The motif of a rosette inscribed in a circle, such as that on a slab from St John's burial ground (fig. 10), is analogous to one from Ruduša, where solar symbols have also been studied as substituting the sun for the deceased.¹⁰⁰ The same solar symbols are also typical of funerary monuments from the Iapod region.¹⁰¹ Generally speaking, the circle and its variants, as a symbol of the sun, is widespread on funerary monuments throughout the Roman Empire, as well as later, in various cultures and religions, as a motif of a local indigenous tradition. Similarly, the row of rhombs on the same ossuary slabs may be seen as a pre-Roman symbol of fertility.¹⁰² All these symbols may be assumed to be pre-Roman, to have survived Romanisation, to be associated with indigenous beliefs, and to have persisted throughout Roman rule and into late Antiquity.¹⁰³ Geometric motifs may be not only symbolic but also purely decorative. Their true meaning, as conceived by the person commissioning the monument or the stonemason himself, is hard to identify, but we are inclined to seek their symbolic meaning within the various motifs as a whole, particularly on funerary monuments. In any case, these motifs are pre-Roman, indigenous in origin. This would mean that when production of these monuments began under the influence of provincial Roman stonemasons' workshops, certain familiar, local symbols or decorations would be applied to them, which is what one would expect.

The palmette appears frequently on funerary monuments in the Livno area. In addition to featuring on the front of ossuaries found in St John's burial ground and at Štitić in Su-

97 Haarløv 1977 (<https://www.cambridge.org/core/journals/classical-review/article/div-classtilehaarloebritt-the-half-open-door-a-common-symbolic-motif-within-roman-sepulchral-sculpture-odense-university-classical-studies-10-pp-174-44-plates-odense-university-press-1977>; published online: 01 February 2009).

98 Smatra se da ovakvi prikazi ilustriraju astralnu eshatologiju, koja se temelji na vjerovanju da duša preminuloga napušta tijelo i produžava egzistenciju u astralnim sferama. Slična vjerovanja i astralni simboli bili su rašireni među misterijskim religijama Male Azije, u zapadnim dijelovima Rimskoga Carstva, među Keltima, te na području rimske provincije Dalmacije, među autohtonim stanovništvom (Gabričević 1983, 70–75).

99 Gabričević 1983, 42, T. I-V.

100 Gabričević 1983, 75–89, T. III.

101 Patsch 1895a, 234; 1895c, 578–580; Cambi 2003, 101, 104, Raunig 2004, 196–260; 2007, 116–118; Paškvalin 2012, 366.

102 Stipčević 1981, 95.

103 Stipčević 1981, 168.

97 Haarløv 1977 (<https://www.cambridge.org/core/journals/classical-review/article/div-classtilehaarloebritt-the-half-open-door-a-common-symbolic-motif-within-roman-sepulchral-sculpture-odense-university-classical-studies-10-pp-174-44-plates-odense-university-press-1977>; published online: 01 February 2009).

98 These images are believed to illustrate astral eschatology, based on the belief that the soul of the deceased leaves the body and continues its existence in the astral spheres. Similar beliefs and astral symbols were widespread in the mystery religions of Asia Minor, in the western regions of the Roman Empire, among the Celts, and in the Roman province of Dalmatia, among the indigenous population (Gabričević 1983, 70–75).

99 Gabričević 1983, 42, T. I-V.

100 Gabričević 1983, 75–89, T. III.

101 Patsch 1895a, 234; Patsch 1895c, 578–580; Cambi 2003, 101, 104, Raunig 2004, 196–260; 2007, 116–118; Paškvalin 2012, 366.

102 Stipčević 1981, 95.

103 Stipčević 1981, 168.

ovaj motiv je čest kod ukrašavanja spomenika na nekropoli u Lištanima (Podvornice).¹⁰⁴ Palmetu, kao i bršljanov list, koji je također čest prikaz na nadgrobnim spomenicima, pripisujemo rimskim ukrasnim motivima.¹⁰⁵ Polupalmete, koje ispunjavaju akroterije na poklopcima osuarija, arhitektonski su ukrasni motiv¹⁰⁶, koji se kao takav uklapa u cjelokupnu arhitektonsku koncepciju kamenih osuarija. Na isti način promatramo i motiv dentikula uz rub poklopaca, te pravokutne profilacije na bočnim stranama poklopaca.

Osim kultne simbolike, koja se kroz ukrasne motive iščitava na osuarijima, kao još jedan element ukrašavanja izdvaja se crvena boja čiji su tragovi sačuvani na ulomcima nadgrobnih spomenika (kat. br. 1, 5, 13, 16 i 17). Kod svih primjera, crvena boja dodatno naglašava ornamentiku, bilo da se radi o luku arkade, šesterolatičnoj rozeti, rubnoj profilaciji bilo geometrijskoj kompoziciji. Stoga je smatramo dekorativnim elementom kod ukrašavanja nadgrobnih spomenika. U Saloni je poznato umetanje crvene boje na spomenicima iz ranokršćanskoga razdoblja.¹⁰⁷ Ne smatramo da se ovdje radi o naknadnom nanošenju crvene boje tijekom ranog kršćanstva. Činjenica da je jedan od ulomaka nađen kao spolij kasnoantičke grobnice, i da oslikani dio nije bio izložen prema vani, isključuje mogućnost da je crvena boja nanese na u nekom od mlađih razdoblja. Crvena je boja nanošena istovremeno s izradom i uporabom osuarija. Na ostatke boje na rimskim spomenicima s unutrašnjeg područja provincije Dalmacije, već je upozorio D. Sergejevski.¹⁰⁸

I na drugim osuarijima s livnjskoga područja, sačuvani su tragovi crvene boje. Na primjeru iz Lištana, crvena boja je sačuvana unutar urezanih polja motiva vrata na pročelju sanduka osuarija.¹⁰⁹ Crvena boja sačuvana na spomenicima, jasan nam je pokazatelj da su rimski osuariji s Livnjskoga polja, kod ukrašavanja dodatno bojani. Među njima se posebno izdvaja ulomak sanduka s Groblja sv. Ive kod kojeg je na bočnoj stranici sačuvana čitava geometrijska kompozicija, urezana i obojena crvenom bojom. Ornament se sastoji od koncentrične kružnice kao središnjeg motiva, na koju se vežu ortogonalno položene trake koje se dalje prema krajevima isprepleću s okomitim i vodoravnim trakama stvarajući geometrijsku kompoziciju (sl. 11). Iako nije sačuvana u cijelosti, naznake su da se radi o simetrično raspoređenome ornamentiranju. Kakvo je značenje ovoga urezanog i oslikanog motiva na bočnoj stranici sanduka osuarija? Pročelje istog ulomka ukrašeno je motivom vrata, gdje su tragovi crvene boje sačuvani na lukovima arkade, stoga pretpostavljamo da se radi o istovremenom ukrašavanju (sl. 11a). U motivu vrata već je iščitana moguća simbolika kulta mrtvih, stoga možda možemo i ovu kompoziciju dovesti u vezu sa vjeronanjima u zagrobni svijet. Možda se radi o jednoj vrsti labi-

hača, this is a common motif in the decoration of monuments from the necropolis in Lištani (Podvornice).¹⁰⁴ We regard the palmette, like the ivy leaf, another common feature on funerary monuments, as Roman decorative motifs.¹⁰⁵ The half palmettes filling the acroteria on ossuary lids are an architectural decorative motif¹⁰⁶, which also fits into the overall architectural concept of stone ossuaries. We see the dentils along the rim of lids and the rectangular mouldings on the sides of the lids in the same light.

In addition to religious symbols identified in the decorative motifs on ossuaries, another decorative feature is red pigment, traces of which have survived on some broken pieces of funerary monuments (cat. nos. 1, 5, 13, 16 and 17). In each case, the red pigment further accentuates the ornament, whether the arch of an arcade, a six-lobed rosette, a moulded surround or rim, or a geometric composition. We therefore regard it as a decorative element on these funerary monuments. The addition of red pigment to monuments from the early Christian period is known in Salona.¹⁰⁷ We do not believe that the red pigment was added later, during the early Christian period. The fact that one broken piece was found as spolia in a tomb of late Antiquity, and that the pigmented area was not exposed to the exterior, shows that the red pigment was applied at some earlier date, at the time the ossuary was made and used. D. Sergejevski¹⁰⁸ has already drawn attention to the vestiges of pigment on Roman monuments from the interior of the province of Dalmatia.

Other ossuaries from the Livno region also bear traces of red pigment. On one such from Lištani, red pigment is found within the carved panel of the door motif on the façade of the ossuary chest.¹⁰⁹ Red pigment on these monuments is clear evidence that pigment was added to the decoration on the Roman ossuaries from the Livno polje. Of particular note is a broken piece from the chest from St John's burial ground, on the side of which an entire geometric composition has survived, carved and coloured with red pigment. The design consists of concentric circles as the central motif, to which are joined orthogonally-placed bands which interlace towards the ends with vertical and horizontal bands to create the geometrical composition (fig. 11). Though not intact, this appears to have been a symmetrical composition. What was the significance of this carved and coloured motif on the side of the ossuary chest? The façade of the same fragment was decorated with a door motif, with traces of red pigment on the arches of the arcade, suggesting that both decorations were made at the same time (fig. 11a). The door motif has already been identified as a possible symbol of the cult of the dead, so that we may associate this composition too with belief in the after-

104 Škegro *et al.* 2008, 259–288.

105 U nekim slučajevima bršljanov list se može smatrati kulturnim atributom Libera, Silvana i Dijane, jer se javlja na zavjetnim spomenicima (Paškvalin 2012, 85).

106 Paškvalin 2012, 113, 407.

107 Babić 2016, 292.

108 Sergejevski 1965, 121.

109 Škegro *et al.* 2008, 275, sl. 25a/b.

104 Škegro *et al.* 2008, 259–288.

105 In some cases the ivy leaf may be regarded as a religious attribute of Liber, Sylvanus and Diana, since it features on votive monuments (Paškvalin 2012, 85).

106 Paškvalin 2012, 113, 407.

107 Babić 2016, 292.

108 Sergejevski 1965, 121.

109 Škegro *et al.* 2008, 275, fig. 25a/b.

Sl. 11/11a.
Ulomak sanduka osuarija, bočna i frontalna stranica s tragovima crvene boje, s lokaliteta Groblje sv. Ive u Livnu, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, inv. br. FMGG-75 (snimila: M. Marić Baković)

Fig. 11/11a. Part of an ossuary chest, side and front, with traces of red pigment, St John's burial ground, Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno, Inv. No. FMGG-75 (photo by: M. Marić Baković)

rinta s različito usmjerenim stazama koje vode do središta i nazad. Labirint je već u predrimsko doba, u istom smislu kao i spirala, simbolizirao zamršeni put u podzemni svijet.¹¹⁰ Nažalost, zbog nedovoljne sačuvanosti, i činjenice da ne vidimo sve elemente koji bi činili labirint, ne možemo to prihvatiti sa sigurnošću. Sa sličnim polazištem, možemo tumačiti i kombinaciju labirinta s koncentričnom kružnicom, kao solarnim simbolom, koja je u središtu čitave kompozicije. Analogije ovakvom načinu ukrašavanja, na osuarijima, ili drugim nadgrobnim spomenicima, nismo pronašli.

U osnovi, možemo zaključiti kako se na kamenim osuarijima, koji su tema ovoga rada, kroz likovne prikaze u kojima prepoznamo kultne atribute, sažimaju značajke nekih orijentalnih kultova i rimskog Libera, koji je često u sinkretizmu s drugim kultovima, a sve uz naglašenu autohtonu komponentu.

Svi su nalazi iz doba rimske antike na Groblju sv. Ive u Livnu dislocirani, a okolnosti njihova nalaza ukazuju kako je rimska nekropola već u razdoblju kasne antike devastirana. Naime, izlomljeni dijelovi kamenih osuarija ugrađivani su u ranokršćansku arhitekturu kao građevni materijal, spoliji.

It was perhaps a kind of labyrinth, with paths leading to and from the centre from different directions. Like the spiral, the labyrinth had symbolized the complicated path to the underworld since pre-Roman times.¹¹⁰ Unfortunately, since it is not intact and we are therefore unable to see all the elements that might compose a labyrinth, we cannot accept this as a certainty. The combination of a labyrinth and concentric circles, as a solar symbol, at the centre of the whole composition, may be interpreted from the same perspective. We have found no analogies with this type of decoration on ossuaries or other funerary monuments.

In essence, we may conclude that the images on the stone ossuaries that are the subject of this paper, in which we recognize cultic features, combine the features of certain Eastern cults and of the Roman god Liber, who often occurs in syncretic combination with other cults, all with a marked indigenous component.

None of the finds from St John's burial ground in Livno dating from the Roman period was in its original position, and the circumstances of their discovery indicates that the Roman necropolis was already quite badly damaged in late Antiquity. Broken

¹¹⁰ Stipčević 1981, 10.

¹¹⁰ Stipčević 1981, 10.

Osim toga, ulomci kamenih osuarija nađeni su razbacani na lokalitetu, s najvećom koncentracijom na prostoru sačuvanog dijela ranokršćanske bazilike. Također, uz ovakvu vrstu spomenika, trebalo bi očekivati i mjesto na kojemu se vršilo spaljivanje pokojnika. Tijekom iskopavanja nije locirano mjesto paljenja na istraženoj dijelu lokaliteta.

OSTALI POKRETNI NALAZI

Uglavnom se radi o slučajnim nalazima, izvan konteksta, koje ne možemo direktno, sa sigurnošću, vezati uz rimsku nekropolu, ali ih ovdje navodimo kao nalaze iz rimskoga doba, s istoga lokaliteta. Među rijetkim nalazima nošnje na lokalitetu je nađena spona sidrastog tipa (kat. br. 21). Sidraste su spona jedan od najčešćih oblika nakita vezana uz autohtonu nošnju, ime su dobile po luku u obliku sidra. Konstrukcijski su dvodijelne. Na glavi imaju potpornu gredu, ispod koje je spiralna opruga s vanjskom tetivom. Na kraju noge spona, profilirano je dugme. Karakteristične su za provincije Panoniju, Dakiju, Trakiju i Dalmaciju. Upotrebljavane su od 1. do 3. stoljeća.¹¹¹ U unutrašnjosti provincije Dalmacije nošene su u paru povezane lancima ili pojedinačno u kombinaciji s privjescima u obliku bršljanova lista koji vise na lančićima. O načinu njihove nošnje podatke dobivamo s prikaza na nadgrobni spomenicima kao što se to jasno vidi na stelama iz Lištana¹¹², te Vrbe na Glamočkome polju.¹¹³ Livanjski primjerak pripada varijanti II ove vrste spona. Ova varijanta je najčešća među sidrastim sponama, a datira se u 2. stoljeće.¹¹⁴

Od staklenog nakita sačuvan je privjesak s reljefnim prikazom muške glave u desnom profilu (kat.br.22). Privjesak je uzdužno dvostruko probušen, a izrađen je od neprozirnog tamnog stakla. Slični ili istovjetni privjesci nađeni su u Saloni, Sinju, Gardunu¹¹⁵, Zadru i Ivoševcima (*Burnum*) te Gorici kraj Gruda. Općenito su datirani od 3. do početka 5. stoljeća.

Na Groblju Sv. Ive, nađeni su ključ i ulomak ključa od kovanog željeza (kat. br. 23–24). Pripadaju istoj vrsti ključeva, na jednome kraju završavaju prstenasto dok na suprotnome kraju, koji se lomi pod pravim kutom imaju funkcionalni dio s uezima koji odgovaraju otvorima na zasunu brave. Tijelo je uglavnom trapezoidno i jednostavno oblikovano. Ključevi pripadaju bravama otključavanjem sustavom potezanja ili dvostrukoga guranja, kod kojeg je zasun pomoću ključa oslobođan te se pomicanjem lijevo-desno otključava odnosno zaključava brava. Nakon otključavanja ključ bi ostajao u bravi sve do ponovnog zaključavanja. Ovaj sustav ključanja brave, kao jedan od triju sustava kod Rimljana, najčešće je korišten tijekom cijelog razdoblja Carstva.¹¹⁶

pieces of stone ossuaries were used as spolia in early Christian architecture. Other pieces from stone ossuaries were found scattered over the site, with the greatest concentration at the site of the surviving parts of the early Christian basilica. It is to be expected that this kind of funerary monument would be accompanied by a cremation site, but no such site was discovered during the excavations.

OTHER MOVABLE FINDS

These consist mainly of chance finds, with no context, that cannot be associated directly with certainty with the Roman necropolis, but we present them here as finds from the Roman period from the same site. Among the few costume accessories found at the site is an anchor fibula (cat. no.21). Named after the anchor-shaped bow, these are one of the most common kinds of jewellery associated with indigenous costume. They are made in two pieces. The head has a spring cover, below which is the spiral spring with the chord on the outside. The foot ends in a moulded stud. They are typical of the provinces of Pannonia, Dacia, Thrace and Dalmatia, and were in use from the 1st to the 3rd century.¹¹¹ In the interior of the province of Dalmatia they were worn in pairs, joined by a chain, or individually, combined with ivy-leaf pendants on a chain. Evidence of the way they were worn comes from scenes on funerary monuments, as clearly seen on steles from Lištani¹¹², and from Vrba in the Glamoč polje.¹¹³ The Livno specimen belongs to variant II of this type of fibula, the most common kind of anchor fibula, and dates from the 2nd century.¹¹⁴

A pendant with a man's head in right profile, in relief (cat. no. 22), survives as an example of glass jewellery. Made of opaque dark glass, it was twice perforated lengthwise. Similar or identical pendants have been found in Salona, Sinj, Gardun¹¹⁵, Zadar and Ivoševci (*Burnum*), and at Gorica near Grude. They mostly date from the 3rd to the early 5th century.

Also found at St John's burial ground is a wrought iron key and part of another (cat. no. 23-24), both of the same type. The shaft ends in a ring; the business end, bent at a right angle, has teeth that correspond to the openings in the bolt. The simply-formed body is mainly trapezoid. These keys belonged to locks which were unlocked by pulling the key, or else pushing it forward twice, freeing the bolt, and then turning it left or right to unlock or lock the bolt. After unlocking, the key would remain in the lock until it was relocked. This mechanism, one of three types used by the Romans, was the most common throughout the entire Imperial period.¹¹⁶

The twelve numismatic finds include coins of the Roman Empire, from the latter half of the 3rd to the 4th century. Among

111 Busuladžić 2010, 83.

112 Škegro *et al.* 2008, 262.

113 Bojanovski 1982, 28, T. III: 2–4.

114 Busuladžić 2010, 84–85.

115 Fadić 2008, 178, kat. br. 46; Tabak *et al.* 2012, 19.

116 Košćević 2000, 36–37; Tabak *et al.* 2012, 21.

111 Busuladžić 2010, 83.

112 Škegro *et al.* 2008, 262.

113 Bojanovski 1982, 28, T. III, 2-4.

114 Busuladžić 2010, 84–85.

115 Fadić 2008, 178, cat. 46; Tabak *et al.* 2012, 19.

116 Košćević 2000, 36–37; Tabak *et al.* 2012, 21.

Od numizmatičkih nalaza, s dvanaest primjeraka, zastupljen je novac Rimskoga Carstva, iz druge polovine 3. do 4. stoljeća. Među njima su antoninijani Tetrika I. (270.–273.),¹¹⁷ Aurelijana (270.–275.) i Maksimijana (286.–305.). Novac Konstantina I. Velikog (306.–337), je zastupljen jednim primjerkom (307.–337.), dok bi jedan mogao biti komemorativni, kovan nakon 337. godine. Dva su novčića iz prve polovine 4. stoljeća nečitka, pretpostavlja se da pripadaju nekome iz Konstantinove obitelji. Novac Konstancija II. (337.–361.) zastupljen je s tri primjerka, jednim kovanim 324.–337. (Ae3), drugim kovanim 348.–361. (Ae4), dok za treći nije poznato vrijeme kovanja (Ae4). Po jednim primjerkom zastupljen je *centenionalis* Magnencija (350.–353.), i Ae2 Teodozija I. (379.–395.).¹¹⁸

Rimska keramika općenito je zastupljena ulomcima grubog posuđa, bez posebnih obilježja. Sačuvani ulomci amfora usitnjeni su bez mogućnosti da ih se tipološki odredi, kao i ulomci crveno glačane keramike.

Izdva se ulomak afričke crveno glačana keramika tipa *casseeola* (Hayes 23B).¹¹⁹ Kod ovog tipa kuhinjskog posuđa stijenka je blago izvijena prema vani, obod je zaobljen i zadebljan s unutrašnje strane, imaju blago zaobljeno dno s gustim brazdama prema sredini i trakasto naglašenim rubom (kat. br. 25). Ovakve zdjele rasprostranjene su na cijelom Sredozemlju u razdoblju od 2. do početka 3. stoljeća, ili čak do početka 5. stoljeća.

Prema rasprostranjenosti i količini, sjeverno afrička sigilata je bila dostupna svim slojevima društva. Sigilata se u afričkim radionicama proizvodila od 1. do 7. stoljeća, najprije za lokalno tržište da bi se od 2. stoljeća počela pojavljivati diljem Sredozemlja i u unutrašnjosti povezanoj trgovačkim putovima.¹²⁰

Među ulomcima je keramike i vrh svjetiljke s kružnom perforacijom (kat. br. 26). Nažalost premalo je elemenata sačuvano da bi se tipološki mogla odrediti, ali vjerojatno se radi o mlađem tipu firma svjetiljki s kanalom (Loeschcke X, Ivanyi XVII).¹²¹

ZAKLJUČAK

Sveukupnost dosadašnjih rimskodobnih nalaza s Groblja sv. Ive u Livnu, potvrđuje postojanje nekropole u kojoj se pokapalo stanovništvo onodobnog naselja na području današnjeg Livna. Antičko Livno nije sustavno istraživano, ali pokretni nalazi, bilo sepulkralni bilo arhitektonski, ukazuju na egzistiranje urbanog naselja na ovom mjestu, dok sam položaj ukazuje na eventualno administrativno središte. Na mogućnost urbanog naselja, osim zaštićenog prirodnog

them are *antoniniani* of Tetricus I (270–273)¹¹⁷, Aurelian (270–275) and Maximian (286–305). The coinage of Constantine I the Great (306–307) is represented by one coin, dating from 307–337, while one could be commemorative, minted after 337. Two small, undecipherable coins from the first half of the 4th century probably belonged to someone from Constantine's family. The coinage of Constantius II (337–361) is represented by three coins, one minted in 324–336 (Ae3), another in 348–361 (Ae4), and the third at an unknown date (Ae4). There is one *centenionalis* of Magnentius (350–353) and one Ae2 of Theodosius I (379–395).¹¹⁸

Roman pottery mainly consists of sherds of coarse pottery with no distinctive features. The surviving sherds of amphorae are too small to be identified typologically, as are those of red-glazed pottery.

Of note is a sherd from an African red-glazed pottery casserole (Hayes 23B).¹¹⁹ In this type of cooking pot the wall is flared outwards slightly, the rim is rounded and thickened on the inside, the base is slightly rounded with close-set grooves towards the middle and a pronounced strap-like rim (cat. no. 25). This type of pot was widespread throughout the Mediterranean from the 2nd to the early 3rd century, and even as late as the early 5th century.

Judging from its distribution and quantity, North African sigillata was accessible to every social class. It was produced in African potteries from the 1st to the 7th century, mainly for the local market, appearing throughout the Mediterranean from the 2nd century and reaching the interior along trade routes.¹²⁰

The pottery sherds also include the tip of a lamp with a circular perforation (cat. no. 26). Unfortunately, too little of this survives for it to be classified typologically, but it was probably of the later type of channelled factory lamp (Loeschcke X, Ivanyi XVII).¹²¹

CONCLUSION

Together, finds from the Roman period from St John's burial ground in Livno confirm that there was a necropolis there, where the people of the settlement in what is now Livno were buried. Roman Livno has not been systematically investigated, but movable finds, whether sepulchral or architectural, point to the existence of an urban settlement there, while its location suggests it may have been an administrative centre. In addition to its favourable natural location, its position at a road intersection, and its wealth of springs, the presence of an urban settlement is also suggested by the

¹¹⁷ Petrinec *et al.* 1999, 116.

¹¹⁸ Svi numizmatički nalazi sa Groblja sv. Ive u Livnu, nalaze se u numizmatičkoj zbirci FMGG-a. Stručno ih je obradio Tomislav Šeparović, od čega je manji dio objavljen (Petrinec *et al.* 1999, 39–40). Antički primjerci nalaze se pod inventarnim brojevima: FMGG-269, 270, 418–427.

¹¹⁹ Petrinec *et al.* 1999, 28, 74, kat. br. 163.

¹²⁰ Višnjić *et al.* 2010, 204; Topić 1999, 66–68.

¹²¹ Petrinec *et al.* 1999, 74, kat. br. 164; Vikić-Belančić 1976, XXXIV.

¹¹⁷ Petrinec *et al.* 1999, 116.

¹¹⁸ All the numismatic finds from St John's burial ground in Livno are in the FMGG numismatic collection. They were catalogued by Tomislav Šeparović, and a few have been published (Petrinec *et al.* 1999, 39–40). The Roman examples are catalogued under inventory numbers FMGG-269, 270, 418–427.

¹¹⁹ Petrinec *et al.* 1999, 28, 74, cat. no. 163.

¹²⁰ Višnjić *et al.* 2010, 204; Topić 1999, 66–68.

¹²¹ Petrinec *et al.* 1999, 74, cat. no. 164; Vikić-Belančić 1976, XXXIV.

položaja, sjecišta cestovnih smjerova i bogatih izvora vode, pokazuju ostaci rimskog vodovoda¹²², opeke, rimski novac i velika količina nadgrobni spomenika, te ostaci arhitekture.

Na Tabuli Peutingeriani, povijesnom izvoru koji je srednjovjekovna preslika kasnoantičkog izvornika, jedno od označenih mjesta na magistralnom smjeru *Salona – Servitium* obilježeno je imenom *Bariduo*.¹²³ Na temelju rekonstrukcija navedenog pravca pretpostavlja se kako je antičko naselje na mjestu današnjega Livna nosilo ime *Baridium* ili *Bariduo*. Simbolima na šestom segmentu karte zabilježen je kasnoantički urbani pejzaž provincije Dalmacije, smatra se da je određenim kriterijima kartografa izvršena selekcija istaknutih urbanih mjesta, koji su označeni uglavnom dvotoranjskim ili višetoranjskim simbolima. Pretpostavljeni urbani značaj Livna u rimskoj antici mogao bi odgovarati položaju *Bariduuma* na Peutingerovoj karti. Ipak bez arheološkog istraživanja ili epigrafskog nalaza nije moguće potvrditi navedenu pretpostavku niti, u osnovi, odrediti granice prostiranja rimskoga naselja.

Rekonstrukcijom rimskih cestovnih pravaca na Livanjskome polju, lokalitet Groblje sv. Ive može se povezati s razvijenom mrežom komunikacija na ovome području. Prema do sada registriranim arheološkim spomenicima područje između Livna i Priluke, uz sjeverni rub Livanjskoga polja, uključujući Kabličice i Suhaču, bilo je najgušće naseljeno dio Livanjskoga polja u razdoblju rimske antike.¹²⁴ Dio kaldrme sačuvan podno Priluke, između lokaliteta Luščića i Drinovca, dio je lokalne rimske ceste, koja se dalje nastavljala poljem ispod Kabličica prema Livnu.¹²⁵ Vjerojatno je taj pravac prolazio u blizini lokaliteta, Groblje sv. Ive, s rimskom nekropolom i kasnijim ranokršćanskim kompleksom.

Livanjsko polje u rimsko doba, administrativno je bilo pripojeno municipiju *Salvium* (*Salvium*, Vrba na Glamočkom polju), što je podrazumijevalo jedinstveno administrativno područje s Glamočkim poljem. Tomu u prilog išli su i akti, 2. crkvenog sabora u Saloni, 533. godine.¹²⁶ Ivo Bojanovski najviše se bavio tom problematikom, a na jedinstveno administrativno područje Livanjskoga i Glamočkog polja upućivala ga je onomastika, kultovi, umjetnost i epihorski način života na oba područja.¹²⁷ Istina, onomastika je u velikoj mjeri zajednička, kultovi su identični kao i na širem delmatskom prostoru, epihorski način života također, dok u umjetnosti usprkos sličnostima možemo izdvojiti neke posebnosti na oba područja. Kada je u pitanju kult pokojnika, odnosno nadgrobni spomenici, dolazi do odstupanja u njihovoj zastupljenosti. Naime na području Livanjskog polja, kameni osuariji su brojno zastupljeni, predstavljaju specifičnost livanjskoga pa i duvanjskog područja, dok su na Glamočkom polju rijetko zastupljeni. Stoga, još uvijek ne treba isključiti pretpostavku da je na području Livanjskoga polja, možda

remains of Roman water pipes,¹²² bricks, coins, the quantity of funerary monuments, and the remains of architecture.

One of the place-names marked on the main *Salona to Servitium* road on the *Tabula Peutingeriana*, a mediaeval copy of an original late Roman road map, is *Bariduo*.¹²³ It appears from a reconstruction of this route that the Roman settlement at the site of present-day Livno bore the name *Baridium* or *Bariduo*. Symbols on the sixth segment of the map mark the urban landscape of the province of Dalmatia in late Antiquity. It is believed that the cartographer had specific criteria for the selection of prominent urban sites, mainly marked by symbols of two or more towers. The probable urban significance of Livno in Roman times could correspond to the location of *Baridium* on the *Peutinger Table*. However, without archaeological investigations or epigraphic evidence it is impossible to confirm this hypothesis, nor to determine the extent of the Roman settlement.

From the reconstruction of Roman roads in the Livno polje, the site of St John's burial ground may be linked with the advanced roads network in the area. Archaeological monuments recorded to date indicate that the area between Livno and Priluka, on the northern edge of the Livno polje, including Kabličići and Suhača, was the most densely populated part of the Livno polje in the Roman period.¹²⁴ A section of paving that has been preserved below Priluka, between Luščići and Drinovac, was part of the local Roman road that continued through the polje below Kabličići towards Livno.¹²⁵ This probably passed close by St John's burial ground, with its Roman necropolis and early Christian complex.

In Roman times, the Livno polje was incorporated administratively into *Salvium* municipality (*Vrba*, in the Glamoč polje), forming a single administrative area with the Glamoč polje. This is corroborated by acts of the 2nd church council in *Salona* in 533.¹²⁶ Ivo Bojanovski has dealt most comprehensively with this matter, finding that onomastics, religion, art and the epichoric lifestyle of both areas suggests that the Livno and Glamoč poljes did indeed form a single administrative area.¹²⁷ The onomastics are largely common, the cults are identical with those in the wider *Delmatae* region, the epichoric way of life also, but in their art, despite similarities, certain distinctive features may also be identified for the two areas. The presence of funerary monuments in the two areas also differs: stone ossuaries are numerous in the Livno polje, constituting a distinctive feature of the Livno and Duvno area, but are sparsely represented in the Glamoč polje. One should not yet, therefore, rule out the possibility that there was in the Livno polje a municipal centre to which much of the Livno polje belonged in administrative terms, perhaps in Livno

122 Sergejevski 1931, 19. U novije doba, nađeno je još vodovodnih cijevi, koje su smještene u FMGG-u.

123 <http://www.tabula-peutingeriana.de/tp/tpx.html>

124 Bojanovski 1983, 180; Marić Baković 2015, 32.

125 Marijan 1994, 38.

126 Bojanovski 1974, 66–67; 1988, 234–248.

127 Bojanovski 1988, 247.

122 Sergejevski 1931, 19. More water pipes have been found recently, and are housed in FMGG.

123 <http://www.tabula-peutingeriana.de/tp/tpx.html>

124 Bojanovski, 1983, 180; Marić Baković 2015, 32.

125 Marijan 1994, 38.

126 Bojanovski 1974, 66–67; 1988, 234–248.

127 Bojanovski 1988, 247.

upravo u Livnu, s obzirom na neke urbane značajke i velik broj antičkih lokaliteta na tom području, bilo municipalno središte kojemu bi administrativno pripadao veći dio Livanjskoga polja.

Možemo zaključiti, kako se negdje na lokalitetu Groblje sv. Ive u Livnu, u rimsko doba nalazila nekropola s obredom incineracije, na kojoj su se pokapali pokojnici onodobnog rimskog naselja. O tomu nam svjedoči duga tradicija sepulkralnog i sakralnog na lokalitetu, a prije svega, ulomci kamenih osuarija, u kojima su se polagali spaljeni ostaci pokojnika. Zastupljene su obje vrste osuarija, oni sa sandukom isklesanim u kamenom bloku, monolitne vrste, i oni sa sandukom složenim od međusobno uglavljenih kamenih ploča, kompozitne vrste. Za monolitne osuarije našli smo analogije na drugim područjima, dok oni kompozitne vrste predstavljaju jedinstvenu vrstu spomenika livanjskoga područja. Kroz različite elemente ukrašavanja i simboliku koja je skoncentrirana na prednjim i bočnim stranicama osuarija, reflektira se kulturna pripadnost pokojnika, odnosno zajednice koja je se pokapala na ovoj nekropoli. U njima je sadržana izvorna religijska i sakralna komponenta.

Prvenstveno se radi o kultu Libera, u sinkretizmu s nekim drugim kultovima, ali se prepoznaju i elementi autohtonoga, predrimskog. Ovakva vrsta nadgrobničkih spomenika pripjela je na Livanjsko polje posredovanjem rimskih vojnika, i to u prvom redu onih s maloazijskoga područja. Nekropola, istovremena ovoj na Groblju sv. Ive, utvrđena je i u obližnjoj Suhači, na Štitiću, gdje su nađene ploče i poklopci osuarija, sa sličnim, u nekim slučajevima i identičnim načinom ukrašavanja. Iako, u osnovi, prepoznajemo njihovo orijentalno ili šire mediteransko podrijetlo, osuariji s livanjskoga područja svojim osobitostima se izdvajaju kao spomenici užih regionalnih obilježja, nastali u klesarskim radionicama na Livanjskome polju. Najbliže analogije su im osuariji s Duvanjskoga polja. Datirani su od prve polovine 1. do početka 3. stoljeća. Nekropola na Groblju sv. Ive dislocirana je kasnijim kulturnim slojevima, ulomci osuarija su ugrađivani kao spoliji u ranokršćansku arhitekturu, a sitni pokretni nalazi nađeni su tek sporadično. Na kraju zaključujemo kako rimska nekropola nije u cijelosti istražena, nije nam poznat njezin točan položaj kao ni obuhvaćena površina, lokalitet je istraživao tek u granicama opsega arhitekture kasnosrednjovjekovnoga samostana, pri čemu je istražen i dio ranokršćanske bazilike s nekropolom. S obzirom na nalaze nadgrobničkih spomenika, nekropola se koristila od 1. do 3. stoljeća, a s obzirom na sveukupnost nalaza na lokalitetu, možemo pretpostaviti kako je nekropola korištena u kontinuitetu, kroz čitavo razdoblje Rimskog Carstva, pa i kasnije.

Nijedna rimska nekropola na Livanjskome polju, do sada nije sustavno istraživana. Unatoč velikom broju rimskih nadgrobničkih spomenika nađениh na ovome području, riječ je o slučajnim ili dislociranim nalazima. Najpotpuniju sliku dobili smo na lokalitetu Podvornice u Lištanim, gdje istraživanja još uvijek traju. Ostaci nekropole na Groblju sv. Ive nisu u cijelosti istraženi, a na Štitiću u Suhači, tek slijede istraživanja.

itself, given certain urban features and the many Roman sites in the area.

We may conclude that somewhere at the site of St John's burial ground in Livno there was in Roman times a necropolis where cremation was practised, and where the dead of the Roman settlement were buried. There is evidence of a long religious and sepulchral tradition at the site, consisting in particular of broken pieces of the stone ossuaries in which the cremated remains of the deceased were placed. Both types of ossuary are represented: the monolithic type, with the chest cut from a single block of stone, and the composite type, of which the chest is composed of interlocking stone slabs. We have found analogies at other sites for the monolithic type, but the composite type is unique to the Livno area. The various decorative features and symbols concentrated on the front and sides of the ossuaries reflect the religious affiliation of the deceased or the community buried in the necropolis, with indigenous religious components.

The main cult represented was that of Liber, with syncretic elements from other cults, as well as recognizable elements of the indigenous pre-Roman period. This type of funerary monument was brought to the Livno polje by Roman soldiers, principally those from Asia Minor. Another necropolis contemporary with the one at St John's burial ground has been identified in nearby Suhača, at Štitić, where ossuary slabs and lids have been found with similar or, in some cases, identical decorations. Though their Eastern or wider Mediterranean origin is recognized, ossuaries from the Livno area have features distinguishing them as monuments with specific regional characteristics, made in stonemasons' workshops in the Livno area. The closest analogies are ossuaries from the Duvno polje. They date from the first half of the 1st to the early 3rd century. The necropolis at St John's burial ground was disturbed by later cultural layers, with pieces from ossuaries reused as spolia in early Christian structures, while small movable artefacts have been found only occasionally. Finally, we conclude that the Roman necropolis has not been fully excavated, and that we do not know its exact position or the area it covered. The site has been excavated only in the context of the architecture of the late mediaeval monastery, during which part of the early Christian basilica with the necropolis was also excavated. The funerary monuments indicate that the necropolis was in use from the 1st to the 3rd century, but the finds from the site as a whole suggest that the necropolis remained in use throughout the entire period of the Roman Empire and beyond.

Not one Roman necropolis in the Livno polje has yet been systematically investigated. Though many Roman funerary monuments have been found in the area, they have been either chance finds or uncovered in secondary positions. The fullest picture we have is that of Podvornica in Lištani, where investigations are on-going. The remains of the necropolis at St John's burial ground have not been fully excavated, while investigations at Štitić in Suhača have yet to begin.

Nadamo se da će ovaj rad, te daljnja istraživanja na Livnanskom polju, pridonijeti boljem razumijevanju ove vrste spomenika.

KATALOG

Kat. 1. Ulomak nadgrobnog spomenika (T. 1: 1)

Sačuvan je donji dio natpisnog polja s profiliranom rubnom letvom i ostatkom natpisa u tri retka:

[...] ET. TER FILI
[...] FELICISIMI
[...] T SIBI . ET S

[---] et Ter(ti?) filii [in]felicisimi/ [posui]t sibi et s(uis)

Rubna bordura ukrašena je stiliziranim stabljikama akanta ili vinove loze. Na ulomku se naziru tragovi crvene boje.

Dim: 36x25 cm, deb. 35 cm, mat. vapnenac

Inv. br. FMGG-46

Razdoblje: 2.–3. st.

Literatura: Petrinec et al. 1999, 66, kat. 133.

Kat. 2. Ulomak poklopca osuarija (T. 1: 2)

Poklopac osuarija u obliku je dvoslivnoga krova. Stražnji i donji dio poklopca nisu sačuvani. S prednje strane je zabat s dva otučena akroterija na kojima se nazire urezan polumjesec, motiv koji se ponavlja i na središnjem polju zabata na kojemu je reljefni prikaz s dva nasuprotno postavljena delfina. Između delfina je amfora te dvije nasuprotno postavljene koncentrične kružnice. Zabatno polje je obrubljeno bordurom u vidu niza dentikula. Jedna od bočnih stranica ukrašena je motivom koncentrične kružnice i udubljenog pravokutnika. Poklopac je u sekundarnoj upotrebi služio kao spolija kasnoantičke presvođene grobnice.

Dim: 18x54 cm, deb. 40,50 cm, mat. vapnenac.

Inv. br. FMGG-73

Razdoblje: 2. st.

Literatura: Petrinec et al. 1999, 64, kat. 123.

Kat. 3. Ulomak poklopca osuarija (T. 1: 3)

Ulomak donjeg dijela poklopca osuarija s ostatkom natpisa:

DAS . P . S ET. AEDAI . CON . SV

[----] Das(as) p(osuit) s(ibi) et Ae(liae) Dat(oni) con(iugi) su[(ae)].¹²⁸

Ispod natpisa vidljivi su ostaci rubne trake s motivom dentikula. Moguće je da se radi o donjem dijelu poklopca osuarija pod kat. br. 2 (FMGG-73).

Dim: 42x8 cm, deb. 15,5 cm, mat. vapnenac.

Inv. br. FMGG-72

Razdoblje: 2. st.

Literatura: Petrinec et al. 1999, 65, kat. 128; Škegro 2003, 144, sl. 9.

Kat. 4. Ulomak poklopca osuarija (T. 2: 4)

Ulomak donjeg dijela poklopca osuarija s rubnim ukrasom u vidu dvoprute pletenice s kuglicama. Gornji dio poklopca je u cijelosti otučen. S donje strane poklopca utor za nalijeganje na sanduk osuarija, na kojemu je fiksirana željezna alka. Ulomak je u sekundarnoj upotrebi služio kao vrata kasnoantičke presvođene grobnice.

Dim: 57x8 cm, deb. 43 cm, mat. vapnenac.

Inv. br. FMGG-18

Razdoblje: 1.–2. st.

Literatura: Petrinec et al. 1999, 79, kat. 185.

We hope that this paper, along with further investigations in the Livno polje, will contribute to a better understanding of this type of monument.

CATALOGUE

Cat. 1. Part of a funerary monument (Pl. 1: 1)

The lower part of the inscription panel has survived, with a moulded border and part of a three-line epitaph:

[...] ET. TER FILI
[...] FELICISIMI
[...] T SIBI . ET S

[---] et Ter(ti?) filii [in]felicisimi/ [posui]t sibi et s(uis)

The border is decorated with stylized acanthus or vine leaves. Traces of red pigment can be seen.

Size: 36x25 cm, 35 cm thick. Mat. limestone.

Inv. no. FMGG-46

Period: 2nd–3rd century.

References: Petrinec et al. 1999, 66, cat. 133.

Cat. 2. Part of an ossuary lid (Pl. 1: 2)

The ossuary lid is in the shape of a saddleback roof. The back and lower part of the lid are missing. The front has a gable with two battered acroteria on which a carved half-moon can be made out, a motif repeated in the centre of the gable, on which are two dolphins face to face, in relief. Between the dolphins are an amphora and two concentric circles opposite each other. The gable panel is surrounded by a dentil border. One of the sides is decorated with a motif of concentric circles and recessed rectangles. The lid is in secondary use, as spolia, in a vaulted tomb of late Antiquity.

Size: 18x54 cm, 40.50 cm thick. Mat. limestone.

Inv. no. FMGG-73

Period: 2nd century.

References: Petrinec et al. 1999, 64, cat. 123.

Cat. 3. Part of an ossuary lid (Pl. 1: 3)

A piece of the lower part of an ossuary lid with the remains of an inscription:

DAS . P . S ET. AEDAI . CON . SV

[----] Das(as) p(osuit) s(ibi) et Ae(liae) Dat(oni) con(iugi) su[(ae)].¹²⁸

The remains of a dentil border can be seen below the inscription. This may be the lower part of ossuary lid no. 2 (FMGG-73).

Size: 42x8 cm, 15.5 cm thick. Mat. limestone.

Inv. no. FMGG-72

Period: 2nd century.

References: Petrinec et al. 1999, 65, cat. 128; Škegro, 2003, 144, fig. 9.

Cat. 4. Part of an ossuary lid (Pl. 2: 4)

A piece of the lower part of an ossuary lid with a decorative border of two-strand plait with pellets. The upper part of the lid is completely battered. The underside has a groove to fit it to the ossuary chest, to which is attached an iron ring. The fragment is in secondary use, as the door of a vaulted tomb of late Antiquity.

Size: 57x8 cm, 43 cm thick. Mat. limestone.

Inv. no. FMGG-18

Period: 1st–2nd century.

References: Petrinec et al. 1999, 79, cat. 185.

¹²⁸ [P(ublius) Ael(ius)] Das(as). P(osuit) s(ibi) et Ae(liae) Dat(oni), con(iugi) su[(ae)] (Škegro 2004, 144).

¹²⁸ [P(ublius) Ael(ius)] Das(as). P(osuit) s(ibi) et Ae(liae) Dat(oni), con(iugi) su[(ae)] (Škegro 2004, 144).

Kat. 5. Ulomak sanduka osuarija (T. 2: 5)

S frontalne strane sanduka osuarija središnja ploha sadržava arhitektonski ukras u vidu arkade i profiliranih pravokutnih udubljenja koja predstavljaju motiv vrata. Sačuvan je jedan tordirani polustupić arkade s kapitelom. Luk arkade je višestruko urezan te su vanjski rubovi bojani crvenom bojom. Iznad luka arkade urezan je bršljanov list. Bočna, djelomično sačuvana stranica ornamentirana je geometrijskom kompozicijom urezanih koncentričnih kružnica i pravougaonih traka bojanih crvenom bojom, tvoreći simetričnu kompoziciju s kružnicom kao središnjim motivom.

Dim: 21x54 cm, deb. 23 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-75

Razdoblje: 1.–2. st.

Literatura: Petrinec *et al.* 1999, 66, kat. 131; Škegro 2003, 140, sl. 6.

Kat. 6. Ulomak sanduka osuarija (T. 2: 6)

Sačuvan je donji dio sanduka osuarija na kojemu se s frontalne strane vidi dio arhitektonskog ukrasa koji predstavlja vrata. Središnja ploha sadrži ukras koji se sastoji od tri profilirana pravougaona udubljenja unutar kojih su urezane linije stvarajući iluziju dubine, odnosno odškrnutih vrata. Bočno od ovih udubljenja su dva kanelirana pilastra s osnovom između kojih je stepenasta profilacija. Stražnja i bočne stranice sanduka osuarija nisu ukrašene.

Dim: 23x48 cm, deb. 49 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-74

Razdoblje: 1.–2. st.

Literatura: Petrinec *et al.* 1999, 66, kat. 130; Škegro 2003, 140, sl. 6.

Kat. 7. Ulomak sanduka osuarija (T. 2: 7)

Sačuvan je donji dio sanduka osuarija spojen od dva ulomka. S frontalne strane vidi se dio arhitektonskog ukrasa koji se sastoji od profiliranog pravougaonog udubljenja, koji kao i na prethodnom spomeniku simbolizira vrata. S vanjske je strane pravougaonog udubljenja u njegovom donjem kutu koncentrična kružnica. U donjem dijelu ulomka djelomično je sačuvana stepenasta profilacija. Ulomak je obijen sa stražnje i bočnih strana.

Dim: 32x14 cm, deb. 20 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-76, 77

Razdoblje: 1.–2. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 8. Ulomak sanduka osuarija (T. 2: 8)

Sačuvan je donji dio sanduka osuarija na kojemu se s frontalne strane vidi dio arhitektonskog ukrasa koji predstavlja vrata. Ukras se sastoji od donjeg dijela profiliranog pravougaonog udubljenja, rubne letve koja je uokvirivala središnje polje, te rubnog djelomično sačuvanog pilastra s okomitim žljebovima. U donjem dijelu ulomka sačuvani su ostaci stepenaste profilacije. Sačuvan je dio bočne plohe. S obzirom na način ukrašavanja te dimenzije pojedinačnih ukrasnih elemenata, ulomak pripada cjelini s ulomcima pod brojem 7 (*inv. br.* FMGG-76, 77).

Dim: 29x15 cm, deb. 50 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-119

Razdoblje: 1.–2. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 9. Ulomak sanduka osuarija (T. 3: 9)

Sačuvan je ulomak sanduka osuarija, obijen sa svih strana, na kojemu se vidi dio arhitektonskog ukrasa koji predstavlja vrata. Ukras se sastoji od profiliranog pravougaonog udubljenja, dijela drugog udubljenja i dvije koncentrične kružnice. Ispod se vidi dio rubne letve s naizmjeničnim kvadratnim udubljenjima te dio rebrastog ukrasa.

Cat. 5. Part of an ossuary chest (Pl. 2: 5)

The front of the ossuary chest has a central panel with an architectural decoration consisting of an arcade and moulded rectangular insets representing a door. One barley-sugar half-column with capital remains of the arcade. The arch of the arcade bears multiple carvings, and has red pigment on the outer edges. Above the arch is a carved ivy leaf. The partly preserved side is decorated with a geometric composition of carved concentric circles and rectangular bands with red pigment, creating a symmetrical composition with a circle as the central motif.

Size: 21x54 cm, 23 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-75

Period: 1st–2nd century.

References: Petrinec *et al.* 1999, 66, cat. 131; Škegro 2003, 140, fig. 6.

Cat. 6. Part of an ossuary chest (Pl. 2: 6)

The lower part of an ossuary chest with part of an architectural decoration on the front, representing a door. The central panel has a decoration consisting of three moulded rectangular inset within which are carved lines creating the illusion of depth, or of a door ajar. To the sides of these insets are two fluted pilasters on a base, between which is a stepped moulding. The back and sides of the ossuary chest are undecorated.

Size: 23x48 cm, 49 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-74

Period: 1st–2nd century.

References: Petrinec *et al.* 1999, 66, cat. 130; Škegro 2003, 140, fig. 6.

Cat. 7. Part of an ossuary chest (Pl. 2: 7)

The lower part of an ossuary chest composed of two broken pieces. On the front is part of an architectural decoration consisting of a moulded rectangular inset which, as on the previous item, symbolizes a door. Outside the lower corner of the rectangle is a concentric circle motif. Part of a stepped moulding remains on the lower part of the fragment, which is broken at the back and sides.

Size: 32x14 cm, 20 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-76, 77

Period: 1st–2nd century.

References: Unpublished.

Cat. 8. Part of an ossuary chest (Pl. 2: 8)

The lower part of an ossuary chest with part of an architectural decoration on the front, representing a door. The decoration consists of the lower part of a moulded rectangular inset, a border framing the central panel, and at the edge, a partly preserved pilaster with vertical fluting. The lower part of the fragment bears the remains of a stepped moulding. Part of the side slab has been preserved. The decoration and the size of the various decorative elements indicates that this piece belongs to those listed under no. 7 (*inv. no.* FMGG-76, 77).

Size: 29x15 cm, 50 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-119

Period: 1st–2nd century.

References: Unpublished.

Cat. 9. Part of an ossuary chest (Pl. 3: 9)

Part of an ossuary chest, broken on all sides, with part of an architectural decoration representing a door. The decoration consists of a moulded rectangular inset, part of another inset, and two concentric circles. Below is part of a border with alternating square insets and part of a ribbed decoration.

Size: 20x15 cm, 8 cm thick. *Mat.* limestone.

Dim: 20x15 cm, deb. 8 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-70

Razdoblje: 1.–2. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 10. Ulomak sanduka osuarija (T. 3: 10)

Sačuvan je ulomak sanduka osuarija, spojen od dva objiena fragmen-
ta, na kojemu se vidi dio arhitektonskog ukrasa koji predstavlja vrata
u vidu tri četvrtasta udubljenja međusobno različitih dimenzija, uo-
kvirena plitkim žlijebom. Uz rub je sačuvan ostatak tordiranog po-
lupstupića.

Dim: 14x12,5 cm, deb. 9 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-71

Razdoblje: 1.–2. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 11. Ploča sanduka osuarija (T. 3: 11)

Površina ploče ukrašena je urezanim pravokutnikom ispunjenim
geometrijskim motivima koji oblikuju jedinstvenu kompoziciju. Uza
svaki kut pravokutnika, s njegove vanjske strane urezan je po jedan
bršljanov list. Na prostoru izvan pravokutnika, urezani su motivi še-
sterolatičnih rozeta i rombova. Sa stražnje strane ploče sačuvani su
utori pomoću kojih se ploče međusobno uglavljaju u sanduk za od-
laganje kostiju. Prednja, uža stranica ploče, ukrašena je s dva reljefno
izrađena tordirana polustupića iznad kojih je urezani motiv stilizirane
palmine grančice, te na dnu u kružnicu upisana šesterolatična rozeta.
S gornje strane ploče, po sredini je urezan pravougaoni utor.

Dim: 63x74 cm, deb. 7,8 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-16

Razdoblje: 1.–poč. 3. st.

Literatura: Petrinec *et al.* 1999, 69, kat. 141.

Kat. 12. Ploča sanduka osuarija (T. 3: 12)

Površina ploče ukrašena je urezanim pravokutnikom ispunjenim
geometrijskim motivima koji oblikuju jedinstvenu kompoziciju. Uza
svaki kut pravokutnika, s njegove vanjske strane urezan je po jedan
bršljanov list. Na prostoru izvan pravokutnika urezani su motivi rom-
bova i jedna šesterolatična rozeta. Sa stražnje strane ploče sačuvani
su utori. Prednja, uža stranica ploče, je ukrašena s urezanim motivom
stilizirane palmete koja na dnu završava trokutastim listićem. S gor-
nje strane ploče, po sredini je urezan pravougaoni utor. Na površini
ploče naknadno su urezani motivi pentagrama i svastika.

Dim: 50x61 cm, deb. 9 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-17

Razdoblje: 1.–poč. 3. st.

Literatura: Petrinec *et al.* 1999, 69, kat. 142.¹²⁹

Kat. 13. Ulomak ploče osuarija (T. 4: 13)

Na površini ploče vidi se plastično rebro i dio rubne profilacije s trago-
vima crvene boje. Stražnja i bočna stranica ploče su glatke.

Dim: 20,4x13 cm, deb. 6 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-24

Razdoblje: 1.–poč. 3. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 14. Ulomak ploče osuarija (T. 4: 14)

Na površini ploče vidi se ukras u obliku plastičnih rebara s urezanim
konturama koji formiraju dvije arkade. Iznad njih je urezana letvica.
Stražnja i bočna stranica su obrađene zubačom.

Dim: 20x30,5 cm, deb. 9 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-78

Inv. no. FMGG-70

Period: 1st–2nd century.

References: Unpublished.

Cat. 10. Part of an ossuary chest (Pl. 3: 10)

Part of an ossuary chest, composed of two broken pieces, with part of
an architectural decoration representing a door, in the form of three
square insets of different sizes, surrounded by a shallow groove. Part
of a barley-sugar half-column survives alongside the edge.

Size: 14x12.5 cm, 9 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-71

Period: 1st–2nd century.

References: Unpublished.

Cat. 11. Slab from an ossuary chest (Pl. 3: 11)

The surface of the slab is decorated with a carved rectangle filled
with geometric motifs forming a single composition. Outside each
corner of the rectangle is an ivy leaf. The area outside the rectangle
bears carved six-lobed rosettes and rhombs. The grooves by means
of which the slabs interlocked with the chest where the bones were
laid can be seen on the back of the slab. The narrower side of the
slab is decorated with two barley-sugar half-columns in relief above
which is a carved stylized palm frond motif, while below is a six-lobed
rosette inscribed in a circle. The top of the slab has a central rectan-
gular groove.

Size: 63x74 cm, 7.8 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-16

Period: 1st–early 3rd century.

References: Petrinec *et al.* 1999, 69, cat. 141.

Cat. 12. Slab from an ossuary chest (Pl. 3: 12)

The surface of the slab is decorated with a carved rectangle filled
with geometric motifs forming a single composition. Outside each
corner of the rectangle is an ivy leaf. The area outside the rectangle
bears carved rhombs and a single six-lobed rosette. The grooves on
the back of the slab have survived. The narrower front of the slab is
decorated with a carved stylized palmette, ending at the base in a
triangular leaf. The top of the slab has a central rectangular groove.
The surface of the slab also bears carved pentagrams and swastikas.

Size: 50x61 cm, 9 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-17

Period: 1st to early 3rd century.

References: Petrinec *et al.* 1999, 69, cat. 142.¹²⁹

Cat. 13. Part of an ossuary slab (Pl. 4: 13)

The surface of the slab is ribbed, with part of a moulded rim bearing
traces of red pigment. The back and sides of the slab are smooth.

Size: 20.4x13 cm, 6 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-24

Period: 1st to early 3rd century.

References: Unpublished.

Cat. 14. Part of an ossuary slab (Pl. 4: 14)

The surface of the slab bears a ribbed decoration with carved outlines
forming two arcades. Above them is a carved slat. The back and sides
were worked with a tooth chisel.

Size: 20x30.5 cm, 9 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-78

Period: 1st to early 3rd century.

References: Unpublished.

¹²⁹ Ova, kao i prethodna ploča, prvobitno nisu prepoznate kao ploče sanduka osuarija.

¹²⁹ This and the previous slab were not initially recognized as slabs from an ossu-
ary chest.

Razdoblje: 1.–poč. 3. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 15. Ulomak ploče osuarija (T. 4: 15)

Na površini ploče vidi se ukras u obliku plastičnih rebara s urezanim konturama koji formira jednu arkadu. Bočna stranica ploče (i frontalna sanduka osuarija) ukrašena je arhitektonskim motivom koji se sastoji od vrha tordiranog polustupića, iznad kojeg je traka s naizmjeničnim kvadratima te urezana koncentrična kružnica. Ulomak je otučen te naknadno u sekundarnoj uporabi tijekom kasne antike obrađen zubačom. Ulomak pripada cjelini zajedno s ulomkom pod brojem 14 (inv. br. 78).

Dim: 21x18 cm, deb. 9 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-85

Razdoblje: 1.–poč. 3. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 15a. Ulomak ploče osuarija (T. 4: 15a)

Na vanjskoj površini ploče vidi se ornament koji sadrži urezanu šestolatičnu rozetu upisanu unutar kružnice (sačuvane su četiri laticice). Na urezanom se ukrasu vide ostaci crvene boje. Obrub ukrasne plohe čine plastično oblikovana rebra, od kojih je jedno omeđeno s dva uska žlijeba. Na sačuvanom dijelu uže, pretpostavljamo pročelne stranice, urezan je motiv stilizirane palmete. Sa unutrašnje strane vide se ostaci plitkog utora.

Dim: 29x29 cm, deb. 6,5 cm, š. utora: 4,5 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-67

Razdoblje: 1.–poč. 3. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 16. Ulomak ploče osuarija (T. 4: 16)

Površina ploče ukrašena je urezanim geometrijskim motivima koji se sastoje od naizmjenično položenih polukrugova te paralelnih traka. Na urezanim trakama sačuvani su ostaci crvene boje. S unutrašnje strane vidljiv je dio utora L-profila. Jedna od užih ploha djelomično je sačuvana.

Dim: 32x20 cm, deb. 13 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-19

Razdoblje: 1.–poč. 3. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 17. Ulomak ploče osuarija (T. 5: 17)

Na ploči je sačuvan dio geometrijskog ornamenta s osnovnim motivom trokuta iznad kojeg su dvije trake.

Dim: 15x13 cm, deb. 8,3 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-50

Razdoblje: 1.–poč. 3. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 18. Ulomak ploče osuarija (T. 5: 18)

Bočne su stranice ulomka neukrašene. Prednja, uža stranica ploče, ukrašena je reljefno izvedenim tordiranim polustupićem, koji je djelomično sačuvan.

Dim: 35x9, deb. 26 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-53

Razdoblje: 1.–poč. 3. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 19. Ulomak sanduka osuarija (T. 5: 19)

Sačuvan je ulomak sanduka osuarija. Ukrašen je tordiranim polustupićem, sa plitkom osnovom.

Dim: 15x8, deb. 7 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-47

Razdoblje: 1.–poč. 3. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Cat. 15. Part of an ossuary slab (Pl. 4: 15)

The surface of the slab bears a ribbed decoration with carved outlines forming a single arcade. The side of the slab (the front of an ossuary chest) is decorated with an architectural motif consisting of the top of a barley-sugar half-column, above which is a band of alternating squares and carved concentric circles. The piece was battered and subsequently, in secondary use in late Antiquity, worked with a tooth chisel. It belongs with the piece listed as no. 14 (inv. no. 78).

Size: 21x18 cm, 9 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-85

Period: 1st to early 3rd century.

References: Unpublished.

Cat. 15a. Part of an ossuary slab (Pl. 4: 15a)

The outside of the slab bears an ornament consisting of a carved six-lobed rosette inscribed in a circle (four of the lobes have survived). Vestiges of red pigment can be seen on the carved decoration. The border of the decorated surface consists of ribs, one of which is surrounded by two shallow grooves. The surviving part of the narrower side, probably the façade, bears a carved stylized palmette. The remains of a shallow groove can be seen on the inside.

Size: 29x29 cm, 6.5 cm thick, width of groove 4.5 cm. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-67

Period: 1st to early 3rd century.

References: Unpublished.

Cat. 16. Part of an ossuary slab (Pl. 4: 16)

The surface of the slab is decorated with carved geometric motifs consisting of alternating semicircles and parallel bands. Traces of red pigment survive on the carved bands. Part of an L-shaped groove can be seen on the inside. One of the narrower sides has survived in part.

Size: 32x20 cm, 13 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-19

Period: 1st to early 3rd century.

References: Unpublished.

Cat. 17. Part of an ossuary slab. (Pl. 5: 17)

Part of a geometric design has survived, with the basic motif of a triangle above which are two bands.

Size: 15x13 cm, 8.3 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-50

Period: 1st to early 3rd century.

References: Unpublished.

Cat. 18. Part of an ossuary slab (Pl. 5: 18)

The sides are undecorated. The narrower front of the slab is decorated with a barley-sugar half-column in relief, part of which has survived.

Size: 35x9, 26 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-53

Period: 1st to early 3rd century.

References: Unpublished.

Cat. 19. Part of an ossuary chest (Pl. 5: 19)

Part of an ossuary chest decorated with a barley-sugar half-column on a shallow base.

Size: 15x8, 7 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-47

Period: 1st to early 3rd century.

References: Unpublished.

Kat. 20. Ulomak sanduka osuarija (T. 5: 20)

Sačuvan je ulomak sanduka osuarija. Ukrašen je tordiranim polustu-pićem, sa plitkom osnovom.

Dim: 15x8, deb. 7 cm, *mat.* vapnenac.

Inv. br. FMGG-47

Razdoblje: 1.–poč. 3. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 21. Spona (T. 5: 21)

Sidraste je vrste. Na luku se nalazi disk i sidrasti krakovi, od kojih je jedan djelomično odlomljen. Noga završava profiliranim dugmetom. Iгла ima spiralni navoj, kojem nedostaje dio.

Dim: 4,7x2,5 cm, tež. 13,57 gr, *mat.* bronca.

Inv. br. FMGG-178

Razdoblje: 2. st.

Literatura: Petrinec *et al.* 1999, 72, kat. 153.

Kat. 22. Ulomak privjeska (T. 6: 22)

Ulomak privjeska uzdužno je dvostruko probušen. Izrađen je od ne-prozirnog tamnog stakla. Ukrašen je reljefnim prikazom muške glave u desnom profilu.

Dim: 1,4x1,5 cm, deb. 0,5 cm, *mat.* staklena pasta.

Inv. br. FMGG-109

Razdoblje: 3.–poč. 5. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 23. Ključ (T. 6: 23)

Ključ je od kovanoga željeza. Na jednome kraju završava prstenasto, dok na suprotnome kraju, koji se lomi pod pravim kutom ima funkcionalni dio s urezima. Tijelo je trapezoidno i blago se širi prema prstenastom dijelu, koji je s vanjske strane dosta korodirao.

Dim: 7,7x2,8 cm, tež. 26 gr, *mat.* kovano željezo.

Inv. br. FMGG-250

Razdoblje: 1.–4. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Kat. 24. Ulomak ključa (T. 6: 24)

Sačuvan je dio trapezoidnog tijela i donji dio s urezima, koji se lomi pod pravim kutom.

Dim: 6,4 x 2,3 cm, tež. 20,8 gr, *mat.* kovano željezo

Inv. br. FMGG-389

Razdoblje: 1.–4. st.

Literatura: neobjavljeno

Kat. 25. Ulomak keramičke zdjele tipa casserola (T. 6: 25)

Sačuvan je dio oboda, koji je zaobljen i zadebljan s unutrašnje strane, te dio donjeg ruba.

Keramika je narančasto-crvene boje pečenja, s premazom crvenkaste boje koji je uz obod tamniji.

Dim: 4,3x3,8 cm, *mat.* pečena glina.

Inv. br. FMGG-208

Razdoblje: 2.–3. st.

Literatura: Petrinec *et al.* 1999, 74, kat. 163.

Kat. 26. Ulomak svjetiljke (T. 6: 26)

Sačuvan je vrh svjetiljke s kružnom perforacijom. Keramika, narančaste boje.

Dim: 3,7x2,7 cm, *mat.* pečena glina.

Inv. br. FMGG-703

Razdoblje: 1.–3. st.

Literatura: Petrinec *et al.* 1999, 74, kat. 164.¹³⁰

Cat. 20. Part of an ossuary chest (Pl. 5: 20)

Part of an ossuary chest decorated with a barley-sugar half-column on a shallow base.

Size: 15x8, 7 cm thick. *Mat.* limestone.

Inv. no. FMGG-47

Period: 1st to early 3rd century.

References: Unpublished.

Cat. 21. Fibula (Pl. 5: 21)

Anchor type, with a disc and anchor-shaped flanges, part of one of which has been broken off. The foot ends in a moulded stud. The pin has a spiral spring, part of which is missing.

Size: 4.7x2.5 cm. Weight 13.57 gr, *Mat.* bronze.

Inv. no. FMGG-178

Period: 2nd century.

References: Petrinec *et al.* 1999, 72, cat. 153.

Cat. 22. Part of a pendant (Pl. 6: 22)

The pendant, which is twice perforated lengthwise, was made of opaque dark glass and is decorated with a man's head in right profile, in relief.

Size: 1.4x1.5 cm, 0.5 cm thick. *Mat.* glass paste.

Inv. no. FMGG-109

Period: 3rd–early 5th century

References: Unpublished.

Cat. 23. Key (Pl. 6: 23)

Wrought iron key, with a ring at one end and the business end with teeth at the other, at a right angle. The trapezoid body widens slightly towards the ring, which is quite rusty on the outside.

Size: 7.7x2.8 cm. Weight 26 gr. *Mat.* wrought iron.

Inv. no. FMGG-250

Period: 1st–4th century

References: Unpublished

Cat. 24. Part of a key (Pl. 6: 24)

Part of the trapezoid shaft and the lower toothed part, at a right angle.

Size: 6.4x2.3 cm. Weight 20.8 gr. *Mat.* wrought iron.

Inv. no. FMGG-389

Period: 1st–4th century

References: Unpublished.

Cat. 25. Sherd from a pottery casserole (Pl. 6: 25)

Part of the rim, which is rounded and thicker on the inside, and part of the lower edge. The pottery is fired to an orange-red colour, over which is a reddish glaze, darker at the rim.

Size: 4.3x3.8 cm. *Mat.* fired clay.

Inv. no. FMGG-208

Period: 2nd–3rd century.

References: Petrinec *et al.* 1999, 74, cat. 163.

Cat. 26. Part of a lamp (Pl. 6: 26)

The tip of a lamp with a circular perforation. The pottery is orange in colour.

Size: 3.7x2.7 cm. *Mat.* fired clay.

Inv. no. FMGG-703

Period: 1st–3rd century.

References: Petrinec *et al.* 1999, 74, cat. 164.¹³⁰

¹³⁰ Crteže prikazane u katalogu napravio je Miran Palčok (MHAS-Split)

¹³⁰ The drawings in the catalogue are by Miran Palčok (MHAS-Split)

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Babić, I. 2016, Četiri kasnoantička spolija iz Trogira, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, vol. 109, Split, 291–303.
- Bojanovski, I. 1974, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela, XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 51–99.
- Bojanovski, I. 1982, Noviji epigrafski nalazi s Glamočkog polja, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s.*, XXXVII, Sarajevo, 15–40.
- Bojanovski, I. 1983, Livanjski kraj u kasnoantičko doba, in: B. Govedarica (ed.), *Arheološka problematika zapadne Bosne*, Zbornik, knjiga I, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 179–190.
- Bojanovski, I. 1985, Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (*pagus Scunasticus*), A. Zelenika (ed.), *100 godina muzeja na Humcu (1884-1984)*, Ljubuški, 65–94.
- Bojanovski, I. 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela, LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Busuladžić, A. 2010, *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Busuladžić, A. 2016, Tipologija rimskih urni iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, *Godišnjak*, 45, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 63–104.
- Cambi, N. 1984, Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira, in: A. Benac (ed.), *Simpozijum Duhovna kultura Ilira (Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982)*, Posebna izdanja, LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja 11, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 105–117.
- Cambi, N. 2002, Kiparstvo, in: E. Marin (ed.), *Longae Salonae I, II*, Arheološki muzej u Splitu, Split.
- Cambi, N. 2003, Bilješka o japodskim urnama i sarkofazima, *Senjski zbornik*, vol. 30, Senj, 97–108.
- Cambi, N., Gamulin, A., Tonković, S. 1999, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split - Zmijavci.
- Demicheli, D. 2011, Neobjavljeni antički natpisi iz Muzeja Cetinske krajine i zbirke Franjevačkog samostana u Sinju, in: J. Balen, H. Potrebica (eds.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini (Znanstveni skup, Sinj, 10.-13. listopada 2006.)*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 27, Zagreb, 69–97.
- Drechsler-Bižić, R. 1987, Japodska grupa, in: A. Benac, S. Gabrovec (eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezo doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 391–441.
- Dodig, R. 1985, *Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae*, in: A. Zelenika (ed.), *100 godina muzeja na Humcu (1884-1984)*, Ljubuški, 95–118.
- Fadić, I. 2008, Kolekcija antičkog stakla, in: M. Topić (ed.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Matica Hrvatska, Sinj.
- Gabričević, B. 1983, Antička nekropola u Sinju, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXVI, Split, 5–101.
- Glavaš, T. 1994a, Otkrivanje sv. Ive, in: B. Marijan (ed.), *Livanjski kraj u povijesti*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Općinsko hrvatsko vijeće obrane u Livnu, Split - Livno, 105–111.
- Glavaš, T. 1994b, Samostan sv. Ivana Krstitelja u Livnu, najstariji franjevački samostan u Bosni i Hercegovini, *Napredak*, Hrvatski narodni godišnjak za 1995, Sarajevo, 332–345.
- Gregl, Z. 2009, *Oblici rimskih urna u Hrvatskoj*, Zagreb.
- Haarløv, B. 1977, *The Half-Open Door. A Common Symbolic Motif within Roman Sepulchral Sculpture*. University Press, Odense.
- Ilakovac, B. 1994, Ranokršćanski relikvijari Kesenske (Cissa) biskupije iz Novalje na otoku Pagu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. 26-27, Zagreb, 47–55.
- Jovanović, A. 1991, Alternacija pokojnik – sud u sepulkralnom kultu provincije Dalmacije, *Godišnjak*, XXIX, Centar za balkanološka ispitivanja 27, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 199–210.
- Karaula, L. 1857, Slovo cerkveno: propovijed prigodom blagoslova crkve u Vidošima, *Zagrebački Katolički list*, br. 18, Tečaj VIII., Zagreb, 138.
- Koščević, R. 2000, *Arheološka zbirka Benko Horvat*, Institut za arheologiju, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb.
- Marić Baković, M. 2015, Topografija arheoloških lokaliteta, in: M. Karaula (ed.), *Župa Ljubunčić*, Sarajevo, 27–42.
- Marić, Z. 1968, Japodske nekropole u dolini Une, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s.*, XXIII, Sarajevo, 5–79.
- Marijan, B. 1994, Jedan zanimljiv skup arheoloških nalazišta u Livanjskom polju, in: B. Marijan (ed.), *Livanjski kraj u povijesti*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Općinsko hrvatsko vijeće obrane u Livnu, Split - Livno, 31–41.
- Marijan, B. 1995, Bistrički samostan na Groblju sv. Ive u Livnu, (ili: Starokršćanski i srednjovjekovni nalazi na groblju Sv. Ive u Livnu), *Kalendar sv. Ante*, Livno, 120–126.
- Marijan, B. 2001, Ploče rimskih urna na Grepcima kod Livna, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., XXXII-XXXIII (1999-2000), Zagreb, 165–186.
- Matijević, I. 2008, Neobjavljeni natpisi iz Salone, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, vol. 101, Split, 187–219.
- Matijević, I., Kurilić, A. 2011, Dva neobjavljena žrtvenika iz Salone, *Opuscula Archaeologica*, vol. 35, Zagreb, 133–165.
- Matijević, I. 2012, Nova potvrda Liberova kulta iz Salone, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, vol. 105, Split, 33–39.
- Medini, J. 1984, Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske Krajine, in: Ž. Rapanić (ed.), *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI, 1980*, vol. 8, Hrvatsko arheološko društvo, Split, 107–125.
- Milošević, A. 1998, *Antička topografija Cetine*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- Paškvalin, V. 1983, Sepulkralni spomenici rimskog doba iz jugozapadne Bosne s atributima kulta Kibebe i Dionisa, in: B. Govedarica (ed.), *Arheološka problematika zapadne Bosne*, Zbornik, knjiga I, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 167–177.
- Paškvalin, V. 1986, Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s.*, 40/41, Sarajevo (1985/1986), 61–70.
- Paškvalin, V. 2012, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Djela, LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja 9, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Patsch, K. 1895a, Ruševina u selu Doljanima i rimski natpisi, ondje nađeni, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, VII/2, Sarajevo, 231–235.
- Patsch, K. 1895b, Rimski kameniti spomenici kninskog muzeja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, VII/3, Sarajevo, 379–422.
- Patsch, K. 1895c, Epigrafski nahogjaji iz godine 1895, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, VII/4, Sarajevo, 573–586.
- Patsch, K. 1897, Novi spomenici iz Županjac - Delminijuma, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, IX/2, Sarajevo, 227–243.
- Patsch, K. 1906, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XVIII/2, Sarajevo, 151–181.
- Petrinec, M., Šeparović, T., Vrdoljak B. M. 1999, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.

- Raunig, B.** 2004, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Djela, LXXXII, Centar za balkanološka ispitivanja 8, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Raunig, B.** 2007, *Sljemenasti poklopci iz Bihaćkog polja*, *Godišnjak*, XXXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 34, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 97–124.
- Rendić-Miočević, D.** 1982, O nekim zanemarenim komponentama kod japodskih urni, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.ser., 15, Zagreb, 1–10.
- Rendić-Miočević, D.** 1984, Umjetnost Ilira u antičko doba, in: A. Benac (ed.), *Simpozijum Duhovna kultura Ilira (Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982)*, Posebna izdanja, LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja 11, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 65–80.
- Sergejevski, D.** 1931, Rimski spomenici iz Livna i Prekaje, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XLIII/2, Sarajevo, 19–24.
- Sergejevski, D.** 1938, Rimski spomenici iz Bosne, II Rimski natpisi iz Bosne, *Spomenik*, LXXXVIII, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd, 95–131.
- Sergejevski, D.** 1950, Japodske urne, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s.*, IV-V, Sarajevo (1949/1950), 45–93.
- Sergejevski, D.** 1965, Iz problematike ilirske umjetnosti, *Godišnjak*, III, Centar za balkanološka ispitivanja 1, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 119–142.
- Stipčević, A.** 1981, *Kultni simboli kod Ilira*, Posebna izdanja, LIV, Centar za balkanološka istraživanja 10, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Škegro, A.** 1997, Ulomak stele s motivom *Porta Inferi* s Liba kod Tomislavgrada (Zapadna Bosna), *Obavijesti* 29/1997, 3, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 83–86.
- Škegro, A.** 1999, Inschrift eines veteranen von *Legio I Adiutrix*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, vol. 37 (24), Zadar, 15–25.
- Škegro, A.** 2000, Duvanjski prostori u antici, in: J. Krišto (ed.), *Duvanjski zbornik. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa "Duvanjski kraj kroz povijest", Tomislavgrad, 6-7. srpnja 2000.*, Hrvatski institut za povijest, Naša ognjišta, Zagreb - Tomislavgrad, 79–113.
- Škegro, A.** 2003, Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.ser., XXXVI, Zagreb, 135–164.
- Škegro, A., Marić, M., Šimić M.** 2008, Epigraphica nova pelvensia, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., XLI, Zagreb, 259–288.
- Tabak A., Tončinić D., Petričević D.** 2012, Tilurij - rimski logor: vodič izložbe, Muzej triljskog kraja, Trilj.
- Topić, M.** 1999, Keramika, in: *Ad basilicas pictas*, Arheološki muzej u Splitu, Split, 66–94.
- Trošelj, M.** 2010, Natpisi i likovni prikazi na velebitskim mirilima, in: A. Pleterski, G. P. Šantek (eds.), *Mirila, kulturni fenomen*, Institut za arheologiju, Ljubljana, 63-91.
- Vikić-Belančić, B.** 1976, *Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Višnjić, I., Bekić, L., Pleština I.**, 2010, Arheološka istraživanja na prostoru Antičke uljare u uvali Marić, *Portal, Godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda*, br. 1, Zagreb, 229–259.
- Vrdoljak, B.** 1994, Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća, in: B. Marijan (ed.), *Livanjski kraj u povijesti*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Općinsko hrvatsko vijeće obrane u Livnu, Split - Livno, 115–125.
- Vrdoljak, B. M.** 2003, Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju sv. Ive u Livnu, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 30, Split, 239–246.
- Zaninović, M.** 1967, Ilirsko pleme Delmati (II), *Godišnjak*, V, Centar za balkanološka ispitivanja 3, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 5–101.
- Zaninović, M.** 1984, Štovanje Libera na istočnom Jadranu, in: A. Benac (ed.), *Simpozijum Duhovna kultura Ilira (Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982)*, Posebna izdanja, LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja 11, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 245–252.
- Zotović, Lj.** 1984, Prilog problemu etničke pripadnosti grobova tipa mala Kopašnica-Sase, in: A. Benac (ed.), *Simpozijum Duhovna kultura Ilira (Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982)*, Posebna izdanja, LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja 11, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 165–170.

INTERNETSKI IZVORI / INTERNET SOURCES

- <http://www.mck-sinj.hr/zbirke-i-fondovi/arheoloska-zbirka> (28. 03. 2017.)
- <http://muzejgradatrogira.blogspot.ba/2016/05/otkrice-rimske-nekropole-izuzetno-vazno.html> (19. 05. 2016.)
- Izložba „*Nek' ti je zemlja laka?*“ - spasilačko arheološko istraživanje rimskodobne nekropole u ulici Put Dragulina; <http://muzejgradatrogira.blogspot.ba/> (24. 01. 2017.)
- <https://www.cambridge.org/core/journals/classical-review/article/div-classtitlehaarloe-britt-the-half-open-door-a-common-symbolic-motif-within-roman-sepulchral-sculpture-odense-university-classical-studies-10-pp-174-44-plates-odense-university-press-1977;published-online:01February2009>
- <http://www.tabula-peutingeria.de/tp/tpx.html>

T. 1

Pl. 1

T. 2

Pl. 2

T. 3

Pl. 3

T. 4

Pl. 4

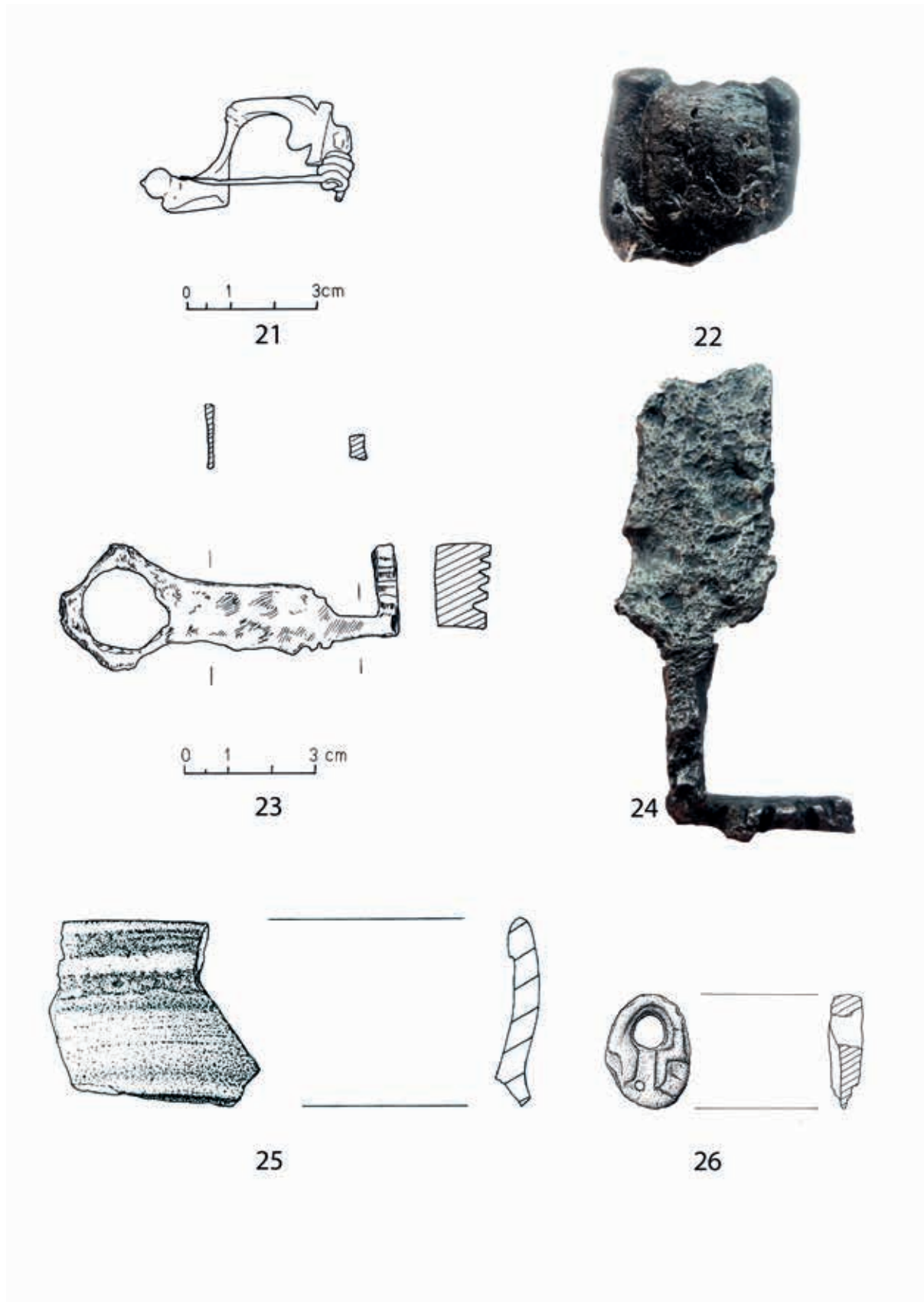
T. 5

Pl. 5

T. 6

Pl. 6

Evidentirani augzilijari *cohors III Alpinorum equitata* na Humcu

Registered auxiliaries of *cohors III Alpinorum equitata* in Humac

ALMIR MARIĆ

Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru
Sjeverni logor b.b., 88104 Mostar
almir.maric@unmo.ba

Pregledni rad

Review article

UDK: 930.27:355.11 (497.6 Humac) "00"

U radu se analiziraju epigrafski spomenici na kojima se navode aktivni vojnici, podoficiri i veterani *cohors III Alpinorum equitata* koji su bili stacionirani u logoru na Gračinama (Humac) tokom 1. stoljeća. Do danas je pronađeno ukupno sedam nadgrobnih spomenika, na kojima se spominje šest vojnika, dva podoficira i jedan veteran ove augzilijarne kohorte. Najviši status, od svih evidentiranih augzilijara na natpisima ove kohorte iz doline Trebižata, imali su signifer Valerius i optio Lucius, koji su u lancu zapovijedanja u okviru centurije bili odmah iza centuriona. Oni se na spomenicima navode u statusu nasljednika (*heres*), odnosno osoba koje su, u nedostatku porodice preminulog vojnika, vodili računa o njegovoj sahrani. Na osnovu prosopografsko – onomastičke analize natpisa zaključeno je da većina vojnika ima keltsko porijeklo, odnosno da spadaju u prve generacije augzilijara koje su regrutovane u ovu kohortu iz zapadnih alpskih oblasti (*Tres Alpes*). Od druge polovine 1. stoljeća novi vojnici su u kohortu regrutirani iz lokalnih područja u kojima je kohorta boravila, pri čemu izuzetak vjerovatno nije bio ni prostor donje Hercegovine u širem smislu. Odlazak treće Alpske kohorte pada u kraj 1. stoljeća, kada stalnu posadu na Humcu vjerovatno preuzimaju pripadnici *cohors I Belgarum equitata*.

Ključne riječi: *cohors III Alpinorum equitata*, Humac, augzilijari, epigrafski spomenici, Alpe

This paper analyses epigraphic monuments on which there is mention of soldiers and non-commissioned officers on active service and veterans of *cohors III Alpinorum equitata* stationed in the camp at Gračine (Humac) in the 1st century. To date seven such monuments have been discovered, with mention of six soldiers, two non-commissioned officers and one veteran of this auxiliary cohort. The highest ranking auxiliaries known from funerary inscriptions of this cohort from the Trebižat valley were signifer Valerius and optio Lucius, who were second in the chain of command of a century, immediately below the centurion himself. They are styled heir (*heres*) on the monuments, i.e. persons who, in cases where a deceased soldier had no family, were responsible for his burial. Prosopographic and onomastic analysis of the funerary inscriptions led to the conclusion that most of the soldiers were of Celtic origin, and thus of the first generation of auxiliaries recruited into this cohort from the western Alpine regions (*Tres Alpes*). From the latter half of the 1st century new recruits came from the local areas where the cohort was stationed, in which regard the wider lower Herzegovina region was probably no exception. The third Alpine cohort left at the end of the 1st century, when members of *cohors I Belgarum equitata* most likely replaced it as the permanent garrison in Humac.

Key words: *cohors III Alpinorum equitata*, Humac, auxiliaries, epigraphic monuments, Alps

Nakon konačnog osvajanja istočnojadranske obale 9. g. n. e. Rimljani su, na osnovu teških iskustava sa domaćim stanovništvom, odlučili da konačno uspostave potpunu kontrolu nad osvojenim teritorijem. Cilj su planirali ostvariti prvenstveno provođenjem bezbjednosnih mjera, koje su podrazumijevale stacioniranje većeg broja vojnih jedinica i podizanje utvrda na strateški važnim tačkama.¹ U novoformiranoj provinciji Dalmaciji smjestili su dvije legije, VII i XI. Logor za VII legiju bio je Tilurium na Cetini (Gardun kod Trilja), dok je XI bila smještena u Burnumu (Ivoševci kod Kistanja). Rimljani su vjerovatno smatrali da provedene mjere nisu dovoljne, pa su na potezu od Krke do Neretve napravili još nekoliko logora, koje su osiguravale augzilijarne čete, *auxilia*.² Legijski i augzilijarni logori u Burnumu, Tiluriju, Promoni, Andetriumu i Humcu, prema mišljenju nekih naučnika, formirali su stratešku odbrambenu liniju koja se u literaturi naziva delmatskim limesom.³ Mirjana Sanader pretpostavlja da su podignuti početkom 1. stoljeća na istim mjestima gdje je i za vrijeme Cezarovih i Oktavijanovih pohoda boravila vojska, smještena u mobilnim ili drvenim logorima, o kojima danas ne postoje tragovi.⁴ Pored zagovornika teze o delmatskom limesu, postoje i autori koji smatraju da logori podignuti na prostoru od Krke do Neretve ne predstavljaju planski osmišljen odbrambeni sistem.⁵

Nakon odlaska legija iz provincije Dalmacije u doba flavijevaca, augzilijarne trupe su postale jedina vojna snaga u provinciji. Bile su raspoređene širom Dalmacije sa zadacima da osiguravaju rudarske i druge privredne pogone, komunikacije, te da čuvaju red i mir.⁶ Postojale su tri vrste augzilijarnih trupa: konjaničke (*alae*), pješake (*cohors peditata*) i kombinirane (*cohors equitata*).⁷ Pješake kohorte su bile uređene po uzoru na legijske, kao što je bio slučaj i sa pješakim dijelom kombiniranih kohorti.⁸ Sa druge strane, ale su u potpunosti svojim uređenjem predstavljale novi tip rimskih vojnih jedinica. Ovako organizirane trupe mogle su se lakše prebacivati iz jednog dijela Carstva u drugi, te brzo i efikasno djelovati. Augzilijarnim trupama na početku principata zapovijedali su prefekti koji su, u nekim slučajevima, pripadali domaćoj provincijalnoj aristokratiji, dok su negdje to bili iskusniji centurioni, vojni tribuni, legijski centurioni, itd. To pitanje je bilo neriješeno sve do Klaudijeve vladavine, kada je donesena odluka da pomoćnim trupama mogu komandovati jedino prefekti viteškog ranga.⁹

Once the Romans had finally conquered the eastern Adriatic coastal region in 9 CE, learning from their painful experience with the local population, they decided to establish full control over the conquered territory. They planned to achieve this mainly by implementing security measures, stationing several military units and building forts at strategically important points.¹ They located two legions, the Legio VII and Legio XI, in the newly-formed province of Dalmatia. The Legio VII camp was Tilurium in Cetina (Gardun near Trilj), and that of Legio XI was in Burnum (Ivoševci near Kistanje). Probably realising that these measures were inadequate, the Romans established additional camps from the Krka to the Neretva, garrisoned by auxiliary troops, *auxilia*.² In the view of some scholars, the legionary and auxiliary camps in Burnum, Tilurium, Promona, Andetrium and Humac formed the strategic line of defence known in the literature as the *Limes Delmaticus*.³ Mirjana Sanader suggests that they were built in the early 1st century in the places occupied by the military during Caesar's and Octavian's campaigns, in portable or wooden camps, of which no trace now remains.⁴ Other authorities, however, hold the view that the camps built from the Krka to the Neretva did not amount to a deliberately planned system of defences.⁵

After the legions left the province of Dalmatia during the time of the Flavians, auxiliary troops were left as the only military force in the province, deployed throughout Dalmatia with the task of protecting mining and other economic facilities and communications, and of ensuring order and keeping the peace.⁶ There were three types of auxiliary troops: cavalry (*alae*), infantry (*cohors peditata*), and combined cavalry and infantry (*cohors equitata*).⁷ Infantry cohorts were organized along the same lines as the legions, as were the mainly infantry combined cohorts.⁸ The *alae*, on the other hand, constituted an entirely new kind of Roman military force. Organized in this way, troops could easily be transferred from one part of the Empire to another and be deployed rapidly and effectively. In the early days of the Principate, auxiliary troops were commanded by prefects who were, in some cases, from the local provincial aristocracy, while elsewhere they were experienced centurions, military tribunes, legionary centurions and the like. The auxiliary command structure was not resolved

1 Imamović 1990, 38. O rimskoj vojsci u provinciji Dalmaciji postoji veliki broj bibliografskih jedinica, od kojih treba izdvojiti: Betz 1938; Alföldy 1962, 259–296; Wilkes 1969, 88–153; Bojanovski 1988, 355–360; Zaninović 1996, 218–219; Wilkes 2000, 327–341; Tončinić 2011.
2 Zaninović 1996, 213. Općenito o rimskim pomoćnim trupama vidjeti: Cheesman 1914; Holder 1980; Saddington 1982; Spaul 2000.
3 Vremenom je nastala obimna literatura o ovoj tematici. Pregled različitih naučnih stavova i osnovnu bibliografiju o delmatskom limesu vidjeti kod: Tončinić 2013, 92–93; Tončinić 2015, 335–345.
4 Sanader 2002, 128. O problemu datacije delmatskog limesa vidjeti: Glavaš 2015, 69–70.
5 Periša 2008, 507 i 517; Dodig 2011, 331–332.
6 Imamović 1990, 47.
7 Više o ovom tipu kohorti vidjeti: Davies 1971, 751–763.
8 Holder 1980, 140.
9 Više o Klaudijevim vojnim reformama vidjeti: Thomas 2004, 424–452; Tončinić 2014, 79–97.

1 Imamović 1990, 38. There are numerous works on the Roman army in the province of Dalmatia, notably: Betz 1938; Alföldy 1962, 259–296; Wilkes 1969, 88–153; Bojanovski 1988, 355–360; Zaninović 1996, 218–219; Wilkes 2000, 327–341; Tončinić 2011.
2 Zaninović 1996, 213. For a general account of Roman auxiliaries, see: Cheesman 1914; Holder 1980; Saddington 1982; Spaul 2000.
3 A vast range of works on this subject has developed over the years. For an overview of the different scholarly views and basic bibliography on the *Limes Delmaticus* see: Tončinić 2013, 92–93; Tončinić 2015, 335–345.
4 Sanader 2002, 128. See: Glavaš 2015, 69–70, for the problem of dating the *Limes Delmaticus*.
5 Periša 2008, 507 and 517; Dodig 2011, 331–332.
6 Imamović 1990, 47.
7 For more on this type of auxiliary troops see: Davies 1971, 751–763.
8 Holder 1980, 140.

Najpoznatiji logor za auxilijarne trupe na prostoru cijele Bosne i Hercegovine nalazio se na Humcu, lokalitet Gračine, u blizini Ljubuškog.¹⁰ Vjerovatno je nastao kao rezultat rimskih ratnih operacija za vrijeme pohoda namjesnika Ilirika Azinija Poliona, ili za vrijeme velikog Oktavijanovog ilirskog pohoda (35.-33. g. p. n. e.).¹¹ S obzirom na to da se u nauci još uvijek diskutira o funkciji iskopanih supstrukcija na Gračinama,¹² ključni izvor spoznaje o aktivnim vojnicima u Ljubuškom kraju predstavljaju epigrafski spomenici auxilijara. Pripadnici rimskih vojnih jedinica su ostavili značajan broj tragova različite provenijencije koji su, većim dijelom, nastajali u prva dva stoljeća nove ere. Na epigrafskim izvorima iz Ljubuškog kraja zabilježeni su tragovi boravka pripadnika ukupno 12 rimskih jedinica, sedam legija i pet kohorti.¹³

Među prvim evidentiranim auxilijarnim jedinicama koje su bile stalno stacionirane u logoru na Humcu bila je *cohors III Alpinorum equitata*.¹⁴ Njeni pripadnici regrutirani su u području između Galije i Alpa, gdje su se nalazile tri manje rimske provincije naseljene keltskim narodima (Primorske Alpe, Kotijske Alpe, Peninske Alpe). Vjerovatno su regrutirani u auxilijarne trupe nakon 14. g. p. n. e., kada je konačno osvojena oblast zapadnih Alpa.¹⁵ U nauci ne postoji jedinstven stav o njenom dolasku u provinciju Dalmaciju. Iako to nije potvrđeno u izvornoj građi, Alföldy pretpostavlja da se u Dalmaciji nalazila već od početka principata, ili bar od vremena Velikog ilirskog ustanka (6.-9. g.), kao i ostale alpske kohorte koje su u ovom periodu pripadale ilirskom garnizonu.¹⁶ Bojanovski se naslanja na Alföldyjeve tvrdnje i smatra

until Claudius's time, when it was decided that auxiliary troops could be commanded only by prefects of the Equites rank.⁹

The best-known camp for auxiliary troops in Bosnia and Herzegovina as a whole was in Humac, at Gračine, near Ljubuški.¹⁰ It probably came into being as a result of Roman military operations during the campaign by Asinius Pollio, governor of Illyricum, or during Octavian's great Illyrian campaign of 35-33 BCE.¹¹ Since the function of the substructures excavated at Gračine is still the subject of scholarly discussion,¹² epigraphic monuments of the auxiliaries constitute a key source for our knowledge of the activities of the troops in the Ljubuški area. There is considerable evidence of Roman soldiers of various origins, mainly dating from the first two centuries CE. Epigraphic sources from the Ljubuški region reveal the presence of soldiers from seven legions and five cohorts.¹³

One of the first recorded auxiliary units permanently stationed in the Humac camp was the *cohors III Alpinorum equitata*.¹⁴ Its members were recruited from the area between Gaul and the Alps, where there were three small Roman provinces inhabited by Celtic tribes (Alpes Maritimae, Alpes Cottiae, and Alpes Poeninae). They were probably recruited into the auxiliary troops after 14 CE, when the western Alps region was finally conquered.¹⁵ There are differing scholarly views of how they came to the province of Dalmatia. Though his position is not confirmed by primary sources, Alföldy supposes that they

10 Ime logora na Humcu nije sačuvano na epigrafskim spomenicima, ali je Theodor Mommsen prvi iznio pretpostavku da se zvao *Bigeste* (CIL III, 1029, 1501), dok Bojanovski uzima vjerovatnijom opciju da se putna stanica u Donjim Radišićima zvala *Bigeste*, iako ne isključuje ni opciju da se i vojni logor tako zvao. Prema njemu, postoji mogućnost da se logor zvao i *Scunasticus*, s obzirom da se cijelo područje oko Ljubuškog zvalo *Pagus Scunasticus* (Bojanovski 1973, 310).

11 Periša 2008, 510. Više o logoru na Humcu vidjeti: Bojanovski 1980; 1981, 63–66; 1985, 65–94; 1988, 120–121; Dodig 2007, 87–93; 2011, 327–343.

12 Arheološka iskopavanja na Gračinama vodio je Ivo Bojanovski u razdoblju 1977.-1980. Tada je iskopana samo šestina kompleksa. Prema njegovom mišljenju, iskopani dio predstavlja stalni rimski vojni logor (*castra stativa*) iz ranog principata, sa nešto modificiranom shemom klasičnog logora (Bojanovski 1981, 64). Međutim, R. Dodig smatra da iskopane rimske zgrade na Gračinama predstavljaju *balneum* (rimsko kupalište) i *casa* (prateći stambeni objekat) sa atrijem i vestibulom, dok, sudeći po velikim količinama crijeva i obrađenog kamena na širem području kompleksa, vojni logor treba tražiti negdje u blizini (Dodig 2011, 331). Najnovije mišljenje o ovom problemu iznio je I. Glavaš u svojoj disertaciji. Glavaš smatra da arheološki nalazi, plan objekta i satelitske slike jasno pokazuju da se radi o principiju i pretoriju rimskog vojnog logora. Pri tome se poziva na mišljenje Ž. Miletića koji je na 22. Međunarodnom kongresu o limesu u i gradu Ruseu u Bugarskoj 2012. godine iznio tezu o tome da otkopana arhitektura u Gračinama predstavlja principij i pretorij logora (Glavaš 2015, 89).

13 Dodig 2007, 78.

14 Opširnije o alpskim kohortama, među kojima i *cohors III Alpinorum equitata*, vidjeti kod: Guerra 2013, 155–279.

15 U želji da zaposjedne važne strateške tačke na Alpama, princeps August je poduzeo niz pohoda protiv više alpskih naroda, koje su rezultirale značajnim vojnim pobjedama i uključivanjem alpskih područja u rimski provincijalni sistem. Zapadne Alpe osvojene su 14. g. p. n. e., nakon čega je formirana prokuratoriska provincija Primorskih Alpa (*Alpes Maritimae*). Lokalni vladar Kotije I, po kojem su Kotijske Alpe dobile ime, dobio je dozvolu da, kao *praefectus*, vlada Kotijskim Alpama u rimskom interesu. Ovaj dio zapadnih Alpa ostao je u tom statusu do Neronove vladavine kada je formirana provincija Kotijske Alpe. Više o rimskoj ekspanziji u Alpama vidjeti kod: Gruen 2006, 169–171; Guerra 2013, 53–65.

16 Alföldy 1962, 263; 1987, 245.

9 For more on Claudius' military reforms see: Thomas 2004, 424–452; Tončinić 2014, 79–97.

10 The name of the camp in Humac has not been preserved on epigraphic monuments, but Theodor Mommsen was first to suggest that it was called *Bigeste* (CIL III, 1029, 1501), while Bojanovski believes it more likely that the way station in Donji Radišići was called *Bigeste*, though he does not rule out the possibility that the military camp bore the same name. In his view, the camp could also have been called *Scunasticus*, since the entire area around Ljubuški was known as *Pagus Scunasticus* (Bojanovski 1973, 310).

11 Periša 2008, 510. For more on the camp in Humac see: Bojanovski 1980; 1981, 63–66; 1985, 65–94; 1988, 120–121; Dodig 2007, 87–93; 2011, 327–343.

12 The archaeological excavations at Gračine were conducted by Ivo Bojanovski from 1977 to 1980. These covered only a sixth of the complex. In his view, the excavated area was a permanent Roman military camp (*castra stativa*) dating from the early Principate, as a slightly modified version of the classic camp (Bojanovski 1981, 64). However, R. Dodig was of the view that the Roman buildings excavated at Gračine were a *balneum* (baths) and *casa* (residential building) with an atrium and vestibule, and that, judging from the quantities of tile and worked stone throughout the complex, the military camp should be sought nearby (Dodig 2011, 331). The most recent opinion on this matter was set out in a dissertation by I. Glavaš, who is of the view that the archaeological finds, the layout of the building and satellite images show clearly that the buildings were the principium and praetorium of a Roman military camp, referring to the hypothesis presented by Ž. Miletić at the 22nd International Congress on the Limes in Ruse, Bulgaria, in 2012, that the architecture uncovered at Gračine consisted of the principium and praetorium of a camp (Glavaš 2015, 89).

13 Dodig 2007, 78.

14 For more on the alpine cohorts, including *cohors III Alpinorum equitata*, see: Guerra 2013, 155–279.

15 With a view to occupying major strategic points in the Alps, princeps Augustus embarked on a series of campaigns against several Alpine peoples, gaining significant military victories and incorporating the alpine regions into the Roman provincial system. The western Alps were conquered in 14 BCE, after which the procuratory province of Alpes Maritimae was formed. The local ruler Cottius I, after whom the Cottian Alps are named, was granted permission, as *praefectus*, to rule the Cottian Alps on behalf of the Romans. The status of this part of the western Alps continued unaltered until Nero's reign, when the province of the Cottian Alps were formed. For more on Roman expansion in the Alps see: Gruen 2006, 169–171; Guerra 2013, 53–65.

da je treća Alpska kohorta odmah po dolasku u Dalmaciju smještena u logor na Humcu, gdje je, prema njegovom mišljenju, ostala cijelo 1. stoljeće.¹⁷ Prvo pouzdano datiranje kohorte u provinciji predstavlja epigrafski spomenik Marcela koji je bio na funkciji prefekta treće Alpske kohorte.¹⁸ Natpis iz Bovianuma, koji se datira u 75. godinu, svjedoči da je Marcel prvo obavljao dužnost centuriona *primus pilus* XI legije *Claudia pia fidelis*, te još nekoliko odgovornih funkcija širom provincije Dalmacije: prefekt *civitas* Mezeja i *civitas* Dezitijata, prefekt *cohors III Alpinorum* i *civitas* Melcumana, *duovir iure dicundo, quinquennalis, patron coloniae*. Miletić smatra da je *cohors III Alpinorum* prije stacioniranja u logor na Humcu u doba flavijevaca, u razdoblju između 60. i 69. godine, boravila u augzilijarnom logoru u blizini legijskog logora u Burnumu.¹⁹ Međutim, Glavaš predlaže njen smještaj u tom periodu u ispražnjeni logor u Kadinoj Glavici, u kojem je prethodno boravila ala *Claudia Nova*.²⁰ U 2. stoljeću stalni logor kohorte nalazio se u Andetriju (Gornji Muć).²¹ Manje odjeljenje nalazilo se u Tiluriju, gdje su pronađeni pečati i epigrafski spomenik koji potvrđuju boravak treće Alpske kohorte u ovom logoru.²² Osim navedenih lokaliteta, *cohors III Alpinorum equitata* je također ostavila tragove u Saloni, gdje je vjerovatno bio stacioniran njen detašman.²³

Alföldy je u svojim ranijim radovima smatrao da je kohorta provinciju Dalmaciju napustila krajem 2. stoljeća.²⁴ Međutim, nakon toga su otkrivena dva nova epigrafska spomenika, u Škripu na ostrvu Braču, te u Šipovu na Plivi, na osnovu kojih je isti autor iznio pretpostavku da se *cohors III Alpinorum equitata* u ovoj provinciji nalazila još uvijek krajem 2. i na početku 3. stoljeća.²⁵ Naime, na lokalitetu Gromile u Šipovu otkriven je spomenik bogu Apolonu koji je podigao dekurion treće Alpske kohorte *M. Aurelius Verus* na kojem se indirektno, sa formulom *iterata statione*, spominje postojanje vojničkog garnizona.²⁶ S obzirom na gentilicij dekuriona, natpis nije moguće datirati prije početka 3. stoljeća.²⁷ *Cohors III Alpinorum equitata* je nakon toga prebačena u Panoniju, u logor *Quadrata*, gdje je bila stacionirana do kraja 3. stoljeća kada je podijeljena u dva dijela, od kojih je jedan dio otišao u Arabiju, a drugi je raspoređen u Sisciji.²⁸ U logor na Humcu umjesto nje je vjerovatno došla *cohors I Belgarum equitata*. Prema jednoj novootkrivenoj vojnoj diplomi, ova kohorta je u provinciji Dalmaciji bila stacionirana već krajem 1. stoljeća, za vrijeme Nervine vladavine.²⁹

were already in Dalmatia at the beginning of the Principate, or at least since the Great Illyrian Revolt of 6 to 9 CE, as were the other Alpine cohorts then belonging to the Illyrian garrison.¹⁶ Bojanovski follows Alföldy, believing that the *cohors III Alpinorum* was installed in the Humac camp immediately on arriving in Dalmatia, and remained there throughout the 1st century.¹⁷ The first solid dating for the cohorts in the province is the epigraphic monument of Marcellus, prefect of the *cohors III Alpinorum*.¹⁸ The inscription, from Bovianum, dated 75 CE, reveals that Marcellus first held the post of centurion *primus pilus* of the Legio XI *Claudia pia fidelis*, along with other senior posts throughout the province of Dalmatia: prefect of *civitas* of the Maezaei and *civitas* of the Desititates, prefect of *cohors III Alpinorum* and *civitas* of the Melcumans, *duovir iure dicundo, quinquennalis, patron coloniae*. Miletić is of the view that before being stationed in the Humac camp under the Flavians, from 60 to 69 CE, the *cohors III Alpinorum* occupied the auxiliary camp close to the legionary camp in Burnum.¹⁹ Glavaš, however, suggests that it then occupied the vacant camp at Kadina Glavica, previously occupied by the Ala *Claudia Nova*.²⁰ In the 2nd century the cohort's permanent camp was located in Andetrium (Gornji Muć).²¹ There was a small detachment in Tilurium, where stamps and an epigraphic monument have been found showing that the *cohors III Alpinorum* was stationed there.²² In addition, the *cohors III Alpinorum equitata* also left evidence of its presence in Salona, where a detachment was probably stationed.²³

In his earlier works, Alföldy held that the cohorts of the province of Dalmatia left in the late 2nd century.²⁴ However, two new epigraphic monuments were subsequently discovered, one in Škrip on the island of Brač, and one in Šipovo on the Pliva, on the basis of which he suggested that the *cohors III Alpinorum equitata* was still in the province in the late 2nd and into the early 3rd century.²⁵ The monument found at Gromile in Šipovo, dedicated to Apollo, was erected by the dekurion of the *cohors III Alpinorum equitata* *M. Aurelius Verus*, and indirectly refers, with the formula *iterata statione*, to the existence of a military garrison.²⁶ Given the dekurion's gentilicium, the inscription cannot be dated earlier than the beginning of the 3rd century.²⁷ The *cohors III Alpinorum equitata* was subsequently transferred to Pannonia, to the *Quadrata* camp, where it was stationed until the end of the 3rd century, when it was split into two, one of which went to Arabia, while the

17 Bojanovski 1988, 356, 367.

18 *CIL* IX, 2564; Patsch 1898, 363.

19 Miletić 2010, 131–135.

20 Glavaš 2015, 42.

21 Alföldy 1987, 246; Zaninović 1996, 289.

22 Tončinić 2009, 1454; Tončinić, Tabak, Librenjak 2011, 364.

23 U Saloni je *cohors III Alpinorum equitata* ostavila devet natpisa i jednu diplomu. Neki od vojnika koji se spominju na njima su vjerovatno služili kod namjesnika provincije, a neki i u njegovoj tjelesnoj straži (Matijević 2009, 46).

24 Alföldy 1962, 264.

25 Alföldy 1987, 295.

26 Bojanovski 1988, 289; EDH 010864.

27 Alföldy 1987, 294, 295.

28 Lőrincz 2001, 28.

29 Eck-Pangerl 2007, 233–238.

16 Alföldy 1962, 263; 1987, 245.

17 Bojanovski 1988, 356, 367.

18 *CIL* IX, 2564; Patsch 1898, 363.

19 Miletić 2010, 131–135.

20 Glavaš 2015, 42.

21 Alföldy 1987, 246; Zaninović 1996, 289.

22 Tončinić 2009, 1454; Tončinić, Tabak, Librenjak 2011, 364.

23 There are nine surviving inscriptions and one diploma of the *cohors III Alpinorum equitata* in Salona. Some of the soldiers named on them probably served at governor of the province, and some as the governor's bodyguard (Matijević 2009, 46).

24 Alföldy 1962, 264.

25 Alföldy 1987, 295.

26 Bojanovski 1988, 289; EDH 010864.

27 Alföldy 1987, 294, 295.

Sl. 1. Spomenik
Prima, Zemaljski
muzej Bosne
i Hercegovine
(snimio: A. Marić)

Fig. 1. Funerary
monument of
Primus, National
Museum of Bosnia
and Herzegovina
(photo by: A. Marić)

U okolini današnjeg Ljubuškog pronađeno je ukupno sedam natpisa. Na njima se spominje šest vojnika, dva podoficira i jedan veteran ove kohorte. Spomenik sa lokaliteta Kutac na Humcu spominje više članova *cohors III Alpinorum equitata*.³⁰ Njegov natpis glasi: *Primus Titi / (filius) tubicendo(mo) / Caturix mil(es) / coh(ortis) III Alp(inorum) / an(norum) XLIX st(ip(endiorum) XXIII h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) L(ucius) optio / et*

other was deployed in Siscia.²⁸ It was probably replaced in the Humac camp by the *cohors I Belgarum equitata*. According to a newly-discovered military diploma, this cohort had already been stationed in the province of Dalmatia in the late 1st century, during Nerva's reign.²⁹

Seven inscriptions have been found around present-day Ljubuški, which mention six soldiers, two non-commissioned officers and one veteran of this cohort. The monument from Kutac in Humac

³⁰ CIL III, 6366=8491; Patsch 1892, 169; 1907, 73; 1914, 163, sl. 24; 1996, 75; Alföldy 1962, 291, br. 20/5; Dodig 2007, 17–18; EDH 058363.

²⁸ Lőrincz 2001, 28.

²⁹ Eck-Pangerl 2007, 233–238.

Tullius ve/ter(anus) h(eredes) p(osuerunt).³¹ Podignut je u čast Prima, sina Titovog. Primus je bio vojni trubač (*tubicen*) u *cohors III Alpinorum equitata*. Zadatak trubača je bio da vojnicima prenosi oficirske zapovijedi, odnosno daje signal za napad i povlačenje.³² Primus je bio porijeklom od Katuriga, keltskog naroda smještenog u kotijskim Alpama, koji je, kao i ostali keltski narodi iz regije, nakon rimskog osvajanja postao regrutna baza za ovu augzilijarnu jedinicu.

Komemoratori spomenika u statusu formalnih nasljednika (*heredes*) bili su podoficir Lucius i veteran Tullius. Naime, većini rimskih vojnika, posebno u prvom stoljeću, nadgrobne spomenike su podizali kolege - vojnici sa kojima su dugo vremena dijelili barake i, u manjem broju, oficiri.³³ Lucius je, u vojnom smislu, imao najviši status od svih imena koja se spominju na natpisu. Obavljao je dužnost podoficira (*optio*) u okviru *cohors III Alpinorum equitata*.³⁴ Po rangu je bio odmah iza centuriona i signifera u lancu zapovijedanja u okviru centurije.

Veći dio nadgrobničkih spomenika na kojima se spominje *cohors III Alpinorum equitata* predstavlja komemoraciju pripadnicima ove jedinice koji nisu spadali u oficirski kadar. Od njih posebno treba istaknuti spomenik Tiberija Klaudija Ligomara, konjanika (*equus cohors III Alpinorum*), koji je umro u 57. godini života, nakon 30 godina službe.³⁵ Natpis na spomeniku glasi:

Ti(berius) Claudius Ligomarus/ Carstimari f(iilius)/ Claudia Salinis/ eq(ues) coh(ortis) III Alpinae/ ann(or)um LVII stipend(iorum) XXX/ h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) her(edes) p(osuerunt)/ Ti(berius) Claudius Silen(us)/ et Ti(berius) Claudius Abascan(tus)/ libertus.³⁶ Komemorirani je bio porijeklom iz *Salinae*, mjesta u primorskim Alpama koje je municipalni status steklo za vrijeme Nerona.³⁷ Stela je prvobitno bila fragmentirana, iz dva dijela koji su se nalazili na različitim lokacijama, u arheološkoj zbirci na Humcu i Zemaljskom muzeju BiH u Sarajevu. V. Atanacković – Salčić je izvršila rekonstrukciju čitave stele i povezala njene fragmente koji su se savršeno uklopili prema načinu obrade, stilu pisanja, sadržaju natpisa, istovjetnim dimenzijama i kvaliteti kamena.³⁸ T. Claudius Ligomarus je građansko pravo mogao dobiti već u doba Klaudijeve vladavine,³⁹ što za Glavaša predstavlja jaku indiciju da je *cohors III Alpinorum equitata* u provinciju Dalmaciju stigla u vrijeme ovog princepsa, a da je u logor na Humcu raspoređena za vrijeme flavijevaca.⁴⁰ Alföldy smatra da je Ligomarus regrutiran za vrijeme Nerona, a da se njegov

names several members of the *cohors III Alpinorum equitata*.³⁰ The inscription reads: *Primus Titi / f(iilius) tubicen do(mo) / Caturix mil(es) / coh(ortis) III Alp(inorum) / an(norum) XLIX st/ ip(endiorum) XXIII h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) L(ucius) optio / et Tullius ve/ter(anus) h(eredes) p(osuerunt)*.³¹ It was erected in honour of Primus, son of Titus, a military trumpeter (*tubicen*) in the *cohors III Alpinorum equitata*. The trumpeter's role was to convey officers' orders to the troops, to give the signal to advance or to retreat.³² Primus was of Celtic origin, from the Caturiges, a tribe from the Cottian Alps which, like other Celtic tribes in the region, became the recruitment base for this auxiliary cohort.

The commemorators of the monument, with the status of formal heirs (*heredes*), were the non-commissioned officer Lucius and the veteran Tullius. The funerary monument of most Roman soldiers, particularly in the 1st century, were erected by their fellow soldiers with whom they had shared the same barracks for many years; less commonly, officers would perform this task.³³ Lucius held the highest military rank of all those named in the inscription, serving as *optio* in the *cohors III Alpinorum equitata*,³⁴ immediately below the centurion and signifer in the chain of command of the century.

Most of the funerary monuments which refer to the *cohors III Alpinorum equitata* were erected in memory of members of the cohort not of officer rank. Of particular note is the monument of Tiberius Claudius Ligomarus, a cavalryman (*equus*) of the *cohors III Alpinorum*, who died at the age of 57, after serving for thirty years.³⁵ The inscription reads: *Ti(berius) Claudius Ligomarus/ Carstimari f(iilius)/ Claudia Salinis/ eq(ues) coh(ortis) III Alpinae/ ann(or)um LVII stipend(iorum) XXX/ h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) her(edes) p(osuerunt)/ Ti(berius) Claudius Silen(us)/ et Ti(berius) Claudius Abascan(tus)/ libertus*.³⁶ The deceased was originally from *Salinae*, in the *Alpes Maritimae*, which became a municipium during Nero's reign.³⁷ The stele was originally broken into two pieces, held in different places, one in the archaeological collection at Humac and the other in the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. V. Atanacković-Salčić reconstructed the stele, bringing together the separate pieces, which were a perfect fit in terms of workmanship, style of lettering, the content of the funerary inscription, size, and quality of the stone.³⁸ T. Claudius Ligomarus could have become a citizen during Claudius's reign,³⁹ which to Glavaš is a strong indication that the *cohors III Alpin-*

31 CIL III, 6366=8491.

32 Domic Kunić, Radman-Livaja 2009, 84.

33 Više o komemoraciji rimskog vojnika vidjeti kod: Hope 2003, 79–97.

34 Njegov *cognomen* je bio veoma raširen u zapadnim rimskim provincijama (Dodig 2007, 77).

35 CIL III, 14632; Patsch 1907, 72, sl. 36; 1914, 163, sl. 25; 1996, 74, sl. 36; 1997, 45; Alföldy 1962, 291, br. 18/5; Atanacković-Salčić 1981, 270–271, sl. 12; Škegro 1997, 87, br. 8; Dodig 2007, 21; EDH 056522.

36 Dodig 2007, 21.

37 Alföldy 1966, 48.

38 Atanacković - Salčić 1981, 270–271.

39 Alföldy 1969, 37; Birley 1986, 255.

40 Glavaš 2015, 42.

30 CIL III, 6366=8491; Patsch 1892, 169; 1907, 73; 1914, 163, fig. 24; 1996, 75; Alföldy 1962, 291, no. 20/5; Dodig 2007, 17–18; EDH 058363.

31 CIL III, 6366=8491.

32 Domic Kunić, Radman-Livaja 2009, 84.

33 For more on the commemoration of the Roman soldiers see: Hope 2003, 79–97.

34 His *cognomen* was very common in the western Roman provinces (Dodig 2007, 77).

35 CIL III, 14632; Patsch 1907, 72, fig. 36; 1914, 163, fig. 25; 1996, 74, fig. 36; 1997, 45; Alföldy 1962, 291, no. 18/5; Atanacković-Salčić 1981, 270–271, fig. 12; Škegro 1997, 87, bno. 8; Dodig 2007, 21; EDH 056522.

36 Dodig 2007, 21.

37 Alföldy 1966, 48.

38 Atanacković-Salčić 1981, 270–271.

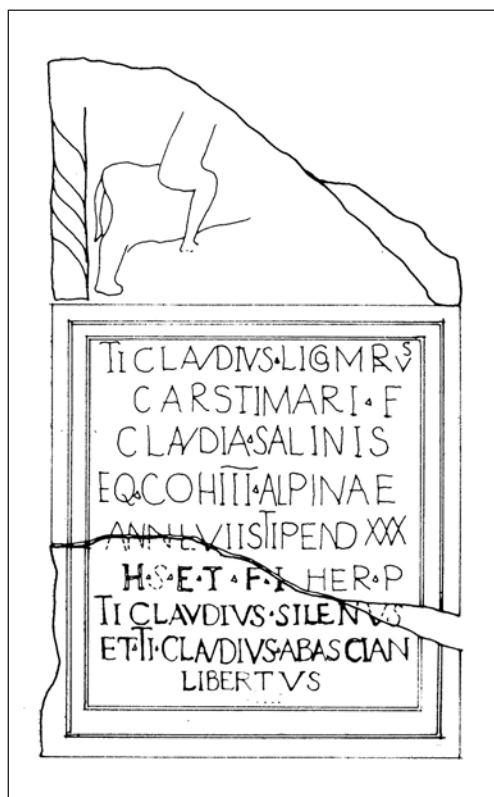
39 Alföldy 1969, 37; Birley 1986, 255.

Sl. 2. Rekonstrukcija spomenika
Tiberija Klaudija Ligomara
(Atanacković-Salčić 1981.)

Fig. 2. Reconstruction of the
funerary monument of Tiberius
Claudius Ligomarus (Atanacković-
Salčić 1981)

Sl. 3. Spomenik Betulona
Karonisa, Arheološka zbirka
Franjevačkog samostana na
Humcu (ubi-erat-lupa)

Fig. 3. Funerary monument of
Betulo Karonis, Archaeological
collection of the Franciscan
Monastery at Humac (ubi-erat-
lupa)

nadgrobni natpis, zbog duge službe, može datirati u flavijevsko razdoblje.⁴¹

Kao komemoratori se navode Tiberius Claudius Silenus i Tiberius Claudius Abascantus. Teško je sa natpisa iščitati društveni položaj T. Klaudija Silena, ali se može pretpostaviti da je također bio *eques*, dok se za Tiberija Klaudija Abaskanta jasno kaže da je *libertus* (oslobođenik). *Abascantus* je cognomen koji gotovo uvijek ide uz oslobođenike.⁴² Grčkog je porijekla i bio je veoma popularan, možda zbog apotropejskog značenja (štiti od uroka).⁴³ Najviše je bio zastupljen u Italiji i Hispaniji, dok je epigrafski potvrđen i u Galiji Narbonensis i Dalmaciji (u Naroni i Saloni).⁴⁴

Prema M. P. Speidelu, mnogi pripadnici augzili-jarnih jedinica rimske vojske, kako konjanici tako i pješadija, imali su robove koji su obavljali svakodnevne poslove kao što su kuhanje, čišćenje, dobavljanje vode, sijena i drva.⁴⁵ Vojnici su do robova dolazili na različite načine. Mogli su biti stečeni od porodica iz kojih su dolazili, plaćeni sa njihovim vojnim stipendijama, mogli su biti zarobljeni kao plijen u borbi ili naslijeđeni od kolega vojnika.⁴⁶ Postojala je praksa da sin prilikom odlaska u vojnu

orum equitata came to the province of Dalmatia during that ruler's time, and that it was redeployed to the Humac camp during the time of the Flavians.⁴⁰ Alföldy is of the view that Ligomarus was recruited in Nero's time, and that, given his long service, his inscription could date from the time of the Flavians.⁴¹

Tiberius Claudius Silenus and Tiberius Claudius Abascantus are named as commemorators. It is hard to determine the former's social status from the funerary inscription, but he was probably also an *eques*, while Tiberius Claudius Abascantus is clearly stated to be *libertus* (a freedman). *Abascantus* is a cognomen almost invariably associated with freedman.⁴² Of Greek origin, it was very popular, perhaps because of its apotropaic significance (having the power to avert evil influences).⁴³ It was most common in Italy and Hispania, and is also epigraphically confirmed in Gaulia Narbonensis and Dalmatia (in Naronia and Salona).⁴⁴

According to M. P. Speidel, many of those serving in the auxiliary Roman army, whether cavalry or infantry, had slaves to carry out day-to-day tasks such as cooking, cleaning, and fetching water, hay and wood.⁴⁵ They acquired slaves in a variety of ways. They

41 Alföldy 1962, 263.

42 Dodig 2007, 66.

43 Rudich 2006, 318; <http://arheohercegovina.com/2014/12/29/pecat-l-m-abaskanta-na-crijepu-iz-proboja/>.

44 Dodig 2007, 66.

45 Speidel 1989, 242.

46 Phang 2005, 207–208, bilj. 21.

40 Glavaš 2015, 42.

41 Alföldy 1962, 263.

42 Dodig 2007, 66.

43 Rudich 2006, 318; <http://arheohercegovina.com/2014/12/29/pecat-l-m-abaskanta-na-crijepu-iz-proboja/>.

44 Dodig 2007, 66.

45 Speidel 1989, 242.

službu povede sa sobom porodičnog roba, koji je ulazio u njegov *peculium castrense*, odnosno imovinu koju je posjedovao neovisno od oca familije. Robovi su dobijali slobodu (*libertas*) i status oslobođenika aktom manumisije, koja se najčešće provodila u formi testamenta nakon smrti gospodara.

Drugi poznati konjanik (*equus*) ove kohorte bio je Betulo Karonis.⁴⁷ Njegov nadgrobni spomenik pronađen je na lokalitetu Smokovice u Hardomilju. Dugo vremena se u epigrafskim zbirkama ime njegovog oca navodilo kao *Kar/nis*, ali nakon što je spomenik očišćen od naslaga sedre pojavila su se slova u prvom i petom redu, u imenu oca i godinama njegove službe. Radoslav Dodig je nakon toga objavio novo čitanje natpisa: *Betulo Karo/nis f(i)lius domo / Eguius mil(es) / coh(ortis) III Alp(inorum) / an(norum) XL stip(endiorum) XXII / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Valerius sig(nifer) / h(eres) p(osuit)*, koje se pojavilo u *L'Année épigraphique*, kao i digitalnim bazama podataka.⁴⁸ Betulo je bio regrutiran u Eguius (*domo Eguius*), oblasti u gornjoj Italiji. Mjesto regrutiranja, zajedno sa kohortom u kojoj je služio, upućuje na njegovo keltsko porijeklo.⁴⁹ Nadgrobni spomenik postavio mu je signifer Valerius, vjerovatno podoficir iz njegove kohorte koji je, u nedostatku bliže familije, bio proglašen za nasljednika (*heres*).

Na lokalitetu Smokovice u Hardomilju pronađen je i spomenik augzilizara sa nomenom Cenije, koji je također bio konjanik (*equus*) *cohors III Alpinorum equitata*. Natpis na nadgrobnom spomeniku je veoma oštećen, sastavljen iz više fragmenata, pa ga je teško do kraja protumačiti, posebno mjesto porijekla, koje je donekle moguće rekonstruirati, dok nema podataka o tome ko se pobrinuo za podizanje spomenika. Rekonstruirani natpis glasi:] *Caenio / Q(uinti) f(ilio) [e]q(uiti) coh(ortis) / [III] Alpinoru[m] / [d]omo [V]e[ll]au/[no] ann(orum) [---] / st[ip(endiorum)] XX[---] / [-----]*.⁵⁰ Vrlo je vjerovatno da je Cenije, sin Kvinta, bio porijeklom iz mjesta Velauno (*domo Velauno*). Prema Pliniju Starijem, između Primorskih Alpa (*Alpes Maritimae*) i Kotijskih Alpa (*Alpes Cottiae*) nalazila se *Caenia mons*. Južno od tog brijega nalazila su se alpska plemena Velauni, koja je pokorio August tokom svojih alpskih kampanja.⁵¹ Gentilicij *Caenius* je uglavnom rasprostranjen u Italiji, Galiji, Britaniji, Hispaniji, Reciji, Noriku i Panoniji.⁵² Dva brata Caeni evidentirana su u Sopijani, jedan vojnik u Donjoj Meziji, jedna ženska osoba u Saloni, te još dva u Dalmaciji i Panoniji.⁵³ Ovom spisku Gregl i Migotti su dodali Cenija, viteza iz Siscije, koji je u Panoniju možda stigao iz provincije Dalmacije. Naime, *cohors III Alpinorum equitata* je krajem 2. stoljeća prešla na područje Panonije, te se

could have come from their families, paid from their army pay, or could have been enslaved as booty or inherited from their soldier colleagues.⁴⁶ It was the practice for a son, on departing on military service, to take a family slave with him, who formed part of his *peculium castrense*, the property he owned independently of his family. Slaves gained their liberty (*libertas*) and freed status by an act of manumission, usually in the form of a testament following the death of their master.

Another known cavalryman (*equus*) of this cohort was Betulo Karonis.⁴⁷ His funerary monument was found at Smokovice in Hardomilje. His patronymic was long recorded in epigraphic collections as *Kar/nis*, but after deposits of tufa had been removed from the funerary monument, letters in the first and fifth lines were revealed, giving his father's name and the years he served. Radoslav Dodig then published a new reading of the inscription: *Betulo Karo/nis f(i)lius domo / Eguius mil(es) / coh(ortis) III Alp(inorum) / an(norum) XL stip(endiorum) XXII / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Valerius sig(nifer) / h(eres) p(osuit)*, which appeared in *L'Année épigraphique*, as well as in digital databases.⁴⁸ Betulo was recruited in Eguius (*domo Eguius*), a district in upper Italy. Both, the place where he was recruited and the cohort in which he served, suggest that he was of Celtic origin.⁴⁹ His funerary monument was erected by signifer Valerius, probably a non-commissioned officer from his cohort who, in the absence of a close relative, was declared to be his heir (*heres*).

Also found at Smokovice in Hardomilje is the funerary monument of an auxiliary named Caenio, another cavalryman (*equus*) of the *cohors III Alpinorum equitata*. The inscription is broken into several fragments, making it hard to interpret; his place of origin can be partly reconstructed, but nothing survives to reveal who erected the funerary monument. The reconstructed inscription reads:] *Caenio / Q(uinti) f(ilio) [e]q(uiti) coh(ortis) / [III] Alpinoru[m] / [d]omo [V]e[ll]au/[no] ann(orum) [---] / st[ip(endiorum)] XX[---] / [-----]*.⁵⁰ Caenio, son of Quintus, was probably from Velauno (*domo Velauno*). According to Pliny the Elder, *Caenia mons* was located between the *Alpes Maritimae* and the Cottian Alps, (*Alpes Cottiae*); to the south of this hill was the alpine tribe of Velauni, who were subjected by August during his alpine campaigns.⁵¹ The gentilicium *Caenius* was found mainly in Italy, Gaul, Britannia, Hispania, Rhaetium, Noricum and Pannonia.⁵² Two Caeni brothers are recorded in Sopianus, one soldier in Lower Moesia, one woman in Salona, and another two persons in Dalmatia and Pannonia.⁵³ Gregl and Migotti add to this list Caenius, an *equus* from Siscia, who perhaps came to Pannonia from the prov-

47 ILluc I, 115; AE 1950, 109; Betz 1946, 67, br. 1; Alföldy 1962, 291, br. 19/5; Atanacković-Salčić 1981, 262–263, sl. 1; Paškvalin 1985, 124, sl. 3; Dodig 2007, 22; 2009, 315–320; AE 2009; EDH 021799.

48 Dodig 2009, 315–320.

49 Alföldy 1969, 165.

50 ILluc III, 1922.

51 Patsch 1997, 45.

52 Alföldy 1969, 68.

53 Gregl, Migotti 1999–2000, 140.

46 Phang 2005, 207–208, fn. 21.

47 ILluc I, 115; AE 1950, 109; Betz 1946, 67, br. 1; Alföldy 1962, 291, br. 19/5; Atanacković-Salčić 1981, 262–263, fig. 1; Paškvalin 1985, 124, fig. 3; Dodig 2007, 22; 2009, 315–320; AE 2009; EDH 021799.

48 Dodig 2009, 315–320.

49 Alföldy 1969, 165.

50 ILluc III, 1922.

51 Patsch 1997, 45.

52 Alföldy 1969, 68.

53 Gregl, Migotti 1999–2000, 140.

Sl. 4. Spomenik Vanaius Venionisa, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine (foto: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine)

Fig. 4. Funerary monument of Vanaius Venionis, National Museum of Bosnia and Herzegovina (photo: National Museum of Bosnia and Herzegovina)

navodi u Sisciji, gdje joj se nalazio tribunat, kao i u mnogim gradovima širom provincije.⁵⁴

Vanaius Venionis, još jedan konjanik koji se spominje na nadgrobnom natpisu iz Hardomilja, kao i ostali pripadnici treće Alpske kohorte, bio je keltskog porijekla (*domo Bodiontius*).⁵⁵ Bodiontici su bili alpski narod koji se pojavljuje na trijumfalnom Augustovom spomeniku (*Tropaeum Alpium*) u mjestu La Turbie, kojim se obilježava njegova pobjeda nad alpskim narodima. Natpis na spomeniku glasi: *Vanaius Venio[nis] f(ilius)/ domo Bodion[t(ius) e]q(ues) coh(ortis) / III Alp(inorum) an(norum) LIII [st] ip(endiorum) XXV/ h(ic) s(itus) e(st) Valeria et/ Marcella p(osuerunt)*.⁵⁶ Ovaj nadgrobni spomenik je specifičan u odnosu na ostale jer su ga podigle dvije žene, Valeria i Marcella. Valeria je ime koje je bilo rašireno širom Rimskog carstva, najviše u gornjoj Italiji, Galiji, Dakiji, Panoniji.⁵⁷ Marcella je također široko rasprostranjeno žensko ime, keltskog porijekla.⁵⁸ Vojnik *cohors III Alpinorum equitata* sa istim domicilijem evidentiran je u Kapitulu kod Knina, gdje su pronađeni i spomenici legionara XI legije

ince of Dalmatia. As we have seen, in the late 2nd century the *cohors III Alpinorum equitata* was transferred to Pannonia, and is recorded in Siscia, where its tribunate was located, as well as in numerous towns throughout the province.⁵⁴

Vanaius Venionis, another cavalryman named in the funerary inscription from Hardomilje, like other members of the *cohors III Alpinorum*, was of Celtic origin (*domo Bodiontius*).⁵⁵ The Bodiontici were an alpine tribe who feature on Augustus's *Tropaeum Alpium*, located at La Turbie, built to celebrate his victory over the alpine tribes. The inscription reads: *Vanaius Venio[nis] f(ilius)/ domo Bodion[t(ius) e]q(ues) coh(ortis) / III Alp(inorum) an(norum) LIII [st] ip(endiorum) XXV/ h(ic) s(itus) e(st) Valeria et/ Marcella p(osuerunt)*.⁵⁶ This funerary monument differs from the others in that it was erected by two women, Valeria and Marcella. The name Valeria was widespread throughout the Roman empire, particularly in upper Italy, Gaul, Dacia and Pannonia.⁵⁷ Marcella was also a common woman's name, of Celtic origin.⁵⁸ A soldier of the *cohors III Alpinorum equitata* with

54 Gregl, Migotti 1999-2000, 141.

55 CIL III 8495; Patsch 1892, 168; 1907, 61; 1996, 64; 1997, 45; Alföldy 1962, 291, br. 21/5; Dodig 2007, 18–19; Paškvalin 2012, 36; EDH 056460.

56 Dodig 2007, 18–19

57 Alföldy 1969, 321.

58 Alföldy 1969, 237.

54 Gregl, Migotti 1999-2000, 141.

55 CIL III 8495; Patsch 1892, 168; 1907, 61; 1996, 64; 1997, 45; Alföldy 1962, 291, no. 21/5; Dodig 2007, 18–19; Paškvalin 2012, 36; EDH 056460.

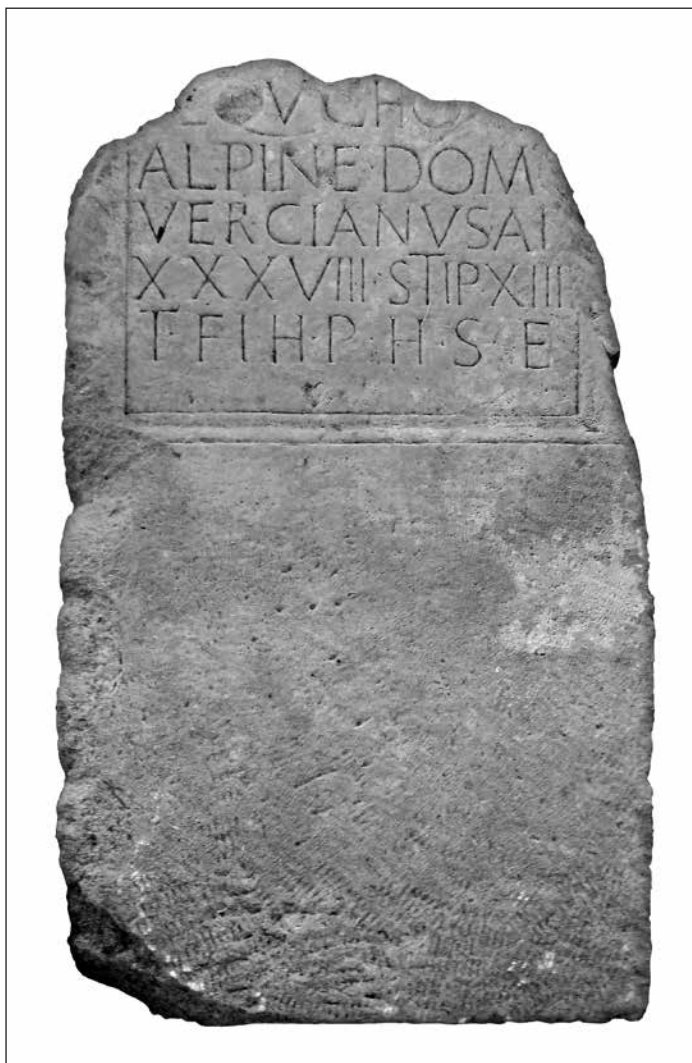
56 Dodig 2007, 18–19

57 Alföldy 1969, 321.

58 Alföldy 1969, 237.

Sl. 5. Spomenik konjanika *cohors III Alpinorum* porijeklom Vercijana, Arheološka zbirka Franjevačkog samostana na Humcu (snimio: A. Marić)

Fig. 5. Funerary monument of a cavalryman of the *cohors III Alpinorum* from the Verciani, Archaeological Collection of the Franciscan Museum in Humac (photo by: A. Marić)

Claudia Pia fidelis.⁵⁹ Vjerovatno je bio dio izvornog kontingenta kohorte kada su regrutirani zapadni Kelti, pa se, prema mišljenju Zaninovića, natpis datira u prvu polovinu 1. stoljeća.⁶⁰ Nalaz spomenika pripadnika *cohors III Alpinorum* na ovom lokalitetu znači da su augzilijari iz ove jedinice u utvrdi u Kapitul, koja je pripadala burnumskom vojnom području, u određenom trenutku zamijenili legionare XI legije nakon njihovog odlaska iz provincije Dalmacije 69. godine.⁶¹

Otkrivena su još dva nadgrobna natpisa pripadnika *cohors III Alpinorum equitata* koji su služili u augzilijarnom logoru na Gračinama, ali nažalost niti na jednom od njih ne navodi se ime vojnika kojem su podignuti, kao ni imena komemoratora. Na jednom se navodi da je podignut za konjanika ove kohorte porijeklom od panonsko-keltskih Vercijana (*domo Vercianus*): -----] / *equ(es) c(o)ho(rtis) I[III]* /

59 CIL III, 9907 = 14321.

60 Zaninović 1996, 241.

61 Glavaš 2015, 41.

the same domicilium was recorded in Kapitul near Knin, where monuments of legionaries of the Legio XI Claudia Pia fidelis.⁵⁹ This was probably part of the original contingent of cohorts when the western Celts were first recruited, and, in Zaninović's opinion, the inscription dates from the first half of the 1st century.⁶⁰ The discovery of the funerary monument of a member of the *cohors III Alpinorum* at this site indicates that auxiliaries of this cohort in the fort at Kapitul, which belonged to the Burnum military area, at some point replaced legionaries of the Legio XI after they left the province of Dalmatia in 69 CE.⁶¹

Another two funerary inscriptions to members of the *cohors III Alpinorum equitata* who served in the auxiliary camp at Gračine have been found, but unfortunately neither of them gives the name of the soldier they commemorate, nor that of the

59 CIL III, 9907 = 14321.

60 Zaninović 1996, 241.

61 Glavaš 2015, 41.

*Alpin(a)e domo / Vercianus an(norum) / XXXVIII stip(endiorum) XIII / t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(eredes) p(osuerunt) h(ic) s(itus) e(st).*⁶² Na drugom ne piše da li je umrli bio običan vojnik ili oficir, nego se samo navodi da je služio 31 godinu. Restitucija fragmentiranog natpisa glasi: -----] / XXXI [domo El]/ ococi [h(ic) s(itus) e(st)] / i(ussit) t(estamento) f(ieri) [---] / her[es p(osuit)].⁶³ Na dva fragmenta spomenika može se iščitati dio imena Elycoci, naroda smještenog u istočnom dijelu Galije Narbonensis, koji se, od historijskih izvora, spominje samo kod Ptolomeja.

Većina pripadnika *cohors III Alpinorum equitata* čiji su nadgrobni spomenici dosad otkriveni u dolini Trebižata porijeklom su iz dijela zapadnih Alpa koji je bio naseljen keltskim stanovništvom. Naučnici različito tumače činjenicu da je većina augzilijarnih trupa bila iz zapadnih provincija Rimske države. Cheesman ovu činjenicu tumači time da je dominacija španskih i galskih kohorti u tom razdoblju jasna naznaka Augustove odlučnosti da temelji Carstva budu u njegovom zapadnom dijelu.⁶⁴ Samo su strijelci u tom periodu, u manjem broju, bili porijeklom sa Istoka, koji je još uvijek posmatran kao opasan i ne-rimski. Još jedan od razloga zašto su u augzilijarne jedinice uzimani uglavnom Kelti i Hispanci jeste da su spadali među najbolje jahače. S obzirom na navedeno, bilo je sasvim logično da oni čine najveći broj konjaničkih kohorti.⁶⁵ Rimljanima su galske jahačke sposobnosti bile poznate već iz doba Hanibalovih napada na Italiju, kada mu se veliki broj galskih naroda pridružio u borbama protiv Rimljana.⁶⁶ Koliko je njihova vještina jahanja konja i rukovanja oružjem bila cijjenjena, najbolje pokazuje veliki broj konjaničkih kohorti koji je regrutiran iz njihovih redova u doba ranog principata, kada su se formirale augzilijarne konjaničke kohorte. Evidentan je samo jedan pripadnik ove kohorte iz logora na Humcu koji nije bio porijeklom iz alpskih oblasti naseljenih Keltima. Radi se o augzilijaru nepoznatog imena, porijeklom od panonsko-keltskog naroda Vercijana (*domo Vercianus*). On je u ovu vojnu formaciju vjerovatno regrutiran iz Panonije jer je među Keltima u Alpama nedostajalo regruta, pa su kohorte popunjavane iz drugih provincija Carstva.⁶⁷

Ranije smo predstavili suprostavljena mišljenja naučnika o dolasku treće Alpske kohorte na istočnojadransku obalu, kao i u logor na Humcu. Međutim, na osnovu određenih epigrafskih elemenata, moguće je iznijeti i druge pretpostavke vezane za ovu problematiku. Naime, na četiri epigrafska spomenika podignuta od strane pripadnika ove kohorte, navodi se epigrafska formula *t.f.i. (testamento fieri iussit)*.

commemorator. One states that it was erected for a cavalryman of this cohort from the Pannonian Celtic Verciani (*domo Vercianus*) : -----] / *equ(es) c(o)ho(rtis) I[III] / Alpin(a)e domo / Vercianus an(norum) / XXXVIII stip(endiorum) XIII / t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(eredes) p(osuerunt) h(ic) s(itus) e(st).*⁶² The other does not record whether the deceased was a common soldier or an officer, but merely states that he served for 31 years. The restored fragment of the inscription reads: -----] / XXXI [domo El]/ ococi [h(ic) s(itus) e(st)] / i(ussit) t(estamento) f(ieri) [---] / her[es p(osuit)].⁶³ Part of the name Elycoci may be made out on two fragments of the funerary monument, the Elycoci being a tribe from the eastern part of Gallia Narbonensis, mentioned in historical sources only by Ptolemy.

Most of the members of the *cohors III Alpinorum equitata* whose funerary monuments have been found today in the Trebižat valley originated from the part of the western Alps inhabited by Celts. Scholars propose differing interpretations of the fact that most auxiliary troops were from the western provinces of the Roman Empire. Cheesman is of the view that the dominance of Spanish and Gallic cohorts at that time clearly derives from Augustus's determination to locate the very foundations of the Empire in the West.⁶⁴ In that period only archers, who were few in number, were from the East, a region that was still regarded as threatening and un-Roman. Another reason for the predominance of Celts and Hispanics among auxiliary troops was that they were among the best horsemen, and it was therefore entirely logical that they should constitute the majority of cavalry cohorts.⁶⁵ The equestrian skills of the Gauls were well known to the Romans since the time of Hannibal's attack on Italy, when many Gallic tribes joined him to fight against the Romans.⁶⁶ It is clear from the number of cavalry cohorts recruited from among their ranks during the early Principate, when the auxiliary cavalry cohorts were formed, that their horsemanship and skill with weapons were held in high regard. The only recorded member of this cohort from the Humac camp, who did not originate from the alpine regions inhabited by Celts, was the auxiliary of unknown name from the Pannonian Celtic tribe of the Verciani. He was probably recruited from Pannonia into this cohort as a result of a shortage of Celtic recruits in the western Alps, requiring the cohorts to be brought up to strength by recruits from other provinces of the Empire.⁶⁷

We have already set out the differing views of scholars concerning the arrival of the *cohors III Alpinorum* in the eastern Adriatic region, and the Humac camp. However, certain epi-

62 ILlug I, 116; Alföldy 1962, 291, br. 23/5; Holder 1980, 297; Atanacković-Salčić, 1981, 264–265, sl. 3; Bojanovski 1988, 386; Domić Kunić 1989, 91; Škegro 1997, 87, br. 9; Dodig 2007, 22; EDH 021802.

63 ILlug III, 1923; Patsch 1997, 46, sl. 34; Alföldy 1962, 291, br. 22/5; Holder 1980, 297; Bojanovski 1988, 386; Dodig 2007, 25; EDH 034243.

64 Cheesman 1914, 65.

65 Tri galske provincije osiguravale su 44,5 posto ljudstva za augzilijarnu konjicu za vrijeme flavijevaca. Procjenjuje se da je u doba Augusta od ukupnog broja vojnika na konjicu otpadalo oko 30 hiljada, a u 2. stoljeću 65 hiljada (Fields 2006, 6).

66 Ureche 2009, 331.

67 Holder 1980, 122.

62 ILlug I, 116; Alföldy 1962, 291, no. 23/5; Holder 1980, 297; Atanacković-Salčić, 1981, 264–265, fig. 3; Bojanovski 1988, 386; Domić Kunić 1989, 91; Škegro 1997, 87, no. 9; Dodig 2007, 22; EDH 021802.

63 ILlug III, 1923; Patsch 1997, 46, fig. 34; Alföldy 1962, 291, no. 22/5; Holder 1980, 297; Bojanovski 1988, 386; Dodig 2007, 25; EDH 034243.

64 Cheesman 1914, 65.

65 Three Gallic provinces provided 44.5% of the manpower for the auxiliary cavalry under the Flavians. Estimates are that in Augustus' time, cavalrymen accounted for about 30,000 of the total number of soldiers, while in the 2nd century they numbered 65,000 (Fields 2006, 6).

66 Ureche 2009, 331.

67 Holder 1980, 122.

Alföldy kaže da je ova formula karakteristična za razdoblje ranog principata.⁶⁸ Holder je, sa druge strane, nešto konkretniji i tvrdi da je formula *t.f.i.* korištena u predkludijevskom periodu. Na osnovu toga pretpostavio je da su Betulo Karonis, kao i augzilijari porijeklom iz naroda Elycoci i Vercijani, čija se imena nisu sačuvala, regrutirani za vrijeme Tiberija. Prema Holderu, Tiberius Claudius Ligomarus je najvjerovatnije regrutiran za vrijeme Tiberija ili Kaligule.⁶⁹ Alföldy, pak, njegov nadgrobnni natpis datira u epohu flavijevca.⁷⁰ Treba istaknuti da se brojni epigrafski spomenici pronađeni širom provincije sa formulom *testamento fieri iussit* datiraju u 2. stoljeće, čime se Holderova teza potvrđuje kao netačna.⁷¹

U drugoj polovini 1. stoljeća u rimske augzilijarne trupe počeli su se postepeno regrutirati mladići iz lokalnih sredina u kojima su bile stacionirane te jedinice.⁷² Na taj način se počeo mijenjati i etnički sastav vojnih jedinica, pa je kasnije na porijeklo određenih kohorti podsjećalo samo ime, koje su dobijale prema mjestima i regijama odakle su prvobitno regrutirane. Iako na Humcu nisu otkriveni spomenici sa imenima domaćih augzilijara, oni su ipak služili u *cohors III Alpinorum equitata*. Venetus Diti, porijeklom Daors, nakon završetka vojne službe u trećoj Alpskoj kohorti, sa ženom Madenom i sinom Gajem, došao je u Salonu, glavni grad provincije Dalmacije.⁷³ On je vjerovatno u doba Nerona regrutiran u ovu kohortu, koja je tada bila stalno stacionirana u blizini njegovog zavičaja, pa je nakon otpusta i dobijanja rimskog građanskog prava odlučio da sa porodicom život nastavi u većem urbanom centru.⁷⁴ Sa prostora današnje Hercegovine u ovoj kohorti još su služili *Sep. [Epica]dus Pir(ami)* i *Plares Annaei*, koji su također vjerovatno bili daorskog porijekla.⁷⁵ Vremenom su se augzilijari porijeklom iz provincije Dalmacije pokazali kao odlični vojnici, o čemu svjedoči satiričar Juvenal, koji je neko vrijeme bio na dužnosti zapovjednika jedne delmatske kohorte. On u svom djelu *Satire* kritikuje mlade Rimljane koji nisu htjeli da napuste lagodan život u Rimu da bi služili u vojsci, dok sa druge strane hvali vojne kvalitete Hispanaca, Kelta i Ilira.⁷⁶

graphic features allow for other conjectures. Four epigraphic monuments erected by members of this cohort use the epigraphic formula *t.f.i.* (*testamento fieri iussit*). Alföldy states that this formula is typical of the early Principate.⁶⁸ Holder, on the other hand, is rather more specific, asserting that the formula *t.f.i.* was used in the pre-Claudian period, and proposing on that basis that Betulo Karonis, like the auxiliaries from the Elycoci and Verciani whose names have not been preserved, were recruited in Tiberius' time. According to Holder, Tiberius Claudius Ligomarus was probably recruited in the time of Tiberius or Caligula.⁶⁹ Alföldy, though, dates his funerary inscription to the Flavian period.⁷⁰ It should be noted that many epigraphic monuments found throughout the province with the formula *testamento fieri iussit* date from the 2nd century, which proves that Holder's hypothesis is incorrect.⁷¹

In the latter half of the 1st century, young men from the area where the auxiliaries were stationed began to be recruited into the Roman auxiliary troops,⁷² altering the ethnic composition of the troops to the extent that, in later years, only the name of certain cohorts, derived from the places where they had originally been recruited, remained as a reminder of their origins. Though no monuments have been found in Humac bearing the names of local auxiliaries, they did serve in the *cohors III Alpinorum equitata*. On completing his military service in the cohort, Venetus Diti, who was of the Daorsi tribe, came with his wife Madena and son Gaius to Salona, the capital of the province of Dalmatia.⁷³ He was probably recruited into the cohort in Nero's day, when the cohort was stationed close to his homeland, and decided, after completing his service and acquiring citizenship, to spend the rest of his days with his family in a sizeable urban centre.⁷⁴ Others from present-day Herzegovina who served in this cohort were *Sep. [Epica]dus Pir(ami)* and *Plares Annaei*, also probably from the Daorsi.⁷⁵ Over time, auxiliaries from the province of Dalmatia proved to be excellent soldiers, as related by the satirist Juvenal, who for a time commanded a Delmatae cohort. In his *Satires* he criticizes young Romans who were reluctant to give up their easy life in Roman to serve in the army, and praises the military skills of the Hispanics, Celts and Illyrians.⁷⁶

68 Alföldy 1969, 28.

69 Holder 1980, 153, 297–298.

70 Alföldy 1962, 263.

71 Dva nadgrobnna spomenika pripadnika Prve kohorte Belgâ pronađena na lokalitetu Smokovice u Hardomilju sadrže ovu formulu (ILluc III, 1925; ILluc III, 1927). Ova kohorta smještena je na područje današnjeg Ljubuškog krajem 1. stoljeća, te je ovdje boravila duži vremenski period, čitavo 2. i jedan dio 3. stoljeća. Opširnije o boravku, spomenicima i augzilijarima *cohors I Belgarum equitata* u Ljubuškom kraju vidjeti: Marić 2016, 105–118.

72 Više o tzv. lokalnom regrutovanju u rimske augzilijarne trupe vidjeti: Haynes 2013, 123–129.

73 CIL XVI, 38

74 Wilkes 1969, 145; Domic Kunić 1989, 94.

75 Bojanovski 1988, 95; EDH 034093.

76 *Horrida vitanda est Hispania, Gallicus axis, / Illyricumque latus (...)* (Juvenal *Satire*, 8.114-5).

68 Alföldy 1969, 28.

69 Holder 1980, 153, 297–298.

70 Alföldy 1962, 263.

71 Two tombstones of members of the *cohors I Belgarum* found at Smokovice in Hardomilje bear this formula (ILluc III, 1925; ILluc III, 1927). This cohort was stationed in the area of present-day Ljubuški in the late 1st century, remaining there for a considerable time, throughout the 2nd and into part of the 3rd century. For more on the presence, monuments and auxiliaries of the *cohors I Belgarum equitata* in the Ljubuški area see: Marić 2016, 105–118.

72 For more on local recruitment into Roman auxiliary troops see: Haynes 2013, 123–129.

73 CIL XVI, 38

74 Wilkes 1969, 145; Domic Kunić 1989, 94.

75 Bojanovski 1988, 95; EDH 034093.

76 *Horrida vitanda est Hispania, Gallicus axis, / Illyricumque latus (...)* (Juvenal *Satires*, 8.114-5).

ZAKLJUČAK

Augzilijarni logor na Humcu dugo vremena je prisutan u literaturi kao nepobitna naučna činjenica. Ipak, arheološka istraživanja koja su vršena na lokalitetu Gračine obuhvatila su samo dio logorskog kompleksa i nisu nikad provedena do kraja. Zbog toga se u nauci pojavilo više teorija, koje su još uvijek aktuelne, o pravoj svrsi iskopanih objekata. Iz tog razloga, pri proučavanju aktivnih vojnika, odnosno augzilijara koji su služili u logoru na Humcu najpouzdaniju vrstu izvorne građe predstavljaju epigrafski spomenici. Među augzilijarnim kohortama koje su ostavile najviše epigrafskih tragova u dolini Trebižata spada *cohors III Alpinorum equitata*. Na osnovu prosopografsko – onomastičke analize natpisa zaključeno je da većina vojnika ima keltsko porijeklo, odnosno da spadaju u prve generacije augzilijara koje su regrutirane u ovu kohortu iz zapadnih alpskih oblasti (*Tres Alpes*). Od drugih identitetskih odrednica na epigrafskim spomenicima ove kohorte najčešće se javlja domicil, koji je inače karakterističan za spomenike iz ranog principata. Praktično, na svakom nadgrobnom spomeniku pripadnika *cohors III Alpinorum equitata* koji je pronađen u Ljubuškom kraju nailazimo na imena mjesta (*Salinae*), ili naroda (*Caturix*, *Bodiontius*, *Vercianus*, itd.) iz kojih su komemorirani vodili porijeklo. Od druge polovine 1. stoljeća novi vojnici su regrutirani iz lokalnih područja u kojima je kohorta boravila, pri čemu izuzetak vjerovatno nije bio ni prostor donje Hercegovine u širem smislu. Najbolji primjer lokalnog regrutiranja u ovu kohortu predstavlja Venetus Diti, porijeklom Daors, koji se spominje kao recipijent vojne diplome iz 93. godine, pronađene u Saloni.

Postoji veliki broj teorija o vremenu stacioniranja ove jedinice u logor na Humcu. Kreću se u rasponu od doba Velikog ilirskog ustanka, pa sve do vladavine dinastije flavijevaca. Međutim, ne postoje naučni argumenti, bilo koje provenijencije, pomoću kojih je moguće donijeti konačan zaključak kad je u pitanju dolazak i smještaj jedinice u kohortalnom logoru na Humcu. Jedina mogućnost za rješenje ovog naučnog problema su eventualno nova otkrića epigrafskih spomenika podignutih od strane augzilijara ove kohorte. Odlazak kohorte najvjerovatnije pada u kraj 1. stoljeća kada stalnu posadu na Humcu, po svemu sudeći, preuzimaju pripadnici *cohors I Belgarum equitata*.

CONCLUSION

The auxiliary camp at Humac has featured for many years as an undoubted fact in scholarly works. Even so, the archaeological excavations conducted at Gračine covered only part of the camp, and were never completed. As a result, several theories as to the true use of the structures uncovered have been proposed, and are still unresolved. For this reason, epigraphic monuments are the most reliable primary source for the study of auxiliaries on active service in the Humac camp. The *cohors III Alpinorum equitata* is among the auxiliary cohorts in the Trebižat valley of which the most such evidence survives. Prosopographic and onomastic analysis of the funerary inscriptions has revealed that most of the soldiers were of Celtic origin, belonging to the early generations of auxiliaries recruited into the cohort from the western alpine regions (*Tres Alpes*). The next most common determinant of identity on the epigraphic monuments of this cohort is the domicilium, which is a typical feature of monuments of the early Principate. Almost every funerary monument of a member of the *cohors III Alpinorum equitata* found in the Ljubuški area bears the name of the place (*Salinae*) or tribe (*Caturix*, *Bodiontius*, *Vercianus*, etc.) of origin of the persons commemorated. From the latter half of the 1st century on, new recruits were drawn from the locality where the cohort was stationed, in which regard lower Herzegovina was probably no exception. The finest example of local recruitment into this cohort is that of Venetus Diti, of the Daorsi tribe, referred to as recipient of a military diploma in 93 CE, found in Salona.

There are numerous theories concerning the period when this cohort was stationed in the Humac camp, ranging from the time of the Great Illyrian Revolt through to the rule of the Flavian dynasty. However, there are no scholarly arguments, of whatever provenance, that allow for a final conclusion as to the arrival and occupation of this cohort in the Humac camp. The only way this question could be resolved would be the discovery of previously unknown epigraphic monuments raised by auxiliaries of this cohort. Its departure probably took place at the end of the 1st century, when, the evidence suggests, members of the *cohors I Belgarum equitata* took over as the permanent garrison at Humac.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Alföldy, G. 1962, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, *Acta Archaeologica*, 14, Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 259-296.
- Alföldy, G. 1966, Notes sur la relation entre le droit de cité et la nomenclature dans l'empire romain, *Latomus*, 25, Société d'Études Latines de Bruxelles, 37-57.
- Alföldy, G. 1969, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung: Neue Folge, Beiheft 4, Heidelberg.
- Alföldy, G. 1987, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985*, MAVORS Roman Army Researches III, Amsterdam, 239-297.
- Atanacković-Salčić, V. 1981, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, *Naše starine*, XIV-XV, Sarajevo, 257-281.
- Betz, A. 1938, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Rudolf M. Rohrer, Wien.
- Betz, A. 1946, Neues zu den Auxilien in der römischen Provinz Dalmatien, *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, 36, 67-78.
- Birley, E. 1986, Before Diplomas, and the Claudian Reform, in: W. Eck, H. Wolff (eds.), *Heer und Integrationspolitik: Die Römischen Militärdiplome als historische Quelle*, Koln-Bohlau, 249-57.
- Bojanovski, I. 1973, Problem ubicacije Bigeste, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n.s. A*, XXVII/XXVIII, Sarajevo, 303-311.
- Bojanovski, I. 1980, Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve, in: Ž. Rapanić (ed.), *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do rano srednjeg vijeka*, Znanstveni skup Metković 4-7. X 1977, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5, Split, 181-192.
- Bojanovski, I. 1980a, Arheološko istraživanje antičke arhitekture vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškoga (1977-1979), *Naučnoistraživački program III*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo.
- Bojanovski, I. 1981, Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor, *Arheološki pregled*, 22, Beograd, 63-66.
- Bojanovski, I. 1985, Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (*Pagus Scunasticus*), in: A. Zelenika (ed.), *100 godina muzeja na Humcu (1884-1984)*, Ljubuški, 65-94.
- Bojanovski, I. 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Cheesman, G. L. 1914, *The Auxilia of the Roman imperial Army*, Oxford.
- Davies, R. W. 1971, *Cohortes equitatae, Historia, Zeitschrift für Alte Geschichte*, 20, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 751-763.
- Dodig, R. 1985, De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae, in: A. Zelenika (ed.), *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, Ljubuški, 95-118.
- Dodig, R. 2007, *Ljubuški kraj u antičko doba*, Filozofski fakultet Zagreb, Rukopis magistarskog rada.
- Dodig, R. 2009, Nadgrobni spomenik Betulona Karonova iz Hardomilja kod Ljubuškog, *Histria antiqua*, 18/2, Pula, 315-320.
- Dodig, R. 2011, Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili..., *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, Radovi kolokvija rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 27, Zagreb, 327-343.
- Domić Kunić, A. 1989, Augzilijari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale), *Arheološki radovi i rasprave*, 11, Zagreb, 83-114.
- Domić Kunić, A., Radman-Livaja, I. 2009, Urna iz Danila u kontekstu društvene elite municipija Ridera, *Arheološki radovi i rasprave*, 16, Zagreb, 67-106.
- Fields, N. 2006, *Roman Auxiliary Cavalryman: AD 14-193*, Osprey Publishing.
- Eck, W., Pangerl A. 2007, Eine Konstitution für die Truppen der Provinz Dalmatien unter Nerva, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 163, Bonn, 233-238.
- Glavaš, I. 2015, *Vojno značenje cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji za principata*, Sveučilište u Zadru, Rukopis doktorske disertacije.
- Gregl, Z., Migotti B. 1999-2000, Nadgrobna stela iz Siska, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s, 32-33, Zagreb, 119-164.
- Gruen, E. 2006, *The Expansion of the Empire under Augustus*, in: A. K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott (eds.), *The Cambridge Ancient History 10*, Cambridge University Press, Cambridge, 148-198.
- Guerra, R. 2013, *Cohortes Alpinorum. Truppe ausiliarie nell'antica Roma. analisi storica e catalogo delle fonti epigrafiche, archeologiche e numismatiche*, Santo Stino di Livenza: Tipolitografia Rubino.
- Haynes, I. 2013, *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*, Oxford.
- Holder, P. A. 1980, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, British Archaeological Reports, International Series 70, Oxford.
- Hope, V. 2003, Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier, *World Archaeology*, Vol. 35, No. 1, The Social Commemoration of Warfare, Taylor & Francis, 79-97.
- Imamović, E. 1990, Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine, *Prilozi Instituta za istoriju*, 25/26, Sarajevo, 37-63.
- Lőrincz, B. 2001, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Wien.
- Marić, A. 2016, Prva kohorta Belgā i njeni pripadnici u Ljubuškom kraju, *Godišnjak 45*, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 105-118.
- Matijević, I. 2009, *Cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum* i neki njezini pripadnici u službi namjesnika provincije Dalmacije, *Tusculum*, 2, Solin, 45-58.
- Meyer, A. W. 2012, *The Creation, Composition, Service and Settlement of Roman Auxiliary Units Raised on the Iberian Peninsula*, Duke University, Rukopis doktorske disertacije.
- Miletić, Ž. 2010, Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije, in: I. Radman-Livaja (ed.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj (katalog izložbe)*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 113-141.
- Paškvalin, V. 2012, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Djela LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja 9, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Patsch, C. 1892, Revidiran natpis iz Humca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IV/1*, Sarajevo 167-169.
- Patsch, C. 1898, lapodi, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, X/2, 335 – 364.
- Patsch, C. 1907, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Patsch, C. 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXVI/1-2, 141-219.
- Patsch, C. 1996, *Povijest i topografija Narone*, Matica hrvatska, Metković.
- Patsch, C. 1997, *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*, Matica hrvatska, Metković.
- Periša, D. 2008, Je li delmatsko područje presjekao rimski limes? *Archaeologica Adriatica*, 2, Zadar, 507 – 517.
- Phang, S. E. 2005, Soldiers' slaves, 'dirty work', and the social status of Roman soldiers, in: J.J. Aubert (ed.), *A Tall Order: Writing the Social History of the Ancient World: Essays in Honor of W.V. Harris*, München-Leipzig, 203-225.
- Rudich, V. 2006, The ownership of the Licenza villa, in: B. Frischer, J. Crawford, M. De Simone (eds.), *The Horace's villa project 1997 - 2003*, vol. 1, 315-326.
- Saddington, D. B. 1982, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian*, Harare.

- Sanader, M.** 2002, *Arheološke studije i ogledi*, Ceres, Zagreb.
- Spaul, J.** 2000, *Cohors 2. The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*, British Archaeological Reports, International series 841, Oxford.
- Speidel, M. P.** 1989, The soldiers' servants, *Ancient Society* 20, Peeters Publishers, Leuven, 239-48.
- Škegro, A.** 1997, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, *Opuscula Archaeologica*, 21, Zagreb, 85-116.
- Thomas, C.** 2004, Claudius and the Roman Army Reforms, *Historia, Zeitschrift für Alte Geschichte*, 53, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 424-452.
- Tončinić, D.** 2009, Ziegelstempel römischer Militäreinheiten in der Provinz Dalmatien, in: A. Morillo, N. Hanel, E. Martin (eds.), *LIMES XX. Estudios sobre la frontera romana/ Roman Frontier Studies*, Madrid, 1447–1459.
- Tončinić, D., Tabak, A., Librenjak, A.** 2011, Rimski vojni pečati u Cetinskoj krajini, in: D. Tončinić (ed.), *Radovi kolokvija Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije*, Zagreb – Sinj, 361–379.
- Tončinić, D.** 2011, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Arheološki muzej Split.
- Tončinić, D.** 2013, 22. Međunarodni kongres o limesu (The XXIIth International Limes – Roman Frontiers - Congress Ruse, Bugarska 6.-11. rujna 2012.), *Obavijesti*, 45, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 91-98.
- Tončinić, D.** 2014, Klaudijeve vojne reforme, *Nova antička Duklja*, V, 79-95.
- Tončinić, D.** 2015, Der Limes in Kroatien – von Augustus bis Claudius – von Dalmatien zur Donau, in: L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosita nelle province danubiane. Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20-22 Novembre 2013*, I libri di Emil, Bologna, 335–345.
- Ureche, P.** 2009, Tactics, strategies and fighting specific of the cohortes equitatae in Roman Dacia, in: O. Tentea, F. Matei-Popescu (eds.), *Near and Beyond the Roman Frontier. Proceedings of a colloquium held in Târgoviște, 16-17 october 2008*, Bucharest, 329-338.
- Wilkes, J. J.** 1969, *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia*, University of Birmingham, London.
- Wilkes, J. J.** 2000, Army and Society in Roman Dalmatia, in: G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck. (eds.), *Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*, 327-341.
- Zaninović, M.** 1996, *Od Helena do Hrvata*, Školska knjiga Zagreb.

INTERNET IZVORI / INTERNET SOURCES

<http://arheohercegovina.com/2014/12/29/pecat-l-m-abaskanta-na-crijepu-iz-proboja/> (7.6.2017.).

Rimske administrativne jedinice na pretpostavljenoj teritoriji panonskog naroda Oserijatâ: municipium Faustinianum i Servitium

Roman administrative units on the presumed territory of the Pannonian community of the Oseriates: municipium Faustinianum and Servitium

AMRA ŠAČIĆ BEĆA

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo

sacic.amra@gmail.com

amra.sacic@ff.unsa.ba

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC: 930.27:321.013 (497.6) "00/04"

Južni dio rimske provincije Panonije (kasnije Panonije Superior i Panonije Inferior) u teritorijalnom smislu obuhvatao je veliki dio prostora današnje sjeverne Bosne. Međutim, do sada nije napisana ni jedna studija o problematici administrativnog uređenja tog prostora u periodu rimske uprave. Stoga će se u ovom radu prvi put ponuditi detaljna analiza pisanih i epigrafskih izvora koji omogućuju da se ostvari uvid u teritoriju Oserijata. Koristeći se komparativnom metodom, u tekstu će se sagledati kako je relativna izoliranost od keltskog svijeta ostavila mogućnost Rimljanima da manipuliraju južnopanonskim zajednicama u zavisnosti od njihovih administrativno-pravnih potreba. Posebna pažnja u radu je posvećena dvjema rimskim administrativnim jedinicama formiranim na prostoru Bosanske Posavine, a to su: municipium Faustinianum i Servitium. Tekst uklesan na epigrafskim spomenicima, pisani izvori i arheološki materijal ukazuju da se malo poznati panonski municipium Faustinianum, po svemu sudeći, nalazio u blizini ušća rijeke Une u Savu. Kada je riječ o Serviciju u radu su ponuđeni novi zaključci u vezi sa kulturno-historijskim razvojem te rimske administrativne jedinice.

Ključne riječi: epigrafija, Panonija, Oserijati, Faustinianum, Servitium, administrativne jedinice, rano carstvo

In a territorial sense, the southern part of the province of Pannonia (subsequently Pannonia Superior and Pannonia Inferior) encompassed a large portion of the territory of present-day northern Bosnia. However, no study has ever been written regarding the issue of the administrative organisation of this territory in the Roman period. Therefore, this paper offers for the first time a detailed analysis of written and epigraphic sources that enable us to obtain an insight into the territory of the Oseriates. Using the comparative method, the text will analyse the cultural and historic circumstances that enabled the Romans to manipulate southern Pannonian communities, depending on their administrative and legal needs. The paper particularly focuses on two Roman administrative units formed upon the territory of Bosnian Posavina - municipium Faustinianum and Servitium. Texts carved on epigraphic monuments, written sources, and archaeological material suggest that the little-known Pannonian municipium Faustinianum was apparently located near the place where the Una river flows into the Sava. Regarding Servitium, the paper presents new findings relating to the cultural and historical development of this Roman administrative unit.

Keywords: epigraphy, Pannonia, the Oseriates, Faustinianum, Servitium, administrative units, early Empire.

UVOD

Današnja sjeverna Bosna je u periodu ranog Carstva teritorijalno pripadala južnoj Panoniji. U dosadašnjim naučnim istraživanjima uočava se da je panonski dio bosanskohercegovačkog prostora izučavan sporadično. Razlog za pasivan odnos naučnika prema problemu kulturno-historijskog razvoja sjeverne Bosne u periodu rimske uprave treba tražiti u činjenici da je taj prostor dosta siromašan arheološkim nalazima. Posebno to dolazi do izražaja kada se izvrši komparacija sa nalazima pronađenim u dijelovima Panonije na prostoru današnje Slovenije, Hrvatske, Srbije i Mađarske. Tako su najvažniji epigrafski spomenici koji omogućuju da se nešto više sazna o administrativnom uređenju panonskog prostora južno od rijeke Save pronađeni u Hrvatskoj i Italiji. U susjednoj Hrvatskoj pronađena su tri važna spomenika za izučavanje administrativnog uređenja južne Panonije na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Prvi od njih su *Tabulae Dolabellae*, čije je čitanje danas zbog oštećenja problematično, ali ranija čitanja ukazuju da se na spomeniku spominje kako rijeka *Bathinus* (Bosna) razdvaja Oserijate od Breukâ. Taj spomenik, koji je pronađen u 19. stoljeću uzidan kao spolije u toranj splitske katedrale, je jedini latinski natpis na kojem je uklesan naziv indigeni naroda Oserijatâ. Pored ovog natpisa Oserijate spominju još i grčko-rimski pisci Plinije Stariji i Ptolemej Klaudije. Spomenuta tri izvora omogućila su autorima koji su se bavili problematikom panonskih autohtonih zajednica da daju neki pretpostavljeni okvir oserijatske teritorije. Međutim, niko do sada nije pokušao dati odgovor na pitanje kako je interakcija sa Rimom mogla utjecati na formiranje te zajednice. Izvjesno je da su Rimljani utjecali na etnografsku sliku južne Panonije. Stoga je u ovom radu ciljano sagledan rimski utjecaj na Oserijate. Komparirani su podaci iz literarnih i epigrafskih izvora koji se odnose na Oserijate i njima susjedne autohtone zajednice kako bi se mogao steći uvid u teritorijalnu rasprostranjenost oserijatske *civitas*.

Druga dva epigrafska spomenika koja su pronađena na prostoru današnje Hrvatske, a važni su za ovu temu, jesu spomenici koji predstavljaju izvor za proučavanje *municipium Faustinianum*. Posebno treba izdvojiti nadgrobni spomenik Poncija Lupa (*Pontius Lupus*), notara iz municipija Faustinjana, koji je pronađen u Sisku. Pored spomenika iz Siska, detaljno su analizirana i dva spomenika na kojima se spominju pretorijanci porijeklom iz *pes / municipium Faustinianum*, iz čijeg teksta se jasno može uočiti da je ta rimska administrativna jedinica bila u Panoniji Superior. Jedan od ciljeva ovog rada bio je da se dà odgovor gdje bi se nalazio spomenuti rimski municipij, koji literatura stidljivo povezuje sa Oserijatima. To je važno pitanje jer je do sada u nauci, uslijed nedovoljne istraženosti, postojalo uvriježeno mišljenje da u sjevernoj Bosni (Bosanskoj Posavini) nikad nije zaživio proces municipalizacije. Stoga je ovo prvi rad koji daje kon-

INTRODUCTION

Under the Roman Empire, the territory of present-day northern Bosnia belonged to the southern part of the province of Pannonia. Previous scientific research shows that the Pannonian portion of the territory of Bosnia and Herzegovina has been the subject of a sporadic study. The reason for scholars' passiveness toward the issue of the cultural and historical development of northern Bosnia in the Roman period lies in the fact that archaeological findings upon this territory are relatively scarce. This is particularly evident in a comparison with findings uncovered in the Pannonian territory in present-day Slovenia, Croatia, Serbia, and Hungary. Hence, the most important epigraphic monuments that allow us to learn something more about the administrative organisation of the Pannonian territory to the south of the River Sava have been found in Croatia and Italy. Three monuments significant for the study of the administrative organisation of the portion of southern Pannonia upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina have been discovered in neighbouring Croatia. The first is *Tabulae Dolabellae* whose reading is problematic today as it has suffered considerable damage, but earlier readings indicate that the monument makes a reference to the *Bathinus* (Bosna) river that separates the Oseriates from the Breuci. This monument, discovered in the 19th century, was used as *spolia* in the tower of the cathedral in Split, and is the only Latin inscription carrying the name of the indigenous people of the Oseriates. Apart from this inscription, the Oseriates are also mentioned by Graeco-Roman writers Pliny the Elder and Claudius Ptolemy. These three sources have allowed authors dealing with the issue of Pannonian indigenous communities to presume the borders of the territory of the Oseriates. However, no scholar has tried to answer the question of *how* the interaction with Rome could have influenced the formation of this community. It is possible that the Romans affected the ethnography of southern Pannonia, and therefore, this paper attempts to specifically outline the Roman influence on the Oseriates. The data from literary and epigraphic sources about the Oseriates and their neighbouring indigenous communities have been compared in order to obtain an insight into the territorial distribution of the Oseratian *civitas*.

The other two epigraphic monuments from the territory of present-day Croatia that are also valuable as sources for the study of *municipium Faustinianum*. We should especially single out the tombstone to Pontius Lupus, a public notary from *municipium Faustinianum*, that has been discovered in Sisak. Apart from this monument from Sisak, two more monuments mention praetorians from *pes/municipium Faustinianum*. The text of these monuments clearly shows that this Roman administrative unit was located in Pannonia Superior. One of the objectives of this paper is to provide the location of the aforementioned Roman *municipium* that references shyly associate with the Oseriates. This is an important question, since the prevailing opinion in literature, largely due to a lack

kretno dokazuje da je na prostoru sjeverozapadne Bosne ipak postojao određen oblik municipalne organizacije.

Nasuprot *municipium Faustinianum*, druga rimska administrativna jedinica sa pretpostavljene teritorije Oserijata, *Servitium*, pojavljuje se u pisanim izvorima (Ptolemej Klaudije (*Claudius Ptolemaeus*), Antoninov itinerarium (*Itinerarium Antonini*), Kosmografija Anonimnog Ravenjanina (*Ravennatis Anonymi Cosmographia*), Noticija Dignitatum (*Notitia Dignitatum*) i Tabula Peutingeriana (*Tabula Peutingeriana*). Iako je njegova lokacija arheološki utvrđena, ranija istraživanja su ostavila još mnogo otvorenih pitanja. Naime, u prethodnim istraživanjima *Servitium* je proučavan samo u kontekstu rimskih komunikacija. U najvećem broju radova tretiran je kao putna stanica, bez većeg administrativnog značaja. Međutim, pitanje opsega teritorije koja je pripadala ovoj rimskoj administrativnoj jedinici u direktnoj je vezi sa problemom međuprovincijske granice dviju Panonija (*Superior* i *Inferior*) na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Također, razmatrana je i mogućnost da je *Castra* (koja se locira na području današnje Banjaluke) bila pod upravom *Servitija*. U skladu sa navedenim, u ovom radu su ponuđene nove teze i hipoteze u vezi sa administrativnim uređenjem južne Panonije na tlu današnje Bosne i Hercegovine.

ETNOGRAFIJA OSERIJATA

Utjecaj Rima na etnografsku sliku južne Panonije može se posmatrati kroz dva modela: oserijatski i mezejski. Oba navedena etnička modela moraju se posmatrati kroz multidisciplinarni pristup koristeći se rezultatima istraživanja arheologije, antičke historije i latinske epigrafije. Dok se Mezeji vežu za pitanje južne granice Panonije, kasnije Panonije Superior sa Dalmacijom, Oserijati imaju dvostruki teritorijalni značaj. Analizom arheološke i pisane izvorne građe može se primijetiti da je ta politija živjela na tromeđi dvije Panonije i Dalmacije. Plinije Stariji spominje Oserijate prilikom nabrojavanja panonskih naroda, pa tako kaže: „*Drava teče kroz zemlju: Serećana, Serapilaca, Jasa i Andizeta, Sava kroz zemlju Kolapijana i Breuka. To su glavni narodi. Osim njih, tu su: Arvijati, Azali, Amantini, Belgiti, Katari, Kornakati, Eravisci, Herkunijati, Latovici, Oserijati, Varcijani, planina Klaudij, na kojoj su naprijed Skordisci, a nazad Taurisci. Na Savi je otok Metubarb, najveći među riječnim otocima. Druge rijeke vrijedne spomena su Kolapis, koja kod Siscije utječe u Savu dvama tokovima i ondje čini otok koji zovu Segestika; druga rijeka je Bakuntij, koja u Savu utječe kod naselja Sirmija, gdje je općina Sirmijaca i Amantinaca. Slijedi Taurun udaljen 45 hiljada koraka, gdje se Dunav miješa sa Savom; iznad tog područja utječu Valdas i Urpan, i sami ne baš neznatni*“.¹ Plinije jasno podvlači da rijeka Sava

of research, has been that the municipalisation process never came to life in northern Bosnia (Bosanska Posavina). Therefore, this is the first paper that offers specific evidence that a certain form of municipal organisation existed upon the territory of north-western Bosnia.

In contrast to *municipium Faustinianum*, the other Roman administrative unit from the presumed territory of the Oseriates, *Servitium*, appears in written records (*Claudius Ptolemy (Claudius Ptolemaeus)*, the Antonine Itinerary (*Itinerarium Antonini*), *Ravenna Cosmography (Ravennatis Anonymi Cosmographia)*, *Notitia Dignitatum* and *Tabula Peutingeriana*). Although its archaeological location has been corroborated, previous research has left many unanswered questions. Namely, in previous research, *Servitium* has been studied only in the context of Roman roads. The majority of papers treat it as a road station (*mansio*) devoid of administrative importance. However, the issue of the scope of the territory that had belonged to this Roman administrative unit is directly associated with the problem of the inter-provincial border between the two Pannonias (*Superior* and *Inferior*) upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. Moreover, the paper considers the possibility that *Castra* (located upon the territory of present-day Banja Luka) was under the administration of *Servitium*. In accordance with the above, this paper offers new theses and hypotheses regarding the administrative organization of southern Pannonia upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina.

ETHNOGRAPHY OF THE OSERIATES

Rome's influence on the ethnographic image of southern Pannonia can be examined through two models: the Oseriatian and the Maezaean. Both ethnic models must be examined through a multidisciplinary approach using results obtained from the disciplines of archaeology, ancient history, and Latin epigraphy. While the Maezaei are associated with the issue of Pannonia's southern border, later Pannonia Superior, with Dalmatia, the Oseriates have a twofold territorial significance. By analysing archaeological and written sources, we can observe that this polity lived at a tripoint area of the two Pannonias and Dalmatia. Pliny the Elder mentions the Oseriates while listing peoples of Pannonia, and writes: “*The Drava flows through the Serretes, Serrapilli, lasi and Andizetes; the Sava through the Colapiani and Breuci. These are the principal peoples; and there are besides the Arviates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates and Varciani, and Mount Claudius, in front of which are the Scordisci and behind it the Taurisci. In the Sava is the island of Metubarbis, the largest known island formed by a river. Other noteworthy rivers are the Kupa, which flows into the Sava near Siscia, where its channel divides and forms the island called Segestica, and another river the Bacuntius, flowing into the Sava at the town of Sirmium, the capital of the Sirmienses and Amantini. From Sirmium it is 45 miles to Taurunum, where the Sava joins the Danube; tributaries flowing into the Danube higher up*

¹ *Draus per Serretes, Serapillos, lasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque. Populorum haec capita; praeterea Arviates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani, mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. Insula in Savo Metubarbis, amnicarum*

protječe kroz teritoriju Kolapijana i Breuka, a ostale narode, među njima i Oserijate, nabraja abecednim redom.² Plinijev podatak iz I stoljeća nove ere najstariji je sačuvani podatak u kojem se spominje ime ove etničke zajednice. To je neobično ukoliko se ima u vidu da je u nauci uvriježeno mišljenje da su Oserijati naseljavali ogroman prostor od Une, na zapadu, do Bosne, na istoku.³ Iz teritorijalnog ugla posmatrano, to bi značilo da je oserijatskoj politici pripadao prostor veličine onog koji su naseljavali Dezidijati ili Breuci. Veliku teritorijalnu rasprostranjenost Oserijata historiografija je temeljila na podatku Klaudija Ptolemeja da „*ispod Jasa žive Oserijati*“.⁴ Ova tvrdnja se može uzeti u razmatranje u slučaju da se u ranom principatu teritorija koju bi naseljavala peregrinska zajednica (*civitas*), objedinjena pod imenom Jasa, prostirala od Varaždinskih Toplica do požeškog bazena.⁵ Jasi bi tako, a što potvrđuje i Plinije Stariji, naseljavali dolinu Drave, a Oserijati, kao njihovi južni susjedi, Posavinu.

U arheološkom smislu kod Jasa se očituje utjecaj kulture La Tène s obzirom na to da su bili okruženi kulturama pretpostavljenog keltskog porijekla.⁶ Nasuprot Jasima, Oserijati su bili okruženi zajednicama panonskog porijekla. Činjenica je to koja nije važna samo iz arheološkog, već iz historijskog ugla, jer oserijatska relativna izoliranost od keltskog svijeta ostavila je mogućnost Rimljanima da manipuliraju tim južnapanonskim zajednicama zavisno od svojih administrativno-pravnih potreba. U skladu sa tim Oserijate je, u metodološkom smislu, najbolje posmatrati kao skupinu etnički sličnih južnapanonskih zajednica koje su naseljavale relativno veliki teritorij, a da nisu imale razvijen etnički identitet koji bi bio strogo vezan za peregrinsku zajednicu (*civitas*) Oserijatâ. Vjerovatno je i ime peregrinske zajednice nastalo iz administrativnih potreba Rima nakon Panonskog rata (*Bellum Pannonicum*) ili Batonovog ustanka (*Bellum Batonianum*). Spomenuti događaji su utjecali da Rim shvati da je panonske zajednice teško kontrolirati ukoliko ne preduzme određene administrativne reforme. Rimljani su tako peregrinskoj zajednici Oserijata ime mogli dati po nekom toponimu ili hidronimu. Druga je mogućnost da je oserijatska peregrinska zajednica (*civitas*) dobila ime prema jednoj od zajednica koje su činile tu peregrinsku zajednicu, a sa

*are the Valdasus and the Urpanus, themselves also not inconside-
rable streams.*“¹ Pliny clearly underlines that the River Sava flows through the territory of the Colapiani and Breuci, while he lists other peoples alphabetically, including the Oseriates.² Pliny’s data, from the 1st century AD, is the oldest preserved data that mentions the name of this ethnic community. This is unusual when bearing in mind the common opinion in scholarship that the Oseriates inhabited a vast area from the Una in the west to the Bosna in the east.³ Considering this from a territorial point of view, it would mean that a region as large as the region of the Daesitiates or Breuci belonged to the polity of the Oseriates. Historiography has based a large territorial distribution of the Oseriates on the data of Claudius Ptolemy, according to which “*the Oseriates live below the lasi*“.⁴ This claim could be taken into consideration if the territory inhabited by *peregrine civitas*, unified under the name of the lasi, had spread from Varaždinske Toplice to the Valley of Požega in the early Principate.⁵ As confirmed by Pliny the Elder, the lasi would then inhabit the valley of the Drava, and the Oseriates, as their southern neighbours, would inhabit Posavina.

From an archaeological perspective, the influence of the La Tène culture on the lasi is evident, since they were surrounded by cultures of supposed Celtic origin.⁶ Unlike the lasi, the Oseriates were surrounded by communities of Pannonian origin. This fact is important not only from an archaeological, but also from a historical point of view, since the fact that the relative geographic isolation of the Oseriates gave the Romans an opportunity to manipulate these southern Pannonian communities depending on their administrative-legal needs. Therefore, in a methodological sense, it is better to observe the Oseriates as a group of culturally similar southern Pannonian communities inhabiting a relatively large territory without having a developed cultural identity strongly tied to the *peregrinae civitas* of the Oseriates. The name of the *peregrinae civitas* was probably created out of the administrative needs of Rome after *Bellum Pannonicum* or *Bellum Batonianum*. These events made Rome realise that the Pannonian communities were difficult to control unless

maxima. Praeterea amnes memorandi Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur, alter amnis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensem et Amantinorum. Inde quadraginta quinque milia Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus; supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles (Plin. 3, 147; 148)

- 2 Za izučavanje ove teme Plinijev tekst ima veliku vrijednost jer za razliku od Strabona i Apijana ne koristi pojam Ilirik često, a kada to čini uglavnom je u smislu Augustovog Ilirika. Za razliku od pomenutih autora Plinije usredotočuje svoju pažnju na administrativne provincije Dalmaciju i Panoniju. Tako Džino kaže da je Strabon promatrao Ilirik kao nov i još uvijek djelomično amorfan artefakt. Nasuprot njemu Plinije opisuje Ilirik posmatrajući ga u “drugoj fazi” osvajanja, kada su provincijski se krajolici već transformirali od strane instrumenta Carstva (Džino 2016, 74).
- 3 Marić 1964, 68–73; Čović 1987, 232–289; Benac 1987, 799; Bojanovski 1988, 337–338; Domić Kunić 2006, 79–80; 2012, 35–36.
- 4 Ptol. 2, 14, 2.
- 5 Schejbal 2004, 104.
- 6 Dizdar 2012, 119.

- 1 *Draus per Serretes, Serapillos, lasos, Andizetes, Saus per Colappianos Breucosque. populorum haec capita; praeterea Arabiates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latobici, Oseriates, Varciani. mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima. praeterea amnes memorandi: Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit, quae Segestica appellatur; alter amnis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensem et Amantinorum. inde XLV Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus. supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles (Plin. 3, 147; 148).* English translation by H. Rackham.
- 2 Pliny’s text is valuable for the study of this topic because, unlike Strabo and Appian, he does not use the term Illyricum often. When he does, he primarily uses it in terms of Augustus’s *Illyricum*. Unlike the aforementioned authors, Pliny focuses on the administrative provinces of Dalmatia and Pannonia. Thus Džino writes that Strabo viewed Illyricum as a new and still partially-unformed entity. On the other hand, Pliny describes Illyricum, observing it in the “second phase” of the conquest, when the provincial landscapes were being transformed by the Empire (Džino 2016, 74).
- 3 Marić 1964, 68–73; Čović 1987, 232–289; Benac 1987, 799; Bojanovski 1988, 337–338; Domić Kunić 2006, 79–80; 2012, 35–36.
- 4 Ptol. 2, 14, 2.
- 5 Schejbal 2004, 104.
- 6 Dizdar 2012, 119.

kojom su Rimljani najprije stupili u kontakt.⁷ Stoga, od svih peregrinskih zajednica koje su u antičko doba naseljavale prostor današnje Bosne i Hercegovine, Oserijati bi najbliži bili onome što postprocesualisti nazivaju „rimskim konstruktom“. Ocjena da je ta peregrinska zajednica konstrukt možda je preoštra, ali otvara mogućnost da se problematika južne granice Panonije sagleda iz relativno drugačijeg ugla nego što je to bilo do sada slučaj u zapadnobalkanskoj historiografiji.⁸ Peregrinskoj zajednici Oserijata u historiografiji se davao epitet „najpanonskiji“ od svih panonskih peregrinskih zajednica, jer su naučnici na osnovu pisanja Plinija Starijeg i Klaudija Ptolemeja spoznali da su bili okruženi sa svih strana panonskim zajednicama bez dodira sa nosiocima kulture La Tène.⁹ S druge strane, problematici panonskog identiteta indogenih zajednica sjeverne Bosne treba pristupiti oprežno. Podaci proizašli iz pisanih i materijalnih izvora ne daju naznake da je postojao zajednički panonski identitet prije rimskog osvajanja.¹⁰ Naime, kao što o Iliriku u rimskom političkom diskursu ne može se govoriti prije Cezara odnosno prije *lex Vatinia de Caesaris Provincia* - zakona kojim je rimska vlast nad istočnim Jadranom konačno zakonski uobličena i čime je Ilirik konstruisan kao politički koncept, tako se o Panoniji i Panonima ne može se govoriti prije Oktavijanove kampanje.¹¹ Do sukoba oko Segestike Panoni nisu bili u fokusu rimskih autora jer za razliku od zajednica iz jadranskog priobalja nisu napadali grčke i rimske gradove niti su ima-

certain administrative reforms were implemented. So the Romans could have named the *peregrine civitas* of the Oseriates after some toponym or hydronym. The other possibility is that the *peregrine civitas* of the Oseriates was named after one of the communities that constituted this *peregrine civitas* with which the Romans first came into contact.⁷ Therefore, of all *peregrine civitates* that occupied the territory of present-day Bosnia and Herzegovina in ancient times, the Oseriates would be the closest to what post-processualists would term the Roman administrative construct. Assessing this *peregrine civitas* as an administrative construct may be too harsh, but it opens the possibility of considering the issue of Pannonia's southern border from a different angle than has generally been the case in the historiography of the Western Balkans.⁸ The *peregrine civitas* of the Oseriates was characterised in historiography as “the most Pannonian” out of all *peregrine civitates*, because, based on the writings of Pliny the Elder and Claudius Ptolemy, scholars realised that they were surrounded by Pannonian communities on all sides without coming into contact with bearers of the La Tène culture.⁹ On the other hand, we should carefully approach the issue of the Pannonian identity of indigenous communities of northern Bosnia. The data originating from written and material sources does not indicate a common Pannonian identity prior to the Roman conquest.¹⁰ Namely, just as Illyricum did not exist within Roman political discourse before Caesar, i.e. before *lex Vatinia de Caesaris Provincia* – the law which finally shaped the Roman government

- 7 Bojanovski je iznio zaključak da su Oserijati dobili ime po nepoznatom toponimu, te da je riječ Oserijat (*Oseriates*) latinske jezičke tvorbe (Bojanovski 1988, 325). Moguće je da se Oserijatsko autohtono ime sačuvalo u nazivu rijeke Usore čije obale su naseljavale zajednice, čija teritorija bi bila izuzetno blizu teritorije Breuka, koji su bili jedni od nosilaca oba velika antirimska ustanka u Panoniji. Blizina Breuka dovela je sigurno i te zajednice u intenzivniji kontakt sa Rimom. Ipak, važno je naglasiti da se naziv Usora u pisanim izvorima pojavljuje tek u srednjem vijeku, pa je stoga ova teorija još uvijek u domenu hipoteze. Iz pisanja antičkih pisaca može se uočiti da Rimljani nastoje pronaći određene sličnosti kod pokorenih ili kod zajednica protiv kojih ratuju kako bi lakše izvršili etnografsku klasifikaciju. Taj proces morao je imati i određeni utjecaj i na etnonime. Woolf je to precizno analizirao na primjerima Gala / Kelta i Germana, ali se ta analiza može u metodološkom smislu primijeniti i na panonske zajednice. Iz Woolfove analize uočava se da su različiti autori i antici, kao i danas, imali različito viđenje pojma etnografije (Woolf 2011, 111).
- 8 Akcenat arheoloških istraživanja bio je uglavnom na keltskom naslijeđu latenske kulture. Na osnovu dosadašnjih istraživanja može se primijetiti da se u kontekstu materijalne kulture mlađeg željeznog doba u Hrvatskoj najviše pažnje pridavalo proučavanju odnosa dvije keltske zajednice: Skordiska i Tauriska. Izuzetak predstavlja groblje u Zvonimirovu kod Suhopolja (Virovitičko-podravskoga županija) kao do sada jedino sistematski istraženo groblje latenske kulture u sjevernoj Hrvatskoj, na kojem su izdvojeni nalazi koji se mogu povezati sa Tauriscima, Skordiscima i Panonima, odnosno zajednicama koje su u periodu prije uspostave rimske vlasti naseljavale prostor u međuriječju Save, Drave i Dunava (Dizdar 2013, 15).
- 9 Domić Kunić 2006, 80.
- 10 Rim je, čini se, etnografsku percepciju Panonije vjerovatno preuzeo iz heleničkog svijeta, koji je Panone posmatrao kao labavu skupinu etničkih grupa naseljenih u dolini Save. Naučnici ne odbacuju mogućnost da je do zajedničkog interesnog i kulturnog spajanja (*habitus*) moglo doći u vrijeme Batonovog ustanka, ali samo kao posljedica historijskog sjećanja na sukobe sa Rimom u Oktavijanovim pohodima i Panonskom ratu (*Bellum Pannonicum*) (Džino 2010, 161; Džino, Domić Kunić 2013, 100). U geografskom smislu za Rimljane sve ono što se nalazi sjeverno od Dinarida i „gleda prema Dunavu“ pripada Panoniji, dok dio koji je usmjeren ka Jadranskom moru pripada Dalmaciji. Jasno se to vidi iz Plinijevog teksta: „*quae pars ad mare Adriaticum spectat, appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Pannonia vergit finitur inde Danuvio*.“ (Plin. 3, 147).
- 11 Šašel Kos 2005, 224–246, 484–485; Džino, Domić Kunić 2012, 98; Kovács 2014, 24; Džino 2016, 71–72.

- 7 Bojanovski concluded that the Oseriates were named after an unknown toponym, and that the word Oseriates is the result of a Latin word formation (Bojanovski 1988, 325). It is possible that their indigenous name was preserved in the name of the Usora river inhabited by the unknown communities, whose territory would be extremely close to that of the Breuci, one of the leaders of both large-scale anti-Roman rebellions in Pannonia. The proximity of the Breuci certainly brought these communities into more intensive contact with Rome. However, it is important to emphasise that the name *Usora* appears in written records only from the Middle Ages, so this theory remains a hypothesis. It is noticeable from the writings of ancient authors that the Romans sought to find certain similarities in conquered communities or communities they waged war with in order to create an easier ethnographic classification. This process must have had a certain degree of influence on ethnonyms. Woolf made a precise analysis of this in the example of the Gauls/Celts and Germans, but this analysis can likewise be applied to Pannonian communities in a methodological sense. Woolf's analysis shows that different ancient, as well as modern, authors had different understandings of the term of ethnography (Woolf 2011, 111).
- 8 Archaeological research has primarily focused on the Celtic legacy of the La Tène culture. It is noticeable from the research conducted so far that, in the context of the material culture of the Late Iron Age in Croatia, attention has been mostly paid to studying the relationships between the two Celtic communities of the Scordisci and Taurisci. The exception is the cemetery in Zvonimirovo, near Suhopolje (Virovitica-Podravina County), as so far the only systematically researched cemetery of La Tène culture in Croatia with finds that can be linked to the Taurisci, Scordisci, and Pannonians, i.e. the communities that inhabited the region between the rivers Sava, Drava and Danube in the period before Roman rule (Dizdar 2013, 15).
- 9 Domić Kunić 2006, 80.
- 10 It seems that Rome adopted its ethnographic viewpoint of Pannonia from the Hellenic world, according to which the Pannonians were a loose aggregation of ethnic groups inhabiting the Sava valley. Scholars do not reject the possibility of merging for the purpose of mutual interests and culture at the time of the *Bellum Batonianum*, but only as a consequence of historical reminiscence of conflicts with Rome during Octavian's conquests and *Bellum Pannonicum* (Džino 2010, 161; Džino, Domić Kunić 2013, 100). In geographical terms, the Romans consider everything to the north of the Dinaric Alps and “facing the Danube” as belonging to Pannonia, while the part facing the Adriatic Sea as belonging to Dalmatia. This is clearly visible in Pliny's text: “*quae pars ad mare Adriaticum spectat, appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Pannonia vergit. finitur inde Danuvio*” (Plin. 3, 147).

li kao narodi sa juga jake trgovačke veze sa grčko-rimskim svjetom.¹² Kako se teritorijalno širila rimska vlast tako se širilo i panonsko ime na zajednice istočno od Segestike, slično kao što se ilirsko ime širilo sa juga ka sjeveru. Za Rimljane peregrinska zajednica (*civitas*) Oserijatâ bila je panonska jer je bila slična indogenim zajednicama koje su činile Kolapijane, Jase, Mezeje i Breuke, a različita u odnosu na zajednice koje su ulazile u sastav Tauriska i Skordiska, koje su definirane od strane antičkih autora kao keltske.

Istraživanje Oserijata predstavlja složen proces jer, za razliku od njihovih pretpostavljenih susjeda Jasa ili Mezeja, njihov spomen na epigrafskoj građi je neznatan. Naime, jedini natpis na kojem se do sada, prema pretpostavkama naučnika, spominje peregrinska zajednica jeste takozvani Solinski natpis. U tekstu tog natpisa, koji potječe iz vremena namjesništva Tiberijevog legata Publija Kornelija Dolabele (*Publius Cornelius Dolabella*), postoje indicije da se navode Oserijati, koje od Breuka razdvaja rijeka *Bathinus*.¹³ Međutim, taj dio natpisa je danas u potpunosti uništen i samim tim nečitljiv, te se njegov sadržaj analizira na osnovu rekonstrukcija ranijih autora.¹⁴ To zahtijeva i određenu opreznost pri donošenju zaključaka, jer eventualne ranije pogreške u rekonstrukciji spomenika mogu se odraziti loše na spoznajni proces u kontekstu razumijevanja teritorija i granica ovih indogenih panonskih zajednica. Primjetno je, ipak, da i arheologija ukazuje na postojanje razgraničenja između breučkih i pretpostavljeno oserijatskih zajednica.

Arheološka istraživanja potvrđuju da su se već u prehistoriji pojavile određene razlike u sahranjivanju između sjeverozapadne i sjeveroistočne Bosne. Naravno problemu političke ili etničke identifikacije na osnovu arheološkog materijala treba pristupiti kranje oprezno.¹⁵ Interesantno je da

over the Eastern Adriatic Sea, and which shaped Illyricum as a political concept – in the same way Pannonia and the Pannonians did not exist before Octavian's campaign.¹¹ Prior to the conflict around Segestica, Roman authors did not focus on the Pannonians because, unlike the communities from the Adriatic coast, they did not attack Greek and Roman cities, nor did they have strong trading relations with the Graeco-Roman world.¹² As Roman rule expanded territorially, so did the Pannonian name for the communities eastwards from Segestica, similarly to the expansion of the Illyrian name from the south to the north. The *peregrine civitas* of the Oseriates was considered Pannonian by the Romans because it was similar to the indigenous communities consisting of the Colapiani, lasi, Moesi, and Breuci, but different to the communities that were part of the Taurisci and Scordisci, which were defined by ancient authors as Celtic.

Research into the Oseriates represents a complex process because, unlike their presumed neighbours the lasi and the Moesi, reference to them in epigraphic materials is negligible. Namely, scholars assume that the only inscription that, to date, is known to mention this *peregrine civitas* is the so-called Solin inscription. In the text of this inscription, originating from the governorship of Tiberius's legate Publius Cornelius Dolabella, there are indications that the Oseriates are mentioned as being separated from the Breuci by the Bathinus river.¹³ However, this part of the inscription is completely illegible today, so its content has been analysed on the basis of reconstructions of previous authors.¹⁴ This requires a certain amount of cautiousness when drawing conclusions, since potential previous errors in monument reconstructions can have a negative impact on the understanding of territories and borders of these indigenous Pannonian communities. However, it is worthwhile mentioning that archaeological evidence points to the existence of a demarcation between the communities of the Breuci and presumably the Oseriates.

Archaeological research confirms that certain differences in burial customs between north-western and north-eastern Bosnia had already appeared in prehistoric times. It is undeniable that we need to approach the issue of political or ethnic identification based on material from the archaeological record with utmost caution.¹⁵ However, it is interesting that

12 Šašel Kos 2005, 375–383; Kovács 2014, 23.

13 *[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(i-mus) / trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III / viam a Salonis ad Hedum castel(lum) / Daesitiatium per mill[i]a(---) passuum / CLVI munit / et idem viam ad Batinum flumen / quod dividit Breuc[os] Oseriatibus / a Salonis munit per mill[i]a passuum¹⁰ / CLVIII / [et idem viam ---] / munit ad imum montem Ditionum / Ulcicum per millia(!) passuum / a Salonis LXXVIII / P(ublio) Dolabella leg(ato) pro¹⁵ / pr(aetore) (CIL 03, 3198b (p 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156b = ILJug I, 263).*

14 Prije svih tu se misli na Alföldija, čije se čitanje i danas može smatrati najrelevantijim kada je u pitanju ovaj spomenik (Alföldy 1965a, 108–112). U kontekstu novije literature treba istaknuti Schmidtov *Regional Development under Tiberius and the Tabulae Dolabellae* (Schmidt, 2006, 423–440). Za razliku od Alföldija Schmidt smatra da se na natpisu spominju Dezidijati a ne Oserijati.

15 Krajem bronzanog doba autohtone zajednice sjeverozapadne Bosne počinju da se sahranjuju tako što su spaljene ostatke mrtvih stavljali u zemljane urne i poklapali ih zemljanim zdjelama. Takav način sahranjivanja uočen je u starijim nekropolama sjeverozapadne Bosne otkrivenim u Mahovljanima blizu Laktaša, Radosavskoj koja se nalazi između Banja Luke i Prijedora, a isti ritual se pojavljuje i u mlađim nekropolama u Donjoj Dolini, Sanskom Mostu, Čarakovu kod Prijedora. U sjeveroistočnoj Bosni, u blizini Doboja, Gračanice i Bijeljine otkrivene su nekropole koje pripadaju nešto reduciranim ritusu jer urni u pravom smislu nema, a izgorjeni ostaci pokojnika stavljani su u jamu ukopanu dosta plitko u zemlju, poklapani zemljanom zdjelom i zatim zatrpani (Čović 1976, 174). U stručnoj literaturi nalazi iz sjeveroistočne Bosne se definiraju kao prahistorijska kulturna grupa Barice - Gredani. Ta kulturna grupa kasnog bronzanog doba je na jugu graničila sa srednjobosanskom kulturnom grupom (Kaljanac, Šaković 2009, 86). Pitanje srednjobosanske kulturne grupe koja se veže za Dezidijate je dosta kompleksno jer „postojanje određene željeznodobne skupine koju nauka naziva srednjobosanskom ne implicira samo za sebe postojanje zajedničkog etniciteta ili snažno izraženog specifičnog skupnog identiteta“ (Džino 2009, 82). Sličan pristup može se primijeniti i kod

11 Šašel Kos 2005, 224–246, 484–485; Džino, Domic Kunić 2012, 98; Kovács 2014, 24; Džino 2016, 71–72.

12 Šašel Kos 2005, 375–383; Kovács 2014, 23.

13 *[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(i-mus) / trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III / viam a Salonis ad Hedum castel(lum) / Daesitiatium per mill[i]a(---) passuum / CLVI munit / et idem viam ad Batinum flumen / quod dividit Breuc[os] Oseriatibus / a Salonis munit per mill[i]a passuum¹⁰ / CLVIII / [et idem viam ---] / munit ad imum montem Ditionum / Ulcicum per millia(!) passuum / a Salonis LXXVIII / P(ublio) Dolabella leg(ato) pro¹⁵ / pr(aetore) (CIL 03, 3198b (p 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156b = ILJug I, 263).*

14 This primarily refers to Alföldy, whose reading even today can be considered the most relevant reading of this monument (Alföldy 1965a, 108–112). In the context of more recent literature, we should note Schmidt's *Regional Development under Tiberius and the Tabulae Dolabellae* (Schmidt, 2006, 423–440). Unlike Alföldy, Schmidt believes that the Daesidates are mentioned on the monument, and not the Oseriates.

15 At the end of the Bronze Age, the indigenous communities of north-western Bosnia started to bury their dead by placing cremated remains into clay urns and covering them with clay bowls. Such burial rites have been observed among older necropolises of north-western Bosnia discovered in Mahovlja-

se pojava tih razlika poklapa sa granicama rimskih provincija Gornje i Donje Panonije, koje su nastale stoljećima kasnije. Iz toga se vidi da se diferencijacija između zapadnobalkanskih zajednica, kojima bi pripadali Oserijati, i pretpostavljenih breučkih zajednica javlja dosta rano i da je u periodu ranog principata taj proces bio u potpunosti završen. Stoga su Rimljani mogli prepoznati sličnosti kod zajednica koje bi u njihovoj administrativnoj strukturi mogle činiti peregrinsku zajednicu Oserijatâ, koja je na istoku graničila sa Breucima.¹⁶ Planina Vučjak bi mogla predstavljati prirodnu granicu između spomenutih indogenih panonskih zajednica. To bi upućivalo na to da su Breuci u potpunosti kontrolisali donji tok rijeke Bosne. Ne treba odbaciti mogućnost da je prije municipalizacije Panonije ili njene podjele na dvije provincije teritorija peregrinske zajednice Oserijatâ eventualno obuhvatala i manji dio lijeve obale rijeke Bosne (*Bathinus*) u dijelu njenog toka gdje se Bosna ulijeva u Savu. Ta mogućnost je ipak malo vjerovatna jer jedini dokaz za takvo lociranje granice dviju peregrinskih zajednica jeste nesigurna rekonstrukcija teksta Solinskog natpisa. Ako se teritorija peregrinske zajednice Oserijatâ prostirala do ušća Bosne, to ne mora značiti da je u procesu municipalizacije taj prostor pripao pod ingerenciju Servitiuma, za koji se može pretpostaviti da je većim dijelom bio naseljen zajednicama koje su činile peregrinsku zajednicu Oserijatâ. Stoga je važno jasno razdvojiti pojam municipija od pojma peregrinske zajednice. Ukoliko je teritorija *peregrinus civitas Oseriates*, što je malo vjerovatno, dosegala do Bosne, onda su neke od zajednica koje su pripadale toj peregrinskoj zajednici u procesu municipalizacije došle u administrativno-pravnom smislu pod upravu Marsonije (*Marsonia*). Administrativne promjene koje su se dešavale od vremena vladavine cara Tiberija do vremena cara Trajana i Hadrijana morale su se reflektirati na etnografsku sliku sjeverne Bosne. Formiranjem jedinica municipalne organizacije počinje da se u administrativnom smislu gubi etnički karakter koji su imale peregrinske zajednice, jer je cilj municipalizacije povećanje broja rimskih građana u provincijama, a smanjivanje peregrina (uslovno rečeno: stranaca).

drugih predrimskih zajednica na tlu današnje Bosne i Hercegovine čije izučavanje se veže za određenu arheološku kulturu, pa je stoga u tekstu ovog rada naglašeno da se problematici političke ili etničke identifikacije na osnovu arheološkog materijala u slučaju Oserijata pristupa oprezno odnosno hipotetički.

- 16 Bojanovski je granicu peregrinskih zajednica Oserijata i Breuka izjednačio sa granicom dviju Panonija, te zaključio da su se njihove teritorije razgraničavale između Srpca i Slavanskog Broda (Bojanovski 1988, 336 bilj. 66). Domić Kunić zapadnu granicu Breuka smješta između ušća Orljave i Star, odnosno Bosanske Gradiške (Domić Kunić 2003, 273). U novijim radovima Domić Kunić precizira moguću granicu Breuka i Oserijata na ušću Bosne u Savu. I Domić Kunić također iznosi sumnju u tačnost rekonstrukcije Solinskog natpisa (Domić Kunić 2012, 35–36, 43). Ako se izuzmu navedeni radovi, primjetno je to da je ovo pitanje u savremenoj literaturi zanemareno, pa se većina mišljenja zaniva na zaključcima Alföldyja i Mócsyja, koja datiraju iz sredine prošlog stoljeća. Stiče se dojam da se u literaturi pojam granica teritorija peregrinskih zajednica izjednačava sa pojmom međuprovinijske granice, zatim se između pojmova *peregrinus civitas* i municipija neopravdano stavlja znak jednakosti. U konačnici, to je rezultiralo da se pitanje međuteritorijalnih granica peregrinskih zajednica u južnoj Panoniji treba tretirati ne samo kao faktografsko već i kao metodološko pitanje.

the appearance of differences in burial customs corresponds to the appearance of borders of Roman provinces of Pannonia Superior and Inferior, which were established centuries later. This shows that the differentiation between Western Balkan communities, to which the Oseriates belonged, and the presumed Breuci communities appears quite early on, and that this process was completed in the late Principate period. Therefore, the Romans could have noticed similarities in communities which could have formed the basis the *peregrine civitas* of the Oseriates in their administrative structure that bordered the Breuci in the east.¹⁶ Vučjak mountain could also represent a natural border between the aforementioned indigenous Pannonian communities. This would therefore potentially suggest that the Breuci completely controlled the lower course of the Bosna. We should not dismiss the possibility of the territory of the Oseriates eventually encompassing a smaller part of the left bank of the Bosna (*Bathinus*) where it flows into the Sava, before the municipalisation of Pannonia or its division into two provinces. However, this possibility is less likely since the only evidence for locating the borders between the two *peregrine civitates* in this way is the uncertain reconstruction of the text of the Solin inscription. If the territory of the *peregrine civitas* of the Oseriates extended as far as the mouth of the Bosna, this does not have to mean that this territory fell under the jurisdiction of Servitium during the municipalisation process. It can be assumed that Servitium was largely inhabited by communities which constituted the *peregrine civitas* of the Oseriates. If the territory of the *peregrine civitas* of the Oseriates had extended as far

ni near Laktaši, Radosavska between Banja Luka and Prijedor, and the same ritual appears in newer necropolises in Donja Dolina, Sanski Most, and Čarakov near Prijedor. In north-eastern Bosnia, near Doboj, Gračanica, and Bijeljina, necropolises have been found that belong to somewhat reduced burial rites, because there are no actual urns, and burnt remains of the dead were placed in a shallow pit and covered with clay bowls and earth (Čović 1976, 174). The finds from north-eastern Bosnia are attributed in the scholarship to the prehistoric cultural group Barice-Gredani. In the south, this cultural group bordered with a Central-Bosnia cultural group from the late Bronze Age (Kaljanac, Šaković 2009, 86). The issue of north Bosnian cultural group associated with the Daesitiates is a rather complex issue because "the existence of a certain Iron Age group called a Central Bosnian group by the scholars does not imply the existence of a common ethnicity or strongly pronounced specific group identity" (Džino 2009, 82). Similar approach can be observed among other pre-Roman communities upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina whose study is associated with a certain archaeological culture. Thus, this text emphasises that the problem of political or ethnic identification based on archaeological material in the case of Oseriates should be approached with caution, i.e. hypothetically.

- 16 Bojanovski identified the border of the *peregrine civitates* of the Oseriates and Breuci with the border of the two Pannonias, and concluded that their territories were delineated between Srbac and Slavonski Brod (Bojanovski 1988, 336; fn. 66). Domić Kunić placed the western border of the Breuci between the mouth of the river Orljava and Stara, i.e. Bosanska Gradiška (Domić Kunić 2003, 273). In her recent work, Domić Kunić specified the confluence of the Bosna into the Sava as a possible border between the Breuci and Oseriates. Domić Kunić also questions the accuracy of the interpretation of the Solin inscription (Domić Kunić 2012, 35–36, 43). With the exception of the aforementioned works, it can be observed that this issue is neglected in contemporary scholarship, and therefore the majority of views are founded on the conclusions made by Alföldy and Mócsy from the mid 20th century. One gets the impression that the concept of the border of *peregrine civitates* territories is identified with the concept of an inter-provincial border; therefore meaning the concepts of *peregrine civitas* and *municipium* are unduly identified. In the end, this results in the treatment of the issue of borders between territories of *peregrine civitates* in southern Pannonia not only as a factual but as a methodological issue.

Iz ugla epigrafije spoznaje se da Oserijatima na sjeveru nije mogao pripadati prostor kalničkog, bilogorskog i moslovačkog kraja, koji su bogati termalnim izvorima. Na tom prostoru su nađene epigrafske potvrde koje ga dovode u vezu sa peregrinskom zajednicom Jasâ. Riječ je o četiri javna i jednom privatnom spomeniku.¹⁷

U dijelu Panonije koji su naseljavali Jasi, a za koji se može reći da je pretpostavljeni granični prostor sa Oserijatima, municipalna organizacija se javlja tek u prvoj polovini II stoljeća, što bi značilo da se peregrinska organizacija dosta dugo zadržala. Na to bi prvenstveno ukazivala epigrafska građa. Iz te perspektive, kada se posmatra u metodološkom smislu, posebno je važan spomenik koji daje podatke o municipalnoj upravi i municipalnim zvaničnicima iz toplica *Aquae Balissae*.¹⁸ Kada je spomenik podignut, *Aquae Balissae* su se nalazile u sastavu administrativno-pravne jedinice *municipium lasorum*, a sudeći prema tekstu spomenik se može datirati u vrijeme vladavine cara Hadrijana (*Caesar Publius Aelius Traianus Hadrianus Augustus* 117.–138.). Relativno precizna datacija je moguća jer se institucija kvatuorvirata (*quattuorviri*) javlja prvi put u municipijima u Panoniji u vrijeme Hadrijanove vladavine.¹⁹ Postojanje ove institucije u vrijeme Hadrijanove vladavine može se dvojako tumačiti. Rim najprije želi lokalnu aristokratiju privući na svoju stranu dajući im novi položaj i obezbjeđujući im nove pozicije vlasti unutar lokalnog sistema uprave. Premda Hadrijan, za razliku od svog prethodnika, nije vodio osvajačku politiku i njemu je radi održavanja limesa bilo potrebno mirno zaleđe, a to mu je mogla obezbijediti lokalna aristokracija. Ne znači nužno da je u sastavu *municipium lasorum* bila samo jedna peregrinska zajednica Jasa. Zajednice koje su imale sličnosti sa Jasima, u prvom redu oserijatske, mogle su biti dio građanstva *municipium lasorum* tim prije što se na osnovu rimskih itinerarija i nadgrobno spomenika Ulpija Kokeja (*Ulpus Cocceius*) može uočiti da je teritorija *Aquae Balissae* bila organizaciono podijeljena na paguse i vikuse, odnosno gradove (općine) i sela.²⁰ U konkretnom slučaju se iz teksta nadgrobno natpisa Ulpija Kokeja može zaključiti da je Ulpije Kokej rođen u municipiju *Aquae Balissae*, općini (*pagi*) lovista u selu (*vici*) *Cocconetes*.²¹ Iz teksta spomenika

as the Bosna, which is less likely, then some of the communities that belonged to this *peregrine civitas* would have fallen under the administrative and legal jurisdiction of Marsonia in the process of municipalisation. The administrative reforms that were implemented from the period of the rule of Emperor Tiberius to that of Emperors Trajan and Hadrian must have reflected on the ethnographic image of northern Bosnia. Through the formation of units of municipal organisation, *peregrine civitates* started to lose their ethnic character in an administrative sense, because the aim of such municipalisation was to increase the number of Roman citizens in provinces, thereby reducing the proportion of *peregrine civitates* (free population without Roman citizenship).

Epigraphy shows that the area of Kalnik, Bilogora and Moslavina, rich in hot springs, could not have belonged to the Oseriates in the north. Evidence in the form of four public and one private monument found in this area associate it with the *peregrine civitas* of the lasi.¹⁷ Municipal organisation in the part of Pannonia inhabited by the lasi, which can be assumed to border with the Oseriates, appears only in the first half of the 2nd century, meaning that the *peregrine* organisation had maintained for a very long time, as primarily suggested by epigraphic materials. In a methodological sense, a monument revealing information about municipal administration and municipal officials from *Aquae Balissae* is of particular importance.¹⁸ At the time when the monument was erected, *Aquae Balissae* was part of the administrative-legal unit of *Municipium lasorum*, and, judging by the text, the monument could be dated to the period of the reign of Emperor Hadrian (*Caesar Publius Aelius Traianus Hadrianus Augustus*, 117-138). A relatively precise dating is possible because the institution of *quattuorviri* appears for the first time in *municipia* in Pannonia under Hadrian.¹⁹ The existence of this institution under Hadrian can be interpreted in two ways: Rome primarily wanted to win over the local aristocracy by giving them a new status and positions of authority within the local system of government. Hadrian, unlike his predecessor, did not advocate the politics of conquest, and wished for a peaceful hinterland in order to maintain *limes*, which could be provided by local aristocracy. However, this does not necessarily mean that *Municipium lasorum* consisted of only one *peregrine civitas* of the lasi. The communities which shared similarities with the lasi, primarily the Oseriates, could have been part of *Municipium lasorum* especially since Roman itineraries and the tombstone to Ulpus Cocceius show that the territory of *Aquae Balissae* was divided into *pagi* and *vici*, i.e. parishes (districts) and villages.²⁰ The tombstone of Ulpus

17 CIL 03, 0400; AE 2007, 01144; AE 1912, 00130; AE 1912, 00131.

18 *D(is) M(anibus) / P(ublio) Ael(io) P(ubli) fil(io) / Aeliano scri -/bae dec(urioni) IIIIvir(o) / m(unicipii) lasorum / an(norum) XLV Ael(lius) / Laelianus / patri piissimo / f(aciendum) c(uravit)* (ILJug II, 01132 = AE 1964, 00011).

19 Schejbal 2004, 108.

20 *D(is) M(anibus) / Ulpus Cocceius eq(ues) s(ingularis) d(omini) n(ostri) / castris nov(is) t(urma) Kast(i) ex Pan(onia) / sup(eriore) natus ad Aquas Balizas / pago lovista vic(o) Coc[co]/netibus stip(endiorum) XII ann(or)um XXX [- - -] / Victor frater et lul(ius) Proc[---] / [he]r(e)d(es) fecer[unt]* (CIL 06, 3297).

Ipak treba naglasiti da je administrativno-pravnu terminologiju teško prilagoditi savremenoj leksici jer u osnovi nema isto značenje, već samo približno.

21 Prema Schejbalu *vicus Coccontis* je identificirano na prostoru današnjeg sela Špišić Bukovica u okolini Virovitice, dok je *pagus lovista*, u stvari, *mutatio lovia*, koji se može locirati na širem prostoru sela Otrovanec, Prugovec, Sedlarica (Schejbal 2004, 102). Naselja su se nalazila sjeverno od saobraćajnice *Poetovio - Mursa*. Važno je napomenuti da se *mutatio / civitas lovia* javlja u rimskim izvorima pod dva imena, *lovia* i *Botivo*. Hronološki je teško datirati koji je naziv stariji. U nauci postoje pretpostavke da je pojam Botivo stariji te da se

17 CIL 03, 0400; AE 2007, 01144; AE 1912, 00130; AE 1912, 00131.

18 *D(is) M(anibus) / P(ublio) Ael(io) P(ubli) fil(io) / Aeliano scri /bae dec(urioni) IIIIvir(o) / m(unicipii) lasorum / an(norum) XLV Ael(lius) / Laelianus / patri piissimo / f(aciendum) c(uravit)* (ILJug II, 01132 = AE 1964, 00011).

19 Schejbal 2004, 108.

20 *D(is) M(anibus) / Ulpus Cocceius eq(ues) s(ingularis) d(omini) n(ostri) / castris nov(is) t(urma) Kast(i) ex Pan(onia) / sup(eriore) natus ad Aquas Balizas / pago lovista vic(o) Coc[co]/netibus stip(endiorum) XII ann(or)um XXX [---] / Victor frater et lul(ius) Proc[---] / [he]r(e)d(es) fecer[unt]* (CIL 06 3297).

However, it is important to emphasise that it is difficult to adapt administrative-legal terminology to contemporary language, because it essentially does

je uočljivo da su municipiji, kao očigledan rimski konstrukt, imali dosta razvijenu administrativno-pravnu mrežu, u koju su mogle ulaziti različite zajednice, te treba odbaciti znak jednakosti između peregrinske zajednice i municipija. Kako bi Rimljani lakše ostvarili svoju kontrolu u ranom carstvu, u sastav jednog municipija, kolonije ili res - publike ulazili su vjerovatno pagusi i vikusi, čije stanovništvo nije nužno moralo pripadati indigenoj zajednici, koja je bila nosilac municipaliteta. Ukoliko su, naprimjer, određene zajednice unutar Oserijata gravitirale iz ekonomskih razloga Jasima, za Rim bi iz geopolitičkih razloga bilo najpraktičnije da njihove gradove i sela pripoji *municipiju* Jasâ. Moguće je da je Rim više sličnih zajednica iz administrativno-pravih razloga objedinio u jednu, koju izvori prepoznaju pod imenom Oserijata, koja je kasnije, u toku rimske administrativne reforme prošla kroz određeno geostrateško raščlanjivanje. Javni spomenici iz kasnijeg razdoblja posvetnog su karaktera. Oni su važni zbog komparacije razvoja administrativnog aparata u kasnijem razdoblju koji je morao imati odraz iz ranijeg razdoblja. *Res publica lasorum* te spomenike podiže u čast rimskih careva i članova njihove porodice. Na spomenicima koji se podižu u čast rimskih careva Komoda (*Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus*, 177. – 192.), Karakale (*Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus*, 198. – 217.) i Gordiana III (*Marcus Antonius Gordianus Pius Augustus*, 238. – 244.) umjesto pojma *municipia lasorum* pojavljuje se pojam *res publica lasorum*.²² Ti spomenici se mogu datirati u posljednje godine vladavine Komoda. Podaci iz epigrafije ukazuju na to da Rim zbog sve većih sukoba na Dunavu sa Markomanima, Kvadima i drugim germanskim zajednicama teži da ojačava lokalnu samoupravu u Panoniji. Iako se ovi podaci ne odnose direktno na rano Carstvo, kada se formiraju i egzistiraju *civitates peregrinae* kao oblik rimskih administrativnih jedinica, važno je naglasiti da su slični vanjski faktori mogli utjecati i na procese administrativno-pravne prirode i u ranom principatu.²³ Zanimljivo je da stanovnici administrativne jedinice

Cocceius shows that he was born in *municipium Aquae Balis-sae, lovista* parish (*pagus*), in the village (*vicus*) of *Cocconetes*.²¹ It is evident from the monument's text that *municipia*, as an obvious Roman administrative construct, had a fairly developed administrative-legal network which could include different communities, and *peregrine civitates* and *municipia* should not be paralleled. In order for the Romans to achieve better control in the early Empire, *pagi* and *vici* were probably part of one *municipium*, colony or *res publica*, and their citizens did not necessarily have to belong to the indigenous community that led the municipality. For example, if certain communities within the Oseriates were more inclined toward the lasi for economic reasons, then the most practical solution for Rome (for geopolitical reasons) would be to incorporate their parishes and villages into *Municipium lasorum*. It is possible that, due to administrative-legal reasons, Rome merged many similar communities into one under the name known in the sources as the Oseriates, which went through a certain geostrategic breakdown during the subsequent Roman administrative reform. Public monuments from the later period have a dedicatory character, and they are very important for the comparison of the development of administrative apparatus during this time, which must have borne repercussions from the earlier period. *Res publica lasorum* erected these monuments in honour of Roman emperors and their family members. Instead of *municipia lasorum*, the term *res publica lasorum* appears on these monuments erected in honour of Emperors Commodus (*Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus* 177-192), Caracalla (*Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus* 198-217), and Gordian III (*Marcus Antonius Gordianus Pius Augustus* 238-244).²² These monuments could be dated to the final years of Commodus's reign. The epigraphic data suggests that, due to increasing conflicts with the Marcomanni, Quadi and other Germanic commu-

not have an equivalent, but instead only an approximate meaning.

- 21 According to Schejbal, *vicus Coccontis* is located upon the territory of today's village of Špišić Bukovica near Virovitica, while *pagus lovista* is in fact *mutatio lovia*, which can be located in the broader region of the villages of Otrovanec, Prugovec, and Sedlarica (Schejbal 2004, 102). The settlements were located north from the road Poetovio – Mursa. It is important to note that *mutatio/civitas lovia* appears in Roman sources under two names: *lovia* and *Botivo*. It is also difficult to specify which name is older chronologically. Hypotheses have been put forward that the name *Botivo* is older, and that it refers to the indigenous population, while the name *lovia* is older and it is the result of a toponomastic policy implemented by the tetrarchy. The association of the name *lovia* with tetrarchic toponomastic heritage should be taken lightly, because *Itinerarium Antonini Augusti* mentions two places with this name. Apparently, the information about the name *lovia* originates from the period before the establishment of the tetrarchy (Gregl, Migotti 2004, 133). There had been indications in the scholarship that the name *civitas lovia* is associated with Jupiter Capitolinus. Although, from an etymological point of view, the placename has some similarities with the name of Jupiter (*lovi*), the lack of votive and iconic monuments dedicated to this deity upon this territory does not corroborate this hypothesis. Not a single monument dedicated to Jupiter has been found upon the territory of *civitas lovia*, which is somewhat unusual given that this deity is most commonly represented on votive monuments, and therefore the name *lovia* can more likely be associated with the name of some local community than with Jupiter.
- 22 *Divo / Commo- / do res pu- / blica la- / soru(m)* (CIL 03, 04000); [[[F]ulviae]] / [[Plau[ti]]] / [[I]ae [Aug[ustae]]] / [[sponsae]]⁵ / Imp(eratoris) Mar- / ci Aure[li] / Anto[ni] - / ni res [pu]- / blica la[s(orum)] (AE 2007, 01144); Imp(eratoris) Caes(ari) M(arco) Ant(onio) / Gordiano Pio / Felici Aug(usto) r(es) p(ublica) las(orum) (AE 1912, 00130); Sabin i- / ae Tran / quilli- / nae⁵ / Aug(ustae) / r(es) p(ublica) las(orum) (AE 1912, 00131).
- 23 Stoga su se i Panonski rat i Batonov ustanak morali odraziti puno više na administrativno-pravno uređenje indogenih zajednica nego što se to ranije u historiografiji mislilo. Tim više što su ti događaji bili direktno vezani za matični teritorij tih zajednica.

veže za autohtono stanovništvo, a da naziv *lovia* potječe iz mlađeg vremena i rezultat je toponomastičke politike koju je predvodila tetrarhija. Povezivanje naziva *lovia* sa tetrarhijskim toponomastičkim naslijeđem treba uzeti sa rezervom zbog toga što *Itinerarium Antonini Augusti* spominje dva mjesta koja nose taj naziv. Po svemu sudeći, ti podaci o imenu *lovia* potječu iz vremena prije uspostave tetrarhije (Gregl, Migotti 2004, 133). U nauci su postojale indicije da se naziv *civitas lovia* povezuje sa Jupiterom Kapitolskim. Iako, etimološki gledano, u nazivu mjesta postoje sličnosti sa imenom Jupitera (*lovi*), nedostatak votivnih i kulturnih spomenika posevećenih tom božanstvu na tom prostoru ne potvrđuje navedenu pretpostavku. Na teritoriju zajednice nije pronađen ni jedan Jupiterov spomenik, što je i pomalo neuobičajno budući da je to božanstvo najviše zastupljeno na votivnim spomenicima, tako da se naziv *lovia* može prije povezati sa imenom neke lokalne zajednice nego sa Jupiterom.

- 22 *Divo / Commo- / do res pu- / blica la- / soru(m)* (CIL 03, 04000); [[[F]ulviae]] / [[Plau[ti]]] / [[I]ae [Aug[ustae]]] / [[sponsae]]⁵ / Imp(eratoris) Mar- / ci Aure[li] / Anto[ni] - / ni res [pu]- / blica la[s(orum)] (AE 2007, 01144); Imp(eratoris) Caes(ari) M(arco) Ant(onio) / Gordiano Pio / Felici Aug(usto) r(es) p(ublica) las(orum) (AE 1912, 00130); Sabin i- / ae Tran / quilli- / nae⁵ / Aug(ustae) / r(es) p(ublica) las(orum) (AE 1912, 00131).
- 23 Stoga su se i Panonski rat i Batonov ustanak morali odraziti puno više na administrativno-pravno uređenje indogenih zajednica nego što se to ranije u historiografiji mislilo. Tim više što su ti događaji bili direktno vezani za matični teritorij tih zajednica.

Republike Jasâ u trećem stoljeću podižu spomenike u čast ne samo careva već i njihovih suprugâ i zaručnica, čime se u potpunosti pridržavaju osnovnih postulata rimskog protokola koji je u tom trenutku važeći u Carstvu.²⁴ To je još jedan od dokaza da se municipalizacija ne treba posmatrati kao proces, već kao reformu koju prema unaprijed definiranom administrativnom planu Rim provodi u provincijama radi uspostavljanja efikasnijeg modela lokalne samouprave.

Dok su peregrinske zajednice (*civitates*) za Rimljane barem djelomično imale etničko obilježje, dotle su jedinice municipalne organizacije prvenstveno imale ekonomski karakter. Logično bi bilo očekivati da zajednice koje se bave određenom granom privrede bez obzira na njihovo etničko porijeklo pripadaju najbližem municipiju koji je usmjeren na tu granu privrede. Stoga ne treba odbaciti mogućnost da su manje zajednice koje Plinije i Klaudije Ptolemej prepoznaju kao oserijatske mogle u administrativnom smislu pripadati *municipium lasorum*. Ostatak Oserijata vjerovatno je dobio građanstvo drugih municipalnih jedinica na prostoru današnje Slavonije, Pounja i Bosanske Posavine. Prije svega to se odnosi na *municipium Faustinianum* i *Servitium*.

MUNICIPIJ FAUSTINIJAN (MUNICIPIUM FAUSTINIANUM)

Epigrafija ukazuje da bi se *municipium Faustinianum* mogao dovesti u vezu sa indogenim zajednicama koje je Rim u ranom principatu objedinio pod imenom *peregrinus civitas Oseriates*. Taj municipij je nepoznate ubikacije, a spominje se na tri epigrafska spomenika iz čijih tekstova se može zaključiti da se nalazio u Panoniji Superior, da je bio u blizini agera Siscije i da mu je stanovništvo u etničkom smislu bilo panonsko.²⁵ Moguće je da je ova rimska administrativna jedinica prošla kroz više teritorijalnih i administrativnih faza razvoja. Na epigrafskim spomenicima *Faustinianum* se najprije pojavljuje kao *pes*, a potom *municipium*. Teško je odrediti šta bi u administrativnom smislu označavao pojam *pes*. U Rimu je taj pojam označavao mjernu jedinicu za daljinu, ali i zemljište, tlo, prostor. U skladu sa tim riječ *pes* bi mogla biti sinonim za teritorij (*territorium*). Rimljani su pojam *territorium* rijetko koristili, ali su imali puno sinonima za taj izraz.²⁶ Posebno je to izraženo u epigrafiji.²⁷ U konkretnom slučaju

on the Danube, Rome sought to strengthen the local self-government in Pannonia. Although this evidence does not directly refer to the early Empire when *peregrine civitates* were formed and existed as a form of Roman administrative unit, it is important to emphasise that similar external factors could have influenced administrative-legal processes even in the early Principate.²³ It is interesting that in the 3rd century, the citizens of *res publica lasorum* erected monuments dedicated not only to emperors but to their wives and betrothals, thereby completely adhering to the ruling postulates of the Roman protocol of that time.²⁴ This is further evidence that municipalisation should not be observed as a process, but as a provincial reform which Rome carried out following a pre-defined administrative plan in order to establish a more efficient model of local self-government.

While for the Romans *peregrine civitates* had an (at least partially) ethnic characteristic, units of municipal organisation primarily had an economic basis. It is reasonable to expect the communities involved in some form of industry, regardless of their ethnic origin, to belong to the closest *municipium* focused on that industry. Therefore, we should not dismiss the possibility of smaller communities, such as those recognised as the Oseriates by Pliny and Claudius Ptolemy, belonging to *municipia lasorum* in an administrative sense. The remainder of the Oseriates probably obtained citizenship of other municipal units upon the territory of present-day Slavonia, Una Valley, and Bosnian Posavina. This primarily refers to *municipium Faustinianum* and *Servitium*.

MUNICIPIUM FAUSTINIANUM

Epigraphic evidence suggests that *municipium Faustinianum* could be associated with indigenous communities which Rome merged together under the *peregrine civitas* of the Oseriates in the early Principate. The location of this *municipium* is unknown, and it is mentioned on three separate epigraphic monuments, whose texts reveal that its location was in Pannonia Superior, near the ager of Siscia, and that its population was ethnically Pannonian.²⁵ It is possible that this Roman administrative unit underwent many territorial and administrative developmental phases. On the epigraphic monuments *Faustinianum* first appears as *pes*, and then as *municipium*. It is difficult to determine what the term *pes* could mean in the

24 Podatak se odnosi na Gordijanovu suprugu Trankvilinu (*Tranquillina*) i Fulviju Plautilu (*Publia Fluvia Plautilla*), koja je na jednom spomeniku iz Daruvara označena kao *sponsa*, odnosno zaručnica cara Karakale.

25 Mócsy smatra da je to što je natpis u kojem se spominje *municipium Faustinianum* samo po sebi dovoljno svjedočanstvo koje ukazuje na to kako municipij treba tražiti negdje u blizini Siscije. Kako je prema njegovom mišljenju dolina Save iznad Siscije već potpuno municipalizirana, samo dolina Save ispod Siscije dolazila bi u obzir za lokaciju municipija Faustinjana. Za Mócsyja je Siscija bila glavno administrativno središte tog prostora kojem su gravitirali mali panonski gradovi (Mócsy 1974, 222). I Kovács dovodi *Municipium Faustinianum* u vezu sa Oserijatima kada pokušava gradove u Panoniji povezati sa određenim peregrinskim *civitates* (Kovács 2013, 135).

26 Leveau 1993, 465–466.

27 Tako, naprimjer, na jednom natpisu iz Rima teritorij Kolonije Sirmij (*colonia Sirmium*) označava se sa *pes Sirmiensis* (CIL 06 32713).

23 *Bellum Pannonicum* and *Bellum Batonianum* must have had a bigger impact on the administrative-legal organisation of indigenous communities than it was considered previously in historiography; even more so since these events were directly associated with the mother territory of these communities.

24 This information refers to Gordian's wife Tranquillina and Publia Fluvia Plautilla, who was identified as a *sponsa*, i.e. betrothal of Emperor Caracalla, on a monument from Daruvar.

25 Mócsy argues that the inscription mentioning *municipium Faustinianum* is sufficient evidence in and of itself to suggest that the *municipium* should be located somewhere near Siscia. Since he believes that the valley of the Sava above Siscia had already been completely municipalised, only the valley of the Sava below Siscia should be taken into consideration when determining the location of *municipium Faustinianum*. For Mócsy, Siscia was the main administrative centre of this region to which small Pannonian towns gravitated (Mócsy 1974, 222). Kovács also associates *municipium Faustinianum* with the Oseriates when trying to associate Pannonian towns with certain *peregrine civitates* (Kovács 2013, 135).

pes Faustinianum čak je mogao označavati i malo naselje.

Moguće je, također, da je *Faustinianum*, dok je imao status *pes* (u značenju malog naselja), bio u sklopu kolonije Siscije (*Colonia Flavia Siscia*), da bi kasnije prerastao u *municipij*, o čemu svjedoči natpis *scriba Pontiusa Lupusa*.²⁸ On je obavljao dužnost javnog bilježnika (*scriba*) u *municipiju Faustinianum* i bio *augustal* u Sisciji. Ta administrativna povezanost mogla bi potjecati iz vremena kada je *Faustinianum* imao status grada (*pes*). *Municipij* se u kontekstu: „*pes Faustinianum*” spominje samo na jednom epigrafskom spomeniku. Riječ je o nadgrobnom spomeniku umrlog vojnika pronađenom na teritoriju grada Rima. Iz sepulkralnog natpisa jasno se vidi da je porijeklo pokojnika Julija Nerona iz provincije Gornje Panonije (*Pannonia Superior*) i grada *Faustinianuma*.²⁹

Panonski identitet se očituje i na trećem natpisu, na kojem se spominje *municipium Faustinianum*.³⁰ Vojnik (*equiti numeri singularium*) Klaudio Valentino naglašava da je građanin *Faustinjana* i da je nacionalnosti panonske (*natione Pannonio*).

Pojam *natione* u ovom tekstu treba shvatiti kao administrativnu odrednicu u smislu provincijalne pripadnosti, a nikako etničke.³¹ Naime, formiranje Panonije kao jedinstvenog i osebujnog prostora u rimskoj administrativnoj shemi imao je velike posljedice za formiranje panonskog identiteta kod stanovništva tog dijela Carstva. Panonski identitet je bio puno više naglašen kod osoba koje su živjele van matične provincije, pa se stoga *natione Pannonio* uglavnom javlja na vojnim natpisima kao što je ovaj.³² Pored zajednica koje su

administrative sense. In Rome, this term represented a unit of measurement for distance, as well as for land, space, extent of ground. Accordingly, the term *pes* could be a synonym for territory (*territorium*). The Romans rarely used the term *territorium*, but they had many synonyms for it.²⁶ This is especially prominent in epigraphy.²⁷ In this case, *pes Faustinianum* could have also signified a small settlement.

It is also possible that while having the status of *pes* (meaning a small settlement), *Faustinianum* was part of the colony of Siscia (*Colonia Flavia Siscia*), and later on turned into a *municipium* as witnessed by inscription Pontius Lupus.²⁸ He was a public notary (*scriba*) in *municipium Faustinianum* and an *Augustalis* in Siscia. This administrative relationship could originate from the times when *Faustinianum* had the status of *pes*. In the context of “*pes Faustinianum*”, *municipium* is mentioned on only one epigraphic monument, i.e. on the tombstone of a soldier found in the territory of the City of Rome. The sepulchral inscription clearly shows that the origin of the deceased, Julius Nero, is the province of Pannonia Superior and the town of *Faustinianum*.²⁹

Pannonian identity is also revealed in a third inscription referring to *municipium Faustinianum*,³⁰ whereby the soldier (*equiti numeri singularium*) Candidius Valentinus stresses that he is a citizen of *Faustinianum* and that his nationality is Pannonian (*natione Pannonio*). The term *natione* in this text should be understood as an administrative element in terms of provincial affiliation, and not an ethnic one.³¹ Namely, the formation of Pannonia as a unique and distinctive territory in the Roman administrative scheme had immense consequences on the shaping of Pannonian identity among the citizens of this part of the Empire. The Pannonian identity was more pronounced among the persons living outside of their home province, thus *natione Pannonio* primarily appears on military inscriptions such as this one.³²

28 *D(is) M(anibus) / Pontio Lupo Aug(ustali) col(oniae) / Sisc(ianorum) scribae municip(i) Faust(iniani) / Pontia Victorina soror 5/ et Domit(ius) Crescens* (CIL 03, 03974).

29 *D(is) M(anibus) / Iul(ius) Nero / mil(es) coh(ortis) III pr(aetoriae) / (centuria) Victoris 5/ vix(it) an(nos) XXXVI / mil(itavit) an(nos) XIII / oriundus in / Pannonia superiore pede 10/ Faustiniانو / Aur(elius) Dassius / e[t] Iulius / Valerianus / her(e)d(es) b(ene) m(erenti) 15/ f(e)c(e)r(unt)* (CIL 06, 2494a).

30 *D(is) M(anibus) / Candidio Valentino equiti numeri / sing(ularium) nat(ione) Pann(onio) [c]ivi Faustini(ano) / castris prioribus turma Maximi 5/ stip(endiorum) XII qui vixit ann(os) XXXII Arrius 5/ Latianus mil(es) coh(ortis) IIII pr(aetoriae) et Flavius Vi-talis mil(es) coh(ortis) X pr(aetoriae) heredes amico / bene merenti memoriam fecerunt* (CIL 06, 3241).

31 Panonski identitet prije uspostave rimske vlasti nije postojao kod zajednica koje se po svom arheološkom materijalu mogu definirati kao Panoni i razlikuje se od njima susjednih Tauriska i Skordiska. Džino navodi da samo tokom Batonovog ustanka (*Bellum Batonianum*) 6. – 9. god. Panoni pokazuju određenu političku koherentnost, te da tada prvi put dolazi do organizovane političke infrastrukture unutar i između pojedinih zajednica (Džino 2010, 43). Iz arheološkog ugla posmatrano Oserijati i drugi njima srodni Panoni nisu imali tako jako izgrađene centre kao što su imale zajednice poput Delmata ili Desidijata, na jugu. To se odrazilo na njihovu epigrafiju u periodu principata, jer dok se na natpisima koji se vežu za pripadnike južnih naroda pojavljuju naglašeni nazivi tih lokalnih zajednica, autohtone panonske zajednice svoj identitet vežu za naziv provincije.

32 Džino i Domic Kunić primjećuju da su mornari iz Misenske i Ravenske flote razvili specifičan identifikacijski narativ o Panonima - autohtonih pomoraca koji su prihvatili vanjsku oznaku identiteta i preoblikovali je tako da su na neki način konstruisali panonski identitet. Administrativna podjela na Panoniju i Dalmaciju utjecala je tako da su potomci Dezidijata, Mezeja i Pirusta počeli oblikovati svoj identitet na drugačiji način odnosno vezati ga za provinciju Dalmaciju, dok su panonski identitet gradile zajednice koje su nastanjivale prostor između Save i Drave skupa sa zajednicama u zapadnoj Panoniji kao što su Boji ili Eravisci. Panonski identitet također je izražen u skladu sa stereotipima o Panoncima. Tako Džino i Domic Kunić navode primjer jednog Murranususa koji se nazivao “barbarom iz Panonije” (Džino, Domic Kunić 2012,

26 Leveau 1993, 465–466.

27 For example, in one inscription from Rome, the territory of the colony of Sirmium (*colonia Sirmium*) is marked as *pes Sirmiensis* (CIL 06, 32713).

28 *D(is) M(anibus) / Pontio Lupo Aug(ustali) col(oniae) / Sisc(ianorum) scribae municip(i) Faust(iniani) / Pontia Victorina soror 5/ et Domit(ius) Crescens* (CIL 03, 03974).

29 *D(is) M(anibus) / Iul(ius) Nero / mil(es) coh(ortis) III pr(aetoriae) / (centuria) Victoris 5/ vix(it) an(nos) XXXVI / mil(itavit) an(nos) XIII / oriundus in / Pannonia superiore pede / Faustiniانو / Aur(elius) Dassius / e[t] Iulius 15/ Valerianus / her(e)d(es) b(ene) m(erenti) / f(e)c(e)r(unt)* (CIL 06, 2494a).

30 *D(is) M(anibus) / Candidio Valentino equiti numeri / sing(ularium) nat(ione) Pann(onio) [c]ivi Faustini(ano) / castris prioribus turma Maximi / stip(endiorum) XII qui vixit ann(os) XXXII Arrius 5/ Latianus mil(es) coh(ortis) IIII pr(aetoriae) et Flavius Vi-talis mil(es) coh(ortis) X pr(aetoriae) heredes amico / bene merenti memoriam fecerunt* (CIL 06, 3241).

31 Before the establishment of Roman rule, Pannonian identity had not existed in communities which can be identified as Pannonians according to their archaeological material, in contrast to their neighbours, the Taurisci and Scordisci. Džino states that only during *Bellum Batonianum* (6–9 AD) did the Pannonians show a certain political coherence, and that an organised political infrastructure within and between certain communities then appeared for the first time (Džino 2010, 43). From an archaeological point of view, the Oseriates and other related Pannonians did not have such strong centres as communities such as the Delmatae or Daesitiae in the south. This reflected on their epigraphy in the Principate period, because while inscriptions associated with members of southern peoples contain names of those local communities, indigenous Pannonian communities associated their identity with the name of the province.

32 Džino and Domic Kunić observed that the sailors in the Misene and Ravennate fleet developed a specific identity narrative of the Pannonians – indigeno-

prije uspostave municipija pripadale peregrinskoj zajednici Oserijata, građanstvo municipija *Faustinianum* mogao je dobiti i istočni dio Kolapijana. Teritoriju municipalne jedinice *Faustinianum*, ukoliko je bila južno od Save, po svemu sudeći, treba tražiti na tromeđi između *Servitiuma*, *municipium lasorum* i kolonije Siscije. Na jugu je taj municipij mogao dosezati do planine Kozare, te mu je pripadao donji tok rijeke Une kao i dio Bosanske Posavine od granice sa Sisačkim agerom, na zapadu, pa do teritorije *Servitiuma*, na istoku; to bi značilo, rječnikom savremene geografije, da je teritorij municipija *Faustinianum* u tom slučaju obuhvatao prostor od Zrinske gore, na zapadu, do planine Prosare, na istoku. Ukoliko se, pak, ager Siscije protezao zapadnije od ušća Une u Savu, onda ne treba odbaciti mogućnost da su taj dio teritorija spomenutog agera naseljavale oserijatske zajednice. U tom slučaju *municipium Faustinianum* treba tražiti južno od Save. Ako je *Faustinianum* bio južno od Save, onda bi pretpostavljena lokacija bila ispod planinskog masiva Prosare. Druga mogućnost, koja je već naglašena ranije u radu, jeste da je *municipium Faustinianum* izdvojen iz agera Siscije.

Činjenica da je *Pontius Lupus*, svećenik carskog kulta iz Siscije, obavljao dužnost javnog bilježnika (*scriba*) u municipiju *Faustinianum* očituje da je u pravnom sistemu postojala povezanost između Siscije i *Faustinijana*, pa se lociranje tog municipija u blizini sisačkog agera čini opravdanim. Eventualno lociranje spomenutog municipija na prostor Bosanske Posavine ukazivao bi da je taj prostor u administrativnom smislu bio puno bolje organiziran nego što se do sada u nauci smatralo. Stiče se dojam da *municipium Faustinianum* nije posmatran kao jedna od mogućih administrativnih jedinica na tlu BiH iz razloga što se ne pojavljuje ni na jednom rimskom itinerariju. Praksa je pokazala da davanje prednosti itinerarijima ispred materijalne građe nije uvijek ispravno. Kao što *municipium Faustinianum* nije ucrtan ni na jednom rimskom itinerariju, niti ga spominju pisani izvori, takav je slučaj sa važnim administrativno-pravnim sjedištem *Aquae*, koje se nalazilo u srednjoj Bosni. *Aquae* je administrativna jedinica koja je prošla sve faze municipalizacije i potvrđena je na dva epigrafska spomenika, kroz sistematska arheološka istraživanja, ali se poput *Faustinianuma* ne pojavljuje ni na jednom itinerariju. Stoga se čini nepravilnim izjednačavati putne stanice sa administrativno-pravnim jedinicama. U određenim slučajevima putne stanice imaju nazive poput administrativnih središta pored kojih prolaze, ali ukoliko bi putna stanica bila udaljena od važnijeg administrativnog centra, ona bi mogla imati i neko lokalno ime.

Materijalna građa dokazuje kontinuitet života na prostoru koji bi mogao činiti teritoriju *municipiuma Faustinianuma* od kasnog željeznog doba do kasne antike. Tako su na prostoru koji bi bio pretpostavljena teritorija municipalne jedinice *Faustinianum* pronađeni ostaci rimskog groblja u Hrvat-

Apart from communities that belonged to the *peregrine civitas* of the Oseriates before the establishment of *municipium*, the eastern part of the Colapiani could also obtain the citizenship of *municipium Faustinianum*. It seems that the territory of the municipal unit of *Faustinianum*, if it were located south of the Sava, should be located in the tripoint region between *Servitium*, *municipia lasorum*, and the colony of *Siscia*. In the south, this *municipium* could have reached as far as Kozara Mountain, and it included the lower course of the Una and the part of Bosnian Posavina from the border with the Siscian ager in the west as far as the territory of *Servitium* in the east. In the words of modern geography, this means that the territory of *municipium Faustinianum*, in this case, covered the region from Zrinska Gora in the west to Prosara Mountain in the east. However, if the ager of *Siscia* extended west from the mouth of the Una into the Sava, then one should not dismiss the possibility that this part of the territory of this ager was inhabited by the Oseriatian communities. In this case, *municipium Faustinianum* should be located south of the Sava. If *Faustinianum* was located south of the Sava, then its assumed location would be at the foot of the Prosara mountain range. The other possibility already emphasised in the paper is that *municipium Faustinianum* was created through secession from the ager of *Siscia*.

The fact that *Pontius Lupus*, a priest to the Imperial cult (*Augustali*) from *Siscia*, was a public notary (*scriba*) in *municipium Faustinianum* shows that there was a legal connection between *Siscia* and *Faustinianum*, so identifying the location of this *municipium* near the Siscian ager seems justifiable. If the location of the aforementioned *municipium* is upon the territory of present-day Bosnian Posavina, then this region would be better organised administratively than has been postulated to date in academic literature. We get the impression that *municipium Faustinianum* was not considered as an administrative unit because it does not appear in a single Roman itinerary. However, experience has shown that it is not always correct to put itineraries ahead of material sources. Just as *municipium Faustinianum* was not drawn on any Roman itinerary or mentioned by written sources, the same applies for an administrative-legal centre of *Aquae* that was located in central Bosnia. *Aquae* is an administrative unit that passed through all phases of municipalisation, and through systematic archaeological research, its mentioning has been confirmed upon two epigraphic monuments; however, like *Faustinianum*, it does not show up in any itinerary. Therefore, it seems incorrect to identify road stations with administrative-legal units. In certain cases, road stations shared names

us sailors who accepted the "outside identity-label" and reshaped it to form their own Pannonian identity. The influence of the administrative division into Pannonia and Dalmatia was such that the descendents of the *Daesitiates*, *Maezaei* and *Pirustae* started to reshape their identity in a different way, i.e. they started to associate themselves with the province of Dalmatia. On the other hand, the communities that lived upon the territory between the Sava and the Drava, together with the communities in western Pannonia, such as the *Boii* or *Eravisci*, started to build their Pannonian identity. This identity is also expressed in line with stereotypes of the Pannonians. Thus, *Džino* and *Domić Kunić* give an example of a *Murranus* who referred to himself as the "Barbarian from Pannonia" (*Džino, Domić Kunić 2012, 103–104*).

skoj Dubici, na lijevoj obali Une.³³ Iako ne pripada razdoblju ranog Carstva, u kontekstu teme potrebno je spomenuti i miljokaz koji je pronađen na području Bačina kod Hrvatske Dubice.³⁴ Miljokaz iz vremena vladavine careva Valentinijana (*Flavius Valentinianus Augustus*, 364. – 375.) i Valensa (*Flavius Julius Valens Augustus*, 364. – 378.) koji se može datirati u period 364. – 375. godine dokazuje da je kroz teritoriju između Zrinske gore, na zapadu, i planine Prosare, na istoku, prolazila rimska cesta koja je povezivala Sisciju sa Donjom Panonijom.³⁵ Taj prostor je morao, svakako, biti komunikativno dobro povezan sa velikim urbanim centrima Panonije jer je pretpostavljena teritorija municipija *Faustiniana* na jugu graničila sa rudarskim bazenom Sane i Japre. Arheološki nalazi poput alatki za obradu metala, amorfne grude željeza i ingoti (prizmatične željezne poluge) upućuju na povezanost tog prostora u ekonomskom smislu sa rudarskim bazenima sjeverozapadne Bosne.

Na širem postoru koji se definira kao Bosansko Pounje pronađeni arheološki materijal također svjedoči o kontinuitetu života od prahistorije do kasne antike. Tako lokalitet Donja Slabinja potvrđuje da je željeznodobni fortifikacijski objekat korišten vjerovatno u iste ili slične svrhe i u periodu principata.³⁶ U period ranog Carstva može se datirati i rimsko naselje na lokalitetu Alilbašića Brdo u blizini Bosanke Dubice.³⁷

Posebno važan lokalitet na desnoj obali Une jeste lokalitet Suvaje kod Bosanske Dubice, koji obiluje sitnim arheološkim nalazima kao što su novac, staklo, keramika. Na tom lokalitetu je pronađen i jedan veliki agrokomples koji je prošao razvojni proces od male rustične vile do carskog posjeda. Taj proces je započeo u ranom carstvu, te ukazuje na ekonomski prosperitet tog prostora.³⁸ Postojanje kourbanih cjelina može se dovesti u vezu sa povoljnim uslovima za život na tom teritoriju, što bi ukazivalo na mogućnost velike gustine naseljenosti, a što bi samo po sebi impliciralo po-

with administrative centres they passed through, but if a road station were further away from an important administrative centre, then it could also have had a local name.

Material sources demonstrate continued habitation in the region that could form the territory of *municipium Faustinianum* from the late Iron Age to the late Imperial period. Thus, the remains of a Roman cemetery in Hrvatska Dubica on the left bank of the Una were found in the area which is presumed to be within the territory of *municipium Faustinianum*.³³ Although not from the early days of the Empire, a milestone found in Bačine near Hrvatska Dubica is also worth mentioning for the sake of the topic.³⁴ The milestone, dating from the period of emperors Valentinian (*Flavius Valentinianus Augustus* 364–375) and Valens (*Flavius Julius Valens Augustus*, 364–378), can be dated to the period 364–375, and attests to a Roman road passing between Zrinska Gora in the west and Prosara Mountain in the east connecting Siscia with Pannonia Inferior.³⁵ This area must have had good communications with the larger urban centres of Pannonia due to the fact the presumed territory of *municipium Faustinianum* bordered with the mining basin of the valley of the Sana and Japra rivers in the south. Archaeological finds such as tools for metal processing, amorphous lumps of iron, and ingots (prismatic iron bars) suggest that this region had an economic relationship with the mining basins of north-western Bosnia.

The archaeological materials in the broader region defined as Bosnian Pounje also bear witness to human habitation from prehistory to the late Imperial period. Research at the site of Donja Slabinja corroborates that the Iron Age fortification there was also used during the Principate for probably the same or similar purposes.³⁶ The Roman settlement at the site of Alilbašića Brdo, near Bosanska Dubica, could also be dated to the period of the late Empire.³⁷

An especially important site on the right bank of the Una is the Suvaja site, near Bosanska Dubica, which is rich in small archaeological finds such as coins, glass, and pottery. A large agricultural complex was discovered at this site that went from being a small *villa rustica* to an imperial holding. This process began in the early Empire, hinting to the economic prosperity of the region.³⁸ The existence of a certain form of

33 Leleković, Rendić-Miočević 2012, 302.

34 *Pro felicitate [domi]-/norum nostr[orum] / Valentinian(i) et [Valentis] / Aug(ustorum) a Sisc(ia) ⁵/p(assuum) X(L)II* (CIL 03, 15200).

35 Bojanovski je pretpostavio da bi se tu mogla nalaziti putna stanica *Ad Praetorium* (Bojanovski 1984, 161–166). Putna stanica *Ad Praetorium* ucrтана je na Tabuli Peutingeriani (Tab. Peut. 5, 5 do 6,4) kao jedna od putnih stanica na relaciji Siscija - Sirmium. U novijoj literaturi primjetno je da ovo pitanje nije dovoljno obrađeno, te da se autori u najvećoj mjeri pozivaju na Bojanovskog.

36 Čović 1988, 39.

37 Marijan 1988, 34.

38 Socijalni razvoj agrokompleska sa lokaliteta Suvaja odražava procese u samom društvu koji su obilježeni propadanjem slobodnog seljaštva i jačanjem velikih posjeda. Busuladžić ističe da je značaj ovog posjeda došao do izražaja krajem IV stoljeća, kada su veliki rimski posjedi u današnjoj Mađarskoj bili direktno ugroženi od barbarskih napada. Položaj vile u Suvaji bio je zaštićen tokovima rijeka Drave, Save i Une, pa se zahvaljujući tome razvio bogati agrikulturni upravni centar državnog imanja (Busuladžić 2011, 120–121). Značaj agrokompleska iz Suvaje ukazuje da je taj prostor imao povoljne ekonomske uslove za razvoj kourbanih cjelina i u razdoblju ranog Carstva. Kasnoantički podaci često ukazuju na višestoljetni kontinuitet života na određenom prostoru u periodu rimske uprave. Objekat je prošao, kako to navodi Busuladžić, dugotrajnu fazu funkcionalnih promjena. Važno je naglasiti da objekat nikada nije u potpunosti istražen, već samo njegova petina ili šestina (Busuladžić 2011, 165). Nedovršena sistematska istraženost objekta ostavlja otvorenu mogućnost da je riječ o nalazu starijem nego što se sada smatra.

33 Leleković, Rendić-Miočević 2012, 302.

34 *Pro felicitate [domi]-/norum nostr[orum] / Valentinian(i) et [Valentis] / Aug(ustorum) a Sisc(ia) ⁵/p(assuum) X(L)II* (CIL 03, 15200).

35 Bojanovski assumed that the road station *Ad Praetorium* could be located there (Bojanovski 1984, 161–166). The road station *Ad Praetorium* is drawn in the Peutinger Map (Tab. Peut. 5, 5 to 6, 4) as one of the road stations on the route *Siscia – Sirmium*. It is worth noting that this issue has been insufficiently dealt within recent works, and that authors largely refer to Bojanovski.

36 Čović 1988, 39.

37 Marijan 1988, 34.

38 The social evolution of the agricultural complex from the site of Suvaja reflects the changes in society as a whole, marked by the decline in free peasantry and growth of large estates. Busuladžić emphasised that this estate became particularly significant at the end of the 4th century, when large Roman estates in present-day Hungary came under direct threat from barbaric attacks. The villa in Suvaja was well protected by the rivers Drava, Sava and Una, and this was the reason for a rich administrative centre of a state-owned estate having developed (Busuladžić 2011, 120–121). The significance of the agricultural complex from Suvaja suggests that this region had favourable economic conditions for the development of suburbs in the period of early Empire. Data from the late Imperial period frequently indicates that people continually lived for centuries in a certain region in the Roman period. The

trebu za administrativno-pravnom jedinicom. Uz agrokompleks na prostoru Suvaja pronađeni su ostaci objekta koji bi mogli označavati da su se tu nalazile rimske terme.³⁹ Kupalište je relativno velikih dimenzija i fizički je bilo odvojeno od privrednog kompleksa u Suvaji.⁴⁰ U nauci postoje mišljenja da se te terme mogu poistovjetiti sa nazivom *Praetorium* ako se *Ad Praetorium* putna stanica locirana u Hrvatskoj Dubici izjednačava sa *Ad Praetorium*.⁴¹

Štoviše iako se u Suvaji kod Bosanke Dubice nisu nalazile gradske terme, već obična kupatila za svakodnevnu upotrebu vlasnika *villae rusticae*, pretpostavka da se *Praetorium* tu locira čini se opravdanom. Naime, pojam *Praetorium* ne mora nužno označavati civilno naselje sa pretorijem kao centrom, već se može odnositi na glavni stambeni kompleks na veleposjedu, sjedište ili stan visokih državnih službenika, terme, kao i putničko konačište.⁴² Moguće je da je cesta *Siscia - Sirmium* prelazila na prostor južno od Save jer je dolina te rijeke u njenom srednjem toku jako močvarna. To je omogućilo i određeni ekonomski prosperitet, što bi u konačnici moglo dovesti do pretpostavljenog izdvajanja *municipiuma Faustinianuma* od agera Siscije. Cesta je vjerovatno nastala dosta rano, možda odmah nakon podjele provincije Ilirik, kada Rimljani nastoje pacificirati dio Ilirika na kojem je ustanak i počeo. Ipak, tako rano nije moglo doći do ekonomskog prosperiteta koji bi rezultirao stvaranjem administrativne jedinice kao što je *municipium Faustinianum*. To potvrđuju i materijalni ostaci. Naime, arheološki nalazi stvaraju dojam međusobne povezanosti naselja na prostoru Hrvatske Dubice i Bosanke Dubice, što samo po sebi implicira mogućnost postojanja određene administrativne jedinice.

Ako se *municipium Faustinianum* nalazio u gornjem toku Une, dataciju njegovog nastanka treba tražiti u vremenu vladavine Trajana ili Hadrijana, kada su administrativne reforme potvrđene i u ostalim dijelovima Panonije. Svakako, ne treba odbaciti mogućnost da je status municipija imao već za vrijeme vladavine flavijevaca, kada zbog jačanja limesa vojska biva sve prisutnija u Panoniji i javlja se potreba za jačanjem lokalne ekonomije koja bi mogla vojsci da omogući zadovoljavanje određenih potreba za hranom, pićem i odjećom. S druge strane, njegovo ime *Faustinianum* moglo bi se povezati sa suprugom cara Marka Aurelija Faustinom Mlađom.

39 Marijanović 1988, 39.; Bojanovski 1984, 164.; Busuladžić 2011, 63–64.

40 Konceptualno - arhitektonsko rješenje otvara mogućnost da se banja definira kao terme koje imaju javni karakter (Busuladžić 2011, 63–64).

41 Prema Bojanovskom tačna lokacija stanice *Ad Praetorium* u Bačini kod Hrvatske Dubice i *Praetoriuma* u Suvaji kod Bosanke Dubice potvrđuju dionicu iduće dionice *XXX Servitio* (oko 45 km), što je i stvarna razdaljina od Bosanske Gradiške (*Servitiuma*) do Bačina kod Hrvatske Dubice. Po njemu lokacija se dobro uklapa i u zbirnu distancu *Siscia - Servitium* (oko 95 km) (Bojanovski 1984, 165). Sa mišljenjem Bojanovskog slaže se i Gračanin (Gračanin 2010, 17). Primjetno je da savremena antička historiografija i arheologija ne daju revizionistička mišljenja o ovom pitanju.

42 U Rimskom carstvu postojalo je više naselja koja su se tako zvala. U Panoniji Superior poznato je mjesto *Praetorium Latobcorum*, koje se locira u Trebnju (sjeverozapadno od Novog mesta). Ovo naselje se ne može dovesti u vezu sa *Praetoriumom* koji se, prema tekstu *Tabule Peutingeriane*, treba locirati između naselja *Ad Praetorium* i *Servitiuma* (Domić Kunić 2003, 565; Gračanin 2010, 34.)

urban settlement can be correlated with favourable living conditions in this territory, suggesting a high population density that requires an administrative-legal unit. In addition to the agricultural complex, remains of Roman baths (*thermae*) were also discovered at Suvaja.³⁹ The baths are relatively large, and were physically separated from the commercial complex.⁴⁰ Scholars believe that these baths can be identified with the name *Praetorium* if the road station located in Hrvatska Dubica were to be identified with *Ad Praetorium*.⁴¹

Even if city baths were not found in Suvaja near Bosanska Dubica, but instead ordinary bathing houses for the everyday use of the owner of the *villa rustica*, it is justifiable to assume that this is the location of *Praetorium*. Namely, the term *Praetorium* does not necessarily have to signify a civilian settlement with a *praetorium* as the centre, instead, it can refer to the main residential complex on the estate, the headquarters or the residence of high state officials, *thermae*, and also lodging for travellers.⁴² It is possible that the road *Siscia - Sirmium* crossed over to the area south of the Sava because the valley of this river in its middle course is very marshy. The road was probably built early on, possibly immediately after the division of Illyricum. However, economic prosperity resulting in a new administrative unit, such as *municipium Faustinianum*, could not have started so soon, as corroborated by archaeological evidence. Findings create an impression of a mutual relationship between settlements upon the territories of present-day Hrvatska Dubica and Bosanska Dubica, implying the existence of a certain administrative unit.

If *municipium Faustinianum* was located at the headquarters of the Una, then the date of its establishment should be pinpointed as being during the rule of Emperors Trajan or Hadrian, when administrative reforms were confirmed in other parts of Pannonia as well. One should certainly not dismiss the possibility that it already had the status of *municipium* under the Flavian dynasty, when, due to the strengthening of *limes*, the army was increasingly present in Pannonia, with a subsequent need to strengthen the local economy to meet the needs of the army for sustenance and clothing. On the

estate underwent a long-term phase of functional alterations, as noted by Busuladžić. It is important to stress that it has never been completely investigated, with only a fifth or sixth of its entirety having been studied (Busuladžić 2011, 165). The incomplete systematic research of the estate leaves open the possibility of it being older than has so far been assumed.

39 Marijanović 1988, 39.; Bojanovski 1984, 164.; Busuladžić 2011, 63–64.

40 Busuladžić notes that, due to the large dimensions of the complex, as well as due to the isolation of the baths, these baths could be defined as *thermae* intended for public use (Busuladžić 2011, 63–64).

41 According to Bojanovski, the exact locations of station *Ad Praetorium* in Bačina, near Hrvatska Dubica, and *Praetorium* in Suvaja, near Bosanska Dubica, confirm the path of the *XXX Servitio* section (about 45 km), which is the actual distance from Bosanska Gradiška (*Servitium*) to Bačina, near Hrvatska Dubica. According to Bojanovski, the location fits well in the total distance from *Siscia* to *Servitium* (about 95 km) (Bojanovski 1984, 165). Gračanin concurs with Bojanovski (Gračanin 2010, 17). It should be noted that contemporary ancient historiography and archaeology have not offered revisionist views on this issue.

42 There were many settlements with this name in the Roman Empire. *Praetorium Latobcorum* is a well-known place in Pannonia Superior located in Trebnje (northwest from Novo mesto, Slovenia). This settlement cannot be associated with *Praetorium*, which should be located between *Ad Praetorium* and *Servitium*, according to the text from the *Peutinger Map* (Domić Kunić 2003, 565; Gračanin 2010, 34).

Naime, u drugom i trećem stoljeću majke i supruge careva pojavljuju se na natpisima kao *mater coloniae* ili *mater municipii* u gradovima centralne Italije, Balkana i Podunavlja.⁴³ Stoga ne bi bilo neobično da je *municipium Faustinianum* dobio ime po Faustini Mlađoj. U skladu sa navedenim primjetno je da je teško hronološki prezicirati za vrijeme kojeg vladara bi *Faustinianum* dobio status municipija.

Na kraju, treba istaći da je lociranje municipija *Faustinianum* na teritoriju sjeverozapadne Bosne jedan od pokazatelja da je i taj dio Panonije Superior imao municipalnu organizaciju. Njegov strateški značaj se ogleda u tome što je donjim tokom rijeke Une bio povezan sa rudarskim distriktom sjeverozapadne Bosne, a cestom *Siscia – Sirmium* bio je povezan sa ta dva značajna panonska ekonomska centra.

SERVICIJ (SERVITIUM)

Najznačajnija administrativno-pravna jedinica koja je formirana u bosanskohercegovačkom dijelu Panonije Superior jeste Servicij (*Servitium*). Koji je administrativno-pravni status *Servitium* imao u administrativnoj mreži Gornje Panonije još uvijek nije jasno. Iz teksta kasnoantičkih izvora: *Itinerarium Antonini*, *Ravennatis Anonymi Cosmographia* i *Tabula Peutingeriana*, stiče se dojam da je riječ o putnoj stanici. Međutim u tim djelima u kontekstu putnih stanica spominju se i *Mursa*, *Cibalae* i *Marsonia*, koji nisu bili samo putne stanice, već su imali određeni administrativni status. Shodno tome, može se pretpostaviti da je i *Servitium* imao veći administrativni rang od obične putne stanice. *Notitia Dignitatum* potvrđuje viši administrativni status Servicija (*Servitium*), jer je prema tom dokumentu *Servitium* označen kao *praefectus classis primae Pannonicae, Seruitii*.⁴⁴ Ta administrativna jedinica se nalazila otprilike na pola puta od Siscije i Sirmija, te je predstavljala značajno mjesto uz rimsku cestu koja je povezivala ta dva značajna centra Panonije.

Stiče se dojam da je *Servitium*, vjerovatno iz ekonomskih razloga, bio naročito usmjeren prema Sisciji, jednom od najvećih trgovačkih i vojnih središta Panonije Superior. Stoga, čak i uz pretpostavku da se između njih nalazio *municipium Faustinianum*, izvjesno je da su *Servitium* i *Siscia* bili komunikacijski i ekonomski povezani. Ta povezanost vjerovatno potječe iz vremena prije uspostave rimske vlasti. Bojanovski je, koristeći se pisanim izvorima i antičkim itinerarijima, locirao *Servitium* na prostor današnje Bosanske Gradiške. Danas je u nauci općenito prihvaćeno to mišljenje kao najrelevantnije.⁴⁵ Lokacija Servicija (*Servitium*) u Bosanskoj Gradišci ukazuje da povezanost Siscije i Servicija (*Servitium*) baštini tradiciju dinamičnih veza i komunikacija između prahistorijskog lokaliteta Donja Dolina i Pogorelca (pretpostavljene

other hand, its name *Faustinianum* could be associated with the wife of Emperor Marcus Aurelius, Faustina the Younger. Namely, mothers and wives of emperors appear as *mater coloniae* or *mater municipii* in the cities of central Italy, the Balkans, and the Danubian provinces in the 2nd and 3rd century.⁴³ Therefore, it wouldn't be unusual that *municipium Faustinianum* was named after Faustina the Younger. In accordance with the aforementioned, it is noticeable that it is difficult to chronologically specify during whose reign *Faustinianum* obtained the status of *municipium*.

Finally, it should be noted that locating *municipium Faustinianum* up the territory of north-western Bosnia can be taken as an indicator that even this part of Pannonia Superior had a municipal organisation. Its strategic importance can be seen in the fact that it was connected with the mining district of north-western Bosnia in the lower course of the Una, and, through the road *Siscia – Sirmium*, it was connected with these two important Pannonian economic centres.

SERVITIUM

The most important administrative-legal unit formed in the part of Pannonia Superior upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina is *Servitium*. However, the administrative-legal status of *Servitium* in the administrative network of Pannonia Superior remains unclear. Analysing sources from the late imperial period such as *Itinerarium Antonini*, *Ravennatis Anonymi Cosmographia* and *Tabula Peutingeriana*, we get the impression that this took the form of a road station. However, in the context of road stations, these works mention *Mursa*, *Cibalae*, and *Marsonia*, which were not only road stations, but also had a certain administrative status. Accordingly, it can be assumed that *Servitium* likewise had a higher administrative rank than that of an ordinary road station. *Notitia Dignitatum* confirms the higher administrative status of *Servitium*, since this document labels *Servitium* as *praefectus classis primae Pannonicae, Seruitii*.⁴⁴ This administrative unit was located approximately half-way between *Siscia* and *Sirmium*, and it represented an important location along the Roman road that connected these two important Pannonian centres.

The impression is that, for economic reasons, *Servitium* was primarily oriented towards *Siscia*, one of the biggest trade and military centres in Pannonia Superior. Therefore, even with the hypothesis that *municipium Faustinianum* was located between them, it is likely that *Servitium* and *Siscia* were connected through road communication and economy, probably even prior to the imposition of Roman administration. Using written sources and ancient itineraries, Bojanovski located *Servitium* in the territory of present-day Bosanska Gradiška. Today, scholars generally take this view as the most plausible.⁴⁵ The location of *Servitium* in Bosanska Gradiška

43 Hemelrijk 2012, 203.

44 Not. dig. Occ. 32, 55.

45 Bojanovski 1974, 102–103; Kos, Šašel Kos 1995, 296.

43 Hemelrijk 2012, 203.

44 Not. dig. Occ. 32, 55.

45 Bojanovski 1974, 102–103; Kos, Šašel Kos 1995, 296.

Segestike).⁴⁶ Izvjesno bi bilo da je i u periodu ranog carstva povezanost Siscije i Servicija bila od općeg značaja za rimsku provincijalnu politiku. To bi bila svojevrsna kontaktna zona koja bi povezivala ne samo južnu Panoniju već i unutrašnjost Dalmacije sa razvijenim centrima zapadnih rimskih provincija i Podunavlja. Potvrda ove teze može se naći i u historijskim izvorima.

Analiza zasnivana na kritici izvora koji spominju *Servitium*, poput Ptolemeja Klaudija (*Claudius Ptolemaeus*), Antoninovog itinerarija (*Antonini Itinerarium*), Kosmografije Anonimnog Ravenjanina (*Ravennatis Anonymi Cosmographia*), Noticije Dignitatum (*Notitia Dignitatum*) i Tabule Peutingeriane (*Tabula Peutingeriana*) pokazatelj je da bi lociranje Servicija u blizini ušća Vrbasa u Savu (Bosanska Gradiška) bilo opravdano.⁴⁷ Treba naglasiti da antički izvori, a posebno itinerariji, nisu uvijek pouzdani, ali mogu pružiti podatke koji omogućavaju orijentaciju unutar antičke teritorijalne topografije. *Servitium* je bio saobraćajni čvor za ceste koje su išle iz Salone prema panonskim centrima, te saobraćajni čvor za panonsku cestu, koja je išla iz Siscije prema Sirmiju.

Prateći tekst Tabule Peutingeriane čini se opravdanim tražiti *Servitium* na desnoj obali Save. Naime, Peutingerianova tabula bilježi ovu cestu na sljedeći način *Novioduni - Romula X - Quadrata XIII - Ad Fines XIII - Siscia - Ad Pretorium - Servitio XXX - Urbate XXIII - Marsonie - Ad Basante XXXIII - Saldis XX - Drinum fl(umen)*.⁴⁸ Miljacija koja je navedena u izvoru opravdava argument da je cesta koja je išla iz Siscije prema Sirmiju vjerovatno kod ušća Une u Savu prelazila na desnu obalu Save.⁴⁹

Kao dokaz za ovu tezu može poslužiti miljokaz cara Elagabala pronađen u Jablanici kod Bosanske Gradiške.⁵⁰ Spomenik je nađen *in situ* i to je važno jer činjenica da je miljokaz nađen na prvobitnoj lokaciji pokazuje da rimska cesta iz Siscije prema Serviciju nije išla uz obalu rijeke Save već se spuštala do planine Prosare i doline Vrbasa.⁵¹ Potom bi cesta na ušću Vrbasa prelazila iznova na lijevu obalu Save prema Marsoniji, za koju se može pretpostaviti da se nalazila na širem prostoru današnjeg Slavenskog Broda.⁵² To je dobar

suggests that the relationship between Siscia and Servitium involved dynamic connections and communications between the prehistoric site of Donja Dolina and Pogorelec (presumed Segestica).⁴⁶ It is likely that even in the period of the early Empire the relationship between Siscia and Servitium was of general importance to the Roman provincial policy. Historical sources corroborate the hypothesis that this acted as a 'contact zone' that would connect not only southern Pannonia but also the interior of Dalmatia with the developed centres of the western Roman and Danubian provinces.

The analysis of sources mentioning Servitium, such as Claudius Ptolemy (*Claudius Ptolemaeus*), Antonine Itinerary (*Antonini Itinerarium*), the Ravenna Cosmography (*Ravennatis Anonymi Cosmographia*), the *Notitia Dignitatum*, and the Peutinger Map (*Tabula Peutingeriana*), indicates that it would be reasonable to locate Servitium near the joining of the Vrbas into the Sava (Bosanska Gradiška).⁴⁷ It should be noted that ancient sources, especially *itineraria*, are not always reliable, but they can enable orientation within the ancient territorial topography. Servitium was a traffic hub for roads from Salona heading toward Pannonian centres, as well as a traffic hub for the Pannonian road from Siscia towards Sirmium.

Following the text of the Peutinger Map, it seems reasonable to locate Servitium on the right bank of the Sava. Namely, this itinerary records this road in the following way: *Novioduni - Romula X - Quadrata XIII - Ad Fines XIII - Siscia - Ad Pretorium - Servitio XXX - Urbate XXIII - Marsonie - Ad Basante XXXIII - Saldis XX - Drinum fl(umen)*.⁴⁸ The number of miles indicated in the source supports the argument that the road from Siscia towards Sirmium probably crossed to the right bank of the Sava at the confluence of the Una and the Sava.⁴⁹ The milestone of Emperor Elagabalus, discovered in Jablanica, near Bosanska Gradiška, could serve to corroborate this hypothesis.⁵⁰ It is important that the monument was found *in situ* because this suggests that the Roman road from Siscia towards Servitium did not go along the Sava, but instead ran down to Prosara Mountain and the Vrbas valley.⁵¹ Then, at the mouth of the Vrbas, the road would again cross to the left bank of the Sava towards Marsonia, whose assumed location is the broader territory of present-day Slavenski Brod.⁵² It

46 Potrebica 2003, 230; Radman-Livaja 2014, 152.

47 Ptol. 2, 15, 4.

Itn. Ant. 268, 9.

Not. dig. Occ. 32, 55.

Tab. Peut. 5, 5–7, 1.

48 Tab. Peut. 5, 5–7, 1.

49 Istraživanja epigrafske građe sa prostora Slovenije potvrdila su tačnost Tabule Peutingerijane. Za tematiku rimske ceste koja je povezivala *Servitium* sa ostatkom Panonije važna su istraživanja koja su vršena i u drugim dijelovima Panonije kroz koje je prolazila ta cesta. Posebno se to odnosi na prostor antičkog Neviodunuma (*Municipium Flavium Latoboricum*), gdje su posljednja istraživanja rezultirala pronalaskom i objavljivanjem novih miljokaza (ILSI, 1; Lovenjak 2003, 93–95).

50 *[Imp(erator) Caes(ar) divi Anto[ni]ni Magni fil(ius) / [divi Sever]i Pii nepo[s] ([M(arcus) Aur(elius) A]n[to]nin(us) P(ius) F(elix) / [Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) pot(estate)] III [co(n)s(ul) Il p(ater)] p(atriciae) / [-----] (AE 1973, 0441).*

51 Bojanovski 1973, 163.; Gračanin 2010, 17.

52 Primjetno je da se u nauci lociranjem putnih stanica u unutrašnjosti Ilirika najviše bavio Bojanovski, sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća, dok savremeni autori svoja pisanja o toj tematici uglavnom baziraju

46 Potrebica 2003, 230; Radman-Livaja 2014, 152.

47 Ptol. 2, 15, 4.

Itn. Ant. 268, 9.

Not. dig. Occ. 32, 55.

Tab. Peut. 5, 5–7, 1.

48 Tab. Peut. 5, 5–7, 1.

49 Research regarding epigraphic materials from the territory of Slovenia has corroborated the accuracy of the Peutinger Map. Such research conducted in other parts of Pannonia where the Roman road connects Servitium with the rest of Pannonia is important for this topic. This especially refers to the territory of ancient Neviodunum (*Municipium Flavium Latoboricum*), where the most recent research has resulted in the discovery and publication of new milestones (ILSI, 1; Lovenjak 2003, 93–95).

50 *[Imp(erator) Caes(ar) divi Anto[ni]ni Magni fil(ius) / [divi Sever]i Pii nepo[s] ([M(arcus) Aur(elius) A]n[to]nin(us) P(ius) F(elix) / [Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) pot(estate)] III [co(n)s(ul) Il p(ater)] p(atriciae) / [-----] (AE 1973, 0441).*

51 Bojanovski 1973, 163.; Gračanin 2010, 17.

52 It is to be noted that Bojanovski was the most active scholar in locating road stations in the interior of Illyricum during the 1970s and 1980s, while contemporary authors have mostly based their works on his papers. According to Bojanovski, the main indicator that Servitium should be located on the

pokazatelj da ekonomska središta, iz kojih su se razvila i administrativna središta, u Posavini treba tražiti na ušćima pritoka rijeke Save. U skladu s tim izvjesno je da su ekonomska središta usko vezana za lokalne puteve, a ne samo za rimske ceste. Lokalni putevi su vjerovatno išli iz unutrašnjosti dolinama pritoka omogućujući autohtonim zajednicama iz unutrašnjosti da transportuju robu ka panonskim centrima, što je dovelo do razvoja naselja kao što je Servitium. Shodno tome čini se opravdanim locirati *Servitium* u blizini ušća Vrbasa u Savu, na prostor današnje Bosanske Gradiške. Samo naselje *Servitium* nije bilo izgrađeno na ušću Vrbasa u Savu. Međutim, prostor oko ušća Vrbasa je, po svemu sudeći, bio pod ingerencijom Servitija, koji se nalazio zapadnije.

Može se pretpostaviti da se *Servitium* nalazio na jednom kraku nekadašnjeg prahistorijskog jantarskog puta koji je prolazio kroz Posavinu. Na takav zaključak navodi podatak Ptolemeja Klaudija da je *Servitium* (*Serbinon*) nalazi na 41° 20' geografske dužine u blizini Bebijijskih planina.⁵³ Ova razdaljina, iako u potpunosti nije tačna, pokazuje da je tačka mjerenja bio Dirahij, koji je ujedno bio i jedan od najznačajnijih tačaka jantarskog puta.⁵⁴ Ukoliko se, pak, jantarski put ne može dovesti u vezu sa određivanjem udaljenosti Servitija od Dirahija, onda razlog treba tražiti u helenističkoj tradiciji za koju je Dirahij, odnosno Epidamnos, bio najvažniji grad Ilirik pa je zbog toga Ptolemeju poslužio kao početna tačka.⁵⁵

Spomen Bebijijskih planina u blizini *Servitiuma* ukazivao bi da bi tu planinu trebalo tražiti na teritoriju sjeverozapadne Bosne. Budući da izvor donosi naziv planina u množini, čini se opravdanim pretpostaviti da je riječ o planinskom lancu iz reda Dinarida. Tim više što Ptolemejeva sintagma da za-

is a good indicator that economic centres, which developed into administrative centres, should be located in Posavina at the confluences of tributaries with the Sava. Accordingly, it is likely that such economic centres were closely related to local roads, and not only Roman roads. Local roads probably came from the interior along tributary valleys, thus enabling indigenous communities from the interior to transport goods towards Pannonian centres, which brought about the development of settlements such as *Servitium*. Consequently, it seems reasonable to locate *Servitium* near the confluence of the Vrbas with the Sava, upon the territory of present-day Bosanska Gradiška. The settlement of *Servitium* itself was not built at the confluence of the Vrbas with the Sava, however, although the territory around the confluence of the Vrbas was by all indications under the jurisdiction of *Servitium*, which was located to the west of this territory.

It can be assumed that *Servitium* was located on one extension of the former prehistoric Amber Route which passed through Posavina. Such inference is possible due to information offered by Claudius Ptolemy, according to whom *Servitium* (*Serbinon*) is located at 41°20', near the Bebiion Mountains.⁵³ This distance, although not completely accurate, shows that the point of measurement was Dyrrachium, which was at the same time one of the most important locations along the Amber Route.⁵⁴ In the event that the Amber Route cannot be associated with the distance between *Servitium* and Dyrrachium, then an explanation should be sought in the Hellenistic tradition in which Dyrrachium, or Epidamnos, was the most important city in Illyricum, therefore serving as a starting point for Ptolemy.⁵⁵

The mention of the Bebiion Mountains near *Servitium* would suggest that this mountain should be located in the territory of north-western Bosnia. Given that the source

na njegovim radovima. Prema Bojanovskom, osnovni pokazatelj da *Servitium* treba tražiti na obalama Save jeste to što *Notitia Dignitatum* kaže da je u Servitiju bilo sjedište zapovjednika panonske flote „*praefectus classis primae Pannoniacae, Seruitii*“ (Not. dig. Occ. 32, 55.), (Bojanovski 1988, 338). Potom bi se položaj *Servitiuma* prema tabuli Peutingeriana mogao posmatrati na slijedeći način: 23 rimske milje prema istoku je *Urbate*, a 30 milja prema zapadu je *Ad Praetorium*. Bojanovski je *Ad Praetorium* locirao na prostor Bačine kod Hrvatske Dubice, a *Urbate* locira na širem području Srpa (Bojanovski 1974, 102). Tačna lokacija putne stanice *Ad Praetorium* u Bačini poklapa se sa podatkom da je ta stanica udaljena od *Servitiuma* 30 milja (oko 45 kilometara), a što je stvarna udaljenost Bosanske Gradiške i Bačine kod Hrvatske Dubice. Lokacija se dobro uklapa i u zbirnu distancu *Siscia* (Sisak) - *Servitium* (Bosanska Gradiška), koja iznosi oko 95 kilometara (Bojanovski 1984, 165). U savremenoj nauci također prevladava mišljenje da se *Servitium* može locirati na prostor Bosanske Gradiške (Schejbal 2004, 103; Buzov 2005, 129; Mesihović 2009, 172; Gračanin 2010, 17; Miggotti 2012, 4; Domić Kunić 2012, 35; Leleković, Rendić-Miočević 2012, 306).

53 Ptol. 2, 15, 4.

54 Raznovrsni i importovani materijal, u koji se može ubrojati i jantar pronađen u kneževskim nekropolama srednjeg željeznog doba (Duvallija, Trebenište, Atenica, Novi Pazar), dokazuje da je između zajednica u unutrašnjosti Balkana i grčkih naseobina i apoikija na Crnom i Jadranskom moru postojala čvrsta kulturološka veza utemeljena na trgovačkoj razmjeni (Palavestra 1984, 73). Arheološki materijal potvrđuje da je jantar različitim putevima dospijevao do Grčke i istočnog Sredozemlja. Ti putevi nisu uvijek morali biti pomorski, jer, prema Srejoviću, nalazi sa prostora Podrinja i centralnog Balkana pokazatelji su postojanja kontinentalnog puta u tom dijelu Evrope (Palavestra 1997, 188-189.). Taj prahistorijski kontinentalni put, koji je povezivao sjevernu Europu sa centralnim Balkanom i Egejom, moguće je da je u ranom carstvu postao dio rimske *capite viarum*, koja je povezivala *Servitium* s dalmatinskim komunikacijama na jugu u *Sirmiumom* u Podunavlju.

55 Fehér 2005, 78.

banks of the Sava is the fact that *Notitia Dignitatum* mentions *Servitium* as the headquarters of commanders of the Pannonian fleet „*praefectus classis primae Pannoniacae, Seruitii*“ (Not. dig. Occ. 32, 55.) (Bojanovski 1988, 338). According to the Peutinger Map, the position of *Servitium* could be the following: *Urbate* is located 23 Roman miles to the east, and *Ad Praetorium* is located 30 Roman miles to the west. Bojanovski located *Ad Praetorium* in the territory of Bačine, near Hrvatska Dubica, and *Urbate*, in the broader territory of Srbač (Bojanovski 1974, 102). The locating of the *Ad Praetorium* road station in Bačina agrees with the information that this station is 30 Roman miles away from *Servitium* (about 45 kilometres), which is the actual distance between Bosanska Gradiška and Bačine, near Hrvatska Dubica. The location fits well into the total distance of *Siscia* (Sisak) – *Servitium* (Bosanska Gradiška), which is about 95 kilometres (Bojanovski 1984, 165). The prevailing view in the contemporary scholarship is that *Servitium* could be located upon the territory of Bosanska Gradiška (Schejbal 2004, 103; Buzov 2005, 129; Mesihović 2009, 172; Gračanin 2010, 17; Miggotti 2012, 4; Domić Kunić 2012, 35; Leleković, Rendić-Miočević 2012, 306).

53 Ptol. 2, 15, 4.

54 Diverse and imported material, including amber discovered in Middle Iron Age elite necropolises (Duvallija, Trebenište, Atenica, Novi Pazar), proves that there was a strong trade-based cultural relationship between communities in the Balkan interior and Greek settlements and apoikia along the Black Sea and Adriatic Sea (Palavestra 1984, 73). Archaeological material proves that amber reached Greece and the Eastern Mediterranean via different routes. They were not necessarily sea routes, because, according to Srejović, findings from Podrinje and the central Balkans are an indicator of a continental route in this part of Europe (Palavestra 1997, 188-189.). This prehistoric continental route, connecting northern Europe with the central Balkans and the Aegean Sea, could have become a part of the Roman *capita viarum* in the early Empire that connected *Servitium* to Dalmatian road communications to the south, and *Sirmium* in the Danubian provinces.

55 Fehér 2005, 78.

padna granica vodi „preko Albanskih planina sve do Bebjskih planina i granice s Donjom Panonijom“ potvrđuje povezanost Bebjskih planina sa Albanskim planinama, a Albijske planine se mogu izjednačiti, kada se govori o zapadnom Balkanu, sa nekim grupnim imenom za veći dio Dinarida. Ako se Bebjske planine posmatraju u kontekstu *Servitiuma*, onda bi se taj antički pojam mogao izjednačiti sa Kozarom, koja je mogla predstavljati prirodnu granicu između teritorija municipija *Faustiniana* ili agera Siscije sa rudarskim distriktom sjeverozapadne Bosne.⁵⁶ Iako se često u historiografiji zastupa mišljenje da Bebjske planine prema Ptolemeju predstavljaju granicu između dvije Panonije, iz samog teksta izvora se ne može tako nešto zaključiti. Tekst koji Ptolemej donosi u drugoj knjizi pokazuje samo da granica ide planinskim lancem Dinarida. Taj lanac panonskih (unutrašnjih) Dinarida mogao bi se nastavljati preko Kozare na Uzlomac, Borju i druge planine koje se nalaze istočno od Kozare.

Da je *Servitium* bio jedno od važnijih putnih čvorišta u kontekstu povezivanja panonskih komunikacija sa Dalmacijom potvrđuju i *Tabula Peutingeriana* i Antoninov *Itinerarij*. *Servitium* se spominje na Antoninovom *Itinerariju* kao jedna od putnih stanica na cesti koja je povezivala Sirmij sa Salonom: *Budalia VIII – Spaneta VIII – Ulmo X – Cibalis XXII – Cirtisia XXIV – Urbate XXV – Servitii XXIV – ad Ladios XXIV – Aemate XIX – Leusaba XIII – Sarnade XVIII – Silviae XXIV – Pelva XVIII – Aequo XVII – Salonas XXI*.⁵⁷ Trasa rimske ceste, koja je preko *Servitiuma* povezivala Panoniju sa Dalmacijom, prema *Tabuli Peutingeriana* imala je sljedeće putne stanice: *Servitio XVI – Ad Fines XIII – Castra XII – Lamatis X – Leusaba XII – Baloie V – Indenea VII Sarute VIII – Aequo XVI – Salon*.⁵⁸ Komparacijom podataka iz *Tabule Peutingeriane* i Antoninovog *Itinerarija* primjetno je da je *Servitium* bio svojevrsna raskrsnica gdje su se ukrštali putevi koji su išli iz Sirmija prema Saloni i putevi iz Siscije prema rudarskom središtu Argentarije. Ako se Urbas

gives the plural form of the name of the mountain, it can be assumed that it is a sub-range of the Dinaric Alps. Ptolemy's phrase that the western border leads “over the Albion Mountain all the way to the Bebian Mountains and the border with Pannonia Inferior” supports the relationship between the Bebian Mountains and Albion Mountain, and, when speaking about the Western Balkans, Albion Mountain can be associated with a group name for a larger area of the Dinaric Alps. In the context of *Servitium*, the ancient term *Bebion* could be identified with Kozara Mountain, which could have represented a natural border between *municipium Faustinianum* or the ager of Siscia and the mining district of north-western Bosnia.⁵⁶ Although it is a common view in historiography that, according to Ptolemy, the Bebian Mountains represented a border between the two Pannonias, such a conclusion cannot be drawn from the source text itself. Ptolemy's text in the second book only indicates that the border passes along the Dinaric Alps. This sub-range of the Pannonian (interior) Dinaric Alps could continue across Kozara to Uzlomac, Borja, and other mountains east of Kozara.

The *Peutinger Map* and *Antonine Itinerary* attest that *Servitium* was one of the most important traffic hubs in the context of Pannonian communication with Dalmatia. In the *Antonine Itinerary*, *Servitium* is mentioned as one of the road stations on the road that connected Sirmium with Salona: *Budalia VIII – Spaneta VIII – Ulmo X – Cibalis XXII – Cirtisia XXIV – Urbate XXV – Servitii XXIV – ad Ladios XXIV – Aemate XIX – Leusaba XIII – Sarnade XVIII – Silviae XXIV – Pelva XVIII – Aequo XVII – Salonas XXI*.⁵⁷ According to the *Peutinger Map*, the route of the Roman road that connected Pannonia and Dalmatia through *Servitium* had the following road stations: *Servitio XVI – Ad Fines XIII – Castra XII – Lamatis X – Leusaba XII – Baloie V – Indenea VII Sarute VIII – Aequo XVI – Salon*.⁵⁸ After comparing the

56 Domić Kunić, iako ne ulazi u detaljnu topografsku analizu pojma Bebjske planine, taj planinski lanac locira na sjeverne obronke Velebita (Domić Kunić 2003, 258). Stiče se dojam da je takvo izjednačavanje dosta rašireno u hrvatskoj historiografiji i arheologiji. Shodno tome, Olujić smatra da Bebjske planine treba tražiti na prostoru oko Velebita. Čak navodi i mišljenje Patscha sa početka dvadesetog stoljeća da je moguće da je Ptolemej pomiješao Bebjske planine sa putnom stanicom *Bibium*, koja je ucrtana na Antoninovom *Itinerariju* (Olujić 2007, 120). Što se tiče etimologije imena, Ivšić je navela da su u nauci postojale različite teorije. Prema jednoj od teorija Bebjska planina je dobila ime po rimskom vojskovođi *Baebiusu*, koji je 44. godine pr. n. e. doživio poraz od Delmata. Međutim, ta teorija danas nije prihvaćena jer ne bi imalo smisla dati ime planini po osobi koja je doživjela poraz i time stalno podsjećati na tu sramotnu epizodu u rimskoj historiji (u skladu s tim danas su odbacene i teorije da se cesta *Via Gabiniana* zove po Gabiniju kojeg su pobijedili Delmati). Druga teorija jeste da naziv planine potječe od latinske riječi *bivium*, što bi značilo: raskršće. I takvo tumačenje treba uzeti sa rezervom. Ivšić, iako nije precizirala planinu koja bi mogla biti *Bebia*, iznijela je jednu zanimljivu pretpostavku da bi se ta planina / planinski lanac mogla locirati čak između Kozare i Velebita (Alföldy 1965a, 27; Ivšić 2013, 103). Ukoliko bi se Bebjske planine nalazile između Kozare i Velebita, onda bi njihovo lociranje išlo u smjeru Grmeča, što u konačnici nije nemoguće. Mađarska naučnica Nagy identificira Bebjske planine sa Kozarom; do tog je zaključka došla vršeći unutarnju kritiku Ptolemejeve „Geografije“. Prema njenom mišljenju: ako su koordinate udaljenosti Sirmiuma od *Servitiuma* tačne (a Nagy smatra da su puno tačnije u odnosu na koordinate Salone), onda su Bebjske planine današnja Kozara (Nagy 2005, 58, komentar i prevod Ptolemejeve „Geografije“).

57 Itin. Ant. 267. 13.–269. 7.

58 Tab. Peut. 5, 2.

56 Without making a detailed topographic analysis of the term *Bebion Mountains*, Domić Kunić locates this mountain range at the northern slopes of Velebit (Domić Kunić 2003, 258). One gets the impression that such identification is quite widespread in Croatian historiography and archaeology. Accordingly, Olujić believes that the Bebian Mountains should be located upon the territory surrounding Velebit. He even mentions the view of Patsch from the beginning of the 20th century, according to whom it is possible that Ptolemy confused the Bebian Mountains with the road station *Bibium* drawn in the *Antonine Itinerary* (Olujić 2007, 120). When it comes to etymology, Ivšić stated that different theories exist: According to one theory, the Bebian Mountains were named after the Roman military leader *Baebius* who was defeated by the Delmatae in 44 BC. However, this theory is no longer acceptable, because it does not make sense to name a mountain after a defeated person and thus have a constant reminder of a disgraceful episode in Roman history (accordingly, naming the road *Via Gabiniana* after *Gabinus*, who was defeated by the Delmatae, is also rejected as a theory). According to the second theory, the mountain's name originates from the Latin word *bivium*, meaning a crossroad. This interpretation should also be approached with a degree of scepticism, however. While failing to specify the mountain which could be *Bebia*, Ivšić put forward an interesting hypothesis, according to which this mountain (or range) could be located between Kozara and Velebit (Alföldy 1965a, 27; Ivšić 2013, 103). If the Bebian Mountains are found there, then these mountains could be identified with Grmeč, which is ultimately possible. Nagy identified the Bebian Mountains with Kozara after carrying out internal criticism of Ptolemy's “*Geography*”. According to Nagy, if the distance between Sirmium and *Servitium* is correct (and Nagy believes it is more accurate than in the case of Salona), then the Bebian Mountains are present-day Kozara (Nagy 2005, 58, commentary and translation of Ptolemy's “*Geography*”).

57 Itin. Ant. 267. 13.–269. 7.

58 Tab. Peut. 5, 2.

(*Urbate*) izjednači sa Srpcom na ušću Vrbasa u Savu, onda u tom dijelu bosanske Posavine treba tražiti most koji je povezivao bosansku Posavinu sa današnjom Slavonijom.⁵⁹ Ipak, arheoloških potvrda o postojanju tog pretpostavljenog mosta za sada nema. Nažalost, izuzev Antoninovog Itinerarija drugi antički izvori ne spominju Urbas.⁶⁰

Dobra komunikacijska povezanost Servicija sa obje Panonije i Dalmacijom uslovlila je mogućnost da se radi o svojevrsnom privrednom središtu bosanske Posavine.⁶¹ Razvoj rimskog naselja *Servitiuma* može se na osnovu arheoloških nalaza pratiti od perioda ranog Carstva. August i njegovi nasljednici nisu narušavali privredni sistem koji su bile izgradile prahistorijske zajednice, već su kroz cestovnu mrežu omogućili Serviciju da i dalje ostane poveznica između Dalmacije i Panonije. Ovu tezu donekle potvrđuje i arheološki materijal. Pored keramike, najzastupljeniji rimski materijal na širem prostoru Bosanske Gradiške jeste rimski novac.⁶² Iako novac, naravno, kao eventualni dokaz uvijek treba uzimati krajnje oprezno iz razloga što je to pokretni materijal, indikativno je da je na prostoru koji se veže za lokaciju Servicija nađeno dosta carskog novca. Čak bi se moglo reći da je na tom prostoru nađeno najviše rimskog novca u poređenju sa drugim dijelovima teritorija Panonije koji su se nalazili na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.⁶³

Među novcima iz prvog stoljeća nove ere pojavljuju se monete gotovo svih Julijevaca-klaudijevaca, te dvije flavijevaca. Naime, do sada je pronađen Augustov, Germanikov, Kaligulin, Klaudijev, Neronov, Vespazijanov i Dominicianov novac.⁶⁴ Najviše nalaza rimskog novca iz ranog carstva, koji se u širem kontekstu mogu dovesti u vezu sa Servicijem, na-

data from the Peutinger Map and Antonine Itinerary, we can come to a conclusion that *Servitium* was essentially an intersection where roads from *Sirmium* toward *Salona* and roads from *Siscia* toward the mining centre of *Argentaria met.* If *Urbas (Urbate)* is identified with *Srbac* at the confluence of the *Vrba* with the *Sava*, then a bridge which connected the present-day regions of *Bosnian Posavina* and *Slavonia* should be located in this part of *Bosnian Posavina*.⁵⁹ Nevertheless, so far there has been no archaeological evidence found to corroborate the existence of such a bridge. Unfortunately, beside the *Antonine Itinerary*, no other ancient sources mention *Urbas*.⁶⁰

Since *Servitium* had a well-established road connection with both *Pannonias* and *Dalmatia*, there is a possibility of it having been an economic centre of *Bosnian Posavina*.⁶¹ On the basis of archaeological findings, we can trace the development of the Roman settlement of *Servitium* to the period of the early Empire. Augustus and his successors did not disrupt the economic system established by prehistoric communities, instead enabling *Servitium* to remain a link between *Dalmatia* and *Pannonia* through a road network. Archaeological material confirms this thesis to some extent. Beside pottery finds, the most common Roman material in the broader territory of *Bosanska Gradiška* is coinage.⁶² Although coins as evidence for hypotheses should always be considered carefully because of their portableness, it is suggestive that large quantities of Imperial coins have been discovered upon the territory which is associated with the location of *Servitium*. It could be even claimed that, in comparison to other parts of the territory of *Pannonia* in present-day *Bosnia* and *Herzegovina* the greatest quantity of Roman coins have been discovered in this area.⁶³

Among the coins dated to the 1st century, almost all currencies of the *Julio-Claudian* dynasty and two *Flavians* are

59 Broj rimskih milja koji je naveden na oba itinerarija: 30, odnosno 25, (u)koliko bi iznosila udaljenost između *Urbasa* i *Servitiuma*, ne poklapa se sa današnjom udaljenošću *Bosanske Gradiške (Servitium)* i *Srpca (Urbas)*. Međutim, iako danas nije arheološkim nalazima u potpunosti potvrđena trasa rimske ceste koja je išla ovim dijelom Panonije, čini se opravdanim lociranje *Urbasa* u *Srbac*. Naime, vrlo je moguće da je cesta, zbog evidentne velike vlažnosti tla u *Posavini*, išla južnije od doline rijeke *Save*. Moguće je da je zaobilazanje najkraćeg puta, kako bi se izbjegla vlažnost tla, rezultiralo srazmjerno velikom udaljenošću (Bojanovski 1974, 102). Bojanovski primjećuje i vezu između imena naselja *Urbas* i naziva rijeke *Urpanus* (Bojanovski 1984, 174). Sa mišljenjem Ive Bojanovskog slažu se i Peter Kos i Marjeta Šašel Kos (Kos, Šašel Kos 1995, 297) Također ne treba odbaciti mogućnost da je broj milja naveden u izvorima netačan iz razloga što su ti izvori neupitno puno puta prepisivani i primjeri koji su danas prisutni u nauci puno su mlađi u odnosu na vrijeme nastanka izvora.

60 Bojanovski je iznio netačnu tezu da se *Urbate (Urbas)* u nominativu spominje i u *Justinijanovim Novelama* (Bojanovski 1988, 338). Koristio se prijevodom iz 1567. godine, gdje je tekst pogrešno pročitan *Pars II Pannoniae que Urbantensi est civitate*, umjesto *et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate* (Iustin. *Novellae*, 11, fr. (535)). Na osnovu izdanja *Wilhelma Krolla* jasno se vidi da se taj dio teksta iz *Novella* odnosi na *Basijanu*, naselje koje se locira na sjeveru *Srbije*, a ne *Urbas*.

61 Pojam „važan“ treba shvatiti uslovno. *Servitium* nije imao globalni značaj za *Carstvo* kao što su to imali *Sirmium* ili *Siscia*, već je bio važan na lokalnom nivou, poput *Cibalae* ili *Marsonije*. Ujedno on je najznačajniji urbani centar *Bosanske Posavine*, stoga ima i veliki značaj za administrativnu historiju onog dijela *Panonije* koji se može locirati na teritoriju današnje *Bosne* i *Hercegovine*.

62 Paškvalin 1988, 47; 53; Đurđević 1988, 48; Marijan 1988, 49; Kraljivić 1988, 53.

63 Pašalić, koji je vršio hodološka istraživanja na prostoru sjeverne *Bosne*, zabilježio je da su u *Bosanskoj Gradiški* bili česti nalazi rimskog novca, ali da je mali broj kovanica dospio u muzej (Pašalić 1960, 27).

64 Kraljević 1979, 137.

59 The number of Roman miles between *Urbas* and *Servitium* indicated in both itineraries – 30 and 25 respectively – does not coincide with the present-day distance between *Bosanska Gradiška (Servitium)* and *Srbac (Urbas)*. However, although the route of the Roman road which passed through this part of *Pannonia* has not been fully corroborated through archaeological findings, it seems reasonable to locate *Urbas* in *Srbac*. Namely, it is very plausible that the road travelled south from the valley of the *Sava*, due to the marshy environment of much of *Posavina*. It is possible that a bypass to avoid these marshes resulted in a longer distance (Bojanovski 1974, 102). Bojanovski also notices a connection between the names of the settlement *Urbas* and the river *Urpanus* (Bojanovski 1984, 174). Peter Kos and Marjeta Šašel Kos concur on this point with Bojanovski (Kos, Šašel Kos 1995, 297). Moreover, it is possible that the number of miles indicated by the sources is inaccurate because these sources were rewritten countless times, and sources used today are ‘copies of copies’, so to speak.

60 Bojanovski brought forth an incorrect thesis that *Urbas* is mentioned in *Justinian's Novels* (Bojanovski 1988, 338). He used a translation dating to 1567, where the text was misinterpreted as *Pars II Pannoniae que Urbantensi est civitates* instead of *et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate* (Iustin. *Novellae*, 11, fr. (535)). The edition of *Wilhelm Kroll* clearly shows that this part of the text from *Novels* refers to *Basijana*, a settlement located in the north of present-day *Serbia*, and not *Urbas*.

61 The term “important” should be considered tentatively. *Servitium* was not of global significance for the Empire, like *Sirmium* or *Siscia*, and instead it was of local importance, like *Cibalae* or *Marsonia*. At the same time, it is the most important urban centre of *Bosnian Posavina*, hence its importance for the administrative history of the part of *Pannonia* on the territory of present-day *Bosnia* and *Herzegovina*.

62 Paškvalin 1988, 47; 53; Đurđević 1988, 48; Marijan 1988, 49; Kraljivić 1988, 53.

63 During his field research in northern *Bosnia*, Pašalić registered frequent finds of Roman coins in the vicinity of *Bosanska Gradiška*, but only a small number of coins ended up in museums (Pašalić 1960, 27).

đeno je u Bosanskoj Gradišci, na lokalitetu gdje se nalazila nekadašnja osmanska tvrđava Berbir.⁶⁵ Zanimljivo je da su na tom lokalitetu, u različitim slojevima, nađeni ostaci prahistorijskog, antičkog, srednjovjekovnog i osmanskog materijala, što ukazuje da je zbog povoljnog geostrateškog položaja taj prostor imao kontinuitet naseljenosti. Pored novca, na lokalitetu Berbir pronađeni su od rimskog materijala još i fragmenti keramike, ostaci podne i krovne cigle, kasnoantičke fibule i zemljane svjetiljke.⁶⁶ U nauci prevladava mišljenje da bi se lokalitet Berbir u gradu Bosanska Gradiška trebao prepoznati kao lokacija *Servicija*.⁶⁷ Ipak treba podvući da se *on* ne treba posmatrati samo kao grad, odnosno *municipium*. *Servitium* je administrativna jedinica koja je vjerovatno imala neki manji urbani centar u kojem je bio smješten birokratski aparat, dok teritorij koji je bio pod nadležnošću *Servicija* obuhvata cio prostor od Motajice do Prosare, na sjeveru, na jugu bi pod njegovom ingerencijom možda mogao biti prostor do Čemernice i Vlašića.

Do sada nije bilo značajnih nalaza koji bi mogli *Servitium* povezati sa vojskom, za razliku od drugih administrativnih središta Panonije. Istina, na desnoj obali Save, na prostoru Bosanske Gradiške, pronađena je rimska kaciga sa natpisom *M(arci)Veroni (centuria) L. Atili. coh. Octa(va)*.⁶⁸ Budući da je riječ o pojedinačnom nalazu, izvjesnijom se čini mogućnost da je riječ o nekoj robnoj razmjeni ili izgubljenom predmetu nego o definitivnoj potvrdi boravka vojne jedinice *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* na prostoru *Servicija*. Kako je u izvorima potvrđeno da je ta kohorta u drugom i trećem stoljeću boravila u Panoniji, ne treba odbaciti mogućnost da je ova kaciga izgubljena prilikom eventualnog prolaska pripadnika ove kohorte kroz Bosansku Posavinu. Također je poznato, iz kasnoantičkih izvora, kao što je *Notitia Dignitatum*, da se u *Servitiumu* nalazila značajna luka u kojoj je bilo zapovjedništvo savske flote „*praefectus classis primae Pannonicae, Seruitii*“.⁶⁹ Luka se vjerovatno nalazila na desnoj obali Save kod Gradiške i u ranom Carstvu.⁷⁰ Tim više pojedinačne nalaze treba uzeti sa rezervom i posvetiti više pažnje kontekstu u kojem su takvi nalazi pronađeni.

S oprežnošću se stoga treba pristupiti i sepulkralnom spomeniku pronađenom u selu Donji Podgradci kod Bosanske Gradiške.⁷¹ Riječ je o jedinom do sada pronađenom antičkom nadgrobnom spomeniku sa prostora koji bi se mogao definirati kao uži teritorij *Servitiuma*.⁷² Na ulomku nad-

represented. Namely, the coins discovered belong to the reigns of Augustus, Germanicus, Caligula, Claudius, Nero, Vespasian, and Domitian.⁶⁴ The largest hoard of Roman coins from the early Empire, which in the broader context can be associated with *Servitium*, was found in Bosanska Gradiška, at the site of the Ottoman-era *Berbir* fortress.⁶⁵ It is interesting that artefacts dating to prehistoric, ancient, medieval and Ottoman periods were found at this site in different stratigraphic layers, suggesting that this region was continually inhabited due to its favourable geo-strategic position. Apart from the coins found at *Berbir*, other Roman materials discovered include pottery fragments, floor and roof bricks, fibulae of the late Imperial period, and clay lamps.⁶⁶ The prevailing view in literature is that *Berbir* in Bosanska Gradiška should be recognised as the location of *Servitium*.⁶⁷ However, it should be emphasised that *Servitium* should not be viewed exclusively as a town, i.e. *municipium*, but also as an administrative unit which probably had a smaller urban centre housing bureaucratic apparatus, whereas the territory under the jurisdiction of *Servitium* encompassed the entire region from *Motajica* to *Prosara* mountain in the north, and the region spreading to *Čemernica* and *Vlašić* mountains in the south.

Unlike other administrative centres of Pannonia, so far there have been no significant findings to associate *Servitium* with the military. Although a Roman helmet with the inscription – *M(arci)Veroni (centuria) L. Atili. coh. Octa(va)* – was found on the right bank of the Sava, upon the territory of Bosanska Gradiška,⁶⁸ given that it is an individual find, it is more likely to represent a commodity exchange or a lost object than be a definitive corroboration of the presence of *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* in *Servitium*. Since sources have confirmed that this cohort resided in Pannonia in the 2nd and 3rd centuries, one should not dismiss the possibility of this helmet being lost during the potential advance of *Cohors VIII voluntariorum* through present-day Bosnian Posavina. Moreover, sources from the late Imperial period, such as *Notitia Dignitatum*, show that *Servitium* was the location of an important port for the command of the Sava fleet “*praefectus classis primae Pannonicae, Seruitii*“.⁶⁹ The port was probably located on the right bank of the Sava, near *Gradiška*, even in the early Empire.⁷⁰ Therefore, one should not develop a hypothesis on the basis of isolated finds, but instead pay attention to the context in which such finds were discovered. Thus, one should also carefully approach the sepulchral monument discovered in the village of *Donji Podgradci* near *Bosans-*

65 Kraljević 1979, 137; Paškvalin 1988, 47.

66 Paškvalin 1988, 47.

67 Paškvalin 1988, 47.; Bojanovski 1988, 381.

68 Bojanovski 1984, 192, bilj. 39.; 1988, 357.

69 Not. dig. Occ. 32, 55.

70 Pored činjenice da je u *Servitiumu* bio upravitelj savske flote, o čemu svjedoči *Notitia Dignitatum*, prosperitet *Servitiuma* u kasnoj antici potvrđuje i ostava novca sa lokaliteta *Mokrice* kod Bosanske Gradiške. Tu je pronađeno 2000 rimskih novčića u najvećem broju iz vremena careva *Valentinijana* i *Valensa*. Gotovo svi kasnoantički novci su potjecali iz kovnice u *Sisciji*, dok oni iz principata su kovani u kovnicama prijestolnice, *Rimu* (Kraljević 1979, 138)

71 *D(is) M(anibus) / Ursionis e[st] / Sirmiacae Po- / tamilia Proba S/fratri et sorori / pietissimis / et [-]ma[-]matri (AIJ 00591).*

72 Pašalić je zabilježio da se zna za postojanje natpisa iz rimskog perioda na lo-

64 Kraljević 1979, 137.

65 Kraljević 1979, 137; Paškvalin 1988, 47.

66 Paškvalin 1988, 47.

67 Paškvalin 1988, 47.; Bojanovski 1988, 381.

68 Bojanovski 1984, 192, fn. 39.; 1988, 357.

69 Not. dig. Occ. 32, 55.

70 Apart from the fact that the prefect of the Sava fleet was in *Servitium*, as witnessed by *Notitia Dignitatum*, coins discovered at the site of *Mokrice*, near *Bosanska Gradiška*, give testimony to *Servitium's* prosperity in the late Imperial period. A total of 2,000 Roman coins have been discovered there, mostly dating to the period of emperors *Valentinian* and *Valens*. Almost all coins from the late Imperial period were minted in *Siscia*, while those from the Principate were minted in *Rome* (Kraljević 1979, 138).

grobne stele se spominju članovi porodice *Potamilius*, čiji bi italski nomen mogao ukazivati da se radi o doseljenicima ili čak oslobođenicima. Ipak, treba podvući da se iz teksta samog spomenika ne može odrediti kojem su društvenom sloju pripadali članovi spomenute porodice. Jedna članica porodice ima *praenomen Sirmia*, što navodi na pretpostavku da bi mjesto njenog rođenja mogao biti *Sirmium*, odnosno moguće je čak i da je cijela porodica potjecala iz tog panonskog grada⁷³. Stela je nađena u blizini arheološkog lokaliteta za koji u nauci postoji pretpostavka da je to rimska naseobina.⁷⁴ U ovom konkretnom slučaju radilo se o seoskom imanju iz perioda ranog Carstva.⁷⁵ Takva naselja su bila česta u Panoniji, gdje se stanovništvo više bavilo poljoprivredom u poređenju sa Dalmacijom, gdje je osnovna grana privrede bilo stočarstvo. Seoska naselja, poput navedenog iz Donjih Podgradaca, koja su geografski bila blizu Servitija, vjerovatno su i u administrativnom smislu bila vezana za tu rimsku administrativno-pravnu jedinicu.

Nedostatak epigrafske građe na užem prostoru oko središta Servitiuma može biti uslovljen sa nekoliko različitih, ali i povezanih faktora. Na prvom mjestu je značajna činjenica da bosanska Posavina, u odnosu na ostatak Bosne i Hercegovine, uveliko oskudijeva u dostupnom kamenu, što je kao konsekvencu moglo imati intenzivniju sekundarnu upotrebu dostupnog materijala, u krajnjoj instanci dostupnih i lako preoblikovanih postojećih epigrafskih spomenika, čime se njihov broj tokom vremena kontinuirano reducirao. Drugi razlog za nedostatak te vrste historijskih izvora treba tražiti u mogućnosti da je autohtono stanovništvo zadržalo i nastavilo primjenjivati starije tradicije, te su i tokom perioda ranog Carstva značajnu ulogu imali pogrebni običaji starijih vremena koji su povezani kroz kult predaka.⁷⁶ To je naizgled i potpuno logičan slijed geneze duhovne kulture. Naime, na lokalitetu Donji Laminci kod Bosanske Gradiške pronađena je prahistorijska i rimska nekropola, gdje se uočava kontinuitet u sahranjivanju od mlađeg željeznog doba do razvijenog rimskog perioda. I u prahistorijskim urnama, kao i rimskim grobovima, pronađeni su grobni prilozci, čije prisustvo nije ustaljena karakteristika rimske populacije, što bi moglo predstavljati potvrdu određenog kontinuiteta u sepulkralnim običajima. S druge strane, iako se radi o rimskom materijalu, njegove osnovne karakteristike su provincijalnog karaktera, kao što su rimske provincijalne fibule, narukvice, igle, bron-

ka Gradiška.⁷¹ This is the only ancient tombstone hitherto discovered in the area that could be defined as the narrower territory of Servitium.⁷² The fragment of tombstone stela mentions members of the *Potamilius* family, whose Italic *nomen* could suggest immigrants or even freedmen. However, it should be noted that the social class of these family members cannot be determined on the basis of the tombstone's text. One family member has *praenomen Sirmia* which leads to the assumption that *Sirmium* could be her birthplace, and likewise it is possible that even the entire family came from this Pannonian town.⁷³ The stela was found near an archaeological site which has been assumed to be a Roman settlement,⁷⁴ namely a country estate dating to the early Imperial period.⁷⁵ Such settlements were common in Pannonia where inhabitants were more involved in agriculture, unlike in Dalmatia, where the main economic sector was animal husbandry. Rural settlements, such as the aforementioned one in Donji Podgradci, geographically close to Servitium, were probably, in an administrative sense at the very least, connected to this Roman administrative-legal unit.

The lack of epigraphic materials in the narrower territory around the centre of Servitium can be attributed to several different but related factors. First, it is significant that Bosnian Posavina, compared to the rest of the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, was short of accessible stone, therefore, the consequence could be the intensive secondary usage of available materials, and, ultimately, of existing epigraphic monuments that could be easily reworked, due to which their number gradually reduced over time. Second, such historical sources are absent because indigenous inhabitants could have retained and continued practising old traditions, as well as because old burial rites continued to have a significant role in the early Empire, connected through the veneration of the dead.⁷⁶ That is seemingly completely logical sequence of the genesis of spiritual culture. Namely, a prehistoric and Roman necropolis has been discovered in Donji Laminci near Bosanska Gradiška where a continuity in burial practices can be observed from the Late Iron Age to the Roman period. Grave goods have been found in prehistoric urns, as well as in Roman graves, whose presence is not a common characteristic of the Roman population, which could corroborate a certain degree of continuity in sepulchral customs. On the

kalitetu Gornji Kijevci, jugozapadno od Bosanske Gradiške (Pašalić 1960, 27). Međutim, ti natpisi su danas izgubljeni. Čitajući Pašalićev tekst stiže se dojam da i on sam nije vidio te spomenike, pa stoga ovom podatku treba pristupiti oprezno.

73 Slično kao u slučaju natpisa iz Dalja (pretpostavljeni rimski *Teutoburgium*), Panonija Inferior, gdje ženska osoba nosi ime *Ulpia Siscia* prema mjestu rođenja, odnosno Sisciji (*CIL* 03, 03272 = *CIL* 03, 10257).

74 Paškvalin 1988, 53.

75 Prema Arheološkom leksikonu BiH naselje se treba datirati u razdoblje od 1. do 3. stoljeća (Paškvalin 1988, 53).

76 Ispod sojeničkog naselja u Donjoj Dolini nađeno je devet grobova ukupanih ispod samih kuća. Čović ovu pojavu dovodi u vezu sa kultom predaka čiji su živi potomci sahranjuju ih na ovaj način željeli im osigurati mjesto u svakodnevnom životu naselja (Čović 1976, 176–177).

71 *D(is) M(anibus) / Ursioni e[ti] / Sirmiae Po / tamilia Proba S/fratri et sorori / pietissimis / et [–]ma[–]matri (AIJ 00591).*

72 Pašalić recorded that the existence of inscriptions dating to the Roman period from the site of Gornji Kijevci, south-west from Bosanskaof Gradiška, is a well-known fact (Pašalić 1960, 27). However, these inscriptions are lost today. Reading Pašalić's text, one gets the impression that he himself had not seen those inscriptions, so this information should be approached with caution.

73 Similar to the inscription from Dalj (assumed Roman *Teutoburgium*), Panonnia Inferior, where a woman bears the name *Ulpia Siscia* according to her birthplace, i.e. Siscia (*CIL* 03, 03272 = *CIL* 03, 10257).

74 Paškvalin 1988, 53.

75 In accordance with Arheološki leksikon BiH, the settlement should be dated to the period from the 1st to the 3rd century (Paškvalin 1988, 53).

76 Nine tombs were found under the stilt house settlement in Donja Dolina, buried directly below the houses. Čović associated this with the veneration of the dead, as the descendants, who buried their dead in this way, wanted to ensure that the dead had their place in the everyday life of the settlement (Čović 1976, 176–177).

čani i srebrni nakit, staklene perle i posuđe. U grobovima iz rimskog perioda pojavljuju se i nalazi oružja: koplja, sulice, noževi, umbra sa rimskih štitova itd.⁷⁷ Međutim, ukoliko se odbace provincijalne karakteristike materijala, s obzirom na to da je ipak i stvarni rimski kolonista tokom života koristio dostupni, provincijalni materijal, kao pokazatelj određenog kontinuiteta, karakterističan ukop sa brojnim prilozima koji reprezentiraju adekvatnu kompenzaciju za starije, prahistorijske grobne priloge može predstavljati solidno uporište za podršku hipoteze o jasnoj prisutnosti lokalnih populacija. To bi mogao biti dokaz da je indogeno stanovništvo i u rimsko doba zadržalo neke svoje autohtone karakteristike u načinu sahranjivanja. Također, ne treba odbaciti mogućnost da se u Donjim Lamincima nalazila nekropola onog dijela građana *Servitiuma* koji su živjeli u urbanom centru te administrativne jedinice.⁷⁸ Naime, poznato je da su se u rimsko doba groblja nalazila van grada. Ipak ovi nalazi se ne mogu sa sigurnošću povezati sa Servicijem. Predmeti poput fibula, narukvica, igli, kopalja, sulica nose određene poruke o ljudima koji su se njima koristili, ali je iz njih teško definirati društveni proces bez sagledavanja cjelokupnog konteksta u kojem su ti predmeti korišteni.⁷⁹ Ti nalazi jedino u konačnici mogu dati potvrdu o tome da je u blizini rimske nekropole u Donjim Lamincima vjerovatno bilo veće naselje koje se u komparaciji sa pisanim izvorima može izjednačiti sa *Servitiumom*.

U nauci je još uvijek otvoreno pitanje na koji se dio južne Panonije u Bosni odnosi pojam *ad fines provinciae Illyrici* sa Dolabelinog natpisa iz Salone. Etimološki gledano, pojam *ad fines* označava granicu, razgraničenje. Podatak sa Solinskog natpisa da je *ad fines provinciae Illyrici* udaljena od Salone 167 rimskih milja navodi na zaključak da je to broj milja koji označava udaljenost prijestolnice Dalmacije od njene granice prema Panoniji.⁸⁰ Ukoliko se uzme kao tačna pretpostavka da je rimska milja iznosila oko 1450 metara, a da je današnja udaljenost od Salone do *Servitiuma* (pretpostavljena lokacija Bosanska Gradiška) oko 318 kilometra (oko 219 rimskih milja) onda se uočava da je ova cesta bila kraća za oko 70 kilometara ili 48 rimskih milja. To bi značilo da se *ad fines provinciae Illyrici* ne treba izjednačavati sa *Servitiumom*,

other hand, although such material is definitively Roman, its basic features have a provincial character, such as Roman fibulae, bracelets, pins, bronze and silver jewellery, glass beads, and dishes. Graves from the Roman period often contain weapons: spears, javelins, knives, shield bosses (umbo), etc.⁷⁷ However, if provincial characteristics of the materials are to be dismissed, and it is likewise assumed that Roman colonists used accessible provincial materials during their lifetimes, as an indicator of a certain continuity, distinctive burial process with numerous goods that stand as adequate compensation for older prehistoric grave goods can represent a firm point of reference to support the hypothesis of an obvious presence of local populations. This could furthermore be evidence that the indigenous population retained its autochthonous characteristics regarding burial customs into the Roman period. Moreover, we should not dismiss the possibility that Donji Laminci was home to a necropolis for those citizens of *Servitium* who lived in its urban centre.⁷⁸ Namely, it is a well-known fact that cemeteries were located outside of city limits in the Roman period. However, these finds cannot be associated with *Servitium* with any degree of certainty. Objects such as fibulae, bracelets, pins, spears and javelins carry certain messages about the people who used them, but it is difficult to define the social processes involved without putting them into the overall context in which they were used.⁷⁹ These finds can, therefore, only confirm that there was probably a larger settlement near the Roman necropolis in Donji Laminci which, when compared to written sources, can be identified with *Servitium*.

The question about which part of southern Pannonia in Bosnia the term *ad fines provinciae Illyrici* from Dolabella's inscription from Salona refers to still remains open. From an etymological point of view, *ad fines* signifies a border or demarcation. The information from the Solin inscription that *ad fines provinciae Illyrici* is 167 Roman miles away from Salona brings us to the conclusion that this is the number of miles from Dalmatia's capital to its border towards Pannonia.⁸⁰ If the assumption that 1 Roman mile was 1450 metres is accurate, and that the present-day distance from Salona to *Servitium* (in the presumed location of Bosanska Gradiška) is about 318 kilometres (about 219 Roman miles), then we can notice that

77 Truhelka 1901, 227–287; 1903, 143–152, 519–539; Marić 1964, 5–128; Marijan 1988, 49.

78 U radu „Rimska cesta između Banja Luke i Bosanske Gradiške“ objavljenom 1957. godine u časopisu *Naše starine*, Esad Pašalić je naveo da je tokom boravka u Bosanskoj Gradišci 1954. i 1955. godine došao do podataka o rimskom materijalu čije postojanje je sačuvano u bilješkama lokalnog općinskog bilježnika. Također, Pašalić ističe da su on i Đuro Basler u sondama koje su otvorili 1955. godine na lokalitetu, na kojem je kasnije izgrađena škola, pronašli fragmente krovne i podne opeke, te ostatke rimske keramike, stakla i jedan mlinski žrvanj (Pašalić 1957, 63–74; Pašalić 1975, 83). Iako rimski kulturni slojevi koji su pronađeni u Bosanskoj Gradišci nikada nisu sistematski istraženi u onoj mjeri u kojoj bi potvrdili postojanje urbanog naselja, na osnovu navedenog opravdano je pretpostaviti da se ono tu nalazilo.

79 Džino, Domić Kunić 2013, 19.

80 *[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(iilii) / [Aug]ustus Imp(erator) pont(ifex) max(imus) / [trib(unicia)] potest(ate) XIIIX co(n)s(ul) II / [viam] a colonia Salonitan[a] / [ad f]in[es] provinciae Illyrici / cuius viae millia pasuus sunt / CLXVII munit per vexillarios / leg(ionum) VII et XI / 10 item viam Gabinianam / ab Salonis Andetrium aperuit / et munit per leg(ionem) VII. (CIL 03, 3198a (p 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156 = CIL 03, 3200 (p 2328, 19) = CIL 03, 10158 = ILJug I, 262).*

77 Truhelka 1901, 227–287; 1903, 143–152, 519–539; Marić 1964, 5–128; Marijan 1988, 49.

78 In the paper “Roman road between Banja Luka and Bosanska Gradiška” published in the journal *Naše starine* in 1957, Esad Pašalić wrote that he found information about Roman materials in Bosanska Gradiška in 1954 and 1955 whose existence was preserved in the notes of a local municipal notary. Moreover, Pašalić noted that he and Đuro Basler found the remains of roof and floor brick, Roman glass, ceramics, and one millstone in probe trenches opened in 1955 at a site on which a school was later built (Pašalić 1957, 63–74; Pašalić 1975, 83). Although Roman cultural layers discovered in Bosanska Gradiška have never been sufficiently systematically investigated to corroborate the existence of an urban settlement, based on the aforementioned facts we can conclude that one was located here.

79 Džino, Domić Kunić 2013, 19.

80 *[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(iilii) / [Aug]ustus Imp(erator) pont(ifex) max(imus) / [trib(unicia)] potest(ate) XIIIX co(n)s(ul) II / 5 [viam] a colonia Salonitan[a] / [ad f]in[es] provinciae Illyrici / cuius viae millia pasuus sunt / CLXVII munit per vexillarios / leg(ionum) VII et XI / 10 item viam Gabinianam / ab Salonis Andetrium aperuit / et munit per leg(ionem) VII (CIL 03, 3198a (p 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156 = CIL 03, 3200 (p 2328, 19) = CIL 03, 10158 = ILJug I, 262).*

već bi *ad fines provinciae Illyrici* mogao biti južno, možda oko današnje Banjaluke ili čak još južnije, oko Čemernice i Vlašića.⁸¹ Svakako treba imati u vidu da se sa sigurnošću ne može trasirati rimska cesta, pa su odstupanja od današnje trase ceste mogla biti velika, a što se, u konačnici, odražavalo i na miljaciju. U skladu sa navedenim čini se opravdanim *ad fines provinciae Illyrici* tražiti južnije od Bosanske Posavine.

Iako nije nemoguće da je Oktavijan već 33. godine zauzeo veći dio Bosanske Posavine, kako kaže Apijanov tekst, ipak neki oblik administrativne uprave se tu formirao tek nakon *Bellum Pannonicum* 11. god. pr. n. e..⁸² Da je moguće da je u vrijeme velike Oktavijanove kampanje rimska vojska došla u Posavinu ne negira ni Oktavijan, jer on kaže da prije njega, Oktavijana, rimska vojska nije bila tu, ali ne kaže da je Tiberije prvi koji je tamo doveo vojsku.⁸³ Može se pretpostaviti da je nakon Oktavijanove kampanje u međurječju Save i Drave uspostavljena zona savezničkih politija koje su činile indogene zajednice koje su Rimljani percipirali kao "Panonce".⁸⁴ Međutim, administrativna kontrola nad Breucima ili njima srodnim zajednicama koje su živjele zapadno od njih i koje se možda mogu izjednačiti sa Plinijevim i Ptolemejevim Oserijatima vjerovatno je uspostavljena nakon *Bellum Pannonicum*.⁸⁵ Također, on jasno odvaja panonske narode (*gentes, ethne*) od pojma Ilirika. Stoga, ako je i postojao takav konstrukt u rimskom poimanju Ilirika, onda „uži Ilirik“ treba tražiti južno od Panonije, odnosno u Dalmaciji.

Da Dalmaciju Rimljani više vežu za Ilirik u odnosu na Panoniju uočava se i iz Ptolemejevog opisa: „*Ilirija je okružena na sjeveru sa obje Panonije, već naznačenih granica, a na zapadu sa Istrom*“.⁸⁶ U poređenju sa epigrafskim spomenikom iz Epidauruma (Cavtat), na kojem je uklesan tekst sa spomenom Publija Kornelija Dolabele kao namjesnika provincije Gornji Ilirik (*Illyricum Superius*), stiče se dojam da se izraz *ad fines provinciae Illyrici* odnosi na granicu dvije provincije.⁸⁷ Ukoliko je rekonstrukcija teksta natpisa iz Epidauruma tačna, onda *ad fines provinciae Illyrici* ima administrativno-prav-

this road was shorter by a distance of about 70 kilometres, or 48 Roman miles. This would indicate that *ad fines provinciae Illyrici* should not be identified with Servitium, and instead it would be located further to the south, possibly in the vicinity of present-day Banja Luka, or even further to the south around Čemernica and Vlašić mountains.⁸¹ We should definitely bear in mind that the Roman road cannot be traced with certainty, so deviations from present-day routes could have been significant, affecting the number of miles. Accordingly, it is reasonable to locate *ad fines provinciae Illyrici* to the south of Bosnian Posavina.

There is a possibility that Octavian occupied Bosnian Posavina in 33 BC, indirectly according to Appian's text, still some form of administrative authority was formed there only after *Bellum Pannonicum* in 11 BC.⁸² Octavian does not refute that the Roman army came to Posavina during Octavian's campaign because he says that before Octavian the Roman army was not present there, but he does not say that Tiberius was the first one to bring the army there.⁸³ We can assume that after Octavian's campaign in the area between the rivers Sava and Drava a zone of allied polities was established which were comprised of indigenous communities perceived by the Romans as the "Pannonians".⁸⁴ However, the administrative control over the Breuci, or over related communities that lived to the west and that can possibly be identified with Pliny's and Ptolemy's Oseriates, was probably established after *Bellum Pannonicum*.⁸⁵ Moreover, he clearly distinguishes the Pannonian peoples (*gentes, ethne*) from those encapsulated by the term Illyricum. Therefore, if such a construct existed in the Roman understanding of Illyricum, then "narrower Illyricum" should be located to the south of Pannonia, i.e. in Dalmatia.

The fact that the Romans associated Dalmatia more with Illyricum than with Pannonia can be noted, among others, in Ptolemy's description: "In the south, Illyria is surrounded by both Pannonias, of already indicated borders, and by Istra in the west."⁸⁶ After comparison with the epigraphic monument from Epidaurum (Cavtat) that contains a carved text mentioning

81 *Ad fines provinciae Illyrici* i Servicij izjednačavaju se kod naučnika koji preuzimaju tezu Bojanovskog prema čijem se mišljenju cesta Salona - *Ad fines provinciae Illyrici* završavala na rijeci Savi (Bojanovski 1974, 43; Migotti 2000, 196; Glicksman 2005, 217; Džino 2010, 171). Bojanovski je kasnije revidirao svoje mišljenje, te je *ad fines provinciae Illyrici*, umjesto sa Servicijem, identificirao sa putnom stanicom *Ad Fines*, koja se prema *Tabuli Peutingeriani* nalazila otprilike 24 kilometra ili 16 rimskih milja južnije od *Servitiuma*, na Savi. Prema navedenoj miljaciji, *Ad Fines* bi odgovarao prostoru oko Laktaša kod Banjaluke. To bi značilo je i Bojanovski južnu granicu provincije Panonije pomjerio prema jugu (Bojanovski 1988, 326). I Kovács smatra da se *ad fines provinciae Illyrici* treba izjednačiti sa putnom stanicom *Ad Fines* (Kovács 2008, 247).

82 App. 22, 65.

83 *Pannoniorum gentes, qua[s] ante me principem populi Romani exercitus nunquam adit, devictas per Ti(berium) [Ne]ronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani sub[ie]ci protulique fines Illyrici ad r[iv]um fluminis Dan[u]ji. (Res gestae divi Augusti, 30, 1) „Podložio sam vlasti rimskog naroda panonske narode, među koje prije negoli sam ja bio prvakom nikada vojska rimskog naroda nije ušla i koje je porazio Tiberije Neron, koji je tada bio moj pastorak i izaslanik, i pomaknuo sam granice Ilirika naprijed na obalu rijeke Dunav“ (prevod R. Matijašić).*

84 Džino, Domić Kunić 2013, 183.

85 Plin. 3, 147; 148; Ptol. 2, 14, 2.

86 Ptol. 2, 16, 1.

87 *CIL* 03, 1741.

81 Servitium is identified with *ad fines provinciae Illyrici* by scholars who have adopted Bojanovski's thesis according to which the road Salona-*ad fines provinciae Illyrici* ended at the Sava (Bojanovski 1974, 43; Migotti 2000, 196; Glicksman 2005, 217; Džino 2010, 171). Bojanovski later on revised his view when he, instead of Servitium, identified *ad fines provinciae Illyrici* with the road station *Ad Fines*, which was about 24 kilometres (or 16 Roman miles) south from Servitium, upon the banks of the Sava, according to the Peutinger Map. According to this, *Ad Fines* would be located in the territory around Laktaši near Banja Luka, meaning that even Bojanovski shifted the southern Pannonian border to the south (Bojanovski 1988, 326). Kovács also believes that *ad fines provinciae Illyrici* should be identified with the road station *Ad Fines* (Kovács 2008, 247).

82 App. 22, 65.

83 *Pannoniorum gentes, qua[s] ante me principem populi Romani exercitus nunquam adit, devictas per Ti(berium) [Ne]ronem, qui tum erat privignus et legatus meus, imperio populi Romani sub[ie]ci protulique fines Illyrici ad r[iv]um fluminis Dan[u]ji. (Res gestae divi Augusti, 30, 1) „I subjected the Pannonian peoples under the rule of the Roman peoples, among which before my principate no army of the Roman people had entered, and which were defeated by Tiberius Nero, who was then my step-son and emissary, and I extended the borders of Illyricum to the shores of the river Danube (English translation by Thomas Bushnell)*

84 Džino, Domić Kunić 2013, 183.

85 Plin. 3, 147; 148; Ptol. 2, 14, 2.

86 Ptol. 2, 16, 1.

no, a ne geografsko-etnografsko značenje.⁸⁸ Međutim, čak i da rekonstrukcija teksta natpisa nije tačna, teško da izraz *Illyricum* može imati neko etničko značenje, jer rimski Ilirik nije etnička, već administrativna kategorija.⁸⁹ Tim više što se na etnicitet danas u nauci gleda kao na nestabilan, stalno promjenjiv koncept, uslovljen interesima zajednica koje ga stvaraju.⁹⁰ Koncept Ilirika, Dalmacije i Panonije jeste rezultat administrativnih potreba Rima, a ne habitusa autohtonih zajednica koje su naseljavale jugoistočnu Europu.⁹¹ Treba imati na umu da Rimsko carstvo vrši administrativne promjene kako bi zadovoljilo svoje potrebe i interese. To znači da prekrajanje granica samo po sebi iziskuje eventualne podjele postojećih ili objedinjavanje novih zajednica.⁹² U konačnici, to znači da su administrativne promjene koje su vršene u rimskom carstvu mogle stvoriti nove društvene kategorije koje nisu postojale prije, a istovremeno negirati postojeće.

Svakako treba istaći da u savremenoj nauci postoje neslaganja u kom kontekstu treba tretirati ranije spomenuti pojam *Illyricum Superius*. Mađarski naučnik Kovács zastupa tezu da je u vrijeme Tiberija Ilirik podjeljen na dvije civilne provincije Dalmaciju i Panoniju, te da je *Illyricum Superius* rimska provincija Dalmacija.⁹³ Nasuprot tome, prema mišlje-

Publius Cornelius Dolabella as the governor of the province of Illyricum Superius, one gets the impression that the term *ad fines provinciae Illyrici* refers to the border between the two provinces.⁸⁷ In the event of an accurate textual reconstruction of the inscription on the monument from Epidaurum, then *ad fines provinciae Illyrici* has administrative-legal, as opposed to geographic-ethnographic, meaning.⁸⁸ However, even if the textual reconstruction is indeed accurate, the term *Illyricum* can hardly have an ethnic meaning, because Roman *Illyricum* was not an ethnic but an administrative category.⁸⁹ Today's scholarship views ethnicities as unstable, constantly variable concepts formed by the interests of the communities that create them.⁹⁰ The concept of *Illyricum*, Dalmatia, and Pannonia is the result of Rome's administrative needs and not the habitus of indigenous communities across Southeastern Europe.⁹¹ It should be borne in mind that the Roman Empire carried out administrative reforms in order to satisfy its needs and interests, meaning that redrawing borders required potential divisions of existing communities or the merging of new ones.⁹² In the end, this meant that administrative reforms in the early Empire could have created new social categories, while at the same time negating the existing ones.

We should certainly point out that there are discrepancies in modern scholarship regarding the previously mentioned term *Illyricum Superius*. Kovács believes that, under Tiberius, *Illyricum* was divided into two civilian provinces, Dalmatia and Pannonia, and that *Illyricum Superius* is the Roman province of Dalmatia.⁹³ On the other hand, J. Šašel and M. Šašel Kos

88 Kada je riječ o ovom natpisu, treba biti oprezan jer je riječ o jedinom natpisu do sada na kojem se spominje Gornji Ilirik. Rekonstrukcija teksta ovog spomenika poznata je samo iz prepisa koji potječe iz sredine šesnaestog stoljeća (Šašel Kos 2010, 126). Pitanje podjele provincije Ilirik jedno je od važnijih administrativnih pitanja te će u ovom radu biti analizirano unutar posebnog poglavlja posvećenog problemu granice Panonije i Dalmacije na tlu Bosne i Hercegovine.

89 Rimsku perspektivu se donekle razlikovala od grčke. To se vidi iz Apijanovog teksta. Naime, Apijan definiše Ilirik kroz dvije različite perspektive. Prva je grčka etnografska perspektiva koja izmišlja etnički termin „Iliri“. Druga perspektiva je rimska i za Džinu je to kolonijalni konstrukt zasnovan na grčkoj terminologiji. Prema istom autoru Rimljani su grčku terminologiju koristili kao „taksonomsku oznaku“ za prostor nad kojim su imali političku dominaciju (Džino 2016, 78).

90 Jones 1997, 34; Džino, Domić Kunić 2013, 15.

91 Koncept habitusa je teoretski koncept koji je razvio Francuz Pierre Bourdieu, koji se danas u arheologiji i antičkoj historiji koristi za zajednice koje nemaju pisanu historiju. Prema njemu, strukture koje tvore određenu vrstu okruženja (npr. materijalni uvjeti postojanja obilježavaju stanja klase) proizvode habitus (Bourdieu 1977, 72). Etnicitet predrimskih zajednica, uslovno rečeno, bio je predodređen interakcijom različitih habitusa. Budući da habitus odražava skup nesvjesnih, ali trajnih predodređenosti, kao što je jezik ili porodični odnosi, habitus je bio važan faktor u konstrukciji identiteta zajednice (Džino, Domić Kunić 2013, 15–16).

92 Derks 2009, 240.

93 Kovács kao jedan od dokaza za svoju tvrdnju navodi činjenicu da prema antičkim izvorima (Vel. Pat. 2, 125, 5; Tac. Ann. 1, 16, 1–2; Dio. 57. 4, 1–2) legije iz Dalmacije nisu učestvovala 14. godine u ustanku tri rimske legije u Panoniji. Pored toga, za Kovácsa su natpis iz Cavtata (Epidaura) i solinski natpis (*Tabulae Dolabellae*) epigrafske potvrde o administrativnoj podjeli Ilirika u periodu dok je najmljšanik u Dalmaciji bio Tiberijev legat Dolabella. Isti autor podsjeća da je Scribonianus bio namjesnik Dalmacije u vrijeme Klaudija (41–54). Naime, Skribonijana, koji se pobunio protiv Klaudija 42. godine, Svetonije i Dion Kasije nazivaju namjesnikom Dalmacije (Suet. Claud. 13, 2; Dio. 60. 15, 2–3) (Kovács 2008, 243–253). Tekst spomenutih rimskih pisaca za Kovácsa jasno implicira da je u vremenu prije Klaudijeve vladavine, odnosno za vrijeme Tiberija, došlo do podjele Ilirika na dvije provincije. Tezu o podjeli Ilirika za vrijeme Tiberijeve vladavine Kovács zastupa i u svojoj monografiji *A history of Pannonia during the Principate* gdje iznosi mogućnost da je Ilirik podjeljen tokom posjete Tiberijevog sina Druza Iliriku (Kovács 2014, 57). S druge strane, Šašel Kos smatra da je u vrijeme pobuna legija u panonskom dijelu Ilirika taj prostor bio administrativno dio jedinstvene provincije Ilirik. Tako prema Šašel Kos, Ilirik je u prvoj polovini prvog stoljeća nove ere bio podjeljen samo na dvije vojne oblasti kao Germanija do Domicijana (81–96). Ime Panonija je bilo prisutno u neformalnoj komunikaciji još od Tiberijevog vremena, ali se do 69. godine ne pojavljuje u zvaničnim dokumentima. Zbog te neformalne

87 CIL 03, 1741.

88 This inscription should be approached with caution, since it is the only inscription mentioning Upper Illyricum discovered to date. The text reconstruction can only be made from a transcript originating from the mid-16th century (Šašel Kos 2010, 126). The matter of the division of Illyricum is one of the more important administrative issues to be dealt with.

89 The Roman perspective was somewhat different to the Greek one. This can be seen in Appian's text. Namely, Appian defines Illyricum through two different perspectives. The first one is Greek ethnographic perspective that invents the ethnic term "Illyrians". The second is the Roman, which for Džino is a colonial construct founded on Greek terminology. According to this author, the Romans used the Greek terminology as a "taxonomic label" for the area they politically dominated (Džino 2016, 78).

90 Jones 1997, 34; Džino, Domić Kunić 2013, 15.

91 Habitus is a theoretical concept developed by Pierre Bourdieu. It is used today in archaeology and ancient history for the communities devoid of a written history. According to Bourdieu, structures which make up a certain type of environment (for example, material conditions of existence representing the characteristics of the state of class) produce a habitus (Bourdieu 1977, 72). The ethnicity of pre-Roman communities, tentatively speaking, was predetermined by interaction of different habitus. Given that habitus reflects a group of unconscious but lasting dispositions, such as language or family relations, habitus is an important factor in constructing a community's identity (Džino, Domić Kunić 2013, 15–16).

92 Derks 2009, 240.

93 As one of the proofs for his claim, Kovács mentions the fact that, according to ancient sources (Vel. Pat. 2, 125, 5; Tac. Ann. 1, 16, 1–2; Dio. 57. 4, 1–2), the Dalmatian legions participated in the rebellion of three Roman legions in Pannonia in 14 AD. Moreover, the inscription from Cavtat (Epidaur) and Solin (*Tabulae Dolabellae*) are, for Kovács, epigraphic corroborations of the administrative division of Illyricum in the period when the governor of Dalmatia was Tiberius's legate Dolabella. The same author reminds us that Scribonianus was the governor of Dalmatia under Claudius (41–54 AD). Namely, Scribonianus, who rebelled against Claudius in 42 AD, was referred to as the governor of Dalmatia by Suetonius and Cassius Dio (Suet. Claud. 13, 2; Dio. 60. 15, 2–3) (Kovács 2008, 243–253). According to Kovács, the text of these Roman authors clearly implies that under Claudius, i.e. under Tiberius, Illyricum was divided into two provinces. The author presented this thesis in his monograph *A history of Pannonia during the Principate*, where the possi-

nju J. Šašela i M. Šašel Kos o podjeli Ilirika na civilne provincije Panoniju i Dalmaciju ne može se govoriti prije Vespazijanove vladavine (69 - 79), a da natpis iz Cavtata gdje se spominje Gornji Ilirik (Illyricum Superius) dokazuje postojanje vojnih oblasti Illyricum Superius i Illyricum Inferius.⁹⁴

Administrativne promjene nisu morale podrazumijevati samo granice, već i ustrojstva teritorija zajednica. Iz Plinijevog teksta može se spoznati da su zajednice u Dalmaciji bile organizirane u dekurije, tačnije u neki oblik poreznih jedinica.⁹⁵ Nažalost, u izvorima nije zabilježeno koji su porezni model Rimljani primijenili u Panoniji.

U kontekstu Servicija potrebno je izvršiti i analizu etno-geografske slike Oserijata. Naime, *Servitium* kao administrativna jedinica nalazio se na etničkom teritoriju tog indogenog naroda. Moguće je da je u slučaju Oserijata došlo do spajanja većeg broja srodnih zajednica, što bi išlo u prilog već iznesenoj tezi o Oserijatima kao rimskom konstrukt. Naime, zapadnobalkanske, autohtone zajednice u periodu ranog Carstva još uvijek baštine određene identitetske obrasce koji su postojali prije konačne uspostave rimske vlasti 9. godine nove ere.

Inkorporiranje u rimsku kulturu bio je proces koji je trajao stoljećima i možda u potpunosti nikada nije bio okončan. Stoga je važno spoznati činjenicu da panonske zajednice sjeverozapadne Bosne prije uspostave rimske vlasti ne čine koherentnu cjelinu, da između njih postoje očigledne razlike koje se ogledaju u načinu gradnje naselja: sojenička, gradinska i otvorena ravničarska.⁹⁶ Naravno, treba imati u vidu da je gradnja naselja uslovljena i konfiguracijom terena. Stoga izgled naselja treba sa određenim oprezom uzeti kao jedan od pokazatelja identiteta, jer, pored konfiguracije terena, oblik i struktura naselja mogu biti uslovljeni i privrednom djelatnošću zajednice. Rim je, pak, u skladu sa svojim administrativnim potrebama mogao objediniti pretpostavljene različite zajednice u jednu peregrinsku zajednicu (*civitas*) koja bi u ovom konkretnom slučaju bila oserijatska. Naravno, i prije Rima postojala je određena interakcija između tih zajednica zasnovana na određenim ekonomskim interesima.⁹⁷ Na osnovu arheoloških istraživanja koja su

upotrebe često su pojam Panonija koristili rimski pisci kada su opisivali događaje prije zvanične podjele Ilirika (Šašel Kos 2010, 123–130). U ovom radu neće se ulaziti u detaljnu analizu ovog naučnog pitanja budući da kompleksnost samog problema zahtjeva sistematičnije istraživanje.

94 U zvaničnim dokumentima, kao što su vojne diplome, do Vespazijanove vladavine, Ilirik se javlja kao jedna provincija (Šašel 1989, 57–61; Šašel Kos 1986, 188–190; 1997, 33–42; 2010, 123–130).

95 Plinije je podatke o broju dekurija u tri dalmatinska konventa preuzeo, kako sam kaže, od Marka Terencija Varona „*M. Varro LXXXIX civitates eo ventitasse auctor est*“ (Plin. 3, 143.). Marko Terencije Varon se može smatrati vjerodostojnim izvorom, jer je Varon lično, kao rimski oficir boravio u Dalmaciji, gdje se mogao lično upoznati sa prilikama u tom dijelu Ilirika (Domić Kunić 2004, 153).

96 Čović 1987, 278.

97 Te zajednice se mogu podijeliti u nekoliko kategorija: zajednice koje su naseljavale prostor oko rudarskih bazena Sane i Japre i čija je privreda bila usko vezana za rudarstvo, poljoprivredne zajednice Posavine i donjeg toka Vrbasa, te zajednice sa obala Save, koje su se vjerovatno bavile trgovinom. Proizvodnja i plasman željeza potjecali su trgovinu i razmjenu roba, pa je tako dolazilo do intenzivnih kontakata između tih zajednica, te je tako postojala određena

believe that Illyricum was not divided into the civilian provinces of Pannonia and Dalmatia before Vespasian's rule (60–79 AD), and that the inscription from Cavtat mentioning Upper Illyricum (*Illyricum Superius*) corroborates the existence of the military areas of *Illyricum Superius* and *Illyricum Inferius*.⁹⁴

Administrative reforms were not only applied to borders, but also to the organisation of territories of certain communities. One learns from Pliny's text that communities in Dalmatia were organised into *decuriae*, more specifically into some form of recruitment districts.⁹⁵ Unfortunately, sources do not record which taxation model the Romans applied in Pannonia.

In in the context of *Servitium*, an analysis of an ethno-geographic image of the Oseriates should be made. Namely, *Servitium*, as an administrative unit, was located within a territory of this indigenous people. It is possible that in the case of the Oseriates, a large number of related communities were merged, which should support the already presented thesis about the Oseriates as a Roman construct. Namely, in the period of the early Empire, the indigenous communities of the Western Balkans had already inherited certain identity patterns that had existed before the final establishment of Roman rule in 9 AD.

The adoption of Roman culture was a process which lasted for centuries and probably never completely ended. Therefore, it is important to realise that Pannonian communities of north-western Bosnia were not a coherent unit prior to the Romans, and that they evidently differed in the construction of their settlements: stilt-houses, hillforts (*gradinas*), and open lowland settlements.⁹⁶ Certainly, it should be noted that settlement construction is constrained by terrain configuration. Therefore, settlement appearance should be interpreted as an identity indicator with a certain degree of caution, because, in addition to topographical factors, the shape and structure of settlements could also be determined by a community's economic activity. However, in accordance with its administrative needs, Rome could have merged the assumed different communities into one *peregrine civitas*, which in this specific case would be the Oseriates. Naturally, the interaction between these communities, based on

bility that Illyricum was divided during the visit of Tiberius's son Drusus to Illyricum (Kovács 2014, 57) is also noted. On the other hand, Šašel Kos believes that during the rebellion of legions in the Pannonian part of Illyricum, this territory was an administrative part of one province of Illyricum. Thus, according to Šašel Kos, Illyricum was divided into only military areas, as was Germania until Domitian's reign (81–96 AD) in the first half of the 1st century. The name Pannonia could be heard in informal communication from the time of Tiberius, but it does not appear in official documents until 69 AD. Due to this informal usage, Roman authors frequently used the term Pannonia when describing events before the official division of Illyricum (Šašel Kos, 2010, 123–130). This paper will not analyse this issue in more detail, since its complex character demands a more systematic investigation.

94 In official documents, such as military diplomas, Illyricum appears as another province until the time of Vespasian (Šašel 1989, 57–61; Šašel Kos 1986, 188–190; 1997, 33–42; 2010, 123–130).

95 Pliny adapted the information about the number of *decuriae* in three Dalmatian *conventus*, as he says himself, from Marcus Terentius Varro „*M. Varro LXXXIX civitates eo ventitasse auctor est*“ (Plin. 3, 143.). Marcus Terentius Varro can be considered a credible source, because during his term as a Roman officer he resided in Dalmatia, where he could have personally familiarised himself with circumstances in this part of Illyricum (Domić Kunić 2004, 153).

96 Čović 1987, 278.

potvrdila postojanje stotinu prahistorijskih naselja može se zaključiti da je prostor koji je pripadao južnoj Panoniji bio relativno dobro naseljen.⁹⁸ Međutim, u pisanim izvorima koji govore o rimskom osvajanju Panonije nema spomena o nekom eventualnom političkom savezu tih zajednica. Oserijati se spominju tek u prvom stoljeću nove ere, nakon uspostave rimske vlasti. Ta činjenica u vezi sa kasnim spomenom Oserijata u antičkim izvorima moguća je pokazatelj da se o nekom predrimskom savezu panonskih zajednica pod tim imenom teško može govoriti. Tim više što su njihovi zapadni i istočni pretpostavljeni susjedi, Mezeji i Breuci, spomenuti u pisanim izvorima koji se odnose na rimsko osvajanje Panonije.⁹⁹

Nije nemoguće da su neke od zajednica iz Bosanske Posavine pružale otpor Rimu, ali ne kao koherentna oserijatska cjelina. Kako Breuke i Mezeje, pa i Jase, treba posmatrati više kao saveze panonskih zajednica, a ne kao jedan narod, nije nemoguće da su u okviru njihovih antirimskih saveza bile inkorporirane i zajednice koje su u periodu nakon uspostave rimske vlasti označene kao *Oseriates civitas*. Nasuprot tome, moguće je da su neke od zajednica koje su u ranom Carstvu činile oserijatsku zajednicu bile rimski saveznici u borbama protiv Panonaca.¹⁰⁰ Za formiranje peregrinske zajednice (*civitas*) Rimu je bilo presudno da nađe najbolje rješenje koje bi se uklopilo u njegov administrativni i porezni sistem. U konačnici, Rim je težio da što više prahistorijskih zajednica objedini u jednu peregrinsku zajednicu, čime bi se izbjegao angažman većeg broja vojnih prefekata (*praefectus civitatis*) i drugih vojno-administrativnih činovnika.¹⁰¹ Nakon Velikog ilirskog ustanka (*Bellum Batonianum*) Rimljanima je bio primarni cilj da na novoosvojenim teritorijama ostvare adekvatnu vojnu, a potom i civilnu vlast.

U prelaznom vremenu, koje se može označiti kao period uspostave rimske vlasti, peregrinske zajednice (*civitates*) su bile pod vlašću vojnog prefekta. Tu dužnost je obično vršio

certain economic interests, existed before Rome.⁹⁷ Based on archaeological research that has confirmed the existence of around 100 prehistoric settlements, it can be concluded that the region of southern Pannonia was relatively well populated.⁹⁸ The Oseriates are mentioned only from the 1st century AD, after the establishment of Roman rule, and this fact could possibly indicate that some pre-Roman alliance of Pannonian communities under that name did not exist since their western and eastern assumed neighbours, the Maezaei and Breuci, were mentioned in written sources referring to the Roman conquest of Pannonia.⁹⁹

It is possible that some communities from Bosnian Posavina offered resistance to Rome, but not as a coherent Oseriatian unit. Since the Breuci and Moesi, and even the Iasi, should be considered more as alliances of Pannonian communities than a single people, it is possible that their anti-Roman alliances incorporated communities that were named *Oseriates civitas* subsequent to the establishment of Roman rule. On the other hand, it is possible that some of the communities that were part of the Oseriatian *civitas* in the early Empire were Roman allies in the battles against the Pannonians.¹⁰⁰ Finding the best solution to fit their administrative and tax system in order to form a *peregrine civitas* was crucial for Rome. In the end, Rome aspired to merge as many prehistoric communities as possible into one *peregrine civitas* and, therefore, avoid hiring numerous military prefects (*praefectus civitatis*) and other military-administrative officers.¹⁰¹ After Bato's rebellion (*Bellum Batonianum*), the primary goal of the Romans in newly conquered territories was to achieve adequate military and civil authority.

na interakcija habitusa. Naime, robna razmjena je sigurno imala određenog utjecaja na jezik i materijalnu kulturu. Prema Čoviću, nije lako definirati, čak ni u obliku neobavezne hipoteze, kakvi su bili politički odnosi između pojedinih naselja ili grupa bliskih naselja, između pojedinih bratstava i zajednica kojima je pripadalo tih preko stotinu utvrđenih i neutvrđenih aglomeracija (Čović 1987, 279).

98 Marić 1964, 68–78; Čović 1976, 170; 1987, 279.

99 Dio. 29, 3; Dio. 50, 32; Dio. 55, 34; Suet, Tib. 9; Vel. Pat. 2, 114.

100 To što su neke zajednice bile eventualno saveznici Rimu nije sprečavalo Rim da primijeni najbolji administrativni model za njega u tom trenutku. To je podrazumijevalo spajanje Rimu lojalnih zajednica u istu peregrinsku zajednicu sa onima koje su ratovale sa Breucima ili Mezejima protiv Rima. Teza da Rim u periodu ranog Carstva vodi računa isključivo samo o svojim prioritetima može se argumentirati i na primjerima iz drugih dijelova Carstva. Na primjer: *Oppidum Alesia*, središte galskog naroda Manudubija, gdje su Vercingetorik-ovi saveznici pružili posljednji jak otpor vojnim trupama Gaja Julija Cezara, u rimsko doba je bio jedan od najznačajnijih gradova u Galiji. Nasuprot tome, Bibracte, glavni centar rimskih saveznika Edua (*Aedui*) bio je napušten vrlo brzo nakon uspostave rimske vlasti (Collis 1997, 175).

101 Rimljani su primjenjivali iskustva iz prethodnih osvajanja (prvenstveno se to odnosi na ratove u Galiji), što je rezultiralo postojanjem unaprijed zamišljenog modela koji se mogao primijeniti i u južnoj Panoniji, pa i unutrašnjosti Dalmacije. Kada je riječ o panonskim zajednicama, njih je najbolje komparirati sa zajednicama iz Galije, Germanije i Britanije, jer su one za Rimljane, koji su nosioci administrativnih reformi, slično strukturirane. Collisova komparacija Galije sa Britanijom i Germanijom čini se kao dobar metodološki pristup koji se može primijeniti i za Panoniju (Collis 1997, 175).

97 These communities can be divided into several categories: communities which inhabited the territory around the mining basin of the Sana and Japra and whose economy was tied to mining, agricultural communities of Posavina and the lower course of the Vrba, and communities from the banks of the Sava which were probably involved in trade. Iron production stimulated trade and commodity exchange, thus causing intensive contacts between these communities, and a certain interaction of habitus. Namely, commodity exchange probably exerted certain influence over the language and material culture. According to Čović, it is not easy to define, not even in the form of an informal hypothesis, the political relationships between certain settlements or groups of close settlements, between certain brotherhoods and communities with over one hundred determined and undetermined agglomerations (Čović 1987, 279).

98 Marić 1964, 68–78; Čović 1976, 170; 1987, 279.

99 Dio. 29, 3; Dio. 50, 32; Dio. 55, 34; Suet, Tib. 9; Vel. Pat. 2, 114.

100 The fact that some communities were possibly Rome's allies did not prevent Rome from implementing its best administrative model at hand at that particular moment. That implied merging Rome's loyal communities into the same *peregrine civitas* as those communities which waged war with the Breuci or Maezaei against Rome. Examples from other parts of the Empire support the thesis that in the period of the early Empire, Rome only took care of its own priorities. For example, *oppidum Alesia*, the capital of the Mandubii, the Gallic tribe, where Vercingetorix's allies offered resistance against the military troops of Gaius Julius Caesar, was one of the most important cities in Gaul in Roman times. On the other hand, Bibracte, the capital of the Roman allies the Aedui, was deserted soon after the establishment of Roman rule (Collis 1997, 175).

101 The Romans learned from their previous experience in conquests (especially during the Gallic wars), resulting in a preconceived model which could have been applied to southern Pannonia and even to the interior of Dalmatia. When it comes to the Pannonian communities, it is best to compare them with communities from Gaul, Germania and Britain, because, for the Romans, as experts in administrative reforms, their structure is similar. Collis's comparison of Gaul with Britain and Germania seems to be a good methodological approach which can also be applied in the case of Pannonia (Collis 1997, 175).

rimski oficir, ali postoje primjeri gdje su tu dužnost vršili i domaći ljudi.¹⁰² Iako nema do sada pronađenih epigrafskih spomenika na kojima bi se spominjao vojni prefekt pod čijom je ingerencijom bila oserijatska zajednica u komparaciji sa panonskim peregrinskim civitasima i sličnim primjerima širom Carstva, može se pretpostaviti da je i u slučaju Oserijata primijenjen isti model uprave.¹⁰³ Ako je Oserijatska peregrinska zajednica (*civitas*) rimski administrativni konstrukt nastao spajanjem manjih autohtonih panonskih zajednica, onda bi teritorija peregrina objedinjenih u zajednicu *Oseriates civitas* u ranom principatu mogla biti čak veća nego što se do sada u nauci smatralo. Naime, vodeći se Plinijevim podatkom da su Oserijati jedan od naroda koji živi u Posavini, arheolozi i historičari su njihovu teritoriju locirali otprilike od ušća Jablanice u Savu do Motajice, na istoku, sa središtem u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške.¹⁰⁴ Međutim, radi lakše organizacije administrativnog sistema čini se opravdanijim pretpostaviti da su Rimljani pod pojmom *Oseriates civitas* podrazumijevali, po rimskom modelu, objedinjene autohtone zajednice naseljene od istočnih obronaka Vučjaka do zapadnih obronaka Prosare. Ne treba odbaciti mogućnost da su Motajica, Požeška gora i Prosara predstavljale sjevernu granicu teritorija tog panonskog gensa / peregrinske zajednice. Moguće je da su planinski vijenci Dinarida (Kozara, Čemernica, Ranč, Vlašić i Borja) predstavljali južnu granicu. U hidrografskom smislu bi donji tok rijeke Vrbas (*Urpanus*) i gornji tok rijeke Usore i Ukrine pripadao teritoriju pretpostavljene peregrinske zajednice. Naravno, ovakvo lociranje treba uzeti sa velikom rezervom jer je i pitanje teritorijalnih granica Oserijatima susjednih peregrinskih zajednica (*civitates*) Jasa, Mezeja, Breuka također otvoreno. Čak se u vezi sa granicom peregrinske zajednice Oserijata može dovesti i desidijatska peregrinska civitas, budući da se i za nju može pretpostaviti da joj je u teritorijalnom smislu pripadao gornji i srednji tok Bosne.¹⁰⁵ Ipak, treba naglasiti da jedino na što pisani izvori u vezi sa Oserijatima sa sigurnošću upućuju jeste to da je dio toka Save pripadao teritoriju te panonske zajednice. U pitanju je vjerovatno dio toka koji sa sjevera zatvara Požeška gora, a sa juga Prosara i Motajica.¹⁰⁶

Ni veliko i razvijeno prahistorijsko naselje u Donjoj Dolini koje se nalazilo na pretpostavljenom teritoriju peregrinske zajednice Oserijata ne treba posmatrati kao etničko središte Oserijata.¹⁰⁷ Naime, to veliko prahistorijsko, odnosno pre-

During the transitional period, which can be characterised as the period during which Roman governance was established, *peregrine civitates* were under the authority of a military prefect. A Roman officer usually performed that duty, but there are examples of domestic officers assuming the role.¹⁰² Although to date no epigraphic monuments have been found mentioning a military prefect governing the *Oseriates civitas* in comparison with the Pannonian *peregrine civitas* and similar examples across the Empire, it can be assumed that the same model of administration was applied in the case of the *Oseriates*.¹⁰³ If the *Oseriates peregrine civitas* is a Roman administrative construct, created by joining smaller indigenous Pannonian communities, then the territory of *peregrine civitates* merged into *Oseriates civitas* in the early Empire could have been even larger than has been assumed by scholars thus far. Namely, by taking into account Pliny's information that the *Oseriates* are one of the peoples from Posavina, archaeologists and historians have located their territory somewhere between the confluence of the Jablanica and the Sava and Motajica to the east, with its main settlement located in Donja Dolina, near Bosanska Gradiška.¹⁰⁴ However, for the purpose of an easier organisation of the administrative system, it seems reasonable to assume that the Romans used the term *Oseriates civitas* to imply, under the Roman model, integrated indigenous communities who inhabited the area from the eastern slopes of Vučjak Mountain to the western slopes of Prosara Mountain. The possibility of Motajica, Požeška Gora and Prosara representing the northern border of the territory of this Pannonian gens/*peregrine civitas* should not be dismissed. It is possible that the sub-ranges of the Dinaric Alps (Kozara, Čemernica, Ranč, Vlašić, and Borja) appeared as the southern border. In a hydrographic sense, the lower course of the Vrbas (*Urpanus*), and the upper courses of the Usora and Ukrina rivers, would belong to the territory of the assumed *peregrine civitas*. Of course, this location should not be considered definitive because the question of territorial borders of the *Oseriates'* neighbours, the Iasi, Moesi, Breuci, also remains open. Even the *Daesitiatian peregrine civitas* can also be associated with the border of the *Oseriatian peregrine civitas*, given that the upper and middle courses of the Bosna are assumed to have belonged to this *civitas* in territorial terms.¹⁰⁵ However, it should be emphasised that the only definite reference to the *Oseriates* in written sources is the fact that a part of the Sava ran through their territory. This is probably the part of the river course enclosed by Požeška Gora to the north and by Prosara and Motajica to the south.¹⁰⁶

Moreover, a large and developed prehistoric settlement in Donja Dolina, which was located in the supposed territory of the *Oseriatian peregrine civitas*, should not be considered

102 *CIL* 03, 1329.

103 Bojanovski 1988, 267; Domić Kunić 2003, 499–500; Whittaker 2009, 193.

104 Mócsy 1959, 26; Alföldy 1965a, 112; Marić 1964, 73; Mócsy 1974, 61; Čović 1976, 172; 1987, 286; Benac 1987, 799; Bojanovski 1988, 337–338; Šašel Kos 2005, 438; Domić Kunić 2006, 78–79; Mesihović 2011b, 337; Domić Kunić 2012, 34–35.

105 Bojanovski 1988, 144–155; Paškvalin 2000, 194; Mesihović 2011b, 76.

106 Plin. 3, 148; Ptol. 2, 14, 2.

107 Važno je naglasiti da na prostoru sjeverozapadne Bosne nije još uvijek definirana kulturna grupa željeznog doba. Lokalitet Donja Dolina pripada kulturnoj grupi koja je dobila ime prema dva glavna nalazišta: Donja Dolina – Sanski Most. Međutim, Čović primjećuje da izjednačavanje kulturne grupe sjeverozapadne Bosne sa dva glavna eponima: Sanskim Mostom i Donjom Dolinom nije u potpunosti ispravno, jer su u toku razvijenog željeznog doba

102 *CIL* 03, 1329.

103 Bojanovski 1988, 267; Domić Kunić 2003, 499–500; Whittaker 2009, 193.

104 Mócsy 1959, 26; Alföldy 1965a, 112; Marić 1964, 73; Mócsy 1974, 61; Čović 1976, 172; 1987, 286; Benac 1987, 799; Bojanovski 1988, 337–338; Šašel Kos 2005, 438; Domić Kunić 2006, 78–79; Mesihović 2011b, 337; Domić Kunić 2012, 34–35.

105 Bojanovski 1988, 144–155; Paškvalin 2000, 194; Mesihović 2011b, 76.

106 Plin. 3, 148; Ptol. 2, 14, 2.

drimsko naselje moglo se eventualno nalaziti na teritoriju jedne od prahistorijskih zajednica koje su u ranom Carstvu činile peregrinsku zajednicu Oserijata. Međutim, ništa ne ukazuje na neko etničko središte. Donja Dolina je prije uspostave rimske vlasti, sudeći prema arheološkim nalazima, bila distribucijsko i komunikacijsko središte. To sojeničko naselje se nalazilo na drevnoj komunikaciji koja je povezivala Alpe sa Podunavljem.¹⁰⁸ Drevna komunikacijska povezanost tog prostora sa jugom mogla bi biti razlog što Ptolemej navodi udaljenost Servitiuma, uslovno rečeno nasljednika Donje Doline, od Dirahiuma.¹⁰⁹ U zaleđu Donje Doline, u rudarskim bazenima Sane i Japre, bila je razvijena metalurgija, pa je sojeničko naselje na Savi vjerovatno imalo i ulogu posrednika za metalne proizvode autohtonog stanovništva.

Premda se naselje u Donjoj Dolini ne spominje u pisanim izvorima, nestanak tog naselja se u nauci često povezuje sa Panonskim ratom (*Bellum Pannonicum*) i Velikim ilirskim ustankom (*Bellum Batonianum*).¹¹⁰ Argumentacija za uništenje naselja u Donjoj Dolini za vrijeme jedne od gore navedenih rimskih vojnih kampanja temelji se na podudaranju vremena naglog prekida života u naselju i prestanka formiranja kulturnih slojeva u vremenu oko početka prvog stoljeća nove ere. Međutim, sistematska arheološka istraživanja vršena u dvadesetom stoljeću nisu zabilježila da u vertikalnom sloju postoje naznake paljevine koje bi se odnosile na profil kulturnog sloja hronološki datiranog od 125. god. pr. n. e. do početka rimske vlasti.¹¹¹ Nepostojanje ostataka paljevine iz posljednje faze naseljenosti Donje Doline mogao bi biti još jedan od argumenata da naselje nije fizički uništeno od strane Rima. Ovom argumentu treba ipak pristupati sa oprezom iz razloga što svako fizičko uništenje ne mora nužno biti popraćeno spaljivanjem naselja. Također, izostanak savremenih istraživanja koja bi uključivala C14 metodu datiranja iziskuje da se pitanju odnosa rimske vlasti prema naselju u Donjoj Dolini pristupi sa rezervom.

Ono što treba imati u vidu jeste da su pod rimsku vlast, tokom Germanikove ofanzive 7. godine nove ere, vjerovatno potpali rudnici iz doline Sane i Japre.¹¹² To su rudnici koje

as their political capital.¹⁰⁷ Namely, this large prehistoric – i.e. pre-Roman – settlement, could have been located upon the territory of one of the prehistoric communities that constituted the Oseriatian *peregrine civitas* in the early Empire. However, there is nothing to point to an ethnic capital. Judging by the archaeological findings, Donja Dolina was a distribution and communication hub in the pre-Roman period. This stilt-house settlement was part of an ancient road communication between the Alps and Danubian provinces.¹⁰⁸ The ancient communication established between this region and the south could be the reason for Ptolemy's noting of the distance between Servitium, tentatively speaking the successor of Donja Dolina and Dyrrachium.¹⁰⁹ Metallurgy was well developed in the Donja Dolina hinterland, in the mining basins of the Sana and the Japra, and therefore the stilt-house settlement on the Sava could also have had the role of mediator in the trade of metal products by the indigenous population.

Although the written sources do not mention the settlement in Donja Dolina, its disappearance is commonly associated with the Pannonian War (*Bellum Pannonicum*) and Bato's rebellion (*Bellum Batonianum*).¹¹⁰ The argument supporting the destruction of the settlement in Donja Dolina during one of the aforementioned Roman military campaigns is based on the fact that the time of the sudden end of human habitation of the settlement and the time of discontinuation of the formation of cultural layers coincided with the beginning of the 1st century AD. However, systematic archaeological investigation of the site in the 20th century did not record any signs of a fire in the stratigraphic layer corresponding to a cultural layer dating from 125 BC to the beginning of Roman governance.¹¹¹ The lack of any evidence of burning from the last phase of habitation in Donja Dolina could provide another argument in favour of the idea that the settlement was not physically destroyed by Rome. This argument should, nevertheless, be approached carefully because not every sacking or destruction is necessarily followed by the incineration of a settlement. Moreover, the lack of contemporary research employing C14 dating techniques also means that additional caution is required when approaching the issue of the behaviour of the Roman government towards the settlement in Donja Dolina.

postojale određene razlike između oba glavna, navedena eponimna nalazišta (Čović 1987, 234). Za historičare i arheologe koji se bave teritorijalnim i administrativnim uređenjem sjeverozapadne Bosne u ranom Carstvu ovakva arheološka spoznaja je važna jer ukazuje na opravdanost različite rimske organizacije tog prostora. Kako su se u arheološkom smislu zajednice iz doline rijeka Sane i Japre razlikovale od zajednica u Posavini, moguće je pretpostaviti da se to odrazilo na rimsko teritorijalno i administrativno uređenje provincije Panonije u ranom Carstvu.

108 Potrebica 2003, 222.

109 Ptol. 2, 15, 4.

110 Marić 1964, 168; Čović 1978, 172; Domić Kunić 2006, 106; Mesihović 2011b, 294.

111 Marić 1964, 10–19; Čović 1987, 266–267.

112 Domić Kunić smatra da je Donja Dolina mogla biti uništena prilikom Germanikovog prodiranja iz Siscije prema Saloni. Argumentaciju temelji na izvornoj građi. Naime, na Germanikovom putu, nakon što je 7. godine opustošio mezejski teritorij, našla su se tri toponima koja spominje Dion Kasije: *Splonum*, *Serretium* i *Raetinum*. (Dio. 56, 11; Dio. 56, 12). Iako se ti toponimi ne vežu za pretpostavljenu teritoriju Oserijata, Domić Kunić ne odbacuje mogućnost da bi naselje u Donjoj Dolini moglo biti uništeno u istoj vojnoj kampanji u kojoj su uništena i spomenuta naselja na pretpostavljenom teritoriju Mezeja, Japo-

107 It is important to highlight that the Iron Age cultural group present upon the territory of north-western Bosnia has still not been defined. The site of Donja Dolina belongs to the cultural group named after the two main find sites; Donja Dolina-Sanski Most. However, Čović observed that identifying the cultural group of north-western Bosnia with the two main eponyms Sanski Most and Donja Dolina is not completely accurate, because during the developed Iron Age there were certain differences between both eponyms (Čović 1987, 234). Historians and archaeologists who study the territorial and administrative organisation of north-western Bosnia in the early Empire find such archaeological insights very important, because they explain the dissimilarity of Roman organisation of this territory. Since the material culture of the communities from the valley of the Sana and the Japra differs from that of the communities in Posavina in an archaeological sense, it can be assumed that this reflected on the Roman territorial and administrative organisation of the province of Pannonia in the early Empire.

108 Potrebica 2003, 222.

109 Ptol. 2, 15, 4.

110 Marić 1964, 168; Čović 1978, 172; Domić Kunić 2006, 106; Mesihović 2011b, 294.

111 Marić 1964, 10–19; Čović 1987, 266–267.

su kontrolisale mezejske zajednice.¹¹³ Rudnici željeza su bili brzo obnovljeni u svojstvu vlasništva rimske države, te je neminovno moralo doći do upotrebe novih tehnologija koje su ugušile domaću, primitivniju proizvodnju. Ta promjena u vlasništvu rudnika željeza sa prostora Sane i Japre mogla se odraziti na lokalne trgovačke centre, kao što je bio onaj u Donjoj Dolini.¹¹⁴ Nije nemoguće, također, da je Rim iz strateških razloga forsirao trgovačku razmjenu sa njemu važnijim trgovačkim sjedištima, što je utjecalo na opadanje trgovine i nestanak trgovačkog naselja u Donjoj Dolini.

Tiberije je prilikom svog pohoda 12. – 11. god. pr. n. e., po svemu sudeći, napao Breuke krećući se sa zapada, iz pravca Siska, te su rimske legije vjerovatno prešle preko teritorija zajednica koje su kasnije činile oserijatsku peregrinsku zajednicu. Međutim, iz teksta izvora ne može se zaključiti da li je naselje u Donjoj Dolini tada uništeno.¹¹⁵ Premda se na prvi pogled čini neobičnim da Tiberije nije pokorio Oserijate koji su se nalazili između Kolapijana, pokorenih od Oktavijana 35. god. pr. n. e. i Breuka, sa kojima je Tiberije ratovao 12–11. god. pr. n. e., postoji mogućnost da su neke od zajednica sjeverozapadne Bosne preko svojih elita imale pozitivnu interakciju sa Rimom. Pojedine zajednice koje su nakon 9. godine označene kao oserijatske, kako je već rečeno, mogle su ratovati sa breučkim savezom protiv Rima, dok su druge na Rim gledale kao na potencijalnog saveznika u sukobu sa drugom zajednicom. Rimu je, svakako, takva politika odgovarala, jer to je bila država koja je svoju teritoriju često širila politikom *divide et impera*. Pojedinačni rimski nalazi, poput vrška rimskog piluma, ukazivali bi prije na trgovački karakter naselja u Donjoj Dolini nego na rimsku vojnu intervenciju u tom naselju.¹¹⁶

Pitanje elita u ranocarskim peregrinskim zajednicama posebno je važno jer su one nosioci interakcije autohtone zajednice sa Rimom. Moguće je da u pisanim izvorima nema puno podataka o zajednicama sjeverozapadne Bosne zato što zajednice nisu uspjele ostvariti veliki antirimski, nadetnički savez, kao što je slučaj sa Breucima, Delmatima ili Desidijatima u Iliriku.¹¹⁷ Činjenica je, zaista, da su antički pisci najviše podataka o autohtonim zajednicama zabilježili kroz percepciju ratovanja. Tako su, zahvaljujući ratovima, Genci-

It should be noted that the mines from the valley of the Sana and the Japra probably fell under Roman authority during Germanicus's onslaught in 7 AD.¹¹² These mines were under the control of the Maezaean communities.¹¹³ The iron mines were soon renovated by the Romans, so the inevitable use of modern technology suppressed the primitive domestic production. The change of ownership of iron mines in this valley could have had an impact on the local trade centres, such as that at Donja Dolina.¹¹⁴ Moreover, it is possible that Rome forced commodity exchange with its strategically important trade centres, thus causing a drop in trade and disappearance of the trading settlement at Donja Dolina.

During his campaign of 12–11 BC, Tiberius apparently invaded the Breuci by moving from the west, from Sisak, and therefore his Roman legions probably crossed the territory of the communities which later on constituted the Oseriatian *civitas*. However, we cannot conclude from the source text whether the settlement in Donja Dolina was destroyed during this campaign.¹¹⁵ Although it seems unusual that Tiberius did not subjugate the Oseriates who were located between the Colapiani, subjugated by Octavian in 35 BC, and the Breuci, with whom Tiberius waged war from 12 to 11 BC, there is a possibility that some of the communities from north-western Bosnia maintained a positive interaction with Rome through their elites. Certain communities labelled as the Oseriatian, as already stated, could have waged war against Rome in the Breuci alliance, while other communities considered Rome to be a potential ally in conflicts with other communities. Rome was definitely pleased with such a policy because it was a state that commonly expanded its territory through a policy of *divide et impera*. Individual Roman finds, such as the tip of a Roman *pilum*, would be more suggestive of a trading character of the settlement in Donja Dolina than of Roman intervention at the settlement.¹¹⁶

The issue of elites in the early Empire *civitates* is especially important, because they headed up interactions of an indigenous community with Rome. The explanation for the lack of information about north-western Bosnian communities in written records could lie in the fact that these communities were unable to achieve a large-scale anti-Roman alliance, as in the case of the Breuci, Delmatae or Daesitiates in Illyricum.¹¹⁷

112 Domic Kunić believes that Donja Dolina could have been destroyed when Germanicus penetrated from Siscia towards Salona. She based her argument on source materials. Namely, on his path after desolating the Maezaei territory in 7 AD, Germanicus found three toponyms mentioned by Cassius Dio: *Splonum*, *Serretium*, and *Raetinium* (Dio. 56, 11; Dio. 56, 12). Although these toponyms are not associated with the supposed territory of the Oseriates, Domic Kunić does not dismiss the possibility that the settlement in Donja Dolina could have been destroyed in the same military campaign as the aforementioned settlements in the supposed territory of the Maezaei, Iapodes, or Serdati (Domic Kunić 2003, 486).

113 Dio. 55, 32.

114 One should not dismiss the possibility that some of the mines from this territory fell under Roman rule during Octavian's campaign against the Iapodes in 35 BC.

115 Dio. 54, 31; Suet. Tib. 9.

116 Domic Kunić 2006, 106.

117 Communities without the same ethnic identity could have been perceived by Rome as related communities. Namely, it is possible that certain styles were part of a fashion statement whose usage and adoption reflected the community's status. In terms of regional relations, through a widespread use

da ili Serdata (Domic Kunić 2003, 486).

113 Dio. 55, 32.

114 Ne treba odbaciti ni mogućnost da su neki od rudnika sa tog područja pod rimsku vlast došli još u vrijeme Oktavijanog pohoda protiv Japoda 35. godine pr. n. e.

115 Dio. 54, 31; Suet. Tib. 9.

116 Domic Kunić 2006, 106.

117 Zajednice koje nisu imale isti etnički identitet mogle su na Rim ostavljati dojam kako se radi o srodnim zajednicama. Naime, moguće je da su određeni stilovi bili izraz mode čija su upotreba i usvajanje odražavali status zajednice. U regionalnim odnosima time bi zajednica kroz široku upotrebu određenog stila naglašavala svoj status, stepen razvijenosti i svoje prisustvo kao ravnopravnog ili konkurentnog u okruženju (Kaljanac 2013, 65). Elite su u svojoj težnji da se izdvoje od „običnih“ sunarodnika u svom načinu odijevanja i ponašanja više sličile jedna drugoj nego zajednicama koje su predstavljale. Budući da je Rim sa elitama imao najjaču interakciju, moguće je da su i zajednice koje su predstavljali počeo posmatrati u kontekstu sličnosti i na taj način formirati određene peregrinske zajednice poput Oserijatâ.

je, Vercingetoriks, Baton i Arminije postali dio rimske pisane historije kao najznačajniji predstavnici regionalnih, pa, uslovno rečeno, i etničkih elita. Zajednice sjeverozapadne Bosne, koje su u ranom Carstvu činile peregrinsku zajednicu (*civitas*) ili gens Oserijatâ, morale su imati lokalnu elitu, koja je obavljala određene administrativne poslove za Rim. Naime, sve osim vanjskih poslova, plaćanja poreza i vojnih pitanja u periodu ranog Carstva bilo je u rukama lokalne elite.¹¹⁸ Iako nema dokaza za ovu tvrdnju u slučaju Oserijata, to se može zaključiti na osnovu komparacije sa spomenicima s teritorije drugih peregrinskih zajednica iz Ilirika, poput Liburna, Daorsa ili Desidijata.¹¹⁹ U ovom kontekstu panonske zajednice, poput dalmatinskih, mogu se navesti kao peregrinska *civitas* iako pisani izvori Oserijate i druge Panonce označavaju pojmom *gens*. Prema Langhammeru, termin *civitas* može se koristiti za svaku zajednicu koja nema rimsko građanstvo.¹²⁰ U slučaju Oserijata, termin peregrinska zajednica (*civitas*) čini se adekvatnijim budući da više ukazuje na administrativnu, a ne etničku kategoriju u odnosu na pojam *gens*.

Nestanak naselja u Donjoj Dolini u konačnici bi se mogao dovesti u vezu sa Servicijem. Kako je *Servitium* bio rimsko administrativno središte u kojem je bila stacionirana i savska flota, nije nemoguće da je preuzeo primat u tom dijelu Posavine kada se radilo o trgovini. Naravno, Servicij u ekonomskom smislu nikada nije dosegao nivo koji je imala Donja Dolina u prahistoriji, jer su u rimsko doba trgovački centri ipak bili u velikim gradovima poput Siscije, Akvinkuma ili Sirmija.

Treba, ipak, još jednom podvući da je, bez sumnje, Servicij bio najznačajnije naselje u dijelu južne Panonije koje se nalazi na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Međutim, on nije bio jedino naselje u bosanskom dijelu Panonije koje je nakon Trajanove podjele pripalo Panoniji Superior. Uz komunikaciju *Salona - Servitium* na širem prostoru današnje Banjaluke nalazila se putna stanica i naselje *Castra*.¹²¹ Lociranje tog naselja na prostor današnje Banjaluke može se izvršiti na osnovu arheoloških i epigrafskih nalaza, te teksta *Tabule Peutingeriane*.

U kontekstu administrativno-pravne historije važno je naglasiti da se ne zna kakav je upravni status imala *Castra* (*Castra*). Međutim, nije nemoguće da naselje nije imalo status municipija, već da je bilo pod upravom *Servitiuma*. Rimski municipiumi su imali teritorijalnu fleksibilnost, te su granice municipija često pravljene kako bi zadovoljile ne samo sistem uprave već određene ekonomske parametre.¹²² U vezi s tim treba istaći da arheološki nalazi potvrđuju da su se u blizini pretpostavljene lokacije *Kastre* (*Castra*) nalazili

It is a fact that ancient authors wrote most information about indigenous communities from a warfare perspective. As a result of wars, Gentius, Vercingetorix, Bato, and Arminius became part of the Roman written history as the most important representatives of regional and, tentatively speaking, ethnic elites. North-western Bosnian communities that comprised *peregrine civitas* or gens of the Oseriates in the early Empire had to have had a local elite which carried out certain administrative duties for Rome. Namely, everything except foreign affairs, tax payment, and military issues in the early Empire remained in the hands of the local elites.¹¹⁸ Although there is no evidence to support this assertion in the case of the Oseriates, we can infer this from a comparison from monuments upon the territory of other *civitates* from Illyricum, such as the Daorsi or Daesitiates.¹¹⁹ In this context, the Pannonian communities, such as the Dalmatian ones, can be characterised as *peregrine civitates* although written sources characterise the Oseriates and other Pannonians as *gens*. According to Langhammer, the term *civitas* can be used for every community without Roman citizenship.¹²⁰ In the case of the Oseriates, the term *peregrine civitas* seems to be the most appropriate one since it indicates an administrative rather than ethnic category, unlike the term *gens*.

The loss of the settlement in Donja Dolina could ultimately be associated with *Servitium*. Since *Servitium* was a Roman administrative centre where the Sava fleet was stationed, it is possible that it became the foremost trading station in this part of Posavina. Of course, in terms of economy, the prehistoric *Servitium* never attained the level of Donja Dolina due to the fact that in Roman times trade centres were located in large cities such as Siscia, Aquincum, or Sirmium.

It should be re-emphasised that *Servitium* was undoubtedly the most significant settlement in the part of southern Pannonia which lay on the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. However, it wasn't the only settlement in this part of Pannonia that became part of Pannonia Superior after Trajan's division. Along the *Salona - Servitium* road, in the broader territory of present-day Banja Luka, there was the road station and settlement *Castra*.¹²¹ Pinpointing the precise location of this settlement can be done on the basis of archaeological and epigraphic findings, as well as the *Peutinger Map*.

In the context of administrative-legal history, it is important to emphasise that the administrative status of *Castra* is unknown. However, it is possible that it did not have the status of *municipium*, but that it was under the administration

of a certain style, a community would emphasise its status, level of development, and its presence as an equal or competitive community in the region (Kaljanac 2013, 65). In their tendency to separate themselves from "ordinary" citizens, the elites were more similar to each other in the way they dressed and behaved than to the communities they represented. Given that Rome maintained strongest interactions with the elite, it is possible that even the communities they represented started to perceive similarities, and in this way form certain *civitates*, such as the Oseriates.

118 Džino 2010, 165.

119 AE 1980, 0677 = AE 1939, 0300 = *ILJug III*, 1740; *ILJug III*, 1591.

120 Langhammer 1973, 7.

121 Bojanovski 1977, 152; 1988, 302.

118 Džino 2010, 165.

119 *CIL* 03, 1329; *ILJug I*, 117; AE 1980, 0677 = AE 1939, 0300 = *ILJug III*, 1740; *ILJug III*, 1591.

120 Langhammer 1973, 7.

121 Bojanovski 1977, 152; 1988, 302.

122 Langhammer 1973, 12.

metalurški pogoni za obradu željeza.¹²³ Metal koji se u tim pogonima obrađivao vjerovatno je transportovan u *Servitium*, koji je po svemu sudeći bio, pored administrativnog i trgovačko središte Bosanske Posavine i njenog zaleđa. *Servitium* i *Castra* su bili povezani rimskim putem koji je iz Salone išao prema Serviciju. Postojanje te komunikacije potvrđuje *Tabula Peutingeriana: Salona – Aequo – in Alperio – Bariduo – Ionaria – Saritte – Indenea – Baloie – Leusaba – Lamatis – Castra – ad Fines – Servitio*.¹²⁴ Geografski položaj koji ima Banja Luka i njena okolina idu u prilog tezi da tu treba tražiti lokaciju *Kastre*, jer se kod Banjaluke (Gornji Šeher) otvarao jedini prirodni prolaz s juga ka sjeveru, kuda bi mogla da prolazi itinerarska cesta *Salona - Servitium*.¹²⁵

Kako u Serviciju nema značajnijih arheoloških potvrda prisustva rimske vojske, može se pretpostaviti da je *Servitium* bio civilno središte. Javni red i mir su vjerovatno održavali konzularni beneficijari, koji su mogli biti stacionirani na prostoru današnje Banjaluke. Naime, ime naselja *Kastra* (*Castra*) upućivalo bi na vojni karakter. Očigledno je naselje ili putna stanica dobilo ime po vojnom logoru. Taj vojni logor se, po svemu sudeći, nalazio na mjestu današnjeg Kastela u Banjaluci. Na tom lokalitetu nađeni su ostaci rimskih zidova, bronzane fibule, brojni nalazi rimskog novca i votivna ara konzularnog beneficijara Panonije Superior.¹²⁶ Za administrativno-pravnu problematiku posebno je važan posljednji navedeni nalaz. Radi se o votivnom spomeniku koji podiže Lucije Sicinije Makrin geniju mjesta. Dedikant spomenika Lucije Sicinijus Makrin bio je konzularni beneficijar Panonije Superior.¹²⁷ Činjenica da je spomenik posvećen geniju mjesta (*Genio loci*) još više naglašava da lokaciju stanice konzularnih beneficijara treba tražiti na prostoru današnje Banjaluke. U prilog ovoj tezi ide i podatak da je natpis pronađen *in situ*.¹²⁸ Na arhi nije precizirano geniju kojeg mjesta je posvećen natpis, što bi mogao biti jedan od argumenata za ranije iznesenu tezu da *Kastra* (*Castra*) nije imala status municipija, već da je bila pod upravom *Servicija*. Spomenik se prema onomastičkim karakteristikama može datirati u

of *Servitium*. Roman *municipia* had territorial flexibility, and their borders were usually established so as not only to meet the requirements of the administration system but also certain economic parameters.¹²² In this regard, it should be pointed out that archaeological findings bear witness to the fact that metal processing plants were located near the assumed location of *Castra*.¹²³ Metal processed in these plants was probably transported to *Servitium*, which was apparently not only an administrative centre but also a trade centre of Bosnian Posavina and its hinterland. *Servitium* and *Castra* were connected through a Roman road from *Salona* towards *Servitium*. The *Peutinger Map* confirms this road communication: *Salona – Aequo – in Alperio – Bariduo – Ionaria – Saritte – Indenea – Baloie – Leusaba – Lamatis – Castra – ad Fines – Servitio*.¹²⁴ The geographic position of *Banja Luka* and its surroundings support the thesis that this is the location of *Castra*, because the only natural passage from the south to the north, through where itinerary road *Salona – Servitium* could have passed, was open near *Banja Luka* (Gornji Šeher).¹²⁵

Since there have been no significant archaeological discoveries to confirm the presence of the Roman army in *Servitium*, it can be assumed that it was a civilian centre. Public peace and order might have been maintained by *beneficarii consularis* who could have been stationed upon the territory of present-day *Banja Luka*. Namely, the name of the settlement, *Castra*, would suggest a military character. It is obvious that the settlement or the road station was named after a military encampment, which was apparently located in present-day *Kastel* in *Banja Luka*. The remains of Roman walls, bronze fibulae, Roman coins and a votive altar of the *beneficarius consularis* of *Pannonia Superior* were found at this site.¹²⁶ This last discovery is especially important for the administrative-legal issue. The votive altar was erected by *Lucius Sicinius Macrinus* to *genius loci* (spirit of the place). *Lucius Sicinius Macrinus* was a *beneficarius consularis* to *Pannonia Superior*.¹²⁷ The fact that the monument was dedicated to *genius loci* further suggests that the station of *beneficarii consularis* should be located upon the territory of present-day *Banja Luka*. This thesis is

122 Langhammer 1973, 12.

123 So far, three localities which have, tentatively speaking, an industrial character have been discovered. A Roman metallurgical plant was discovered at the site of *Gromila* (Gornji Vilusi – Zeljkovići) near *Banja Luka*. The remains of five Roman buildings with smelting furnaces have also been discovered. Apart from the remains of ancient settlements, archaeologists have confirmed the existence of metallurgical centres that had existed from prehistoric times in the settlement of *Bronzani Majdan*. The third site containing the remains of Roman metal processing is *Čardačište*, near *Banja Luka* (Miletić 1988, 128; Graljuk 1988, 128; Paškvalin 1988, 130).

124 Tab. Peut, 5, 2.

125 In his monograph "*Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*", *Bojanovski* presented an acceptable hypothesis about why *Castra* should be identified with *Banja Luka*. The distance between *Krupa na Vrbasu*, where he located *Aemate* (*Lamatis*), and *Banja Luka* is 25 km, while according to the *Peutinger Map* it is 18 Roman miles (*Bojanovski* 1974, 94). If 1 Roman mile was about 1450 metres, such a location seems quite precise. Moreover, according to the *Peutinger Map*, the distance between *Servitium* and *Castra* is 29 Roman miles, which would approximately match the distance between *Bosanska Gradiška* and *Banja Luka*.

126 Graljuk 1988, 130.

127 *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio / loci L(ucius) / Sicinius S(ervitii) / Macrinus / b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) P(annoniae) / s(uperioris) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (CIL 03, 14221).

123 Do sada su locirana tri lokaliteta koji imaju, uslovno rečeno, industrijski karakter. Tako na lokalitetu *Gromile* (Gornji Vilusi – Zeljkovići) kod Banjaluke pronađen je rimski metalurški pogon. Pronađeni su ostaci pet rimskih građevina sa topioničkim pećima. U naselju *Bronzani Majdan*, pored ostataka antičkih nastambi, arheolozi su utvrdili postojanje metalurškog centra koji baštini kontinuitet obrade metala još iz prahistorije. Treći lokalitet na kojem se mogu uočiti ostaci rimske obrade metala jeste lokalitet *Čardačište* kod Banjaluke (Miletić 1988, 128; Graljuk 1988, 128; Paškvalin 1988, 130).

124 Tab. Peut, 5, 2.

125 *Bojanovski* je u svojoj monografiji "*Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*" iznio prihvatljivu argumentaciju zašto bi *Castra* trebalo izjednačiti sa *Banjalukom*. Od *Krupe na Vrbasu*, gdje je locirao *Aemate* (*Lamatis*) do *Banjaluke* razdaljina je 25 km, dok po *Tabuli Peutingerianae* ona iznosi 18 rimskih milja (*Bojanovski* 1974, 94). Ako se uzme da je rimska milja iznosila oko 1450 m, ovo lociranje se čini dosta preciznim. Također, prema *Tabuli* udaljenost *Servitiuma* od *Castra* iznosi 29 rimskih milja, što bi približno odgovaralo udaljenosti *Bosanske Gradiške* od *Banjaluke*.

126 Arheološki leksikon BiH, tom 2, 130.

127 *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio / loci L(ucius) / Sicinius S(ervitii) / Macrinus / b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) P(annoniae) / s(uperioris) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (CIL 03, 14221).

128 Patsch 1895, 575.

drugo stoljeće. Lucije Sicinije Makrin je, sudeći prema tekstu natpisa, služio pod komandom namjesnika (legata) Gornje Panonije. Naravno, ne smije se zanemariti i činjenica da su panonske legije popunjavale iz svog sastava *officium* carskog namjesnika i u Dalmaciji nakon povlačenja legija iz te provincije. Pored toga, treba imati u vidu da je riječ o pojedinačnom nalazu, s tim da se njegova vjerodostojnost može donekle opravdati činjenicom da je pronađen *in situ*. Ujedno, to je jedini epigrafski spomenik pronađen na prostoru današnje Bosne i Hercegovine na kojem se spominje Panonija Superior u vojnom i administrativnom značenju.

Prisustvo konzularnih beneficijara u pretpostavljenom naselju Kastru treba posmatrati više iz strateško-ekonomskih, a manje iz administrativno-pravnih razloga. Ukoliko je beneficijarska stanica (*stationes*) konzularnih beneficijara Panonije Superior bila na prostoru današnje Banjaluke, njen osnovni zadatak je bio da štiti rudarske i metalurške pogone sjeverozapadne Bosne. Pored toga, konzularni beneficijari iz Kastre imali su zadatak i da vode računa o bezbjednosti na važnim komunikacijama koje su povezivale Dalmaciju i Panoniju.

Pitanje etničkog identiteta zajednica ili zajednice na čijoj se pretpostavljenoj teritoriji locira *Castra*, teško je odrediti. Riječ je vjerovatno o panonskim zajednicama koje su bile po svom habitusu slične mezejskim. Njihov habitus je, kao i kod mezejskih zajednica, vjerovatno bio uslovljen granom privrede kojom su se bavile, a to je metalurgija. Moguće je da se na te zajednice iz doline Vrbasa odnosi Strabonov podatak kada Mezeje ubraja u panonske narode.¹²⁹ Druga mogućnost, koja se čini izvjesnijom, jeste da su te zajednice u prvom stoljeću uvrštene u peregrinsku zajednicu Oserijata. Nažalost, o autohtonom stanovištvu koje je živjelo oko srednjeg toka Vrbasa jako se malo zna. Jedan od razloga za to jeste nedostatak epigrafske građe. Na osnovu pojedinačnih nalaza stiče se dojam da je proces širenja rimskog građanstva započeo u vrijeme Hadrijanove vladavine. Međutim, ta pretpostavka nije naučno utemeljena jer se zasniva na jednom nalazu. U pitanju je epigrafska urna jedne porodice koja ima elijeovski nomen.¹³⁰ Spomenik je pronađen na lokalitetu Čokari kod Banjaluke. Na spomeniku se pojavljuju onomastički elementi *Epicati* i *Edanus*. Premda ime *Epicati* ima sličnosti sa domaćim imenima iz Dalmacije poput *Epicada*, ipak je teško precizirati da li je riječ o autohtonom imenu karakterističnom za zajednice sa prostora jugoistočne Europe.

Iz teksta *Tabule Peutingeriane* i *Antoninovog Itinerarija* primjetno je da se južno od *Servitiuma*, a sjeverno od Kastre (*Castre*), nalazila putna stanica *Ad Fines*. Razdaljina od 13 rimskih milja između Kastre (*Castre*) i putne stanice *Ad Fines* koja je navedena na *Tabuli Peutingeriani*, odgovara udaljenosti iz-

also supported by the fact that the inscription was discovered *in situ*.¹²⁸ The altar does not specify the *genius loci* to which it was dedicated, which could be one of the arguments supporting the previous thesis that *Castra* was not a *municipium*, but was instead under the administration of *Servitium*. Based on onomastic characteristics, the monument can be dated to the 2nd century. Judging by the text of the monument, *Lucius Sicinius Macrinus* served under the governor (legate) of *Pannonia Superior*. The fact that the Pannonian legions were reinforced from the lines of *officium* of the imperial governor in *Dalmatia* even after the retreat of legions from that province should not be ignored. Moreover, it should be noted that this was an isolated find, although, at the same time, it is the only epigraphic monument discovered upon the territory of present-day *Bosnia and Herzegovina* that refers to *Pannonia Superior* in military and administrative context.

The presence of *beneficarii consularis* in the assumed settlement of *Castra* should be interpreted as being more the result of strategic-economic than administrative-legal reasons. If the station (*stationes*) of *beneficarii consularis* of *Pannonia Superior* was located upon the territory of present-day *Banja Luka*, then its main task was to protect the mining and metallurgy plants of north-western *Bosnia*. Furthermore, *beneficarii consularis* from *Castra* were tasked with taking care of the security issues on important road communications between *Dalmatia* and *Pannonia*.

It is difficult to determine the ethnic identity of the community or communities living upon the supposed territory of *Castra*. These were probably Pannonian communities which were similar to the *Maezaei* in their habitus, being largely determined by the economic sector, i.e. metallurgy. It is possible that *Strabo's* information, where he lists the *Maezaei* among the Pannonian peoples, refers to these peoples from the valley of the *Vrba*.¹²⁹ The second possibility, which seems more likely, is that these communities were incorporated into the *peregrine civitas* of the *Oseriates* in the 1st century. Unfortunately, due to the lack of epigraphic materials, we cannot know much about the indigenous population living along the middle course of the *Vrba*. Based on individual finds, one gets the impression that the process of expansion of Roman citizenship began under *Hadrian*. However, there are no scientific grounds to support this assumption, because it is based on a single find, i.e. an epigraphic urn of a family with the *Aelius nomen*.¹³⁰ The monument was discovered at the site of *Čokari*, near *Banja Luka*. The onomastic elements *Epicati* and *Edanus* appear on the monument. Although the name *Epicati* bears similarities to domestic names from *Dalmatia*, such as *Epicada*, it is difficult to specify whether this could be an indigenous name typical of communities from south-eastern Europe.

It is noticeable from the *Peutinger Map* and the *Antonine Itinerary* that the road station *Ad Fines* was located south from

129 Strabon, VII, 5, 3, 314.

130 *P(ublio) Ael(io) Epicati (filio) Ed-/ano d(efuncto) an(norum) LXV P(ublia) Ael(ia)/ Mo(---) coniux p(i)o p(ouit)* (AE 2004, 1111).

128 Patsch 1895, 575.

129 Strabon, VII, 5, 3, 314.

130 *P(ublio) Ael(io) Epicati (filio) Ed-/ano d(efuncto) an(norum) LXV P(ublia) Ael(ia)/ Mo(---) coniux p(i)o p(ouit)* (AE 2004, 1111).

među Banjaluke i Laktaša.¹³¹ U prilog lociranju ove stanice kod Laktaša išla bi arheološka istraživanja koja su potvrdila postojanje rimske utvrde u Bakincima kod Laktaša.¹³² Danas je, također, u nauci općenito prihvaćeno lociranje Laktaša kao prostora na kojem se nalazila putna stanica *Ad Fines*. Iako lokacija nije upitna, ono što je još uvijek nepoznanica jest: zašto ta stanica u svom imenu sadrži pojam granice.

Ipak, po svemu sudeći, putna stanica *Ad Fines* nije mogla predstavljati granicu između Panonije i Dalmacije jer je njena lokacija dosta sjevernije od pretpostavljene južne granice Panonije.¹³³ Također, malo je vjerovatno da *Ad Fines* predstavlja neku etničku granicu u Panoniji. Gledano iz perspektive Rimljana, koji teže stvaranju efikasnijeg administrativnog sistema, zadržavanje nekih predrimskih granica i njihovo uvrštavanje u sistem putne mreže ne bi imalo smisla. Tim više što bi *Ad Fines*, koji se nalazio u sjevernoj Bosni, po logici etničke granice, trebao razdvajati etničke nekoherentne cjeline Oserijata i Mezeja. Ukoliko se odbaci etnička i međuprovincijska granica, čini se najlogičnijim da je *Ad Fines* iz sjeverne Bosne predstavljao administrativnu granicu koja je razdvajala rudarski distrikt sjeverozapadne Bosne od teritorija *Servitiuma*. Prostor Laktaša je relativno blizu Kozare, koja je, po svemu sudeći, bila i prirodna granica između spomenute dvije rimske administrativne oblasti.

ZAKLJUČAK

Na temelju izloženog može se zaključiti da bi, u metodološkom smislu, Oserijate bilo najbolje posmatrati kao skupinu etnički sličnih južnopanonskih zajednica koje su naseljavale relativno veliki teritorij a da nisu imale razvijen etnički identitet koji bi bio strogo vezan za peregrinsku zajednicu (*civitas*) Oserijata. Ne treba odbaciti mogućnost da je i njihovo ime produkt rimske administrativne politike. Postoji mogućnost da su Rimljani peregrinskoj zajednici Oserijata ime mogli dati po nekom toponimu ili hidronimu. S druge strane, moguće je da je oserijatska peregrinska *civitas* dobila ime prema jednoj od zajednica koje su činile tu peregrinsku zajednicu (*civitas*), a sa kojom su Rimljani najprije stupili u kontakt. To bi mogao biti razlog zašto se narod sa dosta velikom teritorijom samo sporadično javlja u literarnim vrelima i latinskim natpisima.

Zahvaljujući epigrafskim spomenicima utvrđeno je da je između Servicija, municipija Jasâ i kolonije Siscije postojao još jedan municipij – *municipium Faustinianum*. Taj municipij se spominje na tri različita epigrafska spomenika. Posebno

Servitium and north from *Castra*. The distance of 13 Roman miles between *Castra* and *Ad Fines*, as indicated in the Peutinger Map, matches the distance between the present-day towns of Banja Luka and Laktaši.¹³¹ Archaeological investigation has confirmed the existence of a Roman fort in Bakinci near Laktaši, supporting the theory of the location of *Ad Fines* being in Laktaši.¹³² Modern scholarship accepts Laktaši as the location of the *Ad Fines* road station. Although the location is not in question here, it remains unknown why this station contains the notion of a border in its name.

Nevertheless, it seems that the *Ad Fines* road station could not have represented the border between Pannonia and Dalmatia because it is located much too far to the north of the supposed southern border of Pannonia.¹³³ Also, it is less likely that *Ad Fines* represents an ethnic border in Pannonia. From the point of view of the Romans, who aspired to create an efficient administrative system, retaining pre-Roman borders and incorporating them into the road network system would not make sense. As an ethnic border, *Ad Fines* in northern Bosnia would divide ethnic non-coherent units of the Oseriates and Moesi. If an ethnic and inter-provincial border is to be dismissed, *Ad Fines* as an administrative border separating the mining district in north-western Bosnia from the territory of *Servitium* seems more logical. The territory of Laktaši is relatively close to Kozara Mountain, which seems to act as a natural border between the two aforementioned Roman administrative territories.

CONCLUSION

We can thus conclude that – in a methodological sense – we can observe the Oseriates as a group of culturally similar south Pannonian communities that inhabited a relatively small territory without having a developed ethnic identity that would be strictly associated with the *peregrine civitas* of the Oseriates. We should not dismiss the possibility that their name is a product of a Roman administrative policy. There is a possibility that the Romans named the *peregrine civitas* of the Oseriates after some toponym or hydronym. On the other hand, it is possible that the *peregrine civitas* of the Oseriates was named after one of the communities that were part of this *peregrine civitas* with whom the Romans first came into contact. This could be the reason for a community with such a large territory only sporadically appearing in literary sources and Latin inscriptions.

With the help of epigraphic monuments, it has been determined that another *municipium* existed between *Servitium*, *municipium lasorum*, and the colony of Siscia – *municipium Faustinianum*. This *municipium* is mentioned on three

131 Bojanovski 1974, 97; Kos, Šašel Kos 1995, 287.

132 Đurđević 1988, 50.

133 Bojanovski je pretpostavio da je *Ad Fines* predstavljala predrimsku, plemensku granicu. Po njemu bi to bila granica između Oserijata i Mezeja. Svoju argumentaciju zasniva na analizi pojma *Ad Fines* u Makedoniji, Galiji i Panoniji. Jedan od primjera koji navodi jeste da su izraz *Ad Fines* Rimljani koristili u pograničnom prostoru između Dardanaca i Peonaca (Bojanovski 1976, 310–315).

131 Bojanovski 1974, 97; Kos, Šašel Kos 1995, 287.

132 Đurđević 1988, 50.

133 Bojanovski assumed that *Ad Fines* represented a pre-Roman tribal border. He believes that it could be the border between the Oseriates and Moesi, basing his argument on the analysis of the term *Ad Fines* in Macedonia, Gaul, and Pannonia. One of the examples he gave is the fact that the term *Ad Fines* was used by the Romans in the border area between the Dardani and Paeonians (Bojanovski 1976, 310–315).

je važno naglasiti da je jedan od tih spomenika pronađen u današnjem Sisku. Riječ je o nadgrobnom spomeniku svećenika carskog kulta iz Siscije Poncija Lupa (*Pontius Lupus*), koji je obavljao dužnost javnog bilježnika (*scriba*) u municipiju *Faustinianum*. Iz teksta tog natpisa vidi se da je postojala određena povezanost između Siscije i Faustinijske, pa se lociranje tog municipija u blizini sisačkog agera čini opravdanim. Druga dva spomenika na kojima se spominje ovaj municipij jesu nadgrobnici spomenici pretorijanaca pronađeni u Rimu. Na oba spomenika iz Rima *Faustinianum* se spominje u kontekstu naselja u Panoniji. Na jednom od spomenika je čak precizirano da je riječ o Panoniji Superior. Imajući u vidu teritorijalnu organizaciju Panonije Superior, nameće se logičan zaključak da se taj *municipium* treba locirati na prostoru između Zrinske gore i Prosare. Može se pretpostaviti da je administrativno središte ovog municipija bilo u blizini ušća Une u Savu (u Suvaji, blizu Bosanske Dubice), gdje su pronađeni ostaci građevina i ceste iz rimskog perioda. Taj prostor je imao povoljan geografski položaj za formiranje većeg naselja budući da je tu prolazila cesta koja je povezivala Sirmij i Sisciju, a u blizini je bio i bogati rudarski distrikt sjeverozapadne Bosne. Treba podvući da do sada u literaturi nije ponuđeno lociranje teritorija *municipium Faustinianum*.

Teritorij *Servicija* treba tražiti zapadno od *municipiuma Faustinianuma*. Literarni izvori i arheološka istraživanja dosta precizno ukazuju da se administrativno središte *Servicija* nalazilo u blizini ušća Vrbasa u Savu (Bosanska Gradiška). Nedostatak epigrafskih spomenika onemogućava određivanje administrativnog statusa *Servicija*. Po svemu sudeći, u pitanju je administrativna jedinica, a ne obična putna stanica. To se može zaključiti poredeći položaj *Servicija* sa položajem drugih panonskih naselja Murse, Cibala i Marsonije. Pored toga, *Servicij (Servitium)* je rimsko naselje najzastupljenije u izvornoj građi koja se odnosi na južnu Panoniju na tlu Bosne i Hercegovine. Zaključeno je da je teritorij koji je bio pod nadležnošću *Servicija* obuhvatao cio prostor od Motajice do Prosare, na sjeveru; na jugu, pod njegovom ingerencijom bi možda mogao biti prostor do Čemernice i Vlašića.

different epigraphic monuments. It is worthwhile noting that one of these monuments was discovered in present-day Siskak. This is a tombstone to a priest of an imperial cult from Siscia, Pontius Lupus, who was also a public notary (*scriba*) in *municipium Faustinianum*. The inscription on this monument shows that Siscia and Faustinianum were connected in some way, and thus locating this *municipium* near the ager of Siscia seems justifiable. The other two monuments mentioning this *municipium* are tombstones to praetorians that have been discovered in Rome. Both of these monuments from Rome mention Faustinianum in the context of a settlement in Pannonia. One of the monuments even specifies that this is a settlement in Pannonia Superior. Keeping in mind the territorial organisation of Pannonia Superior, we can logically conclude that this *municipium* should be located in the territory between Zrinska gora and Prosara. We can assume that the administrative centre of this *municipium* was near the place where the Una river joins the Sava (in Suvaja, near Bosanska Dubica), where the remains of Roman buildings and roads have been found. This territory had a favourable geographic positioning for the establishment of a larger settlement, since it was located near a road that connected Sirmium and Siscia as well as near a rich mining district of north-western Bosnia. It should be noted that the location of the territory of *municipium Faustinianum* has not been previously proposed in the referenced texts.

The territory of *Servitium* should be sought to the west of *municipium Faustinianum*. Literary sources and archaeological investigations suggest quite precisely that the administrative centre of *Servitium* had been located near the place where the Vrbas joins the Sava (Bosanska Gradiška). The lack of epigraphic monuments prevents us from determining the administrative status of *Servitium*. It might have been an administrative unit and not merely a road station. This can be concluded by comparing the position of *Servitium* with the position of other Pannonian settlements - Mursa, Cibalae, Marsonia. Moreover, *Servitium* is the Roman settlement that is mentioned most frequently in the source materials regarding the portion of southern Pannonia upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. It can therefore be concluded that the territory under the jurisdiction of *Servitium* encompassed the entire territory from Motajica to Prosara in the north, and possibly the territory as far as Čemernica and Vlašić in the south.

KATALOG

Kat. 1. Votivna ara za Jupitera, Najvećeg i Najboljeg i genija mjesta od konzularnog beneficijara Panonije Gornje Lucija Sicinija Makrina (T. 1: 1)

Votivni spomenik pronađen je 1895. godine u Banjaluci. Ara je pronađena slučajno, prilikom izgradnje mosta preko potoka Crkvine. Izgleda da je ara nađena *in situ* na spomenutom lokalitetu. Ime lokaliteta samo po sebi implicira da je već ranije lokalno stanovništvo znalo da se tu nalaze ostaci neke stare građevine. Prema Patschovom mišljenju nije bilo sumnje da je to bila arina prvobitna lokacija i da je tu bilo Jupiterovo svetište.¹³⁴Vapnenac je materijal od kojeg je ara napravljena. Na gornjem dijelu uklesane dvije volute, a zabat i postolje su profilirani. Natpisno polje nije profilirano. Slova jednake visine i uklesana u pravilnoj kapitali. Tekst uklesan u sedam redova i u potpunosti očuvan. Ova Jupiterova ara se danas čuva u lapidariju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Dimenzije: Visina: 112 cm, širina: 41 cm, debljina: 30. Visina slova: —.

CIL 03, 14221 EDCS-32201030 = EHD 052469 = lupa 23709

Literatura: Patsch 1895, 574–575; Imamović 1977, 382–383; Bojanovski 1988, 302; Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des römischen Reiches, 1990, 340–350; Škegro 1997, 101; Mesihović 2011a, 644.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

et Genio

loci L(ucius)

Sicinius

⁵*Macrinus*

b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) P(annoniae)

s(uperioris) v(otum) s(olvit) I(ibens) m(erito).

Jupiteru najboljem najvećem i geniju mjesta, Lucije Sicinije Makrin od beneficijara (namjesnika) konzularnog ranga namjesnika konzularnog ranga Panonije Gornje, zavjet ispunio rado zaslužno.

R. 1: Riječi uklesane kao abrevijacije. - R. 2: ET u ligaturi, a O na kraju reda umanjeno. - R. 3: Prva riječ uklesana u punom obliku, a druga kao abrevijacije. Između riječi znak interpunkcije u obliku trokuta (*triangulum distinguens*). - R. 4 - R. 5: Riječi uklesane u punom obliku. U riječi *Macrinus* slovo V uklesano umanjeno. - R. 6 - R. 7: Riječi uklesane kao uobičajene skraćenice. Između riječi uklesana interpunkcija (*triangulum distinguens*).

Datacija: 2 – 3. stoljeće.

Votivni spomenik podignut u čast Jupitera, Najvećeg, Najboljeg i geniju *loci* (duhu mjesta). Treba naglasiti da su abrevijacije uobičajene, te izuzev u slučaju *praenomena*, njihovo čitanje nije upitno. Ipak čitanje *praenomena* u obliku *L(ucius)* na ovom natpisu čini se opravdanim, jer sigla L obično se odnosila na to najčešće rimsko ime koje je počinjalo sa slovom L.¹³⁵Kao *terminus post quem* nastanka spomenika može se uzeti 107. godina, kada je Panoniju car Trajan podijelio na dvije provincije, dok bi *terminus ante quem* bilo početak četvrtog stoljeća, kada je prostor Panonije Superior ušao u sastav novoformirane Dioklecijanove provincije *Pannonia Savia*. Troimeni imenski obrazac (*tria nomina*) puno je češći u drugom nego u

¹³⁴ Patsch 1895, 575.

¹³⁵ Hüttenbach 1989, 95.

CATALOGUE

Cat.1. Votive altar for Jupiter, Best and Greatest, and genius loci from beneficiarius consularis of Pannonia Superior Lucius Sicinius Macrinus (Pl. 1: 1)

This votive altar was discovered in 1895 in Banja Luka. The altar was accidentally discovered during the construction of a bridge over the Crkvine stream. The altar was apparently discovered *in situ*. The name of the site itself implies that the local population already knew about the existence of the remains of some old building. According to Patsch, this was undoubtedly the altar's original location, and the shrine was devoted to Jupiter.¹³⁴ The altar is made of limestone. There are two volutes carved in its upper portion, and the tympanum and base are moulded. The inscription field is not moulded. The letters are of equal height and carved in square capitals. The text is carved in seven lines, and is preserved in its entirety. The altar is today kept in the lapidarium of the National Museum of Bosnia and Herzegovina.

Dimensions: Height: 112 cm, Width: 41 cm, Depth: 30 cm, Letter height: -

CIL 03, 14221; EDCS-32201030 = EHD 052469 = lupa 23709.

Bibliography: Patsch 1895, 574–575; Imamović 1977, 382–383; Bojanovski 1988, 302; Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des römischen Reiches 1990, 340–350; Škegro 1997, 101; Mesihović 2011a, 644.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

et Genio

loci L(ucius)

Sicinius

⁵*Macrinus*

b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) P(annoniae)

s(uperioris) v(otum) s(olvit) I(ibens) m(erito).

To Jupiter, Best and Greatest, and *genius loci* (spirit of the place), Lucius Sicinius Macrinus, *beneficiarius consularis* of Pannonia Superior, (he) willingly and deservedly fulfilled his vow.

L.1: The words are abbreviated. - L.2: ET is carved in ligature. The letter O at the end of the line is smaller. - L.3: The first word is carved in its full form, while the second is carved as an abbreviation. There are triangular punctuation marks (*triangulum distinguens*) between the words. - L.4–5: The words are carved in full form. The letter V of the word *Macrinus* is smaller. - L. 6–7: The words are carved as common abbreviations. There are punctuation marks (*triangulum distinguens*) between the words.

Dating: 2nd – 3rd century.

The votive monument was erected in honour of Jupiter, Best and Greatest, and *genius loci* (spirit of the place). It should be noted that the abbreviations are common and, except in the case of *praenomen*, their reading is not questionable. Nevertheless, the reading of *praenomen* in the form of *L(ucius)* on this monument seems reasonable because the *siglum* L usually referred to this common Roman name with the initial letter L.¹³⁵ The year 107 AD can be taken as *terminus post quem non* of the monument's origin, when Emperor Trajan divided Pannonia into two provinces, while the beginning of the 4th century would be *terminus ante quem non* when the territory of Pannonia Superior became part of the newly-formed province of *Pannonia Savia* under Diocletian. A three-names-name, or *tria nomi-*

¹³⁴ Patsch 1895, 575.

¹³⁵ Hüttenbach 1989, 95.

trećem stoljeću pa se čini opravdanim ovaj spomenik datirati u drugo stoljeće. Gentilni nomen konzularnog beneficijara *Sicinius* je relativno rijedak, javlja se na svega nekoliko natpisa u Carstvu i to najviše u Italiji, što bi mogao, ali ne mora biti pokazatelj da je riječ o Italiku.¹³⁶ Cognomen *Macrinus* je prisutan na natpisima u skoro svim dijelovima carstva.¹³⁷

Premda nema nikakvih onomastičkih specifikuma na spomeniku, vrijednost ovog natpisa je velika za administrativno-pravnu historiju jer ukazuje na mogućnost da južnu granicu Panonije Superior treba tražiti južnije od Bosanske Posavine, prema planini Čemernici i Vlašiću. Može se smatrati dokumentom službenog kulta koji potvrđuje da se na prostoru današnje Banjaluke nalazila stanica konzularnih beneficijara. Vojni karakter naselja, koje je možda bilo i najjužnija tačka Panonije Superior, potvrđuje i naziv naselja *Castra*, prema *Tabuli Peutingeriani*.¹³⁸ Premda ara jednog konzularnog beneficijara predstavlja pojedinačan nalaz, ona se može smatrati jednim od pokazatelja da je prostor do planine Čemernice pripadao Panoniji Superior jer je na natpisu naglašen administrativni pojam, odnosno ime rimske provincije Panonije Superior. Prema Bojanovskom, time se jasno željelo istaknuti da se taj prostor nalazio pod upravom namjesnika (legata) Gornje Panonije.¹³⁹ Činjenica je da su panonske legije popunjavale iz svog sastava *officium* carskog namjesnika u Dalmaciji i nakon povlačenja legija iz Dalmacije u prvom stoljeću ne umanjuje značaj ovog natpisa u kontekstu određivanja južne granice Panonije.¹⁴⁰ *Castra* je vjerovatno bila vezana za *Servitium* i konzularni beneficijari stacionirani u njoj imali su zadatak da štite lokalne puteve koji su dolinom Vrbasia išli prema Serviciju.

Kat. 2. Građevinski / počasni natpis za cara Tiberija od Publija Kornelija Dolebele, namjesnika provincije Dalmacije (T. 1: 2–4)

Tabulae Dolabellae je moderni termin izveden iz imena namjesnika provincije *Illyricum Superius* Publija Kornelija Dolebele. Spomenik se sastoji od četiri ploče (*tabulae*). Na osnovu teksta spomenik je podijeljen na dva natpisa, koji su kao takvi evidentirani u zbirkama latinskih natpisa. U ovom radu analiziran je tekst sa donje dvije ploče budući da su tu zabilježene tri ceste koje su prolazile kroz teritorij današnje Bosne i Hercegovine. Spomenik je pronađen u Solinu kod Splita u 19. stoljeću. Korišten je u sekundarnoj upotrebi u lokalnoj katoličkoj katedrali u Splitu. Lijevi gornji ugao odlomljen prilikom sekundarne upotrebe. Na natpisnom polju također se uočavaju oštećenja. Površina kamena hrapava, a natpisno polje je bilo uokvireno. Međutim danas su sačuvani samo tragovi bordure tog okvira. Slova uklesana u pravilnoj kapitali. Visina slova se smanjuje od vrha prema dnu. Izutetak predstavlja kraj natpisa, gdje je ime namjesnika uklesano krupnim slovima. Treba naglasiti da je do oštećenja teksta došlo i nakon njegovog objavljivanja. Naime, neka slova koja su se mogla pročitati prije sto ili manje godina danas se, nažalost, ne vide na spomeniku. *Tabulae Dolabellae* se danas čuvaju u lapidarijumu Arheološkog muzeja u Splitu.

Dimenzije: Visina: 28,5 cm, širina: 105 cm, debljina: 28, 7cm. Visina slova: —.

na, is more common in the 2nd than in the 3rd century, so it seems justifiable to date this monument to the 2nd century. The *nomen gentilicium* of *beneficiarius consularis* *Sicinius* is relatively rare; it appears on barely a handful of inscriptions throughout the Empire, generally in Italy, which could, but necessarily, suggest an Italic person.¹³⁶ *Cognomen Macrinus* is present in inscriptions in almost every corner of the Empire.¹³⁷

Although there are no onomastic specifications on the monument, this inscription is valuable for administrative-legal history since it indicates the possibility that the southern border of Pannonia Superior could be located south of Bosnian Posavina toward Čemernica and Vlašić mountains. It can be considered a document of an official cult which confirms that the station of *beneficarii consularis* was located upon the territory of present-day Banja Luka. According to the Peutinger Map, the name of the settlement *Castra* confirms the military character of the settlement, which may have been the southernmost point of Pannonia Superior.¹³⁸ Although this altar of a *beneficiarius consularis* represents an individual find, it could be viewed as an indicator that the region up to Čemernica mountain had belonged to Pannonia Superior, because the inscription includes an administrative term, i.e. the name of the Roman province of Pannonia Superior. According to Bojanovski, the aim was, therefore, to clearly emphasise that this region was under the administration of the governor (legate) of Pannonia Superior.¹³⁹ The fact that the Pannonian legions were reinforced from the lines of *officium* of the imperial governor in Dalmatia even after the retreat of legions from Dalmatia in the 1st century does not lessen the importance of this inscription when determining the southern border of Pannonia.¹⁴⁰ *Castra* was probably tied to *Servitium* and *beneficarii consularis* stationed there were tasked with protecting local roads towards *Servitium* across the Vrbas valley.

Cat. 2. Building/honorary inscription for Emperor Tiberius from Publius Cornelius Dolabella, Governor of the province of Dalmatia (Pl. 1: 2–4)

Tabulae Dolabellae is a modern term that originates from the name of the governor of the province *Illyricum Superius* – Publius Cornelius Dolabella. The monument consists of four slabs (*tabulas*). The monument was divided into two inscriptions, registered as such in collections of Latin inscriptions. This paper analyses the text on the two lower slabs, since they record three roads that passed through the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. The monument was discovered in Split in the 19th century. It seems that it originates from Salona (present-day Solin, near Split). It was re-used for building stone in Split's cathedral, with the upper left corner being broken off as the result of this secondary usage. There are also noticeable damages to the inscription field. The stone's surface is coarse, and the inscription field is framed. However, only traces of this border are visible today. The letters are carved in square capitals. The size of the letters decreases from top to bottom. The exception is the end of the inscription, where the governor's name is carved in large letters. It should be noted that the text was further damaged following its discovery. Namely, some letters that were legible one century (or even less) ago are – unfortunately

136 Mócsy 1983, 265.

137 Mócsy 1983, 172.

138 Bojanovski 1988, 343.

139 Bojanovski 1988, 302.

140 Jedna od potvrda da su panonske legije popunjavale iz svog sastava *officium* carskog namjesnika jeste i natpis iz Runovića kod Senja (antički *Novae*):
----- / [---]O[---] / I(?)Ca b(ene)ff(iciarius) c(o)n(s)ularis] / [p]ro(vinciae) P(annoniae) super(ioris) [po]²/s(u)it VII Idus [lu]-nias Scapu[la] / Prisco et [Ti]-ne(i)o Clemen-te co(n)s(ulibus) (CIL 03, 12802; CIL 03, 12802 add. p. 2328, 122).

136 Mócsy 1983, 265.

137 Mócsy 1983, 172.

138 Bojanovski 1988, 343.

139 Bojanovski 1988, 302.

140 The inscription from Runović, near Senj (ancient *Novae*), is another confirmation that the Pannonian legions were reinforced from their lines of *officium* of the Imperial governor:

----- / [---]O[---] / I(?)Ca b(ene)ff(iciarius) c(o)n(s)ularis] / [p]ro(vinciae) P(annoniae) super(ioris) [po]²/s(u)it VII Idus [lu]-nias Scapu[la] / Prisco et [Ti]-ne(i)o Clemen-te co(n)s(ulibus) (CIL 03, 12802; CIL 03, 12802 add. p. 2328, 122).

CIL 03, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156b = CIL XVII / 4 (p. 130 - 122), Tab. III - IV (= III 3201, 10159 cf. p. 232819) = ILJug I, 263 = AE 2006, 1004; EDCS - 54900235 = EHD 018013 = lupa 24429.

Literatura: Alföldy 1965a, 108–112; Bojanovski 1974, 39; Mesihović 2011a, 13; Schmid 2006, 423 - 440, Kolb 2014, 650–651.

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(iilius)
[A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus)
trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III
viam a Salonis ad He[dum] castel(lum)
⁵*Daesitiatum per mill[i] a passjuum*
CLVI munit
et idem viam ad Bath[inum flu]men
quod dividit B[r]e[ucos Oseriat?]]ibus**
a Salonis munit per [millia p]assuum
¹⁰*CLVIII*
[et idem viam ---]
munit ad imum montem Ditionum
Ulcirum per millia passuum
a Salonis LXXVIID
¹⁵*P(ublio) Dolabella leg(ato) pro*
pr(aetore).

Tiberije Cezar, božanskog Augusta sin, August, imperator, vrhovni svećenik, tribunske moći 21, konzul triput od Salone do dežitijatskog kastela Heduma od 156 milja izgradi, i isto put do rijeke Bosne, koja razdvaja Breuke i Oserijate, od Salone izgradi u 158 milja ... izgradi do podnožja Dicionske Ulcirске planine u 77 milja od Salone, Publije Dolabela, legat propretor.

Danas se na salonitanskom natpisu može rekonstruisati slijedeći tekst :

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(iilius)
[A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus)
trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III
viam a Salonis ad H[edum] [c]astel(lum)
⁵*Daesitiatum per mill[i] a passjuum*
CLVI munit
et idem viam ad B [--- flu]men
quod dividit B[---] [---]ibus
a Salonis munit per [millia p]assuum
¹⁰*CLVIII / [et idem viam....]*
munit ad imum montem Ditionum
Ulcirum per millia passuum
a Salonis LXXVIID
¹⁵*P(ublio) Dolabella leg(ato) pro*
pr(aetore).

R.1: Prva riječ napisana u skraćenom obliku u potpunosti uništena. Također je uništeno i slovo u C u riječi *Caesar*. - R. 2–3: Nedostaje slovo A u prvoj riječi, koja je napisana u punom obliku, dok su ostale riječi u ovom redu napisane uobičajenom skraćenom obliku. Iznad brojeva se vidi horizontalna linija. - R. 4: U vrijeme prvih objava ovog natpisa od riječi *hedum* bila su sačuvana prva dva slova HE, danas se može pročitati samo slovo H. Oštećenje je također pretrpjela i riječ *castelum*. Danas se ne može pročitati početno slovo C. - R. 5: Sve su riječi bile uklesane u punom obliku. Riječ *Daesitiatum* sačuvana bez oštećenja, dok se slova u drugim riječima jedva naziru. Prva četiri slova u riječi PASS uništena. - R. 6: Tekst uklesan na sredini natpisnog

– nowadays illegible. *Tabulae Dolabellae* is today kept in the lapidarium of the Museum of Archaeology in Split.

Dimensions: Height: 28.5 cm, Width: 105 cm, Depth: 28.7 cm, Letter height: -.

CIL 03, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156b = CIL XVII / 4 (p. 130-122), Tab. III-IV (= III 3201, 10159 cf. p. 232819) = ILJug I, 263 = AE 2006, 1004; EDCS-54900235 = EHD 018013 = lupa 24429.

Bibliography: Alföldy 1965a, 108–112; Bojanovski 1974, 39; Mesihović 2011a, 13; Schmid 2006, 423–440; Kolb 2014, 650–651.

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(iilius)
[A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus)
trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III
viam a Salonis ad He[dum] castel(lum)
⁵*Daesitiatum per mill[i] a passjuum*
CLVI munit
et idem viam ad Bath[inumflu]men
quod dividit B[r]e[ucosOseriat?]]ibus**
a Salonis munit per [millia p]assuum
¹⁰*CLVIII*
[et idem viam ---]
munit ad imum montem Ditionum
Ulcirum per millia passuum
a Salonis LXXVIID
¹⁵*P(ublio) Dolabella leg(ato) pro*
pr(aetore).

Tiberius Caesar, son of the divine Augustus, Augustus, imperator, the Pontifex Maximus (high priest), tribunician powers (for) 21 (times), consul three (times), built the 156 (Roman) miles (long) road from Salona to the Daesitiates' fort Hedum, and built the 158 (Roman) miles (long) road to the river Bathinus (Bosna) that separates the Breuci and Oseriates from Salona... built the 77 (Roman) miles (long road) to the foothill of the Ditione Ulcirum mountain from Salona, Publius Dolabella, legate proprietor.

Today the following text can be reconstructed from the inscription from Salona:

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(iilius)
[A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus)
trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III
viam a Salonis ad H[edum] [c]astel(lum)
⁵*Daesitiatum per mill[i] a passjuum*
CLVI munit
et idem viam ad B [---flu]men
quod dividit B[---] [---]ibus
a Salonis munit per [millia p]assuum
¹⁰*CLVIII / [et idem viam....]*
munit ad imum montem Ditionum
Ulcirum per millia passuum
a Salonis LXXVIID
¹⁵*P(ublio) Dolabella leg(ato) pro*
pr(aetore).

L.1: The first abbreviated word is completely illegible. The letter C of the word *Caesar* is also illegible. – L. 2–3: The letter A in the first word carved in its full form is missing, while the other words in this line are carved in usual

polja. Iznad broja nema horizontalne linije koja, služi da razdvaja rimsku numeraciju od riječi. - R. 7: Od riječi *Bathinus* danas se može pročitati samo prvo slovo, dok je u ranijem periodu moguće bilo pročitati čak četiri slova. Ta riječ, kao i sve u ovom redu, bila je uklesana u punom obliku. Također, nedostaju i prva tri slova iz riječi *flumen*. - R. 8: Ovaj dio teksta pretrpio je najveća oštećenja: od riječi *Breuci* danas se vidi samo početno slovo B, dok se u prvim objavama natpisa vidjelo i slovo O. Od imena drugog naroda sačuvan samo padežni nastavak *ibus*. Međutim, prema rekonstrukciji Alföldya, koja je urađena na osnovu detaljne analize površine kamena, na tom dijelu natpisnog polja bilo je uklesano ime naroda Oserijata. U nauci je ta rekonstrukcija općenito prihvaćena. - R.9: Prve tri riječi dobro očuvane. Riječi *millia* u potpunosti uništena kao i slovo p u riječi *passuum*. - R. 10: Slova sitno uklesana na sredini reda. - R. 11: Cijeli tekst iz ovog reda je izgubljen budući da je bio uklesan na dnu ploče i prilikom sekundarne upotrebe je uništen. - R. 12: Ovo je prvi red na narednoj ploči ovog natpisa (ukupno četvrti). Slova sitna i zbijena, a riječ uklesana u punom obliku. - R. 13–14: Riječi uklesane u punom obliku bez skraćivanja. - R. 15: Ime namjesnika provincije uklesano krupnim slovima. Pojavljuju se uobičajne abrevijacije osim u kognomeni koji je uklesan kao cijela riječ. - R.16: Uklesana jedna riječ kao abrevijacije.

Datacija: Natpis nastao između 14. i 20. godine.

Počasni natpis nađen na području Splita koji govori o procesu gradnje ceste od Salone prema unutrašnjosti Ilirika. U stručnoj literaturi spomenik se označava kao Salonitanski natpis ili *Tabulae Dolabellae*. Natpis se sastoji iz četiri dijela, od toga su na dvije ploče zabilježene trase tri rimske ceste koje su išle kroz prostor današnje Bosne i Hercegovine. Za izučavanje administrativno-pravne historije bosanskohercegovačkog dijela Panonije i Dalmacije veću vrijednost ima druga ploča, koja je ovdje navedena. U savremenoj nauci pojavljuju se teze koje negiraju počasni karakter natpisa. Tako, na primjer, Schmidt smatra da se ovaj natpis treba uvrstiti među građevinske natpise. Isti naučnik također ističe mogućnost da je riječ o nekoj vrsti trijumfalnog spomenika, jer su na njemu navedena važna mjesta i pojmovi koji se odnose na rimsku pobjedu 9. godine u Batonovom ustanku kao što su *Andetrium*, rijeka *Bathinus* i Dezidijati (*Hedum castellum Daesitiatum*).¹⁴¹ Po svemu sudeći solinski natpis jeste bio ugrađen u neki građevinski kompleks iz kojeg je kasnije prenesen radi korištenja u sekundarne svrhe, pa tako da se natpis može svrstati u grupu natpisa na građevinama. Tekst natpisa jasno pokazuje da postoje elementi da se spomenik tretira kao počasni natpis u čast Tiberija za vrijeme čije vladavine je Publije Kornelije Dolabela bio glavnokomandujući legijama koje su gradile rimske ceste u Dalmaciji.¹⁴² Shodno navedenom, u ovom radu solinski natpis se tretira kao počasni / građevinski natpis.

¹⁴¹ Schmidt 2006, 431.

¹⁴² Zanimljiva je teza koju je u vezi sa ovim problemom iznio Schmidt. Prema njegovom mišljenju *Tabulae Dolabellae* je skica putne mreže u Dalmaciji i nije kompaktabilna sa putnom mrežom koja je kasnije nastala u Dalmaciji. Smatra da je bio dvojak cilj Tiberijeve gradnje putne mreže u Dalmaciji. Prvi cilj je bio uspostava vojne discipline, jer su rimske legije (VII i IX gradile su te ceste) bile zadužene za gradnju cesta. Na taj način su se izbjegle pobune vojske poput one do koje je došlo u Panoniji nakon Augustove smrti. Drugi razlog je taj da se na taj način kontrolisalo autohtono stanovništvo. Prisustvo vojske na terenu moralo se odraziti i na međusobne sukobe autohtonih zajednica. Schmidt podvlači da je izgradnja više od 500 rimskih milja za šest godina bio program koji je imao za cilj pacifikaciju unutrašnjosti što se jasno vidi prema nazivima cesta od kojih neke u svom nazivu imaju sjećanje na ustanak u Iliriku kao što su *Bathinum flumen* i *ad Hedum castellum Daesitiatum* (Schmidt 2006, 422–423). Međutim, prilikom iznošenja svoje teze da ova putna mreža nije kompaktabilna sa putnom mrežom koja je kasnije nastala u Dalmaciji, Schmidt je zanemario rezultate istraživanja do kojih je došao Bojanovski koji se, iako je od njegovog rada prošlo gotovo pola stoljeća, i dalje se može sma-

abbreviated fashion. There is a visible horizontal line above the numbers. - L.4: In the period of the first publications of this inscription, only the first two letters HE of the word *hedum* were preserved; today only the letter H is legible. Moreover, the word *castelum* was also eroded. Today, only the initial letter C is legible. - L.5: All the words were carved in their full forms. The word *Daesitiatum* has been preserved without damage, but the letters in other words are barely visible. The first four letters in the word are destroyed. - L.6: The text is carved in the middle of the inscription field. There are no horizontal lines above the numbers that serve to distinguish Roman numbers from words. - L.7: Only the first letter of the word *Bathinus* can be read today, whereas previously almost four letters were fully legible. This word, as well as all others in this line, was carved in full form. Moreover, the first three letters from the word *flumen* are missing. - L.8: This part of the text suffered the heaviest damage. Only the letter B of the word *Breuci* is visible today. In earlier publications, the letter O was also visible. Only the case ending *-ibus* has been preserved of the name of the other people. However, according to Alföldy's reconstruction, which was made on the basis of a detailed analysis of the stone's surface, the name of the Oseriates was carved in this part of the inscription field. This reconstruction is generally accepted within the literature. - L.9: The first three words are well preserved. The word *millia* is completely destroyed, as well as the letter P in the word *passuum*. - L.10: The letters are smaller in the middle of the line. - L.11: The entire text in this line has been lost, since it was carved on the bottom of the slab that was destroyed during processing for re-use. - L.12: This is the first line on the following slab (the fourth slab in total). The letters are small and compacted, and the word is carved in its full form. - L. 13–14: The words are carved in full form without abbreviations. - L.15: The Governor's name was carved in large letters. There are common abbreviations except in *cognomen* which is carved as a full word. - L.16: One word was carved as an abbreviation.

Dating: The inscription was created between 14 and 20 AD.

This is an honorary inscription discovered upon the territory of Split which speaks of the process of road construction from Salona towards the interior of Illyricum. The monument is labelled in the professional literature as the Salona Inscription or *Tabulae Dolabellae*. The inscription consists of four parts, of which two slabs contain information about three Roman roads that pass through the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. The second slab, mentioned herein, is of greater importance for the study of the administrative-legal history of the portion of Pannonia and Dalmatia that lay upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. There are, however, theses in contemporary scholarship that deny the honorary character of this inscription. Thus, for example, Schmidt believes that this inscription should be considered a type of building inscription. He adds that it could possibly be some form of victory monument, as it mentions important names and terms that refer to the Roman victory in 9 AD during Bato's rebellion, such as *Andetrium*, the river *Bathinus* and the Daesitiates (*Hedum castellum Daesitiatum*).¹⁴¹ The inscription from Solin was apparently built into a construction, from which it was later transferred for secondary use. Therefore, we can categorize this inscription as an inscription incorporated into a building. The inscription's text shows clear elements for treating this monument as an honorary inscription in honour of Tiberius. During his rule, Publius Cornelius Dolabella was the leading commander of the legions that built Roman roads in Dalmatia.¹⁴² Therefore, this paper treats the Solin inscription as an honorary/building inscription.

¹⁴¹ Schmidt 2006, 431.

¹⁴² Schmidt has put forward an interesting thesis regarding this subject. According to him, *Tabulae Dolabellae* is a snapshot of the road network in Dalmatia, and is not compatible with the road network that was later created across the same territory. He believes that Tiberius's construction of a road

Za izučavanje administrativno-pravne historije bosanskohercegovačkog dijela Panonije i Dalmacije veću vrijednost ima druga ploča koja je ovdje navedena. Na prvoj ploči spominje se samo jedna cesta *Salona – Ad fines provinciae Illyrici*, koja se može odnositi na prostor današnje Bosne i Hercegovine, dok druga cesta, *Via Gabiniana* nije prolazila teritorijom današnje Bosne i Hercegovine.¹⁴³ Naime, cesta *Via Gabiniana* je išla od Salone prema *Ad Andetrium*, koji se može locirati u Muću.¹⁴⁴ Sintagma *Ad fines provinciae Illyrici* odnosi se na granicu provincije Illyricum Superior (Dalmacija), ali bi bilo pogrešno povezivati je sa bilo kojim konkretnim naseljem.¹⁴⁵ Krajnju sjevernu granicu *Illyricum Superior* treba tražiti u planinskim lancima sjeverne Bosne, što bi odgovaralo i miljaciji navedenoj na spomeniku u udaljenosti Salone od granice provincije.

Iako je primjetno da je spomenik koji se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu djelimično oštećen, on predstavlja jedan od najvažnijih izvora za izučavanje topografije i etnografije prostora današnje Bosne i Hercegovine u ranom carstvu. Na osnovu Tiberijevog *cursus honorum*, koji je uklesan na spomeniku, natpis se može datirati u 19 / 20. godinu, kada je Tiberije 21. put dobio položaj *tribunicia potestas*.

Zbog oštećenosti spomenika današnje čitanje se zasniva na dosta nesigurnoj Alföldyjevoj rekonstrukciji. Danas se sa sigurnošću ne može tvrditi da li se u sedmom redu spomenika spominje rijeka *Bathinus*. Iстина, još uvijek se u tom dijelu teksta natpisa nazire slovo B. Moguće je da je tekst uslijed meteoroloških utjecaja uništen. Do oštećenja teksta je moglo lahko doći jer je primjetno da su slova izvorno bila plitko uklesana. Bojanovski je 70-ih godina prošlog stoljeća zabilježio da se na tom dijelu natpisa mogu nazrijeti prva dva slova od riječi *Bathinus* te vodoravna crta od slova H.¹⁴⁶ Od čitave sintagme *Bathinum flumen* danas se samo jasno na natpisu vidi zadnji slog riječi *flumen*.

U osmom redu čitanje je još problematičnije. Danas se, izuzev naziranja slova B, koje bi se prema Alföldyjevoj rekonstrukciji odnosilo na Breuke i padežni nastavak – *ibus*, koje je mađarski naučnik povezao sa Oserijatima, ostatak teksta ne može pročitati.¹⁴⁷ Međutim, takvo lociranje spomenutih

The first slab mentions only one road, *Salona – Ad fines provinciae Illyrici*, which can refer to the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, while the other road, *Via Gabiniana*, did not pass through this territory.¹⁴³ Namely, the road *Via Gabiniana* began in Salona and went towards *Andetrium* which can be located in present-day Muć, Croatia.¹⁴⁴ The phrase *Ad fines provinciae Illyrici* refers to the border of the province of Illyricum Superior (Dalmatia), but it would be incorrect to associate it with any specific settlement.¹⁴⁵ The northernmost point of Illyricum Superior should be located along the mountain ranges of northern Bosnia in a place that would correspond to the number of miles between Salona and the province's border as indicated on the monument.

Although the monument, which is currently stored in the Archaeological Museum in Split, has been subjected to considerable damage, it represents one of the most important sources for the study of the topography and ethnography of the territory of present-day Bosnia and Herzegovina in the early Empire. Based on Tiberius's *cursus honorum* carved on the monument, the inscription can be dated to 19/20 AD when Tiberius was granted *tribunicia potestas* for the 21st time.

Owing to the monument's damaged state, today's reading of the inscription is based largely upon a relatively uncertain reconstruction made by Alföldy. It cannot be claimed with any certainty that the seventh line of the monument mentions the river *Bathinus*. The letter B, however, can still be discerned in this portion of the text today. The text could have been damaged as a result of weather conditions. Reduction in legibility could have easily occurred due to the fact that the letters were originally carved

network in Dalmatia had two objectives. The first was to establish military discipline, because Roman legions (the VII and IX Legions built these roads) were in charge of road construction. This avoided army rebellions, such as the one which arose in Pannonia following the death of Augustus. The second objective was to control the indigenous population. The presence of an army had to reflect a mutual conflict between indigenous communities. Schmidt underlines that the construction of more than 500 Roman miles of roads in six years was a programme whose goal was the pacification of the inland, as clearly seen in the names of roads. Some of these roads are reminiscent of the rebellion in Illyricum, such as *Bathinum flumen* and *ad Hedum castellum Dae-sitiatium* (Schmidt 2006, 422–423). However, when presenting the thesis that this road network is not compatible with the road network that was later created in Dalmatia, Schmidt neglected the research results obtained by Bojanovski, who, although his work is almost half a century old, is still considered to be one of the greatest sources of knowledge on Dolabella's road system in the Roman province of Dalmatia. Bojanovski compared the data from *Tabulae Dolabellae* with Roman itineraries and epigraphic material. His research has corroborated the continuity of construction and existence of Dolabella's road system (Bojanovski 1974; 1976, 307–321; 1977, 147–154; 1988).

143 [Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [Aug]ustus Imp(erator) pont(ificex) max(imus) / [trib(unicia)] potest(ate) XIII co(n)s(ul) II / [viam] a colonia Salonitan[a] / [ad f]in[es] provinciae Illyrici / cuius viae millia pasuum sunt / CLXVII munit per vexillarios / leg(ionum) VII et XI / item viam Gabinianam / ab Salonis Andetrium aperuit / et munit per leg(ionem) VII. (CIL 03, 3198a (p 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156 = CIL 03, 3200 (p 2328, 19) = CIL 03, 10158 = ILJug I, 262).

trati najboljim poznavateljem Dolabelinog sistema cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. Bojanovski je podatke zabilježene na *Tabulae Dolabellae* komparirao sa rimskim itinerarijima, te epigrafskim materijalom. Njegova istraživanja potvrdila su kontinuitet gradnje i postojanja Dolabelinog sistema cesta (Bojanovski 1974; 1976, 307–321; 1977, 147–154; 1988).

143 [Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [Aug]ustus Imp(erator) pont(ificex) max(imus) / [trib(unicia)] potest(ate) XIII co(n)s(ul) II / [viam] a colonia Salonitan[a] / [ad f]in[es] provinciae Illyrici / cuius viae millia pasuum sunt / CLXVII munit per vexillarios / leg(ionum) VII et XI / item viam Gabinianam / ab Salonis Andetrium aperuit / et munit per leg(ionem) VII. (CIL 03, 3198a (p 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156 = CIL 03, 3200 (p 2328, 19) = CIL 03, 10158 = ILJug I, 262).

144 Bojanovski 1974, 130.; Tončinić 2011, 115.

145 Primjetno je da se u savremenoj historiografiji *Ad fines provinciae Illyricina* stoji povezati sa *Servitiumom*. Tako Glicksman pretpostavlja da se taj podatak odnosi na *Servitium*, a svoju argumentaciju temelji na tvrdnji da je rijeka Sava predstavljala granicu između panonskih i ilirskih naroda. Stoga, prema njenom mišljenju, *Ad fines provinciae Illyrici* predstavlja prije etničku nego administrativnu granicu (Glicksman 2005, 217). Ovakvo mišljenje je dosta neutemeljeno jer se rijeka Sava ne treba smatrati bilo kakvim graničnim faktorom, ni etničkim ni administrativnim. Izvjesno je, naprimjer, da su Breuci kontrolisali obje obale rijeke Save u jednom dijelu njenog donjeg toka. *Servitium* se izjednačava sa: *Ad fines provinciae Illyrici* i u novom izdanju CIL-a (*Miliaria Imperii Romani: Illyricum et Provinciae Europae Graecae (Corpus Inscriptionum Latinarum)*, 2012, 131.). Urednici su tu tvrdnju preuzeli od Mommsena i Patscha. Primjetno je da je to dosta arhaično mišljenje koje je bilo utemeljeno na naučnim dostignućima devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća i nije u skladu sa mišljenjem moderne naučne misli, uza sve uvažavanje velikih naučnih autoriteta, kakvi su, bez sumnje, Mommsen i Patsch.

146 Bojanovski 1974, 195.

147 Alföldy smatra da je najlogičnije pretpostaviti da, ako je *Bathinus* rijeka Bosna, onda Breuci i Oserijati kao dvije panonske zajednice (*civitates*), koje žive blizu granice sa Dalmacijom, graniče na njenom toku te rijeke. Pri tome se

144 Bojanovski 1974, 130; Tončinić 2011, 115.

145 It is evident that the contemporary historiography tries to associate *Ad fines provinciae Illyrici* with *Servitium*. Glicksman therefore assumed that this information refers to *Servitium*, and based her argument on the claim that the Sava represented a border between the Pannonian and Illyrian peoples. According to her opinion, *Ad fines provinciae Illyrici* represents more of an ethnic than administrative border (Glicksman 2005, 217). Schmidt also accepted the location of *Ad fines provinciae Illyrici* in the territory of Bosanska Gradiška, i.e. *Servitium* (Schmidt 2006, 425–426). Such opinion is quite unsubstantiated, because the Sava should not form any type of border, ethnic or administrative. For example, the Breuci undoubtedly controlled both banks of the river Sava in one part of its lower course. *Servitium* is identified with *Ad fines provinciae Illyrici* in the most recent edition of CIL (*Miliaria Imperii Romani: Illyricum et Provinciae Europae Graecae (Corpus Inscriptionum Latinarum)* 2012, 131). Editors have adopted this argument from Mommsen and Patsch. It is noticeable that this is a rather archaic view based on scientific works from the 19th and the beginning of the 20th century, and is not in accordance with the views of modern scholarship, with utmost respect intended to great scholarly authorities such as Mommsen and Patsch.

panonskih peregrinskih zajednica ne poklapa se sa pisanim izvorima, prije svih sa Ptolemejem Klaudijem, koji Oserijate ubraja u narode Panonije Superior, dok su Breuci bili *civitas* u Panoniji Inferior.¹⁴⁸ Ipak, treba imati u vidu da Ptolemej Klaudije piše sa hronološkom distancom dužom od stoljeća u odnosu na vrijeme nastanka ovog natpisa. Administrativno uređenje u Panoniji pretrpjelo je značajne promjene u odnosu na vrijeme vladavine Julijevsko-klaudijevske dinastije, kada je spomenik nastao, u poređenju sa vremenom Antonina, kada je pisao Ptolemej Klaudije. Ukoliko je Alföldyjeva rekonstrukcija teksta tačna, onda bi ovaj spomenik mogao poslužiti kao potvrda da je pogrešno izjednačavati pojam peregrinskih zajednica (*civitas*) sa jedinstvenim, kohezionim etničkim korpusom. Nije nemoguće da su zajednice koje su živjele oko rijeke Bosne, a koje su od strane Rima objedinjene u peregrinsku zajednicu Oserijata, zapravo bile dio breučkog saveza. Kako bi oslabio Breuke nakon Velikog ilirskog ustanka, Rim je vjerovatno dio zajednica koje su činile breučki savez pripojio susjednim peregrinskim zajednicama. Logično bi bilo da su Breuci kontrolisali obje obale rijeke Bosne u njenom donjem toku i, ukoliko se na natpisu spominju Oserijati, onda se to odnosi na administrativno uređenje, a nikako na etnički pojam. Nakon podjele Panonije na dvije provincije, obje obale gornjeg toka rijeke Bosne su, najvjerovatnije, pripale Panoniji Inferior, što je pokazatelj da ni Rim nije smatrao rijeku Bosnu za adekvatnom granicom. U ovom slučaju, ukoliko se na natpisu spominju zajednice (*civitates*) Breuka i Oserijata, rijeka Bosna bi označavala granicu koja je oslikavala rimsku potrebu da oslabi Breuke i spriječi nove eventualne pobune.

Ono što nije upitno u tekstu natpisa jeste spominjanje mogućeg naselja *Hedum castellum Daesitiatum*. Tekst u djelu gdje se spominje desidijatsko sjedište dobro je očuvan i čitljiv. *Hedum castellum Daesitiatum* se može locirati na prostor središnje Bosne.¹⁴⁹ Takvu lokaciju potvrđuje navedena milijacija na natpisu kao i komparacija sa *Tabulom Peuntingeria-nom* i epigrafskim milijokazima koji se mogu povezati sa cestom *Salona - Argentarija*.¹⁵⁰ Šta bi *Hedum* sam po sebi predstavljao u nauci postoje različita mišljenja, ovisno o tome da li se Desidijati posmatraju kao jedinstven etnički kompleks ili savez zajednica. Ukoliko se Desidijati posmatraju kao koherentna etnička zajednica, onda bi *Hedum castellum Daesitiatum* predstavljao sjedište njihove politije.¹⁵¹ Nasuprot tome, postoje mišljenja koja zastupaju stanovište da ne postoji jedinstven identiteti narativ kod Desidijata.¹⁵² Međutim, tekst spomenika najprije bi ukazivao da *Hedum castellum Daesitiatum* treba posmatrati kao jednu odredišnu tačku koja je bez sumnje bila na teritoriji peregrinske zajednice Desidijata, ali malo je

to a shallow depth. Bojanovski recorded in the late 1970s that the first two letters of the word *BATHINVS* could be discerned in this part of the inscription, as well as the horizontal line on the letter H.¹⁴⁶ From the entire phrase *Bathinum flumen*, only the last syllable of the word *flumen* is clearly visible in the inscription.

The reading becomes even more difficult in the eighth line. Today, beside the letter B, which, according to Alföldy, would refer to the Breuci, and case suffix *-ibus* which he associated with the Oseriates, the text is illegible.¹⁴⁷ However, locating the aforementioned Pannonian *peregrine civitates* in this way does not correspond to written sources, primarily Claudius Ptolemy, who considered the Oseriates as the peoples of Pannonia Superior, while the Breuci were *civitas* in Pannonia Inferior.¹⁴⁸ Nevertheless, one should keep in mind that Claudius Ptolemy wrote with the chronological distance of more than a century from the production of this inscription. The administrative organisation in Pannonia went through significant changes in the period under the Julio-Claudian dynasty when the monument was made, compared to the period under Antoninus, when Claudius Ptolemy wrote his texts. If Alföldy's reconstruction is correct, then this monument could serve as a confirmation that it is incorrect to identify the term *peregrine civitates* with a united, cohesive corpus. It is possible that the communities that lived near the Bosna, and were merged into the *peregrine civitates* of the Oseriates by Rome, were in fact a part of the Breuci alliance. In order to weaken the Breuci after the Great Illyrian Revolt, Rome probably merged parts of communities that were part of the Breuci alliance with neighbouring *peregrine civitates*. It would be reasonable if the Breuci kept both banks of the Bosna in its lower course under their control, and if the Oseriates were mentioned in the inscription, then it would be a reference to an administrative organisation, and not an ethnic term. After Pannonia was divided into two provinces, it appears that both banks of the upper course of the Bosna became part of Pannonia Inferior, indicating that not even Rome considered the Bosna to be an adequate border. In this case, if *civitates* of the Breuci and Oseriates are mentioned in the inscription, then the Bosna would mark the border which reflected the need of the Romans to weaken the Breuci and prevent a new rebellion.

The mention of *Hedum castellum Daesitiatum* on the monument remains undisputable. The text mentioning the main settlement of the Daesitiates is well preserved and legible. *Hedum castellum Daesitiatum* can be located in central Bosnia.¹⁴⁹ This location is corroborated by the number

146 Bojanovski 1974, 195.

147 Alföldy believes that it is reasonable to assume that if the *Bathinus* is the Bosna, then the Breuci and Oseriates, as two Pannonian *civitates* living close to the border with Dalmatia, border along the lower course of this river. At the same time, he refers to Mócsy, as well as to his own view that the border between Pannonia and Dalmatia was at the territory around present-day Doboj (Alföldy 1965a, 112). Schmidt assumes that the Daesitiates are mentioned in the inscription, and not the Oseriates. He based this argument on the information presented by Velleius Paterculus regarding Bato's surrender at the river Bathinus (Vel. 2, 114). Although this is a surrender of the leader of the Breuci, it is assumed that this river forms the border with another people, such as the Daesitiates. It is likely that Schmidt did not undertake an epigraphic analysis, but instead only analysed the inscription in the context of his thesis that the inscription of Solin is a form of victory inscription for Tiberius (Schmidt 2006, 428).

148 Writing about Pannonia Superior, Claudius Ptolemy states: "The Azoli occupy the province to the north, while to the west the Cutini and to the east, and to the south the Latobici while (in that part of the territory which is) below Noricum, the Varciani and towards the east, in between the Boioi while to the west, below these the Coletiani or Colaitiani, the lassioi towards the east, and below these the Oseriates" (Ptol. 2, 14, 2), whereas he included the Breuci in the communities of Pannonia Inferior: "The province itself is occupied in the western part by the Amantini towards the north, below these the Ercuniates, then the Andiantes, then the Breuci: in the eastern part, towards the north, are the Arabisci, towards the south the Scordisci" (Ptol. 2, 15, 2).

149 Bojanovski 1974, 183; Paškvalin 2000, 193; Džino 2010, 171; Schmidt 2006, 427–428.

on poziva na Mócsyja, ali i na svoje mišljenje da se granica Panonije između Dalmacije nalazila na prostoru oko današnjeg Doboja. (Alföldy 1965a, 112). Schmidt pretpostavlja da se se umjesto Oserijata na spomeniku spominju Dezidijati. Svoju argumentaciju temelji na Velejevom podatku o Batonovoj predaji na rijeci Bathinus (Vel. 2, 114). Iako je u pitanju predaja Breučkog vođe, pretpostavlja se da bi na toj rijeci trebalo tražiti granicu sa drugim velikim narodom kao što su Dezidijati. Izvjesno je da Schmidt ovdje ne ulazi u epigrafsku analizu već ovaj dio natpisa analizira u kontekstu svoje teze o tome kako je solinski natpis svojevrsni Tiberijev trijumfalni natpis (Schmidt 2006, 428).

148 Piščić o Panoniji Superior Ptolemej Klaudije kaže: „Tu provinciju drže Azali na krajnjem sjeverozapadu, Kitni na sjeveroistoku, na jugu Latobici ispod Norika, Varcijani prema sjeveru, a između Boji prema zapadu i ispod njih Kolapijani, Jasi prema istoku i ispod njih Oserijati“ (Ptol. 2, 14, 2.), dok je Breuke uvrstio u zajednicu Panonije Inferior: „Čitavu tu provinciju drže na sjeverozapadu Amantini, ispod njih Herkunijati, zatim Andizeti, pa Breuci. Na sjeveroistoku su Eravisci, a na jugu Skordisci“ (Ptol. 2, 15, 2.)

149 Bojanovski 1974, 183.; Paškvalin 2000, 193; Džino 2010, 171; Schmidt 2006, 427–428..

150 Bojanovski 1974, 183–184.

151 Meshović 2011b, 124–125.

152 Džino 2009, 82.

vjerovatno da je bila neki oblik etničke prijestolnice, iako riječ *castellum* može ukazivati na postojanje predrimskog naselja.

U dvanaestom redu se spominje još jedna peregrinska zajednica, za koju se može pretpostaviti da je u periodu ranog carstva živjela na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Riječ je o Dicionima, koji se prema tekstu natpisa mogu locirati kod Ulcirске planine. Taj antički toponim bi se mogao izjednačiti sa planinom Ilicom (Uilicom), preko koje je vodio put što je povezivao Grahovo polje sa Dalmacijom.¹⁵³ Miljacija navedena na spomeniku ukazuje da se Dicioni mogu locirati na prostor Grahovog polja. Pored miljacije na Solinskom natpisu takvo lociranje Diciona potvrđuje i podatak Plinija Starijeg da su ranom carstvu bili pod ingerencijom Salonitanskog konventa.¹⁵⁴ Za razliku od sedmog i osmog reda, gdje se prema Alföldyjevoj rekonstrukciji spominju rijeka *Bathinus*, Breuci i Oserijati, dio natpisa na kojem se spominje peregrinska zajednica Diciona i planina Ulcirum relativno je dobro očuvan i čitljiv.

Spomenik je važan izvor za administrativno-pravnu historiju jer jasno pokazuje da je Rim nakon Velikog ilirskog ustanka otpočeo intenzivniji proces integracije unutrašnjosti Ilirika u rimski sistem uprave. Jasno se nazire da se u periodu Dolabelinog namjesništva, koje je uslijedilo tri godine nakon gušenja Batonovog ustanka (*Bellum Batonianum*), težilo za jačom uspostavom centralne vlasti u Iliriku. Pogrešno bi bilo taj proces integracije izjednačiti sa romanizacijom jer je to bila prva faza kulturnog približavanja Ilirika nakon vojne pacifikacije koja je uslijedila odmah nakon 9. godine i gušenja ustanka.

Kat. 3. Nadgrobni spomenik vojnika kohorte treće pretorijanske Julija Nerona iz mjesta koje je na natpisu navedeno kao pes Faustianum

Sepulkarni spomenik napravljen od mramora pronađen je u gradu Rimu. Ovaj spomenik se po svojim karakteristikama ubraja u kategoriju tabula. Natpisno polje dobro očuvano. Tekst uklesan u petnaest redova. Slova simetrična i uklesana u pravilnoj kapitali. Sve riječi razdvojene znakom interpunkcije u obliku tačke (*punctum distinguens*).

Dimenzije: Visina: —, širina: —, debljina: —. Visina slova: —.

CIL 06, 2494a (1); EDCS - 18800430 = EDR 104357.

Literatura: Mócsy 1974, 222; Dobó 1975, 24; Kovács 2013, 151.

D(is) M(anibus).
Iul(ius) Nero
<mil(es) coh(ortis) III pr(aetoriae)
(centuria) Victoris
⁵*vix(it) an(nis) XXXVI*
mil(itavit) an(nis) XIII
oriundus in
Pannonia Supe
riore, pede
¹⁰*Faustiniano.*
Aur(elius) Dassius
ët Iulius
Valerianus
her(e)d(es) b(ene) m(erenti)
¹⁵*f(e)c(e)r(unt).*

¹⁵³ Bojanovski 1988, 262.
¹⁵⁴ Plin. 3, 142.

of miles indicated in the inscription, as well as by comparison with the Peutinger Map and epigraphic milestones that can be associated with the road *Salona – Argentaria*.¹⁵⁰ There are different scholarly views on what Hedum should represent depending on whether the Daesitiae are considered to be a single ethnic complex or an alliance of communities. If the Daesitiae are viewed as a coherent ethnic community, then *Hedum castellum Daesitiatium* would represent the main settlement of their polity.¹⁵¹ On the other hand, there are views according to which a unified identity-discourse existed among the Daesitiae.¹⁵² However, the text on the monument would primarily suggest that *Hedum castellum Daesitiatium* should be observed as one destination point which was undoubtedly in the territory of the *peregrine civitas* of the Daesitiae, but it is less likely that it was a form of ethnic capital, although the word *castellum* could imply the existence of a pre-Roman settlement.

The twelfth line mentions another *peregrine civitas*, assumed to have lived upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina in the time of the early Empire. The Ditiones were located in the vicinity of Ulcirus mountain, according to the monument's text. This ancient toponym could be identified with Ilica (Uilica) mountain, where a road connected Grahovo polje with Dalmatia.¹⁵³ The number of miles indicated on the monument suggests that the Ditiones could be located upon the territory of Grahovo polje. Apart from the number of miles distant from Solin according to the inscription, Pliny the Elder corroborated their location when stating that the Ditiones were under the jurisdiction of the judicial conventus based in Saloniae in the early Empire.¹⁵⁴ Unlike the seventh and eighth lines, where the *Bathinus* river, the Breuci and Oseriates are mentioned according to Alföldy's reconstruction, the part of the inscription mentioning the *peregrine civitas* of the Ditiones and Ulcirus mountain is relatively well preserved and legible.

The monument represents an important source for administrative-legal history, because it clearly shows that after the Great Illyrian Revolt, Rome commenced a more intensive process of integration of the interior of Illyricum into the Roman administrative system. It clearly shows that the aim was to establish a stronger central government in Illyricum under Dolabella's governorship, three years subsequent to the quelling of *Bellum Batonianum*.

Cat. 3. Funerary monument of a soldier of the Third Praetorian Cohort Julius Nero from pes Faustianum

A sepulchral monument made of marble was discovered in the city of Rome. This monument is best characterised as a tabula. The inscription field is well preserved. The text is carved in fifteen lines. The letters are symmetrical, and carved in square capitals. All of the words are separated by punctuation marks in the form of a dot (*punctum distinguens*).

Dimensions: Height: -, Width: -, Depth: -, Letter height: -.

CIL 06, 2494a (1); EDCS-18800430 = EDR 104357.

Bibliography: Mócsy 1974, 222; Dobó 1975, 24; Kovács 2013, 151.

D(is) M(anibus).
Iul(ius) Nero
mil(es) coh(ortis) III pr(aetoriae)
(centuria) Victoris

¹⁵⁰ Bojanovski 1974, 183–184.
¹⁵¹ Mesihović 2011b, 124–125.
¹⁵² Džino 2009, 82.
¹⁵³ Bojanovski 1988, 262.
¹⁵⁴ Plin. 3, 142.

Bogovima Manima. Julije Neron, vojnik kohorte treće pretorijanske, centurija Viktoris, živio godina trideset i šest, služio vojni rok trinaest godina, porijeklom iz Gornje Panonije, *pes Faustinianum*. Aurelije Dasius i Julije Valerijanus, nasljednici dobrom zaslužnom podigoše.

R. 1: Riječi uklesane kao abrevijacije na sredini natpisnog polja. Slova sitnija u odnosu na slova u drugom redu. - R. 2: Nomen *lulius* uklesan u skraćenom obliku, dok je kognomen naveden kao cijela riječ. - R. 3: Sve riječi napisane u običajnom skraćenom obliku. Iznad broja nije uklesana horizontalna linija. I u ostalim redovima gdje se pojavljuju brojevi nema iznad njih horizontalne linije. - R. 4: Na početku reda uklesan simbol koji označava centuriju. Ime centurije uklesano u punom obliku. - R. 5–6: Sve riječi uklesane u skraćenom obliku. Ni jedno slovo nije navedeno u ligaturi, što se također odnosi na cijeli tekst. - R. 7: Objе riječi uklesane bez skraćivanja. - R. 8–9: Prva riječ uklesana u punom obliku, druga se prenosi u naredni red. Riječ *pes* uklesana u ablativu jednine. - R. 10: Cio red zauzima riječ *Faustinianum* uklesana u ablativu jednine. Slova uklesana sa jednakim razmakom. - R. 11–13: Riječi, uključujući i veznik ET, uklesane u punom obliku. Izuzetak predstavlja samo nomen *Aurelius* sa početka jedanaestog reda, koji je uklesan u skraćenom obliku. Primjećuje se da je riječ *Valerianus* uklesana na isti način kao riječ *Faustinianum*, odnosno *Faustiniano* iz desetog reda. - R. 14–15: Riječi uklesane u skraćenom obliku

Datacija: 3. stoljeće.

Nadgrobnni spomenik pretorijanaca Julija Nerona, koji je prema tekstu spomenika vojnu službu služio u trećoj kohorti. Treća kohorta pripadala je jednoj od tri kohorte koje su bile stacionirane u samom gradu Rimu.¹⁵⁵ U vojnoj hijerarhiji biti vojnik jedne od prve tri kohorte bilo je izuzetno važno budući da su te tri kohorte predstavljale ličnu carevu gardu. Spomenik je teško precizno datirati jer ne treba odbaciti mogućnost da je nastao i prije reformi Septimija Severa 195. godine, kada je car, umjesto Italika, u pretorijansku gardu uvrstio najvećim dijelom vojnike iz podunavskih provincija.

Prema gentilnom nomenu *Aurelius*, jednog od nasljednika (*heredes*), može se zaključiti da spomenik nije mlađi od vremena Marka Aurelija. Činise da *Aurelius Dassius* pripada prvoj generaciji rimskih građana jer onomastički elemenat *Dasius* ukazuje na autohtono panonsko porijeklo.¹⁵⁶ Iz onomastike drugog čovjeka koji podiže spomenik primjetno je da, kao i pokojnik, nosi julijevski gentilni nomen. To naravno ne ukazuje na neko krvno srodstvo, jer bi to bilo naglašeno na spomeniku, ali može ukazivati na to da mogu potjecati sa istog područja na kojem je dijeljenje rimskog građanstva počelo dosta rano. Ne treba odbaciti mogućnost da su sva tri lica čija se imena spominju na spomeniku panonskog porijekla. U vojsci je bila uobičajena praksa da sunarodnjaci jedni drugima ostave u naslijeđe da im podignu spomenik nakon smrti.

Tekst spomenika upućuje na to da je pokojnik potjecao iz naselja *pes Faustinianum*, za koji se na spomeniku jasno naglašava da je bio u Panoniji Superior. Iako pojam *pes* označava izvorno rimsku stopu, ovdje se treba posmatrati u kontekstu manjeg naselja ili određenog gradskog teritorija. Kako se administrativna jedinica *Faustinianum* pojavljuje na svega tri

⁵*vix(it) an(nis) XXXVI*
mil(itavit) an(nis) XIII
oriundus in
Pannonia Supe
riore, pede
¹⁰*Faustiniano.*
Aur(elius) Dassius
ët lulius
Valerianus
her(e)d(es) b(ene) m(erenti)
¹⁵*f(e)c(e)r(unt).*

To the Spirits of the Departed, to Julius Nero, a soldier of the Third Praetorian Cohort from *centuria* Victoris, (he) lived for 36 years, served in the army for 13 years, native to Pannonia Superior, *pes Faustinianum*, heirs Aurelius Dassius and Julius Valerianus erected (the monument) to (him) well deserved.

L.1: The words are carved as abbreviations in the middle of the inscription field. The letters are smaller in comparison to the letters of the second line. - L.2: *Nomen lulius* is carved as an abbreviation, while the *cognomen* is carved as a full word. - L.3: All the words are carved as common abbreviations. There is no horizontal line above the numbers. This is likewise the case in other lines with numbers. - L.4: The symbol that marks the *centuria* is carved at the beginning of the line. The name of the *centuria* is carved in the full form. - L. 5–6: All the words are abbreviated. Not a single letter is carved in ligature, which is likewise throughout the entire text. - L.7: Both words are carved without abbreviations. - L. 8–9: The first word is carved in full form, whereas the second word continues upon the following line. The word *pes* is carved in ablative case singular. - L.10: The word *Faustinianus*, carved in ablative case singular, takes up the entire line. The letters are carved with equal spacing. - L. 11–13: The words, including the conjunction ET, are carved in their full form. The only exception is the *nomen Aurelius* at the beginning of the eleventh line that is abbreviated. We can notice that the word *Valerianus* is carved just like *Faustinianus* i.e. *Faustiniano* from the tenth line. - L. 14–15: The words are abbreviated.

Dating: 3rd century.

This is a tombstone of Praetorian Julius Nero, who served his military service in the Third Cohort, according to the monument's text. The Third Cohort was one of three cohorts stationed in Rome.¹⁵⁵ In the military hierarchy, it was very important to be a soldier of one of these three cohorts, since they essentially acted as the Emperor's personal Imperial Guard. It is difficult to precisely determine the date of the monument, because we are unable to reject the possibility that it predates the reforms of Septimius Severus in 195 AD, when the Emperor inducted soldiers from the Danubian provinces into the Praetorian Guard instead of Italic soldiers.

According to the *nomen gentilicium Aurelius* of one of the successors (*heredes*), it can be concluded that the monument does not date to before the reign of Marcus Aurelius. It seems that *Aurelius Dassius* belongs to the first generation of Roman citizens, because the onomastic element *Dasius* indicates an autochthonous Pannonian origin.¹⁵⁶ The onomastics

¹⁵⁵ Pretorijanske kohorte sa rednim brojevima od četiri do deset bile su stacionirane van prijestolnice kako bi održavale javni red i mir u Italiji. Tim više ličnost spomenuta na ovom spomeniku dobija na važnosti, jer on je bio član kohorte koja je bila stacionirana u gradu Rimu.

¹⁵⁶ Osnova *Das* je česta u Panoniji i javlja se, prema Mócsyju, na 11 spomenika u Panoniji u obliku *Dasius*, dok se oblik sa dva *s*, kao u ovom slučaju, javlja samo na jednom natpisu u Dalmaciji. Moguće je da je u tom slučaju riječ o doseljeniku iz Panonije (Mócsy 1983, 98).

¹⁵⁵ Praetorian cohorts from the fourth to tenth were stationed outside the capital in order to maintain peace and order in Italy. That the person mentioned on this monument was a member of a cohort stationed in the City of Rome is the reason for his importance.

¹⁵⁶ The root *Das* was common in Pannonia and, according to Mócsy, it appears on 11 monuments in Pannonia in the form of *Dasius*, while the form with two 's', as in this case, appears only in one inscription in Dalmatia. It is possible that in this case it is an immigrant from Pannonia (Mócsy 1983, 98).

epigrafska spomenika, koji su ujedno jedini izvori za nju, ovaj spomenik predstavlja važan izvor za izučavanje administrativno-pravnog uređenja rimske provincije Panonije Superior. Komparacijom sa tekstom spomenika pronađenog u Sisku (*Siscia*) može se doći do zaključka da se teritorija naselja *pes Faustinianum* treba tražiti negdje u blizini agera Siscije.¹⁵⁷ Budući da je proces municipalizacije na zapadu i sjeveru od Siscije prilično jasan u nauci, *pes Faustinianum* logično bi bilo tražiti istočno od agera Siscije, na prostoru Posavine, jugoistočno od ušća Une u Savu. Pokojnikov gentilni nomen ukazuje da su njegovi preci relativno rano dobili rimsko građanstvo. Moguće je da su pripadali lokalnoj aristokratiji koja je vrlo rano stupila u interakciju sa Rimljanima. Na to bi upućivala činjenica da se na još jednom epigrafskom spomeniku spominje pretorijanac *Candidius Valentinus*, također iz naselja *Faustinianus*. Prisustvo više vojnika u elitnom redu rimske vojske iz malog *pes/ municipium* kojeg nema zabilježenog ni u jednom pisanom spomeniku, pokazatelj moguće je rane interakcije sa Rimom, koja je vjerovatno rezultirala određenim napredovanjem u rimskoj vojnoj hijerarhiji.

Kat. 4. Nadgrobnni spomenik Valentina, konjanika prve konjičke garde, nacije panonske, građanin iz Faustinianuma

Stela pronađena 1876. godine u gradu Rimu. Napravljena je od bijelog mramora. Malih dimenzija, ali lijepo ukrašena. Zabat počiva na arhitravu. Dvije maske su uklesane na bočnoj strani akroterija. Natpisno polje dobro očuvano. Vide se ostaci linija smjernica (*hederae*). Slova simetrična i uklesana u pravilnoj kapitali. Visina slova se smanjuje od vrha natpisa prema dnu. Spomenik se danas nalazi u Vatikanskom muzeju (Musei Vaticani), Galleria Lapidaria.

Dimenzije: Visina: 61 cm, širina: 49 cm, debljina: 17,5 cm. Visina slova: —.

CIL 06, 3241.

Literatura: Scarpellini 1987, 158–159; Šašel 1989, 62; Ricci 2010, 176; Kovács 2013, 135.

D(is) M(anibus).

Candidio Valentino equiti numeri

sing(ularium) nat(ione) Pann(onio) [c]ivi Fausti(ni)ano

castris prioribus turma Maximi

⁵stip(endiorum) XII qui vixit ann(os) XXXII. Arrius

Latianus mil(es) coh(ortis) IIII pr(aetoriae) et Flavius Vi

talis mil(es) coh(ortis) X pr(aetoriae) heredes amico

bene merenti memoriam fecerunt.

Bogovima Manima. Kandidu Valentinu, konjaniku iz prve konjičke garde, nacije panonske, građanin *Fausti(ni)anusa*, prvog logora turme Maksime, služio vojni rok dvanaest godina, koji je živio trideset i dvije godine. Arijus Lacijanus, vojnik kohorte četvrte pretorijanske i Flavije Vitalis, vojnik kohorte desete pretorijanske, nasljednici prijatelju dobro zaslužnom za sjećanje podigoše.

R. 1: Riječi uklesane kao abreviacije na sredini natpisnog polja. - R. 2: Riječi napisane bez skraćivanja. Posljednje slovo I na kraju reda plice uklesano u odnosu na ostala slova. - R.3: Prve tri riječi uklesane u skraćenom obliku. Uništeno slovo C od riječi *civis*, koja je uklesana u dativu. U ovom redu nedostaje slog *ni* u riječi *Faustinianus*, te se taj slog u rekonstrukciji dopunjava. - R. 4–5: Sve riječi uklesane bez skraćivanja. Izuzetak predstavlja

of the second successor shows that he carries Julius *nomen gentilicium*, just like the decedent. This certainly does not imply that they are blood relatives, but it could imply that they come from the same territory, where the granting of Roman citizenship began quite early. The possibility that all three persons mentioned on the monument were of Pannonian origin should also not be rejected. It was a common military practice to delegate the responsibility for tombstone construction after one's death to fellow countrymen.

The monument's text suggests that the decedent came from *pes Faustinianum*, which is clearly emphasised as being in Pannonia Superior. Although the term *pes* originally signified the Roman foot, here it should be interpreted in the context of a smaller settlement. Since administrative unit *Faustinianum* appears only on three epigraphic monuments, which are at the same time the only written evidence of its existence, this monument represents an important source for studying the administrative-legal organisation of the Roman province of Pannonia Superior. After comparing it with the text on the monument from Sisak (*Siscia*), it can be concluded that the territory of *pes Faustinianum* should be located somewhere in the vicinity of the ager of Siscia.¹⁵⁷ Since the municipalisation process to the west and south from Siscia is fairly well defined in scholarship, it should be reasonable to locate *pes Faustinianum* to the east from the ager of Siscia upon the territory of Posavina, southeast from the confluence of the Una into the Sava. The decedent's *nomen gentilicium* suggests that his ancestors were granted Roman citizenship at quite an early stage. It is possible that they belonged to a local aristocracy that started interacting with the Romans quite early on. This is implied by the fact that Praetorian *Candidius Valentinus*, also from the settlement of *Faustinianus*, is mentioned on another epigraphic monument. The presence of several soldiers in the elite rank of the Roman army from a small *pes/municipium*, which is not recorded on a single written monument, is a possible indicator of an early interaction with Rome probably resulting in a certain degree of progress up the Roman military hierarchy.

Cat. 4. Funerary monument for Valentinus, cavalryman of equites singulares, of the Pannonian nation, the citizen of Faustinianum

This stela was discovered in 1876 in the City of Rome. It is made of white marble. It is small but finely decorated. The tympanum is located on the architrave. The masks are carved on the lateral sides of the acroterion. The inscription field is well preserved. The remains of guidelines (*hederae*) are also visible. The lettering is symmetrical and carved in square capitals. The size of the letters decreases from top to bottom. The monument is today kept in the Lapidary Gallery of the Vatican Museums.

Dimensions: Height: 61 cm, Width: 49 cm, Depth: 17.5 cm, Letter height: -.

CIL 06, 3241.

Bibliography: Scarpellini 1987, 158–159; Šašel 1989, 62; Ricci 2010, 176; Kovács 2013, 135.

D(is) M(anibus).

Candidio Valentino equiti numeri

sing(ularium) nat(ione) Pann(onio) [c]ivi Fausti(ni)ano

castris prioribus turma Maximi

⁵stip(endiorum) XII qui vixit ann(os) XXXII. Arrius

Latianus mil(es) coh(ortis) IIII pr(aetoriae) et Flavius Vi

talis mil(es) coh(ortis) X pr(aetoriae) heredes amico

bene merenti memoriam fecerunt.

¹⁵⁷ CIL 03, 03974; Mócsy 1974, 222.

¹⁵⁷ CIL 03, 03974; Mócsy 1974, 222.

riječ *annus* iz petog reda, kojoj nedostaje akuzativni nastavak *-os*. Iznad broja nema horizontalne linije. Slovo A u riječi *Arrius* je plitko uklesano. Scarpellini smatra da to slovo ne treba čitati kao A, već kao M, pa je prema njenom mišljenju tu uklesano ime *Marrius*.¹⁵⁸ Međutim, veći dio literature ipak preuzima čitanje iz CIL-a. - R. 6: Prva riječ koja predstavlja *cognomen* uklesana bez skraćivanja. Potom slijede riječi uklesane u skraćenom obliku. Na kraju reda naveden je gentilni nomen u punom obliku i *cognomen*, koji se prenosi u naredni red. Između riječi pojavljuje se znak interpunkcije u obliku tačke (*punctum distinguens*). - R. 7: Posljednje riječi napisane u punom obliku, dok su ostale navedene u skraćenicama. *Punctum distinguens* se pojavljuje između svih riječi u ovom redu. - R. 8: Sve riječi napisane u punom obliku.

Datacija: 3. stoljeće.

Ovo je sepulkarni spomenik Kandidija Valentina. Iz teksta nadgrobnog spomenika primjetno je da je pokojnik pripadao posebnom konjaničkom redu pretorijanske garde, *equites singulares*, i da je bio raspoređen u Maksimovu turmu. Spomenik se može datirati u treće stoljeće. Naime, iako je jedinica formirana u periodu vladavine flavijevaca u vrijeme vladavine Septimija Severa, ona je duplirana i popunjena vojnicima iz podunavskih provincija, u koje su se ubrajale i panonske provincije.¹⁵⁹ Na dataciju u treće stoljeće još bi upućivalo i to što je pokojnik pripadao starijem taboru (*castra priora equitum singularium*). Naglašavanje da pokojnik pripada starijem taboru ukazuje da je u tom periodu postojao i mlađi tabor (*castra nova equitum singularium*), koji je osnovao Septimije Sever. Naglašavanje: *natione Pannonio* implicira da se u Panoniji u trećem stoljeću izgubio etnički identitet i da se počela graditi određena geografska identifikacija koja se poklapala sa rimskim administrativnim sistemom.¹⁶⁰ Naravno, panonski identitet se razvijao kao specifični skup identiteta još od ranih carskih vremena. Taj identitet je nastajao u različitim društvima i geografskim kontekstima. Identitet se pojavio kao rezultat zajedničkog življenja, te zajedničkog historijskog iskustva autohtonog stanovništva.¹⁶¹ Zahvaljujući natpisu Julija Nerona, *municipium Faustinianum* može se locirati na prostor Gornje Panonije, moguće u dio Posavine ispod Zrinske gore.¹⁶² Teritorij municipija Faustinjana bio je blizu agera Siscije.¹⁶³ Za Kandidija Valentina njegovi prijatelji koji mu podižu spomenik jasno naglašavaju da on ima građanstvo (*civitas*) Faustinjana, što nedvosmisleno ukazuje na postojanje municipalne organizacije. Pojam „*civitas*“ podrazumijeva pojam grada sa institucijama (poput vijeća dekuriona) koje mu pružaju određenu autonomiju.¹⁶⁴

To the Spirits of the Departed, Candidius Valentinus, cavalryman of *equites singulares* (personal cavalry of the Emperor), of the Pannonian nation, citizen of *Fausti(n)ianus*, of *castra priora* (older fort) of Maximus turma, served 12 years of military service, lived for 32 years, heirs Arius Latianus, soldier of the Fourth Praetorian Cohort, and Flavius Vitalis, soldier of Tenth Praetorian Cohort, erected (the monument) as a memorial to (their) friend well deserved.

L.1: The words are carved as abbreviations in the middle of the inscription field. - L.2: The words are carved without abbreviations. The last letter I at the end of the line is carved shallower than the other letters. - L.3: The first three words are abbreviated. The letter C of the word *civis*, carved in dative case, has been destroyed. The syllable NI of the word *Faustinianus* is missing in this line, thus this syllable has been added in the reconstruction. - L. 4–5: All of the words are carved without abbreviation, except the word *annus* from the fifth line, which is missing the accusative case ending *-os*. There is no horizontal line over the number. The letter A of the word *Arrius* is carved shallow. Scarpellini argues that this letter shouldn't be read as A but as M, so she argues that the name *Marrius* was carved.¹⁵⁸ However, the majority of authors nevertheless adopted the reading from CIL. - L.6: The first word represents the *cognomen* which is carved without abbreviations. It is followed by abbreviated words. At the end of the line, there is a *nomen gentilicium* in full form and a *cognomen* that continues in the following line. There are punctuation marks in the form of a dot (*punctum distinguens*) between words. - L.7: The final two words are carved in their full form, while the other words are abbreviated. *Punctum distinguens* appears between all the words in this line. - L.8: All the words are carved in their full forms.

Dating: 3rd century.

This is a sepulchral monument to Candidius Valentinus. It is noticeable from the tombstone's text that the decedent belonged to a special cavalry unit of the Praetorian Guard *equites singulares* and that he was assigned to Maximus turma. The monument can be dated to the 3rd century AD. Although the unit was formed in the period of Flavian rule, it was doubled in size and reinforced with soldiers from the Danubian provinces, including the Pannonian provinces, under Septimius Severus.¹⁵⁹ The fact that the decedent belonged to *castra priora equitum singularium* would also suggest that the monument dates to the 3rd century. Emphasising that the decedent belonged to an older fort suggests that a new fort (*castra nova equitum singularium*) also existed in this period, founded by Septimius Severus. Emphasising *natione Pannonio* implies that ethnic identity was lost in Pannonia by this point in time, and that a certain geographic identification had started to grow that coincided with the Roman administrative system.¹⁶⁰ The Pannonian identity had certainly developed as a specific group of identities from the early imperial period. This identity had been

158 Scarpellini 1987, 159.

159 Prvobitno je *equites singulares* popunjavana regrutovanjem vojnika iz Italije i španskih i germanskih provincija, da bi u vrijeme vladavine Septimija Severa popunjavana uglavnom iz podunavskih provincija. U vrijeme vladavine spomenutog cara, *equites singulares* su dobile novu vojnu bazu pa pojam *castra priora equitum singularium* potvrđuje da je Kandidij Valentin bio stacioniran u starijem taboru (Campbell 1994, 42; Southern 2007, 118). Naglašavanje toga da je neko stacioniran u starijem taboru ukazivalo bi i na postojanje mlađeg. Izraz *prioribus* naveden je kako bi se naglasilo jasno u kojem su od dva tabora bila stacionirana garda *equites singulares*, čiji je vojnik bio Kandidij Valentin.

160 Na natpisima iz prvog stoljeća rimski vojnici iz Panonije i Dalmacije naglašavaju svoje etničko porijeklo, pa se tako na spomenicima pojavljuju Breuci, Desidijati, Dicioni, Mezeji, Delmati, Dokleati itd. (Domić Kunić 1988, 87–102). Uslijed procesa koji bi se uslovno mogao okarakterizirati kao politička i kulturna romanizacija etničkoidentificiranje vojnika na natpisima gubi se u smislu etničke zajednice i dobija karakteristike regionalnog identificiranja.

161 Džino, Domić Kunić 2012, 103–104.

162 CIL 06, 2494a; CIL 03, 03974.

163 Šašel 1989, 65.

164 Leveau 1993, 463.

158 Scarpellini 1987, 159.

159 Initially, *equites singulares* was reinforced by recruiting soldiers from Italy and the Spanish and Germanic provinces. In the time of Septimius Severus it was reinforced mainly from the Danubian provinces. During the reign of this emperor, *equites singulares* was given a new military base, so the term *castra priora equitum singularium* confirms that Candidius Valentinus was stationed in an older fort (Campbell 1994, 42; Southern 2007, 118). Emphasising that someone was stationed in an older fort would suggest the existence of a newer fort. The term *prioribus* was used to clearly indicate in which of the two forts *equites singulares*, where Candidus Valentinus was a soldier, was stationed.

160 Roman soldiers from Pannonia and Dalmatia emphasised their ethnic origin in inscriptions from the 1st century, so the Breuci, Daesitiates, Ditiones, Moesians, Delmatae, Docleatae, etc. appear in inscriptions (Domić Kunić 1988, 87–102). Due to the process which could tentatively be characterised as a political and cultural Romanisation, ethnic identification of soldiers with inscriptions loses itself in terms of ethnic community and acquires characteristics of regional identification.

Sva tri genitilna nomena koja se pojavljuju na natpisu: *Arrius*, *Candidius*, *Flavius* javljaju se na epigrafskim spomenicima širom Carstva.¹⁶⁵ Ni jedan onomastički element ne bi se mogao ograničiti na uži geografski prostor. U tekstu spomenika jasno je naglašeno da pokojnik i njegovi prijatelji ne pripadaju istoj pretorijanskoj kohorti, što bi možda moglo biti pokazatelj da potječu iz istog dijela Carstva i da su možda u nekom ranijem periodu bili u istoj vojnoj jedinici. Međutim, kako na spomeniku nije navedeno da *Arius Latianus* i *Flavius Vitalis* potječu iz municipija Faustinijana vjerovatnijim se čini to da je pokojnik još za života odredio šta će mu pisati na spomeniku naglašavajući svoje porijeklo iz Faustinijana. U skladu sa tim, jedino se za pokojnika Kandidiusa Valentinusa može sa sigurnošću tvrditi da potječe iz municipija Faustinianum.

Kat. 5. Nadgrobnni spomenik Poncija Lupa, notara iz municipija Faustinianum (T. 1: 5; T. 2: 1)

Spomenik je napravljen od kamena vapnenca i pronađen je u 19. stoljeću. Ovaj spomenik je korišten u sekundarne svrhe i bio je uzidan u zid jedne kuće u Sisku. U pitanju je sarkofag jako lijepe izrade. Na desnoj i lijevoj strani sarkofaga uklesan je po jedan eros. Ta dva erosa predstavljeni su pognute glave, naslonjeni na obrnuto okrenutu baklju, oko koje se nalazi vijenac. Noge su im prekrizane. Svaki od erosa nalazi se između dva *pilasa*. Na obje bočne strane uklesan je po jedan reljef sa Dioskurom, koji nosi *pileus* sa zvjezdicom i ima pričvršćen plašt, te vodi konja za uzde jednom rukom. Druga ruka kod tih Dioskura podignuta je u zrak, dok težina tijela počiva na jednoj nozi, a druga je malo savijena i prikazana u perspektivi. Kvalitet i stilske osobine izrade reljefa Dioskura otprilike su iste kao u erosa. Natpisno polje profilirano. Tekst uklesan plitko u pet redova. Slova su viša u prvim redovima, a u posljednja dva reda slova su jako nesimetrična. Spomenik se danas nalazi u Sisku, uzidan u temelje lokalne zgrade.

Dimenzije: Visina: 71,5 cm, širina: 205 cm, debljina: 68 cm. Visina slova: —.

CIL 03, 03974; EDCS - 28701050 = lupa 4310.

Literatura: Šašel 1974, 715, br. 9 ; Dušanić 1983, 20; Gračanin 2004, 25; Migotti 2013, 183–187.

D(is) M(anibus).

Pontio Lupo Aug(ustali) col(oniae)

Sisc(iae) scribae munic(ipii) Faust(iniani)

Pontia Victorina soror

⁵ *et Domit(ius) Crescen(us) A(-) D(-) E(-).*

Bogovima Manima, Ponciju Lupu, augustaliju kolonije Siscije, notaru municipija *Faustinianum*, Poncija Viktorina sestra i Domicije Krescent ...

R.1 : Riječi uklesane kao abrevijacije na sredini natpisnog polja. - R. 2 : Slova P i L, koja su početna slova u imenu pokojnika, uklesana primjetno viša u odnosu na ostala slova. Nomen i cognomen pokojnika uklesani u dativu bez skraćivanja, dok su druge dvije riječi uklesane kao uobičajne skraćevnice. - R. 3 : Slovo I u riječi *Siscia* uklesano viša u odnosu na ostala slova. Jedina riječ koja je uklesana bez skraćivanja jeste zanimanje pokojnika: *scriba*, odnosno dativnom obliku *scribae*. - R. 4 : Riječi uklesane u punom obliku. Drugo slovo O u riječi *soror* umanjeno je. - R. 5 : Slova sitna i neuredno uklesana. Sačuvane riječi su uklesane u punom obliku. Na kraju reda se uočavaju tri čije se abrevijacije ne mogu rekonstruisati.

developing in different societal and geographic contexts. It appeared as a result of communal life and the mutual historical experiences of the indigenous population(s).¹⁶¹ Due to the inscription of Julius Nero, *municipium Faustinianum* can be located in the territory of Pannonia Superior, possibly in the part of Posavina below Zrinska Gora.¹⁶² The territory of *municipium Faustinianum* was close to the territory of the ager of Siscia.¹⁶³ The friends of Candidius Valentinus, who erected the monument in his honour, clearly emphasise that he holds citizenship (*civitas*) of Faustinianus, which undoubtedly indicates a municipal organisation. The term *civitas* implies a city with institutions (such as a council of decurions), offering it a certain level of autonomy.¹⁶⁴

All three *nomina gentilicia* appearing in the inscription, *Arrius*, *Candidius*, *Flavius*, appear on epigraphic monuments across the Empire.¹⁶⁵ Not a single onomastic element could be limited to a narrow geographic region. The monument's text clearly emphasises that the decedent and his friends do not belong to the same Praetorian Cohort, possibly indicating that they come from the same part of the Empire and that they could have been in the same military unit during an earlier period. However, since the monument does not state that Arius Latianus and Flavius Vitalis come from *municipium Faustinianum*, it is more likely that the decedent decided during his lifetime what his monument would state, emphasising his origin from Faustinianum. Accordingly, only the decedent, Candidius Valentinus, can be confirmed with certainty to originate from *municipium Faustinianum*.

Cat. 5. Funerary monument for Pontius Lupus, a public notary from municipium Faustinianum (Pl. 1: 5; Pl. 2: 1)

This limestone monument was discovered in the 19th century. It had been re-used and was set into a wall of a house in Sisak. It is finely made sarcophagus, with an image of Eros carved into each side of the sarcophagus. These two Eroses are depicted with their heads bowed, leaning onto a reversed torch around which a garland is wrapped. Their legs are crossed. Each Eros is placed between two pilasters. On both lateral sides there are reliefs with the Dioskouri wearing a *pileus* with a star and a strapped cape, holding the horse reins with one hand. The other hand of these Dioskouri is raised; leaning the weight of the entire body on one leg, while the other leg is slightly bent and shown in the background. The quality and style of the relief of the Dioskouri correspond to the one of Eros. The inscription field is moulded. The text is carved shallowly in five lines. The letters are higher in the first lines, whereas they are highly asymmetrical in the last two lines. Today the monument can be found in Sisak, included in the foundations of a local building.

Dimensions: Height: 71.5 cm, Width: 205 cm, Depth: 68 cm, Letter height: -.

CIL 03, 03974; EDCS-28701050 = lupa 4310.

Bibliography: Šašel 1974, 715, no. 9; Dušanić 1983, 20; Gračanin 2004, 25; Migotti 2013, 183–187.

D(is) M(anibus).

Pontio Lupo Aug(ustali) col(oniae)

Sisc(iae) scribae munic(ipii) Faust(iniani)

Pontia Victorina soror

⁵ *et Domit(ius) Crescen(us) A(-) D(-) E(-).*

161 Džino, Domic Kunić 2012, 103–104.

162 CIL 06, 2494a; CIL 03, 03974.

163 Šašel 1989, 65.

164 Leveau 1993, 463.

165 Mócsy 1983, 29, 64; Lőrincz 2005, 76.

165 Mócsy 1983, 29, 64; Lőrincz 2005, 76.

Datacija: kraj 2. ili početak 3. stoljeća.

Nadgrobní spomenik Poncija Lupa, koji je obnašao dužnost svećenika carskog kulta u Sisciji i notara (javnog bilježnika) u municipiju *municipium Faustinianum*. Spomenik je važan historijski izvor jer je jedini epigrafski spomenik pronađen na teritoriju provincije u kojoj se nalazila administrativno-pravna jedinica *municipium Faustinianum*. Podatak da svećenik (*Augustalis*) iz kolonije Siscije obavlja dužnost notara u municipiju Faustinijan potvrđuje da se lokacija tog municipija treba tražiti u blizini agera Siscije. Naime, bilo bi nelogično da je Poncije Lupus, koji je vjerovatno bio građanin Siscije, obavljao dužnost notara u nekom udaljenom gradu u provinciji Panoniji Superior. Stoga municipij *Faustinianum* treba tražiti u pograničnom području agera kolonije Siscije.¹⁶⁶ Budući da je na teritoriji u gornjem toku Save, onom dijelu toka rijeke koji prethodi ageru Siscije, moguće na osnovu epigrafske i pisane građe precizirati municipalnu organizaciju, na tom prostoru nema mjesta za lociranje Faustinijana.¹⁶⁷ Nasuprot tome, u dijelu toka rijeke Save koji slijedi nakon agera Siscije izvjesnim se čini tražiti teritoriju municipija *Faustinianum*.¹⁶⁸ U administrativnom smislu *municipium Faustinianum* bi se mogao locirati između agera Siscije i Servicija.

Može se pretpostaviti da je pokojnik pripadao srednjoj društvenoj klasi. Dužnost *augustalis* obično su obavljali oslobođenici ili njihovi potomci koji su pripadali srednjoj klasi. Tako se može pretpostaviti da je i *Pontius Lupus* pripadao staležu oslobođenika. Kao *augustal* on je igrao značajnu ulogu u Sisciji budući da su se *augustali* isticali svojim insignijama na sličan način kao i najviši municipalni magistrati. *Pontius Lupus* je bio kao svećenik *augustal*, odgovoran za promociju carskog kulta. Važno je naglasiti da su različite forme carskog kulta bile jedan od aspekata vjersko-političkog života u municipijima.¹⁶⁹ Stoga se može zaključiti da iako je, vjerovatno, bio oslobođenik ili potomak oslobođenika, *Pontius Lupus* bio je ugledni građanin Siscije koji je kao *scriba* igrao i značajnu ulogu u municipiju *Faustinianum*. Funkcija *scriba* imala je određeni upravni karakter, što implicira da je *municipium Faustinianum* imao organiziranu gradsku upravu.

Spomenik se može datirati na kraj drugog ili početak trećeg stoljeća. Na to bi ukazivala skraćena onomastička formula u kojoj nedostaje *praenomen*. Nažalost, na natpisu je izostalo da li je zvanični naziv kolonije: *colonia Flavia Siscia* ili *colonia Septimia Siscia Augusta*, što bi umnogome olakšalo dataciju spomenika. Ime municipija napisano je u skraćenom obliku *Faust*, pa bi prihvatljivija rekonstrukcija riječi bila *Faust(iniani)* u odnosu na *Faust(a)*, koja je ponuđena u CIL-u.

Gentilni nomen *Pontius* mogao bi ukazivati na italsko porijeklo svećenika i njegove sestre Viktorine. Taj nomen nije karakterističan za prostor Panonije i pojavljuje se na svega nekoliko natpisa u tom dijelu carstva. *Pontius* u smislu gentilnog imena u najvećem broju slučajeva javlja se na epigrafskim spomenicima u Italiji.¹⁷⁰ Treća osoba koja se pojavljuje na spomeniku jeste Domicije Krescent, koji također ima uobičajeno ime, koje se također ne može dovesti u vezu sa autohtonom onomastikom. Prema sadržaju teksta spomenika može se pretpostaviti da je Domicije Krescent bio zet Poncija Lupa i muž Poncija Viktorini.¹⁷¹

To the Spirits of the Departed, to *Pontius Lupus*, *Augustalis* of Siscia colony, public notary in *municipium Faustinianum*, sister Pontia Victorina and Domicius Crescens (erected the monument).

L.1: The words are carved as abbreviations in the middle of the inscription field. L.2: The letters P and L, the initial letters of the decedent's name, are noticeably higher than other letters. The *nomen* and *cognomen* of the decedent are carved in the dative case without abbreviations, while the other two words are carved as common abbreviations. – L.3: The letter I of the word *Siscia* is carved higher than the other letters. The only word that is not abbreviated is the decedent's occupation, *scriba*, i.e. dative case *scribae*. – L.4: The words are carved in full form. The second letter O in the word *soror* is smaller. – L.5: The letters are small and disorganised. The preserved words are carved in full form. There are three abbreviations at the end of the line that cannot be constructed.

Dating: Late 2nd or early 3rd century.

This is the tombstone of Pontius Lupus, a priest of the Imperial cult in Siscia and a public notary in *municipium Faustinianum*. The monument is an important historical source, since it is the only epigraphic monument discovered upon the territory of the province within which the administrative-legal unit of *municipium Faustinianum* was located. The information that a priest (*Augustalis*) from Siscia colony was a public notary in *municipium Faustinianum* corroborates the location of this *municipium* being pinpointed near the ager of Siscia. Namely, it would be unreasonable that Pontius Lupus, who was probably a citizen of Siscia, performed the work of a public notary in a remote town in Pannonia Superior. Therefore, *municipium Faustinianum* should be located in the border area of the ager of Siscia colony.¹⁶⁶ Since on the basis of epigraphic and written materials municipal organisation can be specified upon the territory of the upper course of the Sava, in the part of the river that precedes the ager of Siscia, there is no place to locate *municipium Faustinianum*.¹⁶⁷ On the contrary, it is more likely that *municipium Faustinianum* would be located in the part of the Sava after the ager of Siscia.¹⁶⁸ In administrative terms, *municipium Faustinianum* could be located between the ager of Siscia and Servitium.

By all indications, the decedent belonged to the middle social class. The duty of *Augustalis* was usually performed by freedmen or their descendants who were part of the middle class. Therefore, it could be assumed that Pontius Lupus belonged to the class of freedmen. As an *Augustalis*, he played an important role in Siscia, given that *Augusti* were remarkable for their insignia similarly to the highest municipal magistrates. As an *Augustalis*, Pontius Lupus was responsible for the promotion of the imperial cult. It is important to note that the different forms of the imperial cult were one of the aspects of religious-political life in the *municipium*.¹⁶⁹ Therefore, it could be concluded that, although he was probably a freedman or a descendant of a freedman, Pontius Lupus was a distinguished citizen of Siscia who, as a *scriba*, played an important role in *municipium Faustinianum*. The function of a *scriba* had a certain administrative character implying that *municipium Faustinianum* had an organised local government.

The monument can be dated to the end of 2nd or beginning of the 3rd century as suggested by the shortened onomastic formula, which lacks a *praenomen*. Unfortunately, the inscription does not hold information as to whether the official name of the colony is *colonia Flavia Siscia* or *colonia Septimia Siscia Augusta* which would significantly increase the accuracy

166 Dušanić 1983, 20.

167 Mócsy 1974, 222; Gračanin 2004, 25.

168 Odnosilo bi se to na manji dio srednjeg toka rijeke Save. Moguće je da je donji tok rijeke Une bio pod ingerencijom municipija Faustinianina.

169 Šašel Kos 1999, 173, 177.

170 Mócsy 1983, 229.

171 Gračanin 2004, 25.

166 Dušanić 1983, 20.

167 Mócsy 1974, 222; Gračanin 2004, 25.

168 It would refer to a smaller part of the middle course of the Sava. It is possible that the lower course of the Una fell under the jurisdiction of *municipium Faustinianum*.

169 Šašel Kos 1999, 173, 177.

Na kraju, treba istaći da se važnost ovog spomenika za administrativno-pravnu historiju Panonije Superior ogleda u činjenici da je to jedini spomenik na kojem se *municipium Faustinianum* spominje kao *municipium*.

Kat. 6. Nadgrobni spomenik Publija Elija Edana

Spomenik je pronađen osamedestih godina prošlog stoljeća u Čokorima kraj Banjaluke, u dolini rječice Suturlije. Tekst je uklesan na urnu, čiji je poklopac izgubljen. Urna je prepolovljena na dva dijela. Oba fragmenta su sačuvana. Urne sa natpisom su malobrojne kada je riječ o bosanskohercegovačkom prostoru. Spomenik je napravljen od sedre pa je zbog mehkocē kamena tekst dosta duboko uklesan. Tekst je na urni urezan u tri reda kapitalnim pismom, čija se slova završavaju ostrim završecima. Na natpisu nisu raspoznatljivi znakovi interpunkcije. Trenutna lokacija na kojoj se čuva ovaj spomenik nije poznata.

Dimenzije: Visina: 51 cm, širina: 49 cm, debljina: 28. Visina slova: 5 — 4,6 cm.

AE 2003, 1327 = AE 2004, 1111; EHD 050938.

Literatura: Bojanovski 1988, 272, 303, 342; Žeravica 1989, 26; Škegro 1997, 101; Škegro 2003, 146–147; Mesihović 2011a, 645.

*P(ublio) Ael(io) Epicati Ed
ano d(efuncto) an(norum) LXV P(ublia) Ael(ia)
Mo(---) coniux p(ro) p(ietate).*

Publiju Eliju, Epikata sinu, Edanu, koji je umro sa 65 godina, Publija Elija Mo (---), suprugu pobožnom postavi.

R. 1: Slova A, E i L uklesana u ligaturi. Prve dvije riječi uklesane u skraćenom obliku, treća i četvrta, koja se prenosi u naredni red uklesane bez skraćivanja. - R. 2: Sve riječi uklesane u skraćenom obliku. Iznad brojeva nema horizontalne linije. Posljednja slova u ovom redu AEL uklesana u ligaturi. - R. 3: Prva riječ je *cognomen*, što se ne može sa sigurnošću rekonstruisati. Naime, skraćena ne omogućava rekonstrukciju. Druga riječ uklesana u punom obliku, dok su posljednje dvije riječi na ovom natpisu uklesane kao abrevijacije.

Datacija: 2-3. stoljeće.

Navedena rekonstrukcija teksta urađena je prema Škegri jer se čini najpreciznijom, dok su Žeravica i Bojanovski ponudili malo drugačije čitanje.¹⁷² Ipak, i kod Škegre postoje određena čitanja onomastičkih elemenata koja bi se mogla drugačije rekonstruisati.

Kako je ime *Epicatus* u prvom redu napisano u prisvojnom genitivu *Epicati*, ono se vjerovatno odnosilo na filijaciju, odnosno očevo ime. Premda ime ima sličnosti sa domaćim imenom iz Dalmacije *Epicatus*, čini se ipak da je riječ o drugom imenu koje je, kao i *Edanus*, potvrđeno na natpisima u Italiji.¹⁷³ *Epicatus* se u ženskom obliku *Epicatia* pojavljuje na natpisima u Dalmaciji kao dio autohtone onomastike. Alföldy ga uvrštava među ilirska imena.¹⁷⁴ Imajući u vidu da je uzorak spomenika na kojim se pojavljuju ovi onomastički elementi suviše mali, teško je precizirati da li je riječ o autohtonom panonskom ili eventualno imenu neke druge etničke ili geografske skupine. Mala brojnost natpisa na kojima se pojavljuju ova imena i mali broj

and ease of dating. The name of the *municipium* was written in the short form Faust, so a more acceptable word reconstruction would be *Faust(ini-ani)*, as opposed to the *Faust(a)* offered by CIL.

Nomen gentilicium Pontius could suggest the Italic origin of the priest and of his sister Victorina. This *nomen* is not typical for the region of Pannonia and it appears in only a small number of inscriptions in this part of the Empire. In most cases, *Pontius*, as a *nomen gentilicium*, appears on epigraphic monuments in Italy.¹⁷⁰ The third person that appears on the monument is Domicius Crescens, who also has a typical name that also cannot be associated with autochthonous onomastics. Based on the text's content, one can assume that Domicius Crescens was the son-in-law of Pontius Lupus and the husband of Pontia Victorina.¹⁷¹

Finally, it should be noted that the importance of this monument for the administrative-legal history of Pannonia Superior lies in the fact that it is the only monument mentioning *municipium Faustinianum* as a *municipium*.

Cat. 6. Funerary monument for Publius Aelius Edanus

This monument was discovered in the 1980s in Čokori, near Banja Luka, in the valley of the Suturlija stream. The text is carved on an urn whose lid has been lost. The urn is split into two pieces, both of which have been preserved. There are only a relatively small number of inscribed urns upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. The monument is made of travertine, thus the softness of the stone ensured that the text was relatively deeply carved. The text is carved in three lines, in capital letters with sharp points. There are no discernible punctuation marks. The current location of the monument is unknown.

Dimensions: Height: 51 cm, Width: 49 cm, Depth: 28 cm, Letter height: 5-4.6 cm.

AE 2003, 1327 = AE 2004, 1111; EHD 050938.

Bibliography: Bojanovski 1988, 272, 303, 342; Žeravica 1989, 26; Škegro 1997, 101; Škegro 2003, 146–147; Mesihović 2011a, 645.

*P(ublio) Ael(io) Epicati Ed
ano d(efuncto) an(norum) LXV P(ublia) Ael(ia)
Mo(---) coniux p(ro) p(ietate).*

To Publius Aelius Edanus, the son of Epicatus, who died at the age of 65, Publia Aelia Mo (---), erected (the monument) to (her) pious husband.

L.1: The letters A, E, and L are carved in ligature. The first two words are abbreviated, while the third word and fourth word, which continues onto the following line, are not abbreviated. - L.2: All the words are abbreviated. There is no horizontal line above the numbers. The last letters in this line, AEL, are carved in ligature. - L.3: The first word is a *cognomen* that cannot be safely reconstructed due to the abbreviation. The second word is carved in full form, while the last two words in this inscription are abbreviated.

Dating: 2nd – 3rd century.

The aforementioned text reconstruction was carried out according to Škegro, because it seems to be the most precise, while Žeravica and Bojanovski offer a slightly different reading.¹⁷² However, even with Škegro's reconstruction there are certain readings of onomastic elements that could be reconstructed differently.

172 Bojanovski 1989, 303: *P Ael(io) Epicati ed[---] / d(efuncto) an(norum) LXV P Ael(---?) / tico coniux ed [---]*; Žeravica 1989, 26.: *PAel Epicatie D[---] / Ano (---) d(efuncto) an(norum) LXV Pae [---?] / Mc (---?)coniux FPP.*

173 Alföldy 1969, 193–194.

174 Alföldy 1969, 194.

170 Mócsy 1983, 229.

171 Gračanin 2004, 25.

172 Bojanovski 1989, 303: *P Ael(io) Epicati ed[---] / d(efuncto) an(norum) LXV P Ael(---?) / tico coniux ed [---]*; Žeravica 1989, 26: *P Ael Epicatie D[---] / Ano (---) d(efuncto) an(norum) LXV Pae [---?] / Mc (---?)coniux FPP.*

imena u Rimskom carstvu koja započinju sa *Eda*, odnosno *Epi* nagovještavaju da bi u ovom konkretnom slučaju moglo biti riječi o autohtonoj onomastici. Ne treba odbaciti mogućnost da i ženska osoba, čije je ime navedeno na natpisu, ima autohtoni cognomen. Sačuvano je premalo grafema da bi se ime moglo sa sigurnošću rekonstruisati. Škegrina rekonstrukcija *Mo(cca)* ili *Mo(ccia)* čini se nesigurnom.¹⁷⁵ Slog MO može potjecati od više kognomena poznatih u Carstvu, kao: *Montia*, *Montica*, *Montiola*, *Morsina*, *Morica* itd. Ti cognomeni se u najvećoj mjeri pojavljuju na natpisima u keltskim (galskim) provincijama.¹⁷⁶ To nije neobično jer su imena koja se pojavljuju kod keltskih zajednica često počinjala sa MO.¹⁷⁷ Stoga, prema dosadašnjim saznanjima iz onomastike, ovaj ženski cognomen bi se prije mogao povezati sa keltskom nego panonskom ili ilirskom onomastikom. Spomenik se ne može precizno datirati: međutim, može se pretpostaviti da je nastao u drugom stoljeću. Ovako relativno precizna datacija proizilazi iz činjenice da su na spomeniku evidentni onomastički elementi koji nisu latinski, pa ukazuju na prvu ili drugu generaciju osoba koje su u vrijeme Hadrijanove vladavine dobile rimsko građanstvo. To nije neobično ako se zna da je Hadrijan jedan od rimskih vladara koji su najviše doprinijeli urbanizaciji i municipalizaciji Panonije.¹⁷⁸ Stoga ovaj natpis može poslužiti kao izvor za bolje razumijevanje širenja rimskog građanskog prava u periodu ranog carstva i moguću rimsku urbanizaciju jugoistočnog dijela Panonije Superior u vrijeme vladavine dinastije Antonina.

Kat. 7. Nadgrobni spomenik Ursiona i Sirmije (T. 2: 2)

Stela sa epitafom pronađena krajem devetnaestog stoljeća u selu Donji Podgradci kod Bosanske Gradiške. Spomenik je napravljen od lapora. Zbog sekundarne upotrebe stela je fragmentalno sačuvana. Ipak natpisno polje je većim dijelom sačuvano. Međutim, treba naglasiti da su određena slova pretrpjela oštećenja. Sva slova su duboko uklesana i u pravilnoj su kapitali. Slova na vrhu su viša u odnosu na ona koja su uklesana na dnu natpisnog polja. Tekst je uklesan u sedam redova. Na osnovu sačuvanog fragmenta može se uočiti da je natpisno polje bilo profilirano. Ovaj spomenik se danas čuva u lapidariju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Dimenzije: Visina: 105 cm, širina: 90 cm, debljina: 18. Visina slova: 8,5 — 5 cm.

AIJ 00591; EHD 072136.

Literatura: Sergejevski 1938, br.5; Pašalić 1960, 27; Bojanovski 1988, 336; Mesihović 2011a, 646.

D(is) M(anibus).
Ursioni e[t]
Sirmiae Po
tamilia Proba
⁵fratri et sorori
pientissimis
et [--]ma[--]matri.

Bogovima Manima, Ursionu i Sirmiji, Potamilia Proba, bratu i sestri, najpobožnijim i ..., majci.

¹⁷⁵ Škegro 2003, 147.

¹⁷⁶ Mócsy 1983, 192–193.

¹⁷⁷ Evans je izdvojio keltske osnovice MORI - , MOT-, koje bi se možda mogle dovesti u vezu sa ovim imenom. (Evans 1967, 232.)

¹⁷⁸ Jedna od potvrda za ovu tvrdnju jeste to da je status Murse u vrijeme Hadrijanove vladavine podignut na rang kolonije (CIL 03, 3280 = 10261). Također, ako se izuzme aurelijevski nomen, Hadrijanovi elijevci su bili najmnogobrojniji u Panoniji.

Since the name *Epicatus* in the first line was carved in the genitive case *Epicati*, it probably referred to filiation, i.e. to his father's name. Although the name bears a similarity to the local name from Dalmatia, *Epicatus*, it nevertheless seems to be a different name which has been corroborated in Italy, like *Edanus*.¹⁷³ *Epicatus* appears in the female form *Epicatia* in inscriptions in Dalmatia as part of indigenous onomastics. Alföldy classifies it as an Illyrian name.¹⁷⁴ Bearing in mind the small number of monuments where these onomastic elements appear, it is difficult to specify whether it is an autochthonous Pannonian name or possibly a name of some other ethnic or geographic group. The small number of inscriptions where these names appear and the small number of names in the Roman Empire which begin with *Eda*, i.e. *Epi*, suggest that this could be autochthonous onomastics. One should not dismiss the possibility that the female person whose name is indicated on the monument has an autochthonous *cognomen*. Too few graphemes were preserved to be able to safely reconstruct the name. Škegro's reconstruction, *Mo(cca)* or *Mo(ccia)*, seems ambiguous.¹⁷⁵ The syllable MO can originate from many well-known *cognomina* in the Empire such as *Montia*, *Montica*, *Montiola*, *Morsina*, *Morica* etc. These *cognomina* most often appear in inscriptions in Celtic (Gaelic) provinces.¹⁷⁶ This is not unusual, because names appearing in Celtic communities frequently began with MO.¹⁷⁷ Therefore, based on previous onomastic information, this female *cognomen* could rather be associated with Celtic than Pannonian or Illyrian onomastics. The monument cannot be precisely dated. However, it could be assumed that the monument was made in the 2nd century. Such a relatively precise date comes from the fact that non-Latin onomastic elements on the monument are evident, thus suggesting the first or second generation of persons who were granted Roman citizenship under Hadrian. This is not unusual, since Hadrian was one of the Roman rulers who significantly contributed to the urbanisation and municipalisation of Pannonia.¹⁷⁸ Therefore, this inscription can represent a source for the better understanding of expansion of Roman *civitates* in the early Empire and a possible Roman urbanisation of the southeastern portion of Pannonia Superior under Antoninus.

Cat. 7. Funerary monument for Ursion and Sirmia (Pl. 2: 2)

This stela inscribed with an epitaph was discovered at the end of the 19th century in the village of Donji Podgradci, near Bosanska Gradiška. The monument is made of marlstone. Due to secondary usage, the stela has been preserved in fragments. Nevertheless, the inscription field has largely been preserved. However, it should be noted that some letters were damaged. All of the letters are deeply carved, in square capitals. The letters at the top are taller than those at the bottom of the inscription field. The text is carved in seven lines. The preserved fragment shows that the inscription field was moulded. This monument is today kept in the lapidarium of the National Museum of Bosnia and Herzegovina.

Dimensions: Height: 105 cm, Width: 90 cm, Depth: 18 cm, Letter height: 8.5-5 cm.

AIJ 00591; EHD 072136.

Bibliography: Sergejevski 1938, no. 5; Pašalić 1960, 27; Bojanovski 1988, 336; Mesihović 2011a, 646.

¹⁷³ Alföldy 1969, 193–194.

¹⁷⁴ Alföldy 1969, 194.

¹⁷⁵ Škegro 2003, 147.

¹⁷⁶ Mócsy 1983, 192–193.

¹⁷⁷ Evans singled out Celtic roots MORI- and MOT- as potentially being associated with this name (Evans 1967, 232).

¹⁷⁸ One confirmation of this claim is the fact that Mursa was promoted to the status of colony under Hadrian (CIL 03, 3280 = 10261). With the exception of *Aurelius nomen*, Hadrian's *Aelii* were the most numerous in Pannonia.

R. 1: Riječi uklesane kao abrevijacije na sredini natpisnog polja. Sačuvana samo donja polovina slova. - R. 2 : Riječi uklesane u punom obliku. Nedostaje slovo T, koje je bilo uklesano na kraju reda. - R. 3 : Prva riječ uklesana u dativu, bez skraćivanja. Samo prvi slog iz druge riječi je uklesan u ovom redu, a ostatak riječi prenesen u naredni red. - R. 4 : Sačuvana samo dijagonalna linija od slova A na kraju reda, a ostala slova sačuvana u potpunosti. - R. 5–6 : Riječi uklesane u punom obliku, a slova dobro sačuvana. - R. 7 : Slova sitna. Nedostaje nekoliko slova iz druge riječi koja se ne mogu rekonstruisati. U literaturi je ponuđena rekonstrukcija spomenute riječi kao [O?] *giniae*. Posljednja riječ na ovom natpisu: *mater*, uklesana u dativu jednine, sačuvana je.

Datacija: 2-3. stoljeće.

Nadgrobnik spomenik je nađen na lokalitetu Donji Podgradci kod Bosanske Gradiške, što implicira da je riječ o stanovnicima antičkog *Servitiuma*. Skraćena onomastička formula ukazivala bi na kraj drugog ili na treće stoljeće.¹⁷⁹ Imena na spomeniku su italske onomastičke provenijencije. Naime, gentilni nomen *Potamilius* i kognomen *Probus* mogu se svrstati među česte onomastičke pojmove u Rimskom carstvu, jer se javlja na desetini spomenika širom Carstva.¹⁸⁰ Budući da se imena *Probus* i *Ursionus* pojavljuju na natpisima u Dalmaciji kod osoba koje pripadaju socijalnim kategorijama oslobođenika i robova, u nauci su postojale pretpostavke da je i u ovom slučaju riječ o porodici robova ili libertina.¹⁸¹ Međutim, iz teksta natpisa ne može se odrediti kojem su socijalnom sloju u Serviciju pripadale ove osobe čija imena su uklesana na nadgrobnom spomeniku. Jedino što bi eventualno ukazivalo na to da je riječ o oslobođenim jeste činjenica da osobe nemaju carski gentilni nomen, a koji je uobičajen kod domaćeg stanovništva. Svakako, to ne mora biti pravilo i moguće je da je samo riječ o doseljenicima koji ne pripadaju oslobođenim ili robovima.

Ime *Sirmia* iz trećeg reda moglo bi ukazivati da je ženska osoba čije je to ime rođena u Sirmiju ili da čak cijela porodica potječe iz tog grada. Iako arhaično zvuči, ova pretpostavka se čini opravdanom ukoliko se zna da se pojam *Sirmium* kao lično ime pojavljuje samo na jednom natpisu.¹⁸² Očigledno se takvim imenom željela naglasiti neka veza ove porodice sa *Sirmiumom*. Kao jedan od argumenta za ovu pretpostavku može poslužiti natpis iz Dalja (pretpostavljeni rimski *Teutoburgium*), Panonija Inferior, gdje ženska osoba nosi ime *Ulpia Siscia*, prema mjestu rođenja.¹⁸³ Moguće je da u posljednjem, sedmom redu bilo uklesano i još jedno ime. Na to upućuje posljednja sačuvana riječ na natpisu – *matri*. To bi bilo malo neobično jer bi bilo logičnije da veznik *et* povezuje epitet *pietissimis* sa drugim epitetom koji se, također, odnosi na pokojnike.

Sam natpis ne sadrži nikakav konkretan podatak koji bi se odnosio na administrativno uređenje Servicija, na čijoj je pretpostavljenoj teritoriji pronađen, ali može poslužiti kao potvrda da je u tom dijelu Panonije bilo i stranaca. Prisustvo stranaca se, pak, u konačnici, povezuje sa ekonomskim prosperitetom određenog prostora. U blizini mjesta gdje je pronađen natpis porodice *Potamilius* nalazila se *villa rustica* ili *villa suburbana*. Zbog

D(is) M(anibus).

Ursioni e[t]

Sirmiae Po

tamilia Proba

⁵*fratri et sorori*

pietissimis

et [--]ma[--]matri.

To the Spirits of the Departed, to Ursion and Sirmia, Potamilia Proba, to brother and sister, the most devout and... , mother.

L.1: The words are carved in abbreviated form in the middle of the inscription field. Only the bottom half of the letters is preserved. – L.2: The words are carved in full form. The letter T that was carved at the end of the line is missing. – L.3: The first word is carved in dative case, without abbreviations. Only the first syllable of the second word is carved on this line, while the rest of the word continues onto the following line. – L.4: Only the diagonal stroke of the letter A at the end of the line is preserved, while the other letters are entirely preserved. – L. 5–6: The words are carved in full form, while the letters are well preserved. – L.7: The letters are small. A few letters from the second word are missing and cannot be reconstructed. Scholars offered the following reconstruction: [O?]*giniae*. The last word in this inscription, *mater*, is carved in dative case singular, and is preserved.

Dating: 2nd – 3rd century.

This tombstone was discovered in Donji Podgradci, near Bosanska Gradiška, implying that it was erected by the inhabitants of ancient *Servitium*. The shortened onomastic formula would suggest the end of the 2nd century or the 3rd century.¹⁷⁹ The names on the monument are of Italic onomastic origin. Namely, *nomen gentilicium Potamilius* and *cognomen Probus* could be classified as common onomastic terms in the Roman Empire, because they appear on many monuments across the Empire.¹⁸⁰ Since the names *Probus* and *Ursionus* appear in inscriptions in Dalmatia for persons belonging to the social categories of freedmen and slaves, scholarly hypotheses exist according to which – even in this case – they refer to a family of slaves or *libertini*.¹⁸¹ However, based on the inscription's text, the social class of the persons whose names were carved on this tombstone in *Servitium* cannot be determined. The only thing that would suggest that the inscription refers to freedmen would be the fact that the persons whose names were carved on the monument do not have the imperial *nomen gentilicium* that was common amongst the local population. This certainly shouldn't be a rule of thumb, and it is possible that they were merely immigrants, as opposed to freedmen or slaves.

The name *Sirmia* from the third line could indicate that the female person was born in Sirmium, or that even the entire family comes from this town. Although this assumption sounds archaic, it is justifiable since the term *Sirmium*, as a personal name, appears in only one inscription.¹⁸² It is obvious that the intention was to emphasise some kind of relationship this family had with Sirmium. One of the arguments for this hypothesis could be an inscription from Dalj (assumed Roman *Teutoburgium*), Panonia Inferior, where a female person bears the name of *Ulpia Siscia*, after her birthplace.¹⁸³ It is possible that another name was carved in the final sev-

179 Pašalić datira spomenik u rano carstvo, dok Bojanovski smatra da je ipak riječ o nešto kasnijem vremenu (Pašalić 1960, 27; Bojanovski 1988, 336).

180 Mócsy 1983, 233.

181 Bojanovski 1988, 336.

182 Mócsy 1983, 267.

183 *M(arcus) Ulp(ius) Super dec(urio) / alae praetoriae civium R(omanorum) / ex s(ummo) c(uratore) alae I c(ivium) R(omanorum) an(norum) XXXII / stip(endiorum) XVI h(ic) s(itus) e(st) / M(arcus) Ulp(ius) Similis / sesq(uipticarius) alae I c(ivium) R(omanorum) frater et Ulpia / Siscia soror fratri pi-entissimo iuventuti/q(ue) eius parum sibi fru^o/[g]i] facie[nd]um c[ur]averunt* (CIL03, 03272 = CIL 03, 10257).

179 Pašalić dated the monument to the early Empire, while Bojanovski believes that it can be dated to a later period (Pašalić 1960, 27; Bojanovski 1988, 336).

180 Mócsy 1983, 233.

181 Bojanovski 1988, 336.

182 Mócsy 1983, 267.

183 *M(arcus) Ulp(ius) Super dec(urio) / alae praetoriae civium R(omanorum) / ex s(ummo) c(uratore) alae I c(ivium) R(omanorum) an(norum) XXXII / stip(endiorum) XVI h(ic) s(itus) e(st) / M(arcus) Ulp(ius) Similis sesq(uipticarius) / alae I c(ivium) R(omanorum) frater et Ulpia / Siscia soror fratri pi/entissimo iuventuti/q(ue)*

plodnosti tla u tom dijelu Bosne i Hercegovine potvrđeno je postojanje više *villa rustica* i *villa suburbana*, koje su kao kourbane sredine vjerovatno bile pod administrativnom kontrolom Servicija.¹⁸⁴ Nažalost, na širem prostoru oko Bosanske Gradiške nije nađen neki veći broj natpisa. Razlog treba tražiti u činjenici da je taj prostor siromašan kamenom, pa su stoga natpisi korišteni u sekundarne svrhe. Također, u odnosu na „dalmatinski“ dio, bosanskohercegovačka teritorija Panonije je puno manje istražena.

Od epigrafskih natpisa koji se mogu vezati za *Servitium* treba spomenuti i natpis sa rimske kacige, *M(arcus)Veroni (centuria) L. Atili. coh. Octa(va)*.¹⁸⁵ Ovaj natpis se može klasificirati u grupu *instrumentum* jer je urezan u predmet za svakodnevnu upotrebu. Ovaj natpis bi se mogao smatrati i vrstom grafitu. Njegova važnost leži u tome što predstavlja potvrdu prisustva kohorte *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* na prostoru *Servicija*.¹⁸⁶ Natpis je vjerovatno iz drugog ili početka trećeg stoljeća, kada je osma kohorta boravila na tlu Panonije.

Kat. 8. Miljokaz cara Elagabala

Miljokaz je pronađen 1946. godine u selu Jablanica u blizini Bosanske Gradiške. Po svemu sudeći, miljokaz je pronađen *in situ*. Bio je otkopan čitav, ali je u tadašnjem Muzeju Bosanske Krajine u Banjaluci prelomljen na dva dijela. Spomenik je napravljen od mehke stijene, vjerovatno pješčara. Kamen je špicovan i dobro obrađen. Natpis se nalazi u samom vrhu u kvadratnom okviru. Tekst je vrlo oštećen, ali je njegova restitucija moguća zahvaljujući mnogobrojnim analogijama sačuvanim u Elagabalovim natpisima. Spomenik se danas čuva u Muzeju Republike Srpske u Banjaluci.

Dimenzije: Visina: 120 cm, širina: 32 cm, debljina: —. Visina slova: —.

AE 1973, 0441; EDCS-09401543 = EDH 011396.

Literatura: Bojanovski 1972, 164; 1974, 100; Mesihović 2011a, 648.

[*Imp(erator) Caes(ar) divi Anto[ni]ni Magni fil(ius)*

[*divi Severi Pii nepo[s]*

[*M(arcus) Aur(elius) A[n]to[nin]us P(ius) F(elix)*

[*Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) pot(estate) III [co(n)s(ul)*

II? p(ater)] p(atriciae) S[-----]

Imperator cesar, božanskog Antonina Velikog sin, božanskog Severa Pija unuk, August, veliki svećenik, tribunske ovlasti 3, konzul 2, otac domovine.

R. 1–3: U prva dva reda uništena prva polovina teksta koja se odnosila na carevu onomastičku formulu. Izuzev riječi *filius* sve su ostale riječi bile uklesane u punom obliku. - R.3: Prve dvije riječi koje se, također, odnose na carevu onomastiku uništene su. Od treće riječi *Antoninus* sačuvana samo četiri slova. Posljednje dvije riječi u ovom redu uklesane su kao abrevijacije. - R.4: Carev *cursus honorum* bio je uklesan u formi uobičajnih abrevijacije. Od čitavog Elagabalovog *cursusa honoruma*, koji je bio uklesan u ovom redu sačuvan je samo broj tri (koji se odnosi na tribunske ovlasti) i slovo P, što je skraćena od riječi *patria* (rekonstruiše se u genitivu). - R. 5: Peti red je u potpunosti uništen. Teško je precizirati da li je to bio posljednji red uklesan na natpisu. Ono što se može pretpostaviti jeste da je u ovom redu bio uklesan broj milja.

184 Busuladžić 2011, 105, 166.

185 Interpretacija teksta navedena prema čitanju natpisa na kacigi koje je uradio Ivo Bojanovski (Bojanovski 1984, 192, bilj. 39; 1988, 357).

186 Bojanovski 1988, 357.

enth line, as suggested by the preserved word, *matri*. This would be unusual, since it is more logical that the conjunction *et* would link the adjective *pietissimis* with another adjective referring to the decedents.

The inscription itself does not contain any specific information that would refer to the administrative-legal organisation of *Servitium* where it was found, but it can serve to corroborate the idea that foreigners were present upon this part of Pannonia. The presence of foreigners can be associated with economic prosperity of a certain territory. A *villa rustica* or *villa suburbana* was situated near the place where the inscription of the *Potamilius* family was found. It has been confirmed that many *villae rusticae* and *villae suburbanae* existed in this region due to the fertility of the soil, and these were under the administrative control of *Servitium* as suburban settlements.¹⁸⁴ Unfortunately, only a small number of inscriptions have been found in the wider territory of Bosanska Gradiška, largely due to the fact that this region is low in stone, and therefore inscriptions were used for other purposes. However, in comparison to the “Dalmatian” part of Pannonia, the part on the territory of present-day Bosnia and Herzegovina has been less explored.

Another epigraphic inscription that can be associated with *Servitium* is the inscription on a Roman helmet (*arci)Veroni (centuria) L. Atili. coh. Octa(va)*.¹⁸⁵ This inscription could be classified as *instrumentum* because it was carved on an object for everyday use. This inscription could also be considered a type of *instrumentum domesticum*. Its importance lies in the fact that it validates the presence of *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* upon the territory of *Servitium*.¹⁸⁶ The inscription probably dates to the 2nd or early 3rd century, when the eighth cohort was based in Pannonia.

Cat.8. Milestone from Emperor Elagabalus

This milestone was discovered in 1946 in the village of Jablanica, near Bosanska Gradiška. The milestone was possibly found *in situ*. It was excavated in its entirety, but in the former Museum of Bosanska Krajina, in Banja Luka, it was broken into two parts. The monument is made of a soft rock, probably sandstone. The stone has a tapered point and it is well-made. The inscription is located at the very top, in a square frame. The text is severely damaged, but it can be reconstructed due to numerous analogies with preserved inscriptions of Elagabalus. Today, the monument is kept in the Museum of Republika Srpska, in Banja Luka.

Dimensions: Height: 120 cm, Width: 32 cm, Depth: -, Letter height: -.

AE 1973, 0441; EDCS-09401543 = EDH 011396.

Bibliography: Bojanovski 1972, 164; Bojanovski 1974, 100; Mesihović 2011a, 648.

[*Imp(erator) Caes(ar) divi Anto[ni]ni Magni fil(ius)*

[*divi Severi Pii nepo[s]*

[*M(arcus) Aur(elius) A[n]to[nin]us P(ius) F(elix)*

[*Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) pot(estate) III [co(n)s(ul)*

II? p(ater)] p(atriciae) S[-----]

eius parum sibi fru^o/[g]i] facie[nd]um c[ur]r(averunt) (CIL 03, 03272 = CIL 03, 10257).

184 Busuladžić 2011, 105, 166.

185 The text interpretation is given in accordance with the reading of the inscription on the helmet created by Ivo Bojanovski (Bojanovski 1984, 192, fn. 39; Bojanovski 1988, 357).

186 Bojanovski 1988, 357.

Datacija: 219. godina.

Miljokaz cara Elagabala je posebno značajan jer je jedan od rijetkih miljokaza koji je na tlu današnje Bosne i Hercegovine pronađen *in situ*. Iako je na spomeniku gotovo u potpunosti uništeno carsko ime i titula, zahvaljujući filijaciji *Magnus filius* i *Severi Pii nepos* moguće je bilo odrediti da je miljokaz iz vremena vladavine Elagabala (*Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus*, 218–222). U tekstu spomenika primjetno je mnoštvo ligatura, a između *Severi* i *Pii* stoji asterisk, koji ima interpunkcijsku ulogu. Može se pretpostaviti da je ime vladara bilo napisano u nominativu, ali je teško zaključiti da li je carsko ime bilo napisano u cijelosti ili u skraćenom obliku.¹⁸⁷ Ukoliko je rekonstrukcija teksta koju je uradio Bojanovski tačna, miljokaz se može datirati u 219. godinu, kada je Elagabal treći put dobio tribunsku vlast, koju je obnašao od 1. januara do 10. decembra 219, što se ujedno poklapa sa njegovim drugim konzulatom.¹⁸⁸ Na spomeniku je vjerovatno bila navedena i miljacija, ali je tokom vremena uništena.

Historijska vrijednost ovog miljokaza ogleda se u tome što on potvrđuje da je cesta od Siscije prema Sirmiji ipak prelazila na desnu stranu Save, odnosno na prostor Bosanske Posavine. On također predstavlja još jedan dokaz da putnu stanicu *Praetorium* treba locirati na prostoru oko Bosanske Dubice (Suvaja), a Servicij na prostor Bosanske Gradiške.¹⁸⁹ Činjenica da je spomenik nađen na izvornoj lokaciji daje dodatnu vrijednost spomeniku jer ukazuje da se trasa rimske ceste, koja je išla iz Siscije, nakon prelaska na desnu obalu Save, spuštala južnije od obale rijeke, prolazeći između bosanskih planina Kozare i Prosare prema *Servitiumu*.¹⁹⁰ Ne treba odbaciti mogućnost da je to bio pravac i nekog predrimskog puta koji je mogao prostor Donje Doline u prahistoriji povezivati sa zapadnom Panonijom. Nije nemoguće da je u ranom principatu ulogu regionalnog trgovišta, koje je povezivalo Panoniju i Dalmaciju, mogao preuzeti *Servitium* kao baštinik tradicije Donje Doline. Elagabalov miljokaz iz Jablanice nije se nalazio na nekom sporednom putu, već na značajnoj regionalnoj cesti koja je ucrtana i na *Tabulu Peuntingerianu*. To ukazuje na to da je *Servitium* kao najveća administrativna jedinica bosanskohercegovačkog dijela Panonije imao određeni značaj u kontekstu municipalne organizacije Panonije.

Kat. 9. Miljokaz careva Valentinijana i Valensa

Miljokaz pronađen krajem 19. stoljeća u Hrvatskoj Dubici. Spomenik je pronađen u katoličkom groblju i prelomljen je radi upotrebe u sekundarne svrhe. Veći fragment je onaj na kome je uklesan tekst, dok drugi fragment predstavlja donji dio miljokaza, na kojem obično nema teksta. Sekundarnu upotrebu ovog spomenika potvrđuje podatak da je na gornjem dijelu većeg

Imperator Caesar, the son of the divine Antoninus Magnus, the grandson of the divine Severus Pius, Augustus, the Pontifex Maximus (high priest), tribunician power (for) 3 (times), consul two (times), father of the country.

L. 1–2: The first half of the text of the first two lines that refer to the emperor's onomastic formula have been destroyed. Apart from the word *filius*, all other words are carved in their full forms. – L.3: The first two words that also refer to the Emperor's onomastic formula are illegible. Only four letters of the third word *Antoninus* are preserved. The final two words in this line are carved as abbreviations. – L.4: The Emperor's *cursus honorum* was carved as a common abbreviation. From the entire *cursus honorum* that was carved in this line, only the number three (that refers to the tribunician powers) and the letter P (the abbreviation of the word *patria* and reconstruction in the genitive case) are preserved. – L.5: The fifth line is completely destroyed. It is difficult to determine whether this was the last line carved on the monument. It can be assumed that the number of miles was carved in this line.

Dating: 219 AD

The milestone of Emperor Elagabalus is especially important, as it is one of the few milestones upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina that has been discovered *in situ*. Although the imperial name and title is entirely damaged, with the help of the filiation *Magnus filius* and *Severi Pii nepos* we can determine that the milestone dates to the rule of Elagabalus (*Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus*, 218–222 AD). Many ligatures can be observed in the monument's text, as well as an asterisk between *Severi* and *Pii* which acts as punctuation. The name of the ruler might have been written in nominative case, but it is difficult to conclude whether the imperial name was written in full or shortened form.¹⁸⁷ In the case of a correct reconstruction of the text by Bojanovski, the milestone could be dated to 219 AD, when Elagabalus received the tribunician power for the third time, which he held from 1st January until 10th December 219 AD, simultaneously corresponding to his second term as consul.¹⁸⁸ The number of miles was probably indicated on the monument, but was destroyed over time.

The historical value of this milestone lies in the fact that it confirms that the road from Siscia toward Sirmium nevertheless crossed over to the right bank of the Sava, i.e. into the territory of Bosnian Posavina. Moreover, it represents further evidence that the road station *Praetorium* should be located upon the territory of Dubica (Suvaja) and *Servitium* upon the territory of Bosanska Gradiška.¹⁸⁹ The fact that the monument was found at its original location gives it an additional value, because it suggests that the

187 Bojanovski je na osnovu veličine polja za pisanje procijenio da je ime cara bilo napisano u punom obliku u nominativu, ali, budući da tekst spomenika obiluje abrevijacijama i ligaturama, moguće je da je na natpisu u titulaciji cara bio naveden i epitet *Invictus* (Bojanovski 1972, 165–167).

188 Navedena datacija bi mogla naći potvrdu i u podatku Diona Kasija da je car Elagabal, krećući se prema Rimu, prošao kroz Trakiju, Meziju i Panoniju (Dio. Cass. 80, 3, 2). Moguće je da ovaj miljokaz iz Jablanice podignut u godini kada je car boravio na prostoru Panonije. Naime, Elagabal je, krećući se iz Nikomedije, gdje je proveo zimu nakon što su ga vojnici u logoru u Emesi 16. 05. 218. godine proglasili za cara, prošao kroz Panoniju. Bojanovski smatra da je došlo do obnove ceste i postavljanje novih miljokaza u dijelovima Carstva u kojima je bio najavljen carski prolazak. Smatra da Elagabalovu trasu iz 219. godine treba odrediti ovim pravcem: *Naissus - Sirmium - Mursa - Intercisa - Aquincum - Carnuntum - Poetovio - Celeia - Siscia - Servitium* (putna stanica Jablanica) - *Salona - Roma*. (Bojanovski 1972, 169). Međutim, ova trasa kretanja cara Elagabala čini se malo vjerovatnom jer bi značilo da je car, ukoliko bi se kretao ovom trasom, napravio veliko nepotrebno zaobilazanje na svom putu ka prijestolnici.

189 Tab. Peut. VI, 1; Bojanovski 1974, 102–103; 1988, 338, Kos, Šašel Kos 1995, 296.

190 Bojanovski 1974, 100.

187 Based on the space available for carving, Bojanovski assumed that the emperor's name was carved in full form in nominative case, but since the monument's text abounds with abbreviations and ligatures, it is possible that the epithet *Invictus* was indicated in emperor's title in the inscription as well (Bojanovski 1972, 165–167).

188 The aforementioned date could be confirmed by Cassius Dio, according to whom Emperor Elagabalus passed through Thrace, Moesia, and Pannonia on his way to Rome (Dio. Cass. 80, 3, 2). It is possible that this milestone from Jablanica was erected in the year of the emperor's visit to Pannonia. Namely, Elagabalus passed through Pannonia on his way from Nicomedia, where he stayed during the winter when the soldiers proclaimed him emperor in a camp in Emesa on 16 May, 218 AD. Bojanovski believes that roads were reconstructed and new milestones were placed in those parts of the Empire where it was announced that the emperor will pass through. He believes that the route of Elagabalus from 219 AD should be determined as follows: *Naissus - Sirmium - Mursa - Intercisa - Aquincum - Carnuntum - Poetovio - Celeia - Siscia - Servitium* (road station Jablanica) - *Salona - Roma* (Bojanovski 1972, 169). However, this route of movement of Emperor Elagabalus seems highly unlikely due to the fact that, were he to have travelled along this route, the Emperor would have made an unnecessary bypass en route to the capital.

189 Tab. Peut. VI, 1; Bojanovski 1974, 102–103; Bojanovski 1988, 338, Kos, Šašel Kos 1995, 296.

fragmenta napravljeno udubljenje, u koje se sipala sveta voda. Materijal od kojeg je napravljen spomenik jeste kamen pješčar. Na osnovu miljacije naučnici pretpostavljaju da je spomenik donesen sa obližnje lokacije gdje je zabilježena trasa rimskog puta. Tekst je uklesan u pet redova. Slova su nesimetrična. Zbog sekundarne upotrebe uništene su riječi koje su bile uklesane na krajevima redova. Ovaj miljokaz se danas čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

Dimenzije: Visina: 74 cm, širina: 40 cm, debljina: —. Visina slova: —.

CIL 03, 15200 = AE 1901, 0235; EDH 032943.

Literatura: Brunšmind 1900, 196–197; Bojanovski 1984, 167; Gračanin 2010, 17.

*Pro felicitate [domi]
norum nostr[orum]
Valentinian(i) et [Valentis]
Aug(ustorum) a Sisc(ia)
⁵ p(assuum) X[---].*

Za sreću gospodara naših, Valentinijana i Valensa Augustá, iz Siscije milja 42.

R.1: Riječi uklesane u punom obliku. Kod slova L nedostaje donja horizontalna linija. Posljednja riječ u ovom redu je *dominus*, koja se prenosi u naredni red. Ta riječ je uklesana bila u genitivu množine, međutim usljed sekundarne upotrebe prvi dio riječi koji se nalazio na kraju prvog reda uništen je, dok je drugi dio riječi koji je uklesan na početku drugog reda sačuvan. - R. 2: Nedostaje nastavak za genitiv množine koji je bio uklesan u riječi *noster*. - R. 3: Ime cara Valentinijana sačuvano, dok je Valensovo uništeno. Uništenje nije bilo namjerno. Oba imena su bila uklesana u punom obliku. - R. 4: Riječi uklesane u skraćenom obliku i obje sačuvane. - R. 5: Prva riječ uklesana kao abrevijacije. U drugoj riječi nedostaje jedno ili dva slova koja označavaju rimski broj. Iznad brojeva nema horizontalne linije.

Datacija: Natpis nastao između 364. i 375. godine.

Miljokaz careva Valentinijana i Valensa koji se može datirati u razdoblje između 364. i 375, kada su oba vladara nosili titulu Augusta i dijelili prijestolje. Tekst spomenika bio je napisan u pet redova, a ime cara Valentinijana čitljivo je u potpunosti. Ime cara Valensa nije sačuvano na spomeniku, ali veznik *et* jasno ukazuje da se radi o zajedničkoj vladavini dvojice careva iz Ilirika. Iako ovaj spomenik ne pripada razdoblju ranog Carstva, važan je za razumijevanje administrativno-pravnih prilika na prostoru koji se može, uslovno rečeno, nazvati bosanskohercegovačkim dijelom Panonije. Naime, zahvaljujući ovom spomeniku, putna stanica *Ad Praetorium*, koja se spominje na *Tabuli Peutingeriani*, može se locirati na prostoru Bačina kod Hrvatske Dubice, dok se *Praetorium* vjerovatno nalazio u Suvaji kod Bosanke Dubice.¹⁹¹ Takvo lociranje je moguće zahvaljujući miljaciji koja je navedena na spomeniku.¹⁹² Bojanovski je u svojoj rekonstrukciji teksta spomenika naveo da miljacija koja je navedena iznosi X[L?]II rimskih milja.¹⁹³ Miljokaz se nalazio na cesti koja je povezivala Sisciju sa najznačajnijim administrativnim centrom Bosanske Posavine, *Servitiumom*. Lociranje putne stanice *Ad Praetorium* na prostor Hrvatske Dubice višestruko je važno za

route of the Roman road from Siscia went south from the bank of the Sava after crossing over to the right bank, and passed between mountains of Kozara and Prosara towards Servitium.¹⁹⁰ One should not dismiss the possibility that this was the route of some pre-Roman road which could have connected the prehistoric territory of Donja Dolina with western Pannonia. There is a possibility that the role of a regional trading centre connecting Pannonia with Dalmatia in the early Principate was taken over by Servitium as a successor to the tradition of Donja Dolina. Elagabalus's milestone from Jablanica was not located on some side road, but on a significant regional road which is included on the Peutinger Map. This indicates that Servitium, as the largest administrative unit of the Bosnian and Herzegovinian portion of Pannonia, had a significant importance in terms of the municipal organisation of Pannonia.

Cat. 9. Milestone from Emperors Valentinian and Valens

This milestone was discovered in the late 19th century, in Hrvatska Dubica. The monument was discovered at a Catholic cemetery, and had been broken up for secondary purposes. The largest fragment is the one bearing the carved text, while the second fragment is the bottom part of the milestone, which is usually devoid of text. The top part of the larger fragment has an indentation for holding holy water, indicating secondary usage. The material used for this monument is sandstone. Based on the number of miles, scholars have assumed that the monument was transferred from a nearby location, where the route of a Roman road was marked. The text is carved in five lines. The letters are asymmetrical. The words carved at the end of the lines are destroyed, as a result of the secondary usage. This milestone is today kept in the Archaeological Museum in Zagreb.

Dimensions: Height: 74 cm, Width: 40 cm, Depth: -, Letter height: -.

CIL 03, 15200 = AE 1901, 0235; EDH 032943.

Bibliography: Brunšmind 1900, 196–197; Bojanovski 1984, 167; Gračanin 2010, 17.

*Pro felicitate [domi]
norum nostr[orum]
Valentinian(i) et [Valentis]
Aug(ustorum) a Sisc(ia)
⁵ p(assuum) X[---].*

For the happiness of our masters and emperors, Valentinian and Valens Augustus, from Siscia 42 (Roman) miles.

L.1: The words are carved in their full forms. The lower horizontal stroke of the letter L is missing. The last word in this line is *dominus*, which continues upon the following line. This word was carved in the genitive case plural, however, due to the secondary usage, the first part of the word that was carved at the end of the first line was destroyed, whereas the second part of the word that was carved at the beginning of the second line has been preserved. - L.2: The genitive case plural ending that was carved in the word *noster* is missing. - L.3: The name of Emperor Valentinian has been preserved, while the name of Emperor Valens was destroyed intentionally. Both names were carved in their full form. - L.4: The words are abbreviated and preserved. - L.5: The first word is carved as an abbreviation. In the second word, one or two letters that represent a Roman number are missing. There are no horizontal lines above the numbers.

¹⁹¹ Tab. Peut. VI, 1; Bojanovski 1984, 165.

¹⁹² Potvrda lociranja putne stanice *Ad Praetorium* može se naći u miljaciji koju donosi *Tabula Peutingeriana*, gdje se navodi da je *Ad Praetorium* udaljen od Servitiuma trideset milja (Tab. Peut. VI, 1).

¹⁹³ Bojanovski 1984, 166.

¹⁹⁰ Bojanovski 1974, 100.

antičku historiju južnog dijela Panonije koji se nalazio na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Primarno, ovaj miljkaz predstavlja jedan od dokaza da *Servitium* treba tražiti na prostoru današnje Bosanke Gradiške. Zatim, putne stanice *Ad Praetorium* i *Praetorium* ukazuju na naseljenost prostora u donjem toku Une, te dijelu od ušća te rijeke prema planini Prosari, što bi moglo biti jedan od pokazatelja da *municipium Faustinianum* iz ranog Carstva treba tražiti na tom prostoru.

Spomenik potvrđuje i to da je cesta koja je išla iz Siscije prelazila na desnu obalu Save i prolazila teritorijom sjeverne Bosne.¹⁹⁴ Ta rimska cesta bi vjerovatno potjecala iz ranog Carstva, možda iz vremena flavijevaca kako bi se flavijevska kolonija Siscija povezala sa rudarskim središtima sjeverozapadne Bosne. Da je cesta nastala iz ekonomskih razloga, može se vidjeti i iz arheoloških nalaza. Naime, arheološki nalazi potvrđuju postojanje riječnog pristaništa za pretovar robe u Suvaji kod Bosanske Dubice, dok je na prostoru Hrvatske Dubice pronađena radionica za obradu metala, pored koje su nađeni ostatci javnog puta.¹⁹⁵ U skladu sa navedenim može se zaključiti da se ovaj miljkaz može uvrstiti u jedan od epigrafskih izvora koji potvrđuje postojanje rimske administrativne organizacije municipalnog tipa u zapadnom dijelu Bosanske Posavine. Prije svega, to se odnosi na činjenicu da su se uz rimsku cestu morala razviti određena naselja koja su imala municipalni karakter. Spomenik se treba posmatrati u kontekstu kontinuiteta naseljenosti tog dijela Panonije od razdoblja ranog carstva do kasne antike.

Dating: The inscription was created between 364 and 375 AD.

The milestone of Emperors Valentinian and Valens can be dated to the period between 364 and 375 AD when both emperors held the title of Augustus and shared the throne. The text was carved in five lines. The name of Emperor Valentinian is completely legible. The name of Emperor Valens has not preserved, but the conjunction *et* clearly indicates a joint reign of two emperors from Illyricum. Although this monument does not belong to the period of the early Empire, it is important for the understanding of administrative-legal developments upon the territory which can tentatively be named the part of Pannonia that lies upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. Namely, due to this monument, the road station *Ad Praetorium*, which is mentioned in the Peutinger Map, can be located upon the territory of Baćin, near Hrvatska Dubica, while *Praetorium* was probably in Suvaja, near Bosanska Dubica.¹⁹¹ Pinpointing these locations is possible due to the number of miles indicated on the monument.¹⁹² In his textual reconstruction, Bojanovski mentioned that the number of miles is X[L?]II.¹⁹³ The milestone was located on the road that connected Siscia with the most important administrative centre of Bosnian Posavina, *Servitium*. Locating *Ad Praetorium* in Hrvatska Dubica is important for the ancient history of southern part of Pannonia upon the territory of present-day Bosnia and Herzegovina for many reasons. This milestone primarily gives evidence that *Servitium* is located in the vicinity of present-day Bosanska Gradiška. Furthermore, the road stations *Ad Praetorium* and *Praetorium* suggest that the territory of the lower course of the Una was inhabited, as well as the part of the confluence of the Una with the Sava, towards Prosara mountain, indicating that *municipium Faustinianum* from the early Empire should be located in this territory.

The monument also affirms that the road from Siscia crossed to the right bank of the Sava and passed through the territory of northern Bosnia.¹⁹⁴ This Roman road would probably date to the early Empire, possibly during the Flavian dynasty, in order to connect the Flavian colony of Siscia with the mining centres that today lie in north-western Bosnia. Archaeological evidence also shows that the road was built for economic reasons. Namely, archaeological findings corroborate the existence of a river quay for re-loading goods in Suvaja, near Bosanska Dubica, while a metal processing workshop was found in the territory of Hrvatska Dubica, close to which remains of a public road have also been discovered.¹⁹⁵ Accordingly, one can conclude that this milestone can be classified as an epigraphic source, confirming the existence of a Roman administrative organisation of municipal type in the western part of Bosnian Posavina. This primarily refers to the fact that certain municipal settlements must have been developed along the Roman road. The monument should be viewed in the light of continual population of this part of Pannonia from the early Empire to Late Antiquity.

191 Tab. Peut. VI, 1; Bojanovski 1984, 165.

192 The confirmation of the location of *Ad Praetorium* can be found in the number of miles in the Peutinger Map, where it is stated that *Ad Praetorium* is 30 Roman miles away from *Servitium* (Tab. Peut. VI, 1).

193 Bojanovski 1984, 166.

194 Gračanin marks the road in the following way: the road crossed to the right bank of the Sava near Hrvatska Dubica, and going down the southern slopes of Prosara mountain and through the valley of the Vrbasa, it reached the plain along the Sava and across Čatrnja, Kruškika and Obradovac, it would end at Gradiška, which was an important centre of land and river transportation (Gračanin 2010, 17).

195 Koščević, Makljenović 1986, 119; Durman 1992, 122.

194 Gračanin cestu trasira na slijedeći način: cesta je kod Hrvatske Dubice prelazila na desnu obalu Save, te južnim padinama Prosare i kroz dolinu Vrbasa je stizala u ravnicu uz Savu, te preko Čatrnje, Kruškika i Obradovca završavala u Bosanskoj Gradišci, gdje je bilo važno središte kopnenog i riječnog saobraćaja (Gračanin 2010, 17).

195 Koščević, Makljenović 1986, 119; Durman 1992, 122.

SKRAĆENICE / ABBREVIATIONS

AE	<i>L'année épigraphique</i> , Paris
AIJ	Antike Inschriften aus Jugoslawien. 1: Noricum und Pannonia superior (izd. V. Hoffiller-B. Saria), Zagreb, 1938. ZAREZ
CIL III	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum III (ed. Th. Mommsen)</i> , Berlin 1873: <i>Supplementa 1889–1902</i> .
Dig.	<i>Corpus iuris civilis: Digestorum seu Pandectarum libri 1 (ed. Th. Mommsen - P. Krüger)</i> , Dublin - Zürich, 1872.
EDCS	Epigraphik-Datenbank Claus / Slaby
EDH	Epigraphische Database Heidelberg (project: Gottfried-Wilhelm-Leibniz-Preis (DFG) by Prof. Géza Alföldy)
EDR	Epigraphic Database Rome / L'Epigraphic Database Roma (project: Electronic Archive of Greek and Latin Epigraphy)
FgrHist	<i>Die Fragmente der griechischen Historiker</i> (ed. F. Jacoby), Berlin–Leiden 1923–1958.
FHG	<i>Fragmenta Historicorum Graecorum</i> (ed. C. in Th. Müller), Paris 1841–1870.
ILS	<i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , (izd. H. Dessau), Berlin, 1892–1916.
ILSI 1	<i>Inscriptiones Latinae Sloveniae</i> (ed. M. Lovenjak), Situla 37, 1998, Ljubljana.
ILJug	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana, 1986 (št. 1223–3128).
LCL	The Loeb Classical Library, Cambridge (Massachusetts) – London
lupa	Ubi Erat Lupa (ed. F. et O. Harl) www.ubi-erat-lupa.org (Picture database of antique stone monuments)

IZVORI / SOURCES

- Appian, *Appian and Illyricum*, M. Šašel Kos (ed.) Situla 43, 52–81. Ljubljana, 2005.
- August, *Res Gestae Divi Augusti*, R. Matijašić (ed.), Zagreb, 2007.
- Codex Iustinianus. Corpus iuris civilis*, II P. Krueger (ed.), Dublin–Zürich, 1967.
- Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des römischen Reiches*, (Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg; Bd. 40) E. Schallmayer, K. Eibl.J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf (eds.), Stuttgart, 1990.

- Dio Cassius, *Dio's Roman history*, E. Cary (ed.), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.
- Dio Cassius, *Roman History, Dio's Roman History in Six Volumes* (Halcyon Classics), H. B. Foster (ed.), Houston (Tex.), 2010.
- Itinerarium Antonini Augusti, *Das Itinerarium provinciarum Antonini Augusti*, B. Löhberg (ed.), Berlin 2006.
- Notitia dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, O. Seeck (ed.), Berlin, 1876.
- Plinije Stariji, *Plinije Stariji „Zemljopis starog svijeta“*, U. Pasini (ed.), Split, 2004.
- Plinius Secundus (C.), *Naturalis historia*, Libri III/IV G. Winkler, R. König (eds.), München – Zürich, 1988.
- Ptolemej Kladije, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, J. L. Berggren (ed.), New Jersey, 2010.
- Ravennatis Anonymi *Cosmographia et Guidonis Geographica*, J. Schnetz (ed.), Itineraria Romana II, Stuttgart, 1990.
- Scriptores geographici antiquiores. Aetas occupationis Romanae (usque ad a.D.54): Fontes Pannonia Antiquae I*, B. Fehér, P. Kovács (eds.), Budapest, 2005.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, H. L. Jones (ed.), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.
- Svetonije, *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, S. Hosu (ed.), Zagreb, 1978.
- Tabula Peutingeriana* u: *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja 17, G. A. Škrivanić (ed.), Beograd, 1974.
- Velleius Paterculus, *Compendium of Roman History*, F. W. Shipley (ed.), LCL. Cambridge (Mass.), 1955.
- Velleius Paterculus, *Gaj Velej Paterkul, Rimska povijest*, J. Miklič (ed.), Zagreb, 2006.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Alföldy, G. 1965a, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy*, Akademiai kiado, Budapest.
- Alföldy, G. 1965b, *Epigraphica, Situla* 8, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 93–112.
- Alföldy, G. 1969, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung, Beiheft 4, Heidelberg.
- Benac, A. 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, in: A. Benac, S. Gabrovec (eds.) *Praistorija jugoslovenskih zemalja V – željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 737–802.
- Bojanovski, I. 1973, Novi Elagabalov miljokaz iz Bosanske Posavine, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 6-7, No. 1 (1972 – 1973.), Zagreb, 163–176.
- Bojanovski, I. 1974, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela, XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Akademija nauka i umjestnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Bojanovski, I. 1976, Toponim „Ad Fines“ i njegovo značenje, *Godišnjak*, XIII, Centar za balkanološka ispitivanja 11, Akademija nauka i umjestnosti BiH, Sarajevo, 307–321.
- Bojanovski, I. 1977, Bosanska Posavina u antici u svjetlu novijih istraživanja, *Materijali saveza arheoloških društva Jugoslavije*, XIII, Beograd, 147–154.
- Bojanovski, I. 1984, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji IV: Rimska cesta Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija, *Godišnjak*, XXII, Centar za balkanološka ispitivanja 20, Akademija nauka i umjestnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 145–265.
- Bojanovski, I. 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, Akademija nauka i umjestnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Bourdieu, P. 1977, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology, Cambridge.
- Brunšmid, J. 1900, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 4, No. 1, Arheološki muzej u zagrebu, Zagreb, 181–201.

- Busuladžić, A.** 2011, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman Villas in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Buzov, M.** 2005, The romanization and urbanization of the Roman province of Pannonia in light of the autochthonous and migrant population, in: *Illyrica antiqua: Ob honorem Duje Rendić-Miočević – Radovi s međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6.- 8. XI. 2003., Zagreb, 125–145.
- Campbell, B.** 1994, *The Roman Army, 31 BC-AD 337: A Sourcebook*, Routledge Sourcebooks for the Ancient World, London / New York.
- Collis, J.** 1997, *The European Iron Age*, Routledge, London / New York.
- Čović, B.** 1976, *Od Butmira do Ilira*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Čović, B.** 1987, Grupa Donja Dolina – Sanski Most in : A. Benac, S. Gabrovec (eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 232–286.
- Čović, B.** 1988, 02.88, Velika Gradina, Donja Slabinja, Bosanska Dubica in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 39.
- Derks, T.** 2009, Ethnic identity in the Roman frontier. The epigraphy of Batavi and other Lower Rhine tribes, *Amsterdam Archaeological Studies*, vol. 13, Amsterdam, 239–283.
- Dizdar, M.** 2012, The Archaeological Background to the Formation of Ethnic Identities, in: B. Migotti (ed.) *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR International Series, Oxford, 117–137.
- Dizdar, M.** 2013, *Zvonimirovo-Veliko Polje, Groblje latenske kulture 1 / A Cemetery of the La Tène Culture 1*, Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb.
- Dobó, Á.** 1975, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes* (IV ed.), Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- Domić Kunić, A.** 1988, Augzilijari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale), *Arheološki radovi i rasprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XI*, Zagreb, 83–114.
- Domić Kunić, A.** 2003, *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*, rukopis doktorske disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Zagreb.
- Domić Kunić, A.** 2004, Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u *Naturalis Historia* Plinija Starijeg, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3s, XXXVII, Zagreb, Arheološki muzej u Zagrebu, 119–117.
- Domić Kunić, A.** 2012, Literary Sources Before the Marcomannic Wars, in: B. Migotti (ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR International Series, Oxford, 29–71.
- Durman, A.** 1992, O geostratiškom položaju Siscije, *Opuscula archaeologica*, Vol.16, No. 1 Zavod za arheologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 117–131.
- Dušanić, S.** 1983, Moesia and Pannonia in Domitian's last war on the Danube, *Živa antika*, 33, Skopje, 13–21.
- Džino, D.** 2009, "Dezidijati": Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija, *Godišnjak*, XXXVIII, Centar za balkanološka ispitivanja 36, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 75–97.
- Džino, D.** 2010, *Illyricum in Roman Politics, 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, Cambridge / New York.
- Džino, D., Domić Kunić A.** 2013, *Rimski ratovi u Iliriku – povijesni antinarativ*, Školska knjiga, Zagreb.
- Đorđević, M.** 1988, 03.15, Brijeg (Miljevička Kosa), Bosanska Gradiška, in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 48.
- Đorđević, M.** 1988, 03.44, Gradina, Bakinci, Laktaši, in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 50.
- Ellis Evans, D.** 1969, *Gaulish personal names: a study of some Continental Celtic formations*, Clarendon, Oxford.
- Fehér, B.** 2005, Ptolemy and his sources, in: *Scriptores geographici antiquiores (Aetia occupationes Romanae Usques ad a.D.54): Fontes Pannonia Antiquae I*, Károli Egyetemi Kiad., Budapest, 73–92.
- Glicksman, K.** 2005, Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia, *Opuscula archaeologica*, Vol. 29, No.1, Zavod za arheologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu Zagreb, 189–230.
- Gračanin, H.** 2004, Svijet antičke žene u dva južnopanonska pokrajinska središta, Siscija i Sirmijum, *Scrinia Slavonica*, 4, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 15–106.
- Gračanin, H.** 2010, Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica*, 10, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 9–69.
- Graljuk, B.** 1988, 09.56, Kastel, Banjaluka, in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 128.
- Graljuk, B.** 1988, 09.10, Bronzani Majdan, Banjaluka, in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 130.
- Gregl, Z., Migotti B.** 2004, Civitas Iovia (Botivo), in: M. Šašel Kos, P. Scherrer (eds.), in coll. with B. Kuntić-Makvić, L. Borhy, *The autonomous towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*, Situla, 42, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 131–141.
- Hemelrijk, E.** 2012, Fictive Motherhood and Female Authority in Roman Cities, *Eugesta* Vol. 2, Lille, 201–220.
- Lochner von Hüttenbach, F.** 1989, *Die römischen Personennamen der steiermark*, Graz.
- Imamović, E.** 1977, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Ivšić, D.**, 2013 O oronimima u antičkim vrelima (Crnice iz hrvatske pred-slavenske toponimije), *Folia onomastica Croatica*, 21, Zavod za lingvistička istraživanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 97–119.
- Jones, S.** 1997, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing identities in past and present*, Routledge, London / New York.
- Kaljanac, A., Šaković E.** 2009, Barice-Gredani: kulturna grupa kasnog brončanog doba u Slavoniji i sjevernoj Bosni, *Gračanički glasnik XIII*, No. 27, Gračanica, 78–90.
- Kaljanac, A.** 2013, Arheološka istraživanja etnogenetskih procesa u prahistoriji zapadnog Balkana: mogućnosti i ograničenja, *Godišnjak 42*, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 45–70.
- Kolb, A.** 2014, Communications and Mobility in the Roman Empire, in: Ch. Bruun, J. Edmondson (eds.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford University, Oxford, 649–671.
- Kos P., Šašel Kos M.** 1995, Map 20 Pannonia – Dalmatia, in : J. A. Talbert (ed.), *Barrington atlas of the Greek and Roman world*, Princeton / New Jersey, 286–309.
- Košćević, R., Makjanić R.** 1986, Neki noviji arheološki rezultati s područja antičke Siscije, in:
- Kovács, P.** 2008, Some Notes on the Division of Illyricum, in: I. Piso (ed.), *Die Römischen Provinzen. Begriff und Gründung*, Cluj / Napoca, 243–253.
- Kovács, P.** 2013, Territoria, pagi and vici in Pannonia, in : W. Eck, B. Fehér, P. Kovács (eds.) *Antiquitas. Reihe I. Abhandlungen zur alten Geschichte, Studia Epigraphica in memoriam Géza Alföldy*, Band 61, Bonn : Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 131–155.
- Kraljević, G.** 1979, Rimski novci iz Bosanske Gradiške i Laktaša, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, Arheologija, n.s., XXIII, Sarajevo, 133–136.
- Kraljević, G.** 1988, 03.99, Mokrice, Bosanska Gradiška, in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 53.
- Langhammer, W.** 1973, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbst verwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2. bis 4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*, Wiesbaden.
- Leleković, T., Rendić-Miočević A.** 2012, Rural Settlements, in: B. Migotti (ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia (The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia)* BAR International Series, Oxford, 279–313.

- Leveau, P. 1993, Territorium urbis. Le territoire de la cité et ses divisions: du vocabulaire aux réalités administratives, *Revue des Études Anciennes* (1993), No 3–4, Université Bordeaux Montaigne et consacrée à l'étude de l'Antiquité, Paris, 459–471.
- Lőrincz, B. 2005, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Archaeolingua Alapítvány, Budapest.
- Lovenjak, M. 1998, *Neviodunum - Inscriptiones Latinae Sloveniae*, Situla 37, Delo, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- Lovenjak, M. 2003, Municipium Flavium Latobitorum Neviodunum, in: M. Šašel Kos, P. Scherrer (eds.), in coll. with B. Kuntić-Makvić, L. Borhy, *The autonomous towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*, Situla 41, Narodni muzej Slovenija, Ljubljana, 93–102.
- Majnarić-Pandžić N. (ed.), Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području (Znanstveni skup, Karlovac, 12.-14. 10. 1983.), *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 10, Zagreb, 119–135.
- Marić, Z. 1964, Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, Arheologija, n. s., XIX, Sarajevo, 5–128.
- Marijan, B. 1988, 02.1, Alibašića Brdo, Bosanska Dubica in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 34.
- Marijan, B. 1988, 03.29, Donji Laminci, Bosanska Gradiška in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 49.
- Marijanović, I. 1988, 02.89, Velika Gradina, Gornja Mlječenica, Bosanska Dubica in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 39.
- Mesihović, S. 2009, Prilozi antičkoj topografiji Bosne i Hercegovine-dva toponima sa širem jajačkog područja, *Godišnjak IX*, Preporod, Sarajevo, 171–185.
- Mesihović, S. 2011a, *Antiqvi homines Bosnae*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Mesihović, S. 2011b, *Rimski vuk i ilirska zmija – posljednja borba*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Migotti, B. 2000, Prilog poznavanju putova trgovine između Dalmacije i Panonije, *Opuscula archaeologica*, Vol. 23-24, No.1, Zavod za arheologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 195–202.
- Migotti, B. 2012, Introduction and Commentaries, in: B. Migotti (ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR International Series, Oxford, 1–29.
- Migotti, B. 2013, *The Roman Sarcophagi of Siscia*, Arheološki radovi i rasprave, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Vol. 17, Zagreb, 181–226.
- Mócsy, A. 1959, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.
- Mócsy, A. 1974, *Pannonia and Upper Moesia: a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, Routledge & K. Paul, Boston.
- Mócsy, A. 1983, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpine cum indice inverso*, col. „Dissertationes Pannonicae“ III, Budapest.
- Olujić, B. 2007, *Povijest Japoda*, Srednja Europa, Zagreb.
- Palavestra, A. 1984, *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu*, Balkanološki institut, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd.
- Palavestra, A. 1997, Čilibar, in : D. Srejović (ed.), *Arheološki leksikon, Preistorija Evrope, Afrike i Bliskog Istoka. Grčka, etrurska i rimska civilizacija*, Beograd, 188–189.
- Pašalić, E. 1960, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Paškvalin, V. 1988, 03.12, Bosanska Gradiška, Bosanska Gradiška, in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 47.
- Paškvalin, V. 1988, 03.104, Njive, Gornji Podgradci, Bosanska Gradiška, in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 53.
- Paškvalin, V. 1988, 09.59, Gromile, Gornji Vilusi - Zeljkovići, Banjaluka, in : B.Čović (ed.), *Arheološki leksikon BiH, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 130.
- Paškvalin, V. 2000, Ilirsko-panonsko pleme Desidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihovog područja, *Godišnjak*, XXXI, Centar za balkanološka ispitivanja 29, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 191–224.
- Patsch, C. 1895, Epigrafski nahobjaji iz godine 1895, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, VIII, sv. 4, Sarajevo, 573–586.
- Potrebica, H. 2003, Požeška kotlina i Donja Dolina u komunikacijskoj mreži starijeg željeznog doba, *Opuscula archaeologica*, Vol. 27, No. 1, Zavod za arheologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 217–241.
- Radman-Livaja, I. 2014, *Olovne tesere iz Siscie-Les plombs inscrits de Siscia*, Katalozi i monografije, Vol. IX, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Ricci, C. 2010, Sepulcrum e(s)t memoria illius. Una riflessione sull'impiego del termine memoria negli epitaffi latini di Roma, *Scienze dell'Antichità Storia Archeologia Antropologia* Vol. 16, Roma, 163–537.
- Scarpellini, D. 1987, *Stele romane con imagines clipeatae in Italia*, *Studia archaeologica*, "L'Erma" di Bretschneider, Roma.
- Schejbal, B. 2004, Municipium lasorum (Aquae Balissae), in: M. Šašel Kos, P. Scherrer (eds.), in coll. with B. Kuntić-Makvić, L. Borhy, *The autonomous towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*, Situla 42, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 99–122.
- Sergejevski, D. 1938, Rimski spomenici iz Bosne. II Rimski natpisi iz Bosne, *Spomenik*, LXXXVIII, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 95–131.
- Southern, P. 2007, *The Roman Army: A Social and Institutional History*, Oxford University Press, Oxford.
- Šašel, J. 1974, Siscia, *RE Supplementband XIV*, 702-741, Stuttgart, in: R. Bratož, M. Šašel Kos (eds.), *Opera selecta Jaroslav Šašel*, Situla, *Razprave Narodnega muzeja u Ljubljani*, Vol. 30 / 1992, Ljubljana, 600–621.
- Šašel, J. 1989, Die regionale Gliederung in Pannonien, Raumordnung im Römischen Reich, Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in: *Rätien, Noricum und Pannonien: Kolloquium an der Universität Augsburg anlässlich der 2000-Jahr-Feier der Stadt Augsburg vom 28. bis 29. Oktober 1985*. 57–72, München, in: R. Bratož-M. Šašel Kos (eds.), *Opera selecta Jaroslav Šašel*, Situla, *Razprave Narodnega muzeja u Ljubljani*, vol. 30 / 1992, Ljubljana, 690–707.
- Šašel Kos, M. 1999, Aspects of the Sevirate and Augustalitas in the Northeastern Adriatic Area, *Histria Antiqua*, 5, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ljubljana, 173–181.
- Šašel Kos, M. 2005, *Appian and Illyricum*, Situla 43, Delo, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- Škegro, A. 1997, Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 21, Zavod za arheologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu Zagreb, 85–116.
- Škegro, A. 2003, *Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine*, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 36, Zagreb, 135–164.
- Tončinić, D. 2011, *Spomenici VII. Legije na području rimske provincije Dalmacije / Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia*, Arheološki muzej u Splitu, Split.
- Whittaker, D. 2009, Ethnic discourses on the frontiers of Roman Africa, in: *Ethnic Constructs in Antiquity* (ed. Ton Derks-Nico Roymans), *Amsterdam Archaeological Studies*, 13, Amsterdam, 197–207.
- Woolf, G. 2011, *Tales of the Barbarians: Ethnography and Empire in the Roman West*, Blackwell Bristol Lectures on Greece, Rome and the Classical Tradition, Chichester-Malden, Wiley-Blackwell, John Wiley and Sons Ltd., Oxford.
- Žeravica, Z. 1989, Arheološki spomenici Goleša, Dobrinje i Zmijanja, *Naše starine* 18 / 19, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika, Sarajevo, 23–50.

T. 1

Pl. 1

1. (Arhiva Zemaljskog muzeja BiH / Archive of the National Museum of BiH)

2. (snimila: A. Šačić 2015. / photo by: A. Šačić 2015)

3. (snimila: A. Šačić 2015. / photo by: A. Šačić 2015)

ET·IDEM·VIAM·AD·BATINVM·FLVMEN
QVOD·DIVIDIT·BREVCOSOSE·RIATIBVS

4. (Alföldy 1965a, 110)

5. (<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=4310>; Friederike Harl)

T. 2

Pl. 2

1. (<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=4310>; Friederike Harl)

2. (Sergejevski 1938, br. 5 / no. 5)

Nalazi rimskih republikanskih denara s planine Lib na Duvanjskom polju

Roman Republican denarii found on Mtn. Lib in the Duvno polje

IVO DRAGIĆEVIĆ

dragicevic.ivo@gmail.com

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC: 336.746 (497.6 Duvanjsko polje) “-/05”

U ovom radu obrađuje se skupina rimskih republikanskih denara, koji su kao slučajni površinski nalazi nađeni na padinama planine Lib na Duvanjskom polju. Riječ je o skupini od 33 republikanska denara, koji su iskovani u razdoblju od 116. do 31. godine pr. Kr. U radu se donosi pregled svih dosad poznatih nalazišta rimskog republikanskog novca na Duvanjskom polju, kao i novi podatci o numizmatičkim nalazima i njihovim nalazištima. Pored važnosti za numizmatičku topografiju Duvanjskog polja, rad donosi i nove spoznaje o cirkulaciji rimskog republikanskog novca na delmatskom području.

Glavne riječi: rimski republikanski novac, denari, Delmati, Delmion, Lib, Duvanjsko polje

This paper presents a collection of 33 Roman Republican denarii minted between 116 and 31 BCE, all chance surface finds on the slopes of Mtn. Lib in the Duvno polje. The paper sets out all known sites of Roman republican coins in the Duvno polje, along with new information on numismatic finds and their sites. In addition to their importance for the numismatic topography of the Duvno polje, the paper also sets out new findings on the circulation of Roman Republican currency in Delmatae territory.

Key words: Roman Republican currency, denarius/denarii, Delmatae, Delminium, Lib, Duvno polje

Sl. 1. Pogled na planinu Lib iz Duvanjskog polja sa sjeverozapadne strane (snimio: I. Dragičević)

Fig. 1. View from the north-west of Mtn. Lib, seen from the Duvno polje (photo by: I. Dragičević)

Na jugoistoku Duvanjskog polja uzdiže se manja planina Lib, koja između današnjih sela Borčana i Kongore kao klin zadire u nizinu. Još krajem 19. i početkom 20. stoljeća na Libu između Borčana i Kongore nađeno je nekoliko rimskih denara (kat. br. 27, 29), koje je objavio Carl Patsch.¹ Franjevac Šime Ančić (1876. – 1957.) prikupio je veći broj primjeraka rimskog novca s Duvanjskog polja i šireg duvanjskog kraja, koji su poslije njegove smrti pripali Franjevačkom muzeju na Humcu kod Ljubuškoga, a među njima su četiri primjerka republikanskih denara (kat. br. 8, 11, 25, 30) nađeni na Libu ili u selima ispod te planine – u Borčanima i Seonici.² Krajem 2013. Muzej na Humcu otkupio je 23 rimska republikanska denara (kat. br. 1–7, 9, 10, 15–21, 23, 24, 26, 28, 32, 33) od Bože Krištića, akademskog kipara iz Borčana kod Tomislavgrada (Duv-

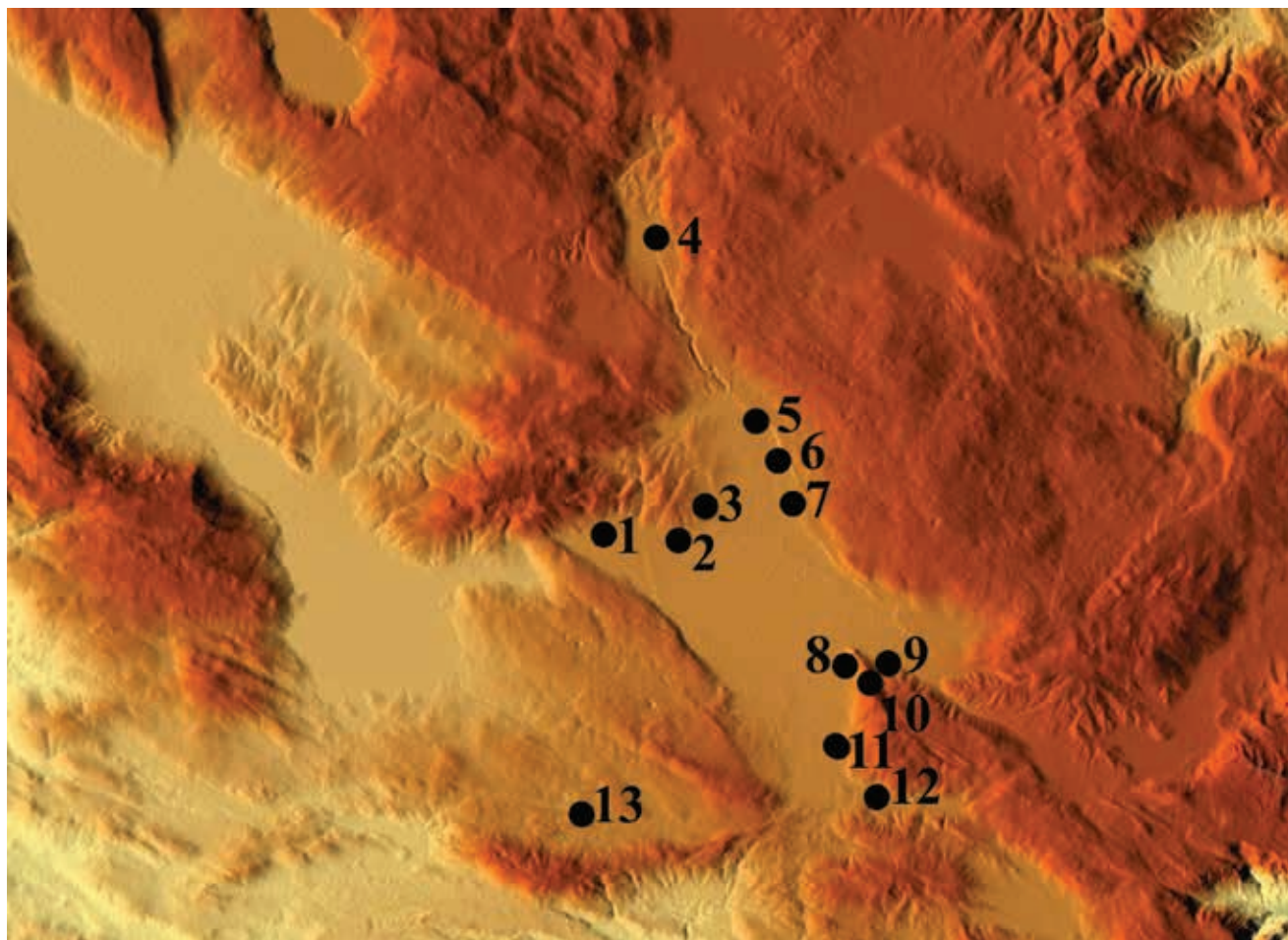
Mtn. Lib, a minor mountain, sits like a wedge over the plain between the villages of Borčani and Kongora in the south-east of the Duvno polje. Some Roman denarii (cat. nos. 27, 29) were found between Borčani and Kongora on Mtn. Lib in the late 19th and early 20th century, and were published by Carl Patsch.¹ The Franciscan Šime Ančić (1876–1957) collected a larger quantity of Roman coins in the Duvno polje and beyond; after his death they belonged to the Franciscan Museum at Humac near Ljubuški. They include four Republican denarii (cat. nos. 8, 11, 25, 30) found on Mtn. Lib or in the villages of Borčani and Seonica below its slopes.² In late 2013 the Museum at Humac purchased 23 Roman Republican denarii (cat. nos. 1–7, 9, 10, 15–21, 23, 24, 26, 28, 32, 33) from Bože Krištić, a sculptor from Borčani near Tomislavgrad

1 Patsch 1904, 360–362, br. 25, 27. Zahvaljujem kolegici Ani Marić, kustosici numizmatičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu na ustupanju navedenih denara za ovaj rad.

2 Krajem 1974. provincijal Hercegovnačke franjevačke provincije, fra Rufin Šilić, predao je ostavštinu fra Š. Ančića Muzeju na Humcu, a službeno ju je zaprimio tadašnji kustos zbirke fra Bonicije Rupčić 27. siječnja 1975. Tom prigodom muzejska zbirka obogatila se s 15 rimskih republikanskih denara, među kojima su četiri primjerka s poznatim mjestima nalazišta, a obrađujemo ih u katalogu ovog rada. Fra B. Rupčić načinio je prijepis svih raspoloživih bilježaka o nalazištima novca iz ostavštine fra Š. Ančića, pa je pretpostavio da ostalih 10 denara iz ostavštine fra Š. Ančića potječu s područja Roškog polja ili Duvanjskog polja, gdje je isti pastoralno djelovao u više župa od 1915. do 1943.

1 Patsch 1904, 360–362, nos. 25, 27. I am grateful to my colleague Ana Marić, curator of the numismatic collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo, for making these denarii available to me for this paper.

2 In late 1974 the Provincial of the Franciscan Province of Herzegovina, Fr. Rufin Šilić, presented the bequest of Fr. Š. Ančić to the Museum in Humac, which was officially accepted by the then curator of the collection, Fr. Bonicije Rupčić, on 27 January 1975. This added 15 Republican denarii to the Museum's collection, four of which were from known sites, and are included in the catalogue in this paper. Fr. Bonicije Rupčić transcribed all the available notes on the finds of coins in the bequest of Fr. Ančić, and assumed that the remaining ten came from either Roško polje or the Duvno polje, where Fr. Ančić had provided pastoral care in several parishes from 1915 to 1943.

Sl. 2. Rasprostranjenost nalazišta rimskog republikanskog novca na Duvanjskom polju: 1. Stipančići, 2. Kolo, 3. Županjac/Tomislavgrad, 4. Šuica, 5. Sarajlije, 6. Letka, 7. Vedašić, 8. Borčani, 9. Kongora, 10. Lib, 11. Seonica, 12. Crvenice, 13. Roško polje

Fig. 2. Distribution of sites where Roman Republican coins have been found in the Duvno polje: 1. Stipančići, 2. Kolo, 3. Županjac/Tomislavgrad, 4. Šuica, 5. Sarajlije, 6. Letka, 7. Vedašić, 8. Borčani, 9. Kongora, 10. Lib, 11. Seonica, 12. Crvenice, 13. Roško polje

no), koje je on tijekom više godina našao na najnižim padinama planine Lib na rubovima sela Borčana.³ U približno isto vrijeme kada i B. Krištić, Petar Martinović iz Borčana također je našao četiri denara (kat. br. 13, 14, 22, 31), ali na padini Liba prema Kongori i oni se danas nalaze u njegovom vlasništvu.⁴ Dosad raspoložemo s ukupno 33 primjerka republikanskih denara, što je impozantan broj, kojima je posvećen ovaj rad. Osim tih republikanskih denara na Libu i ispod njega također su nađeni primjerci drahmi grčkog grada Apolonije i ranocarskog novca.

C. Patsch bio je prvi koji je na osnovi Strabonovog i Apijanovog opisa smjestio predrimski Delminij, eponimsko i političko središte Delmata, na Gradinu na planini Lib.⁵ Pojedini istraživači kritizirali su Patschovu

(Duvno), which he had found over the years on the lowest slopes of Mtn. Lib on the outskirts of the village of Borčani.³ At about the same time, Petar Martinović from Borčani also found four denarii (cat. nos. 13, 14, 22, 31), but on the slopes of Mtn. Lib towards Kongora; these are still in his ownership.⁴ We thus have access to a total of 33 Republican denarii, a significant number, which form the subject of this paper. In addition, coins from the Greek city of Apollonia and early Imperial coins were also found on and below Mtn. Lib.

C. Patsch, drawing on descriptions by Strabo and Apian, was the first to locate pre-Roman Delminium, the eponymous political centre of the Delmatae, at Gradina on Mtn. Lib.⁵ Some scholars have criticized his findings, believing that the Delmatae centre should instead be sought at Gradina near Gaj, in

3 Najskrenije zahvaljujem nalazniku navedene skupine novca, akademskom kiparu Boži Krištiću iz Borčana i fra Milanu Jukiću, tadašnjem kustosu Muzeja na Humcu, što su mi povjerili objavu skupine pojedinačnih nalaza rimskih republikanskih denara nađanih u Borčanima.

4 Na ovom mjestu zahvaljujem nalazniku Petru Martinoviću iz Borčana, na uvidu u skupinu numizmatičkih nalaza nađanih na Libu.

5 Patsch 1904, 309.

3 I am most grateful to the finder of this group of coins, the sculptor Božo Krištić of Borčani, and to Fr. Milan Jukić, the then curator of the Museum at Humac, for entrusting me with the publication of the Roman Republican denarii found in Borčani.

4 I thank the finder, Petar Martinović from Borčani, for allowing me to examine these coins.

5 Patsch 1904, 309.

ubikaciju predrimskog Delminija, smatrajući kako nekadašnje delmatsko središte treba tražiti na Gradini kod Gaja, u neposrednoj blizini njegovog rimskog nasljednika, na području današnjeg Tomislavgrada.⁶ Alojz Benac je na osnovi sustavnih arheološko-topografskih istraživanja delmatskih gradina na Duvanjskom polju, zaključio da samo gradinski kompleks na Libu može biti predrimski Delminij.⁷ Unatoč tome, dvojbe pojedinih znanstvenika oko ubikacije predrimskog Delminija i njegovog kontinuiteta u rimsko doba, nastavile su se i nakon objave rezultata Benčevih istraživanja.⁸ Na osnovi višegodišnjih terenskih pregleda Darko Periša donosi opsežne arheološko-topografske podatke o Libu.⁹ Da je delmatski Delminij zaista bio na Libu, ali da je i zahvatao mnogo veću površinu nego što su pretpostavljali Patsch i Benac, potvrđuje otkriće rimsko-delmatskog bojišta s mnogobrojnim nalazima oružja i vojne opreme.¹⁰

Većina republikanskih denara nađena je, kako smo rekli, na najnižim padinama jugozapadne strane Liba prema Borčanima, na potezu od Gradine do Orlovog kuka, na dužini od preko jedan kilometar, gdje se prostiralo podgrađe Delminija. Važno je naglasiti da se zone na kojima su nađeni republikanski denari uglavnom ne podudaraju sa zonama na kojima su nađeni primjerci rimskog oružja.

Prvi podatci o nalazima antičkog novca s područja Duvanjskog polja zabilježeni su krajem 19. stoljeća tijekom terenskih pregleda gradinskih lokaliteta i antičkih nalazišta provedenih u organizaciji Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.¹¹ C. Patsch donio je prvu topografiju antičkog novca na Duvanjskom polju i naveo 10 nalazišta s ukupno 19 primjeraka republikanskog novca.¹² Stanovništvo Duvanjskog polja često je krajem 19. i početkom 20. stoljeća nalazilo primjerke antičkog novca, koje su prodavali sakupljačima i trgovcima starina u Imotskom i Splitu.¹³ Tako su poznati sakupljači starina Marko Vučemilović i njegovi sinovi iz Imotskog posjedovali, pored raznih antikviteta, i bogatu numizmatičku zbirku, koju su prikupili u imotskom i duvanjskom kraju. Imajući u vidu važnost i porijeklo zbirke Vučemilovićevih, tadašnji ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu, don Frane Bulić prosljedio je 5. svibnja 1891. ponudu o otkupu zbirke Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, jer splitski muzej nije posjedovao dostatna financijska

the immediate proximity of its Roman successor, where present-day Tomislavgrad is located.⁶ On the basis of systematic archaeological excavations and topographical research into the Delmatae hillforts in the Duvno polje, Alojz Benac concluded that the hillfort complex on Mtn. Lib alone could be the pre-Roman Delminium.⁷ Even after the publication of his findings, however, some scholars continued to have doubts about the location of pre-Roman Delminium and its continuation into Roman times.⁸ Darko Periša conducted field surveys over several years, which yielded comprehensive topographical information on Lib.⁹ The discovery of the site of a battle between the Romans and the Delmatae, with numerous finds of weapons and military equipment, corroborated the view held by Patsch and Benac that the Delmatae's Delminium was indeed on Mtn. Lib, but also revealed that it covered a much larger area than they had assumed.¹⁰

As noted above, most of the Republican denarii were found on the lowest south-west slopes of Mtn. Lib, facing Borčani, between Gradina and Orlov kuk, a distance of more than a kilometre, where the outskirts of Delminium were located. It should be noted that there is almost no overlap between the area where the Republican denarii were found and areas where Roman weapons have been found.

The first finds of Roman coins in the Duvno polje were recorded in the late 19th century during field surveys of hillfort and Roman sites conducted by the National Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo.¹¹ Carl Patsch provided the first topography of Roman coinage in the Duvno polje and identified ten sites with a total of 19 Republican coins.¹² In the late 19th and early 20th century, inhabitants of the Duvno polje often found Roman coins, which they sold to collectors and antique dealers in Imotski and Split.¹³ The well-known collectors of antiquities Marko Vučemilović and his sons from Imotski owned a variety of items including an extensive numismatic collection, collected in the Imotski and Duvno area. On 5 May 1891, motivated by the importance and origins of the Vučemilović's collection, the then director of the Archaeology Museum in Split, don Frane Bulić, forwarded to the National Museum of Bosnia & Herzegovina an offer to purchase the collection, the Split museum itself lacking the funds to purchase it. On 1 Jun 1891

6 Zaninović 1969, 49–56; Budrovich 1969, 139–142.

7 Benac 1985, 22–25, 69.

8 Čače 1995, 114, 119; Zaninović 2000, 65–77.

9 Periša 2015, 46–55; Najiskrenije zahvaljujem kolegi i prijatelju Darku Periši na arheološko-topografskim podacima vezanim za planinu Lib, kao i na nizu korisnih savjeta vezanih za ovaj rad.

10 Periša 2015, 56, 65, 76–91.

11 Radimský 1894, 318–319. Tom prigodom nađeno je 16 primjeraka rimskog novca na širem području oko Duvanjskog polja, među kojima je i 5 primjeraka republikanskog novca iz mjesta Zagorje (danas administrativno pripada općini Posušje, a u razdoblju Austro-Ugarske pripadalo je kotaru Županjac).

12 Patsch 1904, 360–362, br. 9–27. Među 10 navedenih nalazišta, Stećak kod Vira i Vir danas pripadaju općini Posušje, a Stipančići, Kolo, Sarajlije, Letka, Vedašić, Kongora, Borčani i Roško Polje nalaze se u sastavu današnje općine Tomislavgrad.

13 Patsch 1900, 321; 1904, 360.

6 Zaninović 1969, 49–56; Budrovich 1969, 139–142.

7 Benac 1985, 22–25, 69.

8 Čače 1995, 114, 119; Zaninović 2000, 65–77.

9 Periša 2015, 46–55; I am most grateful to my colleague and friend Darko Periša for archaeological and topographical details relating to Mtn. Lib and for much useful advice concerning this paper.

10 Periša 2015, 56, 65, 76–91.

11 Radimský 1894, 318–319. These yielded 16 Roman coins in the wider area around the Duvno polje, including five Republican coins from Zagorje (now in Posušje Municipality, but in the Austro-Hungarian period in Županjac District).

12 Patsch 1904, 360–362, nos. 9–27. Of these ten sites, Stećak near Vir and Vir itself are now in Posušje Municipality, and Stipančići, Kolo, Sarajlije, Letka, Vedašić, Kongora, Borčani and Roško Polje in Tomislavgrad Municipality.

13 Patsch 1900, 321; 1904, 360.

sredstva potrebna za kupovinu zbirke. Sukladno tome, bosanskohercegovačka Zemaljska vlada obratila se 1. lipnja 1891. Zajedničkom ministarstvu financija u Beču, gdje je dostavljena na uvid numizmatička zbirka M. Vučemilovića.¹⁴ Među 1332 komada antičkog novca rimski republikanski denari zastupljeni su s 362 primjerka, od čega 112 denara pripada starijim emisijama, a ostatak mlađim emisijama iskovanim tijekom 1. st. pr. Kr., zaključno s nekoliko primjeraka legijskih denara Marka Antonija.¹⁵ Nakon obavljene procjene, numizmatička zbirka Vučemilovićevih otkupljena je za fundus Zemaljskog muzeja u Sarajevu.¹⁶ Zahvaljujući sakupljačkim aktivnostima franjevac u župama duvanjskog kraja raznovrsni arheološki artefakti i numizmatički nalazi dospijevali su u franjevačke zbirke na Humcu kod Ljubuškog i na Široki Brijeg. Iz podataka zabilježenih u popisu donacija franjevačke zbirke na Humcu doznajemo da je fra Grgo Jovanović (1849. – 1905.) darovao republikanski denar Cordia nađen u mjestu Šuica.¹⁷ Fra Ćiril Ivanković (1878. – 1945.), tadašnji kapelan u Županju, darovao je zbirci na Humcu republikanske denare obitelji Pompeia i Hostilia.¹⁸

Iz arhivske dokumentacije vezane za ostavštinu fra Š. Ančića doznajemo podatke o denarima obitelji Egnatia i Carisia (kat. br. 25, 30) nađenim u Seonici i Borčanima.¹⁹ U numizmatičkoj zbirci Muzeja na Humcu kod Ljubuškog čuva se 67 primjeraka rimskog republikanskog novca, od kojih je polovina nađena na nalazištima s područja Duvanjskog polja. Manja skupina rimskog novca čuva se i u numizmatičkoj zbirci franjevačkog muzeja Fra Jozo Križić u Tomislavgradu, među kojima je i republikanski as

the Provincial Government of Bosnia and Herzegovina in turn contacted the Joint Finance Ministry in Vienna, where Marko Vučemilović's numismatic collection was sent for inspection.¹⁴ The collection as a whole consisted of 1332 coins, of which 363 were Roman Republican denarii, 112 of which were of early date and the remainder were minted in the first century BCE, ending with a few legionary denarii of Mark Anthony.¹⁵ The collection was valued and purchased for the National Museum in Sarajevo.¹⁶ The Franciscans of the parishes in the Duvno area collected various archaeological artefacts and coins which ended up in the Franciscan collections at Humac near Ljubuški and in Široki Brijeg. The list of donations in the acquisitions book of the Franciscan collection at Humac reveals that Fr. Grgo Jovanović (1849–1905) donated a Republican denarius of the gens Cordia found in Šuica.¹⁷ Fr. Ćiril Ivanković (1878–1945), then curate in Županjac, donated denarii of the Pompeia and Hostilia gens to the Humac collection.¹⁸

Archive documentation relating to the bequest of Fr. Š. Ančić reveals that denarii of the Egnatia and Carisia gens (cat. nos. 25, 30) were found in Seonica and Borčani.¹⁹ The numismatics collection of the Museum at Humac near Ljubuški has 67 Roman Republican coins, half of which were found at various sites in the Duvno polje. A smaller number of Roman coins are also held in the numismatics collection of the Fr. Jozo Križić Franciscan Museum in Tomislavgrad, including a Republican *as* found in Crvenica.²⁰ We conducted a survey of museum holdings and private collections, which yielded details of 55 Roman Republi-

14 Dokument Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine 42.609, datiran 01. lipnja 1891., Državni arhiv BiH, digitalna kopija 176, rukopis na njemačkom jeziku. Zahvaljujem kolegi Dejanu Zadri iz Zagreba na uvidu u arhivsku dokumentaciju vezanu za otkup zbirke M. Vučemilovića.

15 Procjenu vrijednosti numizmatičke zbirke Vučemilovićevih po nalogu Zajedničkog ministarstva financija u Beču obavio je arheolog i numizmatičar Friedrich von Kenner. Pored republikanskih denara von Kenner navodi 297 rimskih carskih denara, 651 primjerak rimskog brončanog novca, 14 zlatnika, 8 ilirskih drahmi i 100 primjeraka srednjovjekovnog i novovjekovnog novca. U procjeni se spominje republikanski brončani *as*, međutim nisu navedeni detaljniji podatci o ukupnom broju brončanog republikanskog novca u zbirci. Državni arhiv BiH, arhivska signatura 171, originalni rukopis na njemačkom, Friedrich von Kenner, 25. lipnja 1891., Beč.

16 Hörmann 1893, 338–340. Dopisom od 02. srpnja 1891. Ured za bosanskohercegovačke poslove u Beču odobrio je Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu sredstva za kupovinu zbirke Vučemilović u visini od 800 forinti. Zbirka se čuva u depou Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i do danas nije objavljena.

17 Spomenik franjevačke zbirke na Humcu, br. 174., donirano 1901., denar je iskovan 46. pr. Kr. u Rimu, Mn. Cordius Rufus, na aversu prikaz glava Dioskura s natpisom RVFVS III VIR, a na reversu prikaz Venere Verticordiae MN CORDIVS (RRC 463/1), novac je zagubljen iz zbirke.

18 Spomenik franjevačke zbirke na Humcu, br. 188, darovano 28. kolovoza 1902. Denari Q. Pompeius Rufus, 54. pr. Kr., RRC (434/2) i L. Hostilius Saserna, 48. pr. Kr. (RRC 448/3), nađeni su na području Županjca, odnosno današnjeg Tomislavgrada, čuvaju se u numizmatičkoj zbirci na Humcu i nisu objavljeni. Denar Papiria, iskovan 122. pr. Kr. (RRC 276/1) nađen je na području mjesta Sarajlije, a Muzeju na Humcu darovan je 1967. godine.

19 Denari su zagubljeni iz numizmatičke zbirke Muzeja na Humcu, stoga u katalogu rada nedostaju njihovi metrički podatci i fotografije.

14 Document no. 42.609 of 1 Jun 1891, National Archives of BiH, digital copy 176, ms. in German. I am grateful to my colleague Dejan Zadro of Zagreb for access to the archive documentation relating to the purchase of the Vučemilović collection.

15 The Vučemilović numismatic collection was valued to the order of the Joint Finance Ministry by archaeologist and numismatist Friedrich von Kenner. As well as the Republican denarii, von Kenner listed 297 Roman Imperial denarii, 651 bronze Roman coins, 14 gold coins, 8 Illyrian drachmas and 100 mediaeval and post-mediaeval coins. The valuation refers to a Republican bronze *as*, but there is no detailed information on the total number of bronze Republican coins in the collection. National Archives of BiH, call no. 171, original ms. in German, Friedrich von Kenner, 25 Jun 1981, Vienna.

16 Hörmann 1893, 338–340. A letter from the Office for Bosnian Affairs in Vienna granted funds to the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo in the amount of 800 forints to purchase the Vučemilović collection, which is still held in the depot of the Museum and has yet to be published.

17 Records of the Franciscan collection at Humac, no. 174, donated 1901, denarius was minted in Rome in 46 BCE, Mn. Cordius Rufus, obverse with heads of the Dioscuri and legend RVFVS III VIR, reverse with Venus Verticordia MN CORDIVS (RRC 463/1), lost or misplaced from the collection.

18 Records of the Franciscan collection at Humac, no. 188, donated 28 August 1902. Denarii of Q. Pompeius Rufus, 54 BCE, RRC (434/2) and L. Hostilius Saserna, 48 BCE. (RRC 448/3), found in Županjac, present-day Tomislavgrad, are held in the numismatics collection at Humac and have not been published. A denarius of the Papiria gens, minted in 122 BCE. (RRC 276/1) was found in Sarajlije and donated to the Museum at Humac in 1967.

19 The denarii have been lost or misplaced from the collection of the Museum at Humac, for which reason their metric data and photographs are missing from the catalogue.

20 Bonačić-Mandinić 2001, 370, cat. no. 2.

nađen na području Crvenica.²⁰ Pregledavajući muzejske i privatne zbirke zabilježili smo podatke o 55 primjerka rimskog republikanskog novca nađenog na području Duvanjskog polja, od kojih je dosad njih 19 objavljeno.

Najstariji denar (kat. br. 1) u skupini nalaza s Liba iskovan je 116. – 115. pr. Kr., potom slijedi denar Marka Cipija (kat. br. 2) iz 115. – 114. pr. Kr.²¹ Denar obitelji Flaminia (kat. br. 3) iskovan 109. – 108. pr. Kr. nije prethodno zabilježen među numizmatičkim nalazima na Duvanjskom polju, a tri primjerka su poznata iz ostave u Tribiću s područja Livanjskog polja.²² Vrlo dobro očuvani denari Marka Servilija (kat. br. 4) i Publija Kornelija Lentula Marcelina (kat. br. 5) potječu iz 100. godine pr. Kr. Denari obitelji Calpurnia (kat. br. 6 i 7) kovani su 90. pr. Kr., a poznat je i nalaz ovog tipa denara nađenog na predjelu Stup u naselju Vedašić.²³ Fra Š. Ančić našao je na Libu denar Kvinta Ticija (kat. br. 8), potom slijede denari Gaja Vibija Panse (kat. br. 9, 10 i 11) iskovani 90. pr. Kr., koji su zastupljeni u ostavama iz Tribića i Bastasa.²⁴ Nadalje kronološki slijedi denar Lucija Rubrija Dosea (kat. br. 12) iz 87. pr. Kr., koji su zastupljeni među nalazima u ostavi iz Tribića, potom u Posuškom Gracu i u numizmatičkoj zbirci Franjevačkog muzeja u Livnu.²⁵ Posebno su zanimljivi denari Lucija Julija Bursija (kat. br. 15 i 16), koji na aversu imaju prikaz glave muškarca s atributima Apolona, Merkura i Neptuna, a primjerci takvog denara nađeni su u Viru i u ostavi iz Tribića.²⁶ Denar Publija Krepusija (kat. br. 17) iskovan 82. pr. Kr., zastupljen je i među nalazima republikanskog novca na Livanjskom polju.²⁷ U skupini numizmatičkih nalaza iz Borčana zastupljeni su i dobro očuvani denari serrati (kat. br. 18–21, 23, 24), koji spadaju među vrhunska ostvarenja republikanske kovničarske umjetnosti. Riječ je o denarima s nazubljenim rubovima, kojima se dokazivala valjanost i čistoća srebra od kojeg su iskovani. Denari serrati Kvinta Antonija Balba (kat. br. 18 i 19) iskovani su 83. – 82. pr. Kr., a primjerak ovog denara nađen je i na gradinskom lokalitetu Vrućice u općini Grude.²⁸ Na strmim sjeveroistočnim padinama ispod Gradine na Libu, koje pripadaju području Kongore, nađe-

can coins found in the Duvno polje, only 19 of which have so far been published.

The earliest denarius (cat. no. 1) in the finds from Lib was minted in 116–115 BCE, followed by a denarius of Marcus Cipius (cat. no. 2) of 115–114 BCE.²¹ A denarius of the Flaminia gens (cat. no. 3), minted in 109–108 BCE, has not previously been recorded among numismatic finds in the Duvno polje, while three are known from a hoard in Tribić, in the Livno polje.²² Very well preserved denarii of Marcus Servilius (cat. no. 4) and Publius Cornelius Lentulus Marcellinus (cat. no. 5) date from 100 BCE. Denarii of the Calpurnia gens (cat. nos. 6 and 7) were minted in 90 BCE, and this type of denarius was found at Stup in Vedašić.²³ Fr. Š. Ančić found a denarius of Quintus Titinus (cat. no. 8) on Mtn. Lib. Next come denarii of Gaius Vibius Pansa (cat. nos. 9, 10 and 11) minted in 90 BCE, represented in the hoards from Tribić and Bastasi.²⁴ The chronological sequence continues with a denarius of Lucius Rubrius Dossenus (cat. no. 12) dating from 87 BCE, such as are among the finds in the Tribić hoard, those in Posuški Gradac and in the numismatics collection of the Franciscan Museum in Livno.²⁵ Of particular interest are denarii of Lucius Julius Bursio (cat. nos. 15 and 16), which bear on the obverse the head of a man with the attributes of Apollo, Mercury and Neptune; examples of this kind of denarius have also been found in Vir and in the Tribić hoard.²⁶ A denarius of Publius Crepusius (cat. no. 17), minted in 82 BCE, is also represented among the finds of Republican coins in the Livno polje.²⁷ The numismatics finds from Borčani include well-preserved denarii serrati (cat. nos. 18–21, 23, 24), which are among the finest examples of the art of Republican minting. They are so called on account of their serrated edges, demonstrating the quality and purity of the silver from which they were minted. Denarii serrati of Quintus Antonius (cat. nos. 18 and 19) were minted in 83–82 BCE, and a denarius of this type was found at the hillfort site of Vrućice in Grude Municipality.²⁸ A few denarii of the Memmia, Critonia, Proclia and Mettia gens (cat. no. 13, 14, 22, 31) were found on the steep north-east slopes below Gradina on Mtn. Lib, belonging to the Kongora area. The first Roman Republican coin found on Lib, a denarius of the Cordia gens

20 Bonačić-Mandinić 2002, 370, kat. br. 2.

21 Navedene denare nalazimo i u numizmatičkoj zbirci Franjevačkog muzeja na Gorici u Livnu. Vidi: Petrinec, Šeparović 1999, 97, kat. br. 284–285. Za navedene denare nisu poznata mjesta nalazišta, no možemo pretpostaviti da potječu s brojnih nalazišta novca na Livanjskom polju.

22 Sergejevski 1930, 123, br. 14–16.

23 Patsch 1904, 362, br. 19. Dva denara poznata su iz ostave u Tribiću, vidi: Sergejevski 1930, 124, br. 26 i 27, a tri denara poznata su s područja Livanjskog polja, vidi: Kraljević 1983, 154, kat. br. 23–25. Primjerak denara nalazimo i u zbirci Franjevačkog muzeja u Livnu, vidi: Petrinec, Šeparović 1999, 99, kat. br. 295.

24 Sergejevski 1930, 123, br. 21–22; 1932, 25; Kraljević 1983, 154, kat. br. 28–29.

25 Sergejevski 1930, br. 41; Kraljević 1976, 174, br. 9; Petrinec, Šeparović 1999, 100, kat. br. 299.

26 Patsch 1904, 362, br. 21; Sergejevski 1930, 125, br. 37–38.

27 Sergejevski 1930, 125, br. 41, Petrinec, Šeparović 1999, 101, kat. br. 304.

28 Kraljević 1979, kat. br. 20; Navedeni denar nalazimo i u numizmatičkoj zbirci Franjevačkog muzeja u Livnu, vidi: Petrinec, Šeparović 1999, 101, kat. br. 302.

21 These denarii are also found in the numismatics collection of the Franciscan Museum at Gorica in Livno. See: Petrinec, Šeparović 1999, 97, cat. no. 284–285. The site where these were found is not known, but they probably came from one of the many sites in the Livno polje where coins have been found.

22 Sergejevski 1930, 123, no. 14–16.

23 Patsch 1904, 362, no. 19. Two denarii are known from the Tribić hoard, see: Sergejevski 1930, 124, nos. 26 and 27, and three from the Livno polje, see: Kraljević 1983, 154, cat. nos. 23–25. One is also in the collection of the Franciscan Museum at Gorica, Livno, see: Petrinec, Šeparović 1999, 99, cat. no. 295.

24 Sergejevski 1930, 123, nos. 21–22; 1932, 25; Kraljević 1983, 154, cat. nos. 28–29.

25 Sergejevski 1930, no. 41; Kraljević 1976, 174, no. 9; Petrinec, Šeparović 1999, 100, cat. no. 299.

26 Patsch 1904, 362, no. 21; Sergejevski 1930, 125, nos. 37–38.

27 Sergejevski 1930, 125, n. 41, Petrinec, Šeparović 1999, 101, cat. no. 304.

28 Kraljević 1979, cat. no. 20. This denarius is also found in the numismatics collection of the Franciscan Museum in Gorica, Livno, see: Petrinec, Šeparović 1999, 101, cat. no. 302.

na je manja skupina denara obitelji Memmia, Critonia, Proclia i Mettia (kat. br. 13, 14, 22, 31). Prvi primjerak rimskog republikanskog novca nađenog na Libu dokumentirao je C. Patsch, riječ je o denaru obitelji Cordia (kat. br. 26), nađenom na zaravni iza Gradine na predjelu Vrtoča.²⁹ Nešto istočnije od Gradine na Libu, na području naselja Kongora, zabilježen je nalaz denara Furia (kat. br. 27).³⁰ Denari (kat. br. 8–33) nisu dosad zabilježeni među numizmatičkim nalazima na Duvanjskom polju, a iz navedene skupine izdvajamo dva denara Julija Cezara (kat. br. 31–32) iskovana 44. pr. Kr. Vrijedno je istaknuti prvi nalaz legijskog denara Marka Antonija (kat. br. 33) na Duvanjskom polju, koji je iskovan 32. – 31. pr. Kr. u putujućoj kovnici neposredno prije bitke kod Akcija. Legijski denari zabilježeni su u većem broju na susjednim delmatskim kraškim poljima, tako je, primjerice, iz Posušskog Graca poznato šest primjeraka, a s područja Livanjskog polja čak njih 17.³¹

Zajedno s republikanskim denarima na padini Liba prema Borčanima nađene su dvije drahme grčkog grada Apolonije u Iliriji. Drahme Apolonije i Dirahija su cirkulirale zajedno s rimskim republikanskim novcem, što je potvrđeno na nekoliko nalazišta na delmatskom području gdje su navedeni nalazi zastupljeni zajedno.³² Srebrni i brončani novci Apolonije i Dirahija zastupljeni su u unutrašnjosti delmatskog područja znatno rjeđe nego na jadranskoj obali i otocima. Riječ je o emisijama kovanim u 1. stoljeću pr. Kr., kada je monetarna aktivnost gradova Apolonije i Dirahija bila na vrhuncu. Pojedini znanstvenici smatrali su malobrojne pojedinačne nalaze drahmi Apolonije i Dirahija na delmatskom području čvrstom potvrdom trgovačkih veza između Delmata i Grka, usprkos Polibijevim i Strabonovim vijestima da se Delmati ne koriste novcem.³³ Pojedinci su smatrali da je republikanski novac potvrda trgovačkih veza Delmata i Rimljana u predrimsko doba.³⁴ Postoji mišljenje da Strabonova vijest kako Delmati ne rabe novac, proizlazi iz činjenice da ne kuju vlastiti novac, za razliku od Ilirije.³⁵ Za razliku od ilirskih i grčkih gradova na Jadranu, Delmati nisu kovali novac, što dodatno potvrđuje Strabonov podatak da se isti ne služe novcem. Nova znanstvena analiza antičkog novca na delmatskom području, pokazala je da su Delmati do 4. st. pr. Kr.

discovered on the level ground behind Gradina, in the Vrtoča area, was documented by Carl Patsch.²⁹ A denarius of the Furia gens (cat. no. 27) was found somewhat further east of Gradina on Lib, in the village of Kongora.³⁰ Denarii (cat. nos. 8–33) have not so far been recorded among numismatics finds in the Duvno polje. This group includes two denarii of Julius Caesar (cat. nos. 31 and 32) minted in 44 BCE. Of particular note is the first find of a legionary denarius of Mark Anthony (cat. no. 33) in the Duvno polje, minted in 31–32 BCE in a travelling mint just before the battle of Actium. Legionary denarii have been recorded in large numbers in adjacent Delmatae karst fields; for example, six found in Posuški Gradac and no fewer than 17 in the Livno polje.³¹

Two drachmas from the Greek city of Apollonia in Illyria were found with the Republican denarii on the slopes of Mtn. Lib facing Borčani. Drachmas of Apollonia and Dyrrachium circulated alongside Roman Republican coins, as evidence by a number of sites in Delmatae territory where they have been found together.³² Silver and bronze coins of Apollonia and Dyrrachium are much rarer in the Delmatae hinterland than on the Adriatic coast and islands. They were issued in the 1st century BCE, when the monetary activity of the cities of Apollonia and Dyrrachium was at its height. Some scholars believe that the few individual finds of drachmas from these two cities in Delmatae territory constitute solid evidence of trading relations between the Delmatae and the Greeks, despite the reports by Polybius and Strabo that the Delmatae did not use coins.³³ Some believe that the Republican coins are evidence of trading relations between the Delmatae and the Romans that predated Roman rule in the region.³⁴ One view is that Strabo's statement that the Delmatae did not use coins derived from the fact that they did not mint their own coinage, unlike the Illyrians.³⁵ Illyrian and Greek cities on the Adriatic did mint coins, while the Delmatae did not, which further corroborates Strabo's claim that they did not use coins. A recent scholarly study of ancient Greek and Roman coinage in Delmatae territory has revealed that the Delmatae knew about coins by the 4th century BCE, but their social and political organization was such that they did not use them in the last three centuries BCE.³⁶ Republican denarii in

29 Patsch 1904, 362, br. 27; Prema podacima zabilježenim u inventar-nim knjigama primjerak denara otkupljen je 01.VI.1901. godine u naselju Borčani. Gojko Kraljević navodi neispravnu dataciju republikanskog denara u 89. pr. Kr., umjesto 46. pr. Kr., vidi: Kraljević 1988, 279, 23.370. Nalaz denara Cordia zabilježen je u mjestu Šuica, vidi bilješku 17.

30 Patsch 1904, 362, kat. br. 25; Navedeni denar doniran je Zemaljskom muzeju 05.III.1898. a na aversu je vidljiva naknadna kontrolna oznaka.

31 Pitner 1902, br. 1–6; Sergejevski 1930, 129, br. 80–89; Kraljević 1983, 156, kat. br. 44, 45, 49–51; Petrinec, Šeparović 1999, 104–105, kat. br. 320–321.

32 Patsch 1904, 361, br. 5–8; Kraljević 1976, 174; Dragičević 2014, 104–105, kat. br. 4, 8, 9.

33 Patsch 1900, 306; 1904, 364–365; Zaninović 1976, 303; Kraljević 1983, 146.

34 Kraljević 1983, 149.

35 Čače 1995, 124–128.

29 Patsch 1904, 362, no. 27. According to the inventory record, the denarius was purchased on 1 June 1901 in the village of Borčani. Gojko Kraljević cites an incorrect date for the Republican denarius of 89 BCE, instead of 46 BCE, see: Kraljević 1988, 279, 23.370. The find of a Cordia denarius was also recorded in Šuica, see note 17.

30 Patsch 1904, 362, cat. no. 25. This denarius was donated to the National Museum of Bosnia and Herzegovina on 5 March 1898. The obverse bears a later control mark.

31 Pitner 1902, nos. 1–6; Sergejevski 1930, 129, nos. 80–89; Kraljević 1983, 156, cat. nos. 44, 45, 49–51; Petrinec, Šeparović 1999, 104–105, cat. nos. 320–321.

32 Patsch 1904, 361, nos. 5–8; Kraljević 1976, 174; Dragičević 2014, 104–105, cat. nos. 4, 8, 9.

33 Patsch 1900, 306; 1904, 364–365; Zaninović 1976, 303; Kraljević 1983, 146.

34 Kraljević 1983, 149.

35 Čače 1995, 124–128.

36 Periša 2015, 212–218.

upoznali novac, ali ga zbog svoje društvene i političke organizacije u posljednja tri stoljeća pr. Kr. nisu koristili.³⁶ Posebno se republikanski denari ne mogu vezati za trgovinu Rimljana i Delmata, što ne isključuje mogućnost da se Delmati ponekad nisu domogli tog novca kao ratnog plijena. Bojište na Libu vezano je za rimske pohode na Delminij, koje su vodili konzuli Gaj Marcije Figul 156. pr. Kr. i Publije Kornelije Scipion Nazika Korkul 155. pr. Kr., dok je najstariji denar iskovan 116./115. pr. Kr. što upućuje da su svi republikanski denari na Lib dospjeli u razdoblju poslije uništavanja Delminija, koji nikada više nije bio obnovljen. U prilog tom zaključku ide i već navedena činjenica da se zone na kojima su nađeni republikanski denari uopće ne poklapaju s glavnom zonom bojišta (Oštri vrh, Ravna glavica i Orlov kuk). Republikanski denari su zbog visoke kvalitete srebra bili u optjecaju i u rimsko carsko doba, sve do polovice 3. stoljeća. Iz svega izloženoga, možemo jedino zaključiti da su republikanski denari na Lib dospjeli izravno s Rimljanima. Zbog izuzetnog strateškog položaja Liba Rimljani su na Gradini, na ruševinama delmatske utvrde, izgradili svoju utvrdnu, a na znatno višem položaju na Ravnoj glavici još jednu građevinu.³⁷ To upućuje na boravak rimske vojske na Libu neposredno poslije pokoravanja Delmata. To je moglo biti već poslije Oktavijanovog iliričkog rata (35. – 33. pr. Kr.), a sasvim sigurno poslije gušenja velikog delmatsko panonskog ustanka ili Batonskog rata (6. – 9. po. Kr.). Osim republikanskog novca na Libu su nađeni i pojedinačni primjerci rimskog ranocarskog novca - na Gradini je nađen denar rimskog cara Marka Aurelija,³⁸ dupondij cara Augusta nađen je prigodom gradnje televizijskog releja na gradinskom lokalitetu Lib (kota 1023), kada su otkopani masivni zidovi rimske utvrde bez provedenih preventivnih arheoloških istraživanja.³⁹ Na ravni ispred Gradine nađena su dva brončana novca Augusta i Agripe, a na padini prema Borčanima sestercij cara Komoda.⁴⁰ To bi upućivalo da je vojna posada na Libu barem povremeno bila prisutna do Markomanskih ratova (166. – 180.). Sudeći prema više ostava i prema mnogobrojnim pojedinačnim nalazima republikanskih denara na delmatskom području, njihova cirkulacija u prvom je redu vezana za rimsku vojsku, dok se na prisutnost rimskih trgovaca i kolonista izvan Narone i Salone, može računati tek poslije konačnog pokoravanja Delmata, kada je započela njihova romanizacija. Prema tome, republikanske denare i ranocarski novac na Libu treba, u prvom redu, vezati

particular cannot be linked to trade between the Romans and the Delmatae, which does not exclude the possibility that the Delmatae may have acquired denarii as war booty. The battle site on Lib is associated with the Roman campaigns against Delminium led by consul Gaius Marcius Figul in 156 BCE and Publius Cornelius Scipio Nasica Corculum in 155 BCE, while the earliest denarius was minted in 116/115 BCE, suggesting that all the Republican denarii on Mtn. Lib postdate the destruction of Delminium, which was never rebuilt. Further support for this conclusion is the fact, noted above, that there is no overlap between the areas where Republican denarii have been found and the main battle zones (Oštri vrh, Ravna glavica and Orlov kuk). Because of their high quality silver, Republican denarii remained in circulation in the Roman Empire, right up to the mid 3rd century. The only conclusion that can be drawn from all this is that the Republican denarii on Mt Lib came direct with the Romans. Recognizing the outstanding strategic position of Lib, the Romans built their own fort at Gradina, on the ruins of the Delmatae hillfort, together with another building at a much higher point on Ravna glavica.³⁷ This suggests that Roman soldiers were based on Lib immediately following the subjugation of the Delmatae, which could even have been after Octavian's Illyrian war of 35-33 BCE, and certainly after the suppression of the great Delmatae uprising or Bellum Batonianum in Pannonia in 6-9 CE. As well as Republican coins, individual examples of early Imperial coinage have been found on Mtn. Lib: a denarius of the Roman emperor Marcus Aurelius was found at Gradina,³⁸ a dupondius of the emperor Augustus was found during the construction of the television relay station on the hillfort site of Lib (spot level 1023), when the massive walls of the Roman fort were uncovered but no preventive archaeological investigations were conducted.³⁹ Two bronze coins of Augustus and Agrippa were found on the level ground by Gradina, and a sestertius of the emperor Commodus on the slope facing Borčani.⁴⁰ This would suggest that a military garrison was present on Lib, at least from time to time, until the Marcomannic wars of 166-180. Judging from the number of hoards and the many individual finds of Republican denarii in Delmatae territory, their circulation was associated primarily with the Roman army, whereas the presence of Roman traders and colonists, other than in Narona and Salona, may be counted on only after the final sub-

36 Periša 2015, 212–218.

37 Radimský 1894, 309; Čović 1988, 266, 23.126.

38 Radimský 1894, 294–295, 318, kat. br. 9; Patsch 1904, 363, kat. br. 55; Benac 1985, 23.

39 Bojanovski 1988, 230, bilj. 76; Terenski pregled obavio je Zdenko Žeravica, arheolog tadašnjeg Republičkog zavoda za zaštitu spomenika u Sarajevu, koji je zabilježio podatke o nalazu brončanog novca cara Augusta u izvješću datiranom 16. srpnja 1981. Prema opisu i natpisu koji u bilješki donosi I. Bojanovski, možemo zaključiti da je riječ o dupondiju cara Augusta iskovanom 15. pr. Kr. Avers: AVGVSTVS TRIBVNIC POTEST okolo vijenac, revers: C PLOTIVS RVFVS IIIVIR AAAFF, u sredini SC, referenca RIC 388. Nisu poznati podatci o smještaju ovog primjerka novca.

40 Novce Augusta i Agripe našao je P. Martinović, a sestercij cara Komoda B. Krištić.

37 Radimský 1894, 309; See Čović 1988, 266, 23.126.

38 Radimský 1894, 294–295, 318, cat. no. 9; Patsch 1904, 363, cat. no. 55; Benac 1985, 23.

39 Bojanovski 1988, 230, fig. 76. The field survey was conducted by Zdenko Žeravica, an archaeologist at the then Republic Institute for the Protection of Monuments in Sarajevo, who recorded the find of a bronze coin of the emperor Augustus in a report dated 16 July 1981. Judging from the description and legend given by Bojanovski in his notes, this was a dupondius of the emperor Augustus minted in 15 BCE. Obverse: AVGVSTVS TRIBVNIC POTEST with surrounding garland, reverse: C PLOTIVS RVFVS IIIVIR AAAFF, in the centre SC, ref. RIC 388. It is not known where this coin is held.

40 Petar Martinović found the coins of Augustus and Agrippa, and Božo Krištić found the sestertius of emperor Commodus.

za rimsku vojnu posadu koja je tu bila smještena, a tek onda za rimske doseljenike i trgovce ili romanizirane Delmate koji su živjeli u blizini. Rimljani su poslije potpunog pokoravanja Delmata u Batonskom ratu, desetak km sjeverozapadno od Liba, na mjestu današnjeg Tomislavgrada (Duvno) izgradili svoj grad, kojem su dali ime Delminij. Za razliku od rimskog Delminija, Lib je u ranocarsko doba imao drukčiji karakter, očito vojnički, na što upućuju nalazi republikanskih denara i ranocarskog novca.

Po čitavom delmatskom području poznati su mnogobrojni nalazi rimskog republikanskog novca, posebno na Duvanjskom polju, gdje zasad imamo zabilježeno 13 nalazišta (sl. 2) i 55 pojedinačnih nalaza. Vrijedi istaknuti područje susjednog Livanjskog polja, gdje su dosad zabilježeni podatci o osam nalazišta i 186 komada rimskog republikanskog novca, kao i dvije ostave novca iz Tribića i Bastasa zakopane u augustovsko doba.⁴¹ Analizirajući zastupljenost rimskog republikanskog novca na delmatskom području, možemo usporediti podatke sa susjednom Liburnijom, gdje nalazimo podatke o 13 nalazišta s nešto više od 30 pojedinačnih nalaza novca.⁴² Slično stanje je u sjevernoj Iliriji; najviše nalazišta republikanskog novca poznato je u donjem porječju Neretve, tako, primjerice, na području antičke Narone imamo dosad zabilježeno osam nalaza,⁴³ a na Maloj Gradini kod Čapljine 20 nalaza.⁴⁴ Na Gradini u Ošanjićima među mnogobrojnim numizmatičkim nalazima imamo zastupljen samo jedan republikanski as,⁴⁵ a na širem području Stoca sedam republikanskih denara, pretežno iz druge polovine 1. stoljeća pr. Kr.⁴⁶ U ostalim dijelovima sjeverne Ilirije nalazi republikanskog novca znatno su rjeđi, tako da su s područja Gacka poznata samo dva denara, dok s područja Bileće i Trebinja nije poznat ni jedan takav nalaz.⁴⁷ Imajući u vidu navedeno činjenično stanje, delmatsko područje unatoč slaboj istraženosti prednjači brojnošću nalazišta i nalaza rimskog republikanskog novca.

KATALOG DENARA:

Kat. 1. Q. Curtius, M. Silanus, 116. – 115. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 1)

Av. Glava Rome s kacigom udesno, iza X, ispred Q-CVRT, u točkastoj kružnici.

Rv. Jupiter u kvadrigrji udesno, u lijevoj ruci drži žezlo i uzde, a desnicom baca munju,

iznad lituus, ispod M-S[ILA], u odsječku ROM[A].

18 mm, 3,80 g, 12 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 258/2

41 Sergejevski 1930, 119–129, br. 1–89; 1932, 24–25; Kraljević 1983, 152–156, kat. br. 6–51; Petrinc, Šeparović 1999, 95–105, kat. br. 272–321.

42 Šešelj, Ilkić 2014, 45, 47.

43 Bonačić-Mandinić 2003, 186, kat. br. 4–11.

44 Marić 2010, kat. br. 1–20.

45 Marić 1973, 249, T. 4/32.

46 Kraljević 1977, 217–219, br. 3–9.

47 Kraljević 1978, 156.

jugation of the Delmatae, when their Romanization began. For this reason, Republican denarii and early Imperial coins on Lib should be attributed initially to the Roman military garrisons there, and only later to Roman settlers and traders or Romanized Delmatae living nearby. After the complete subjugation of the Delmatae in the Bellum Batonianum, the Romans built a town about ten kilometres north-west of Lib, on the site of present-day Tomislavgrad (Duvno), calling it Delminium. Unlike Roman Delminium, Lib was evidently of a military nature in the early Empire, as suggested by the finds of Republican denarii and early Imperial coins.

Roman Republican coins have been found throughout Delmatae territory, particularly in the Duvno polje, where 13 sites (fig. 2) have been identified to date, together with 55 individual finds. Also of note is the nearby Livno polje, where eight sites and 186 Roman Republican coins have been recorded, along with the two hoards of coins of Tribić and Bastasi, buried in the Augustan age.⁴¹ By studying the presence of Roman Republican coins in Delmatae territory we may compare the data with that of neighbouring Liburnia, where 13 sites are recorded with over 30 individual finds of coins.⁴² Much the same is true of northern Illyria; most of the sites of Republican coins are in the lower River Neretva valley, so that, for example, eight finds have been recorded to date in ancient Narona,⁴³ and 20 in Mala Gradina near Čapljina.⁴⁴ There is only one Republican as among the many numismatic finds at Gradina u Ošanjići,⁴⁵ and just seven Republican denarii in the wider Stolac area, mainly from the latter half of the 1st century BCE.⁴⁶ Finds of Republican coins are much less common in other parts of northern Illyria; just two denarii have been found in Gacko, and not one in the Bileća and Trebinje areas.⁴⁷ In the light of these facts, though far from thoroughly investigated, Delmatae territory takes the lead for both sites and finds of Republican coins.

CATALOGUE OF DENARII:

Cat. 1. Q. Curtius, M. Silanus, 116–115 BCE, mint: Rome. (Pl. 1: 1)

Obv. Helmeted head of Roma right, X behind, Q-CVRT in front, within dotted circle.

Rev. Jupiter in a chariot right, holding sceptre and reins in left hand, loosing thunderbolt with his right, lituus above, M-S[ILA] below, ROM[A] in exergue.

18 mm, 3.80 g, 12 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 258/2

41 Sergejevski 1930, 119–129, no. 1–89; 1932, 24–25; Kraljević 1983, 152–156, cat. no. 6–51; Petrinc, Šeparović 1999, 95–105, cat. no. 272–321.

42 Šešelj, Ilkić 2014, 45, 47.

43 Bonačić-Mandinić 2003, 186, cat. no. 4–11.

44 Marić 2010, cat. no. 1–20.

45 Marić 1973, 249, T. 4/32.

46 Kraljević 1977, 217–219, nos. 3–9.

47 Kraljević 1978, 156.

Kat. 2. M. Cippius, 115.-114. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 2)

Av. Glava Rome s kacigom udesno, iza X, ispred M-CIPI-M-F.

Rv. Viktorija u bigi udesno, u lijevoj ruci drži uzde, a u desnici palminu granu, ispod kormilo, u odsječku [ROMA].

16 mm, 3,84 g, 7 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 289/1

Cat. 2. M. Cippius, 115-114 BCE, mint: Rome. Pl. 1: 2)

Obv. Helmeted head of Roma right, X behind, M-CIPI-M-F in front.

Rev. Victory in a biga right, holding reins in left hand and palm frond in right, rudder below, [ROMA] in exergue.

16 mm, 3.84 g, 7 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 289/1

Kat. 3. L. Flaminus Chilo, 109.-108. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 3)

Av. Glava Rome s kacigom udesno, iza ROMA, ispred X.

Rv. Viktorija u bigi udesno, u lijevoj ruci drži uzde, a u desnoj vijenac, ispod L-FLAMINI, u odsječku CILO, u točkastoj kružnici.

18 mm, 3,10 g, 10h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 302/1

Cat. 3. L. Flaminus Chilo, 109-108 BCE, mint: Rome. (Pl. 1: 3)

Obv. Helmeted head of Roma right, ROMA behind, X in front.

Rev. Victory in a biga right, holding reins in left hand and wreath in right, L-FLAMINI below, CILO in exergue, within dotted circle.

18 mm, 3.10 g, 10 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 302/1

Kat. 4. M. Servilius, 100. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 4)

Av. Glava Rome s kacigom udesno, iza oznaka Δ, u točkastoj kružnici.

Rv. Dva vojnika u borbi, u pozadini konji, u odsječku M-SERVEIL-C[-F], ispod oznaka X, u točkastoj kružnici.

21 mm, 3,69 g, 12h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC327/1

Cat. 4. M. Servilius, 100 BCE, mint: Rome. (T. 1: 4)

Obv. Helmeted head of Roma right, symbol Δ behind, within dotted circle.

Rev. Two soldiers in combat, a horse in the background, M-SERVEIL-C[-F] in exergue, X below, within dotted circle.

21 mm, 3.69 g, 12 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC327/1

Kat. 5. P. Cornelius Lentulus Marcellinus, 100. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 5)

Av. Poprsje Herkulesa ogrnutog lavljom kožom udesno, preko lijevog ramena toljaga, iza štit, ispred kontrolna oznaka E, ispod ROMA, u točkastoj kružnici.

Rv. Prikaz Rome frontalno oslonjene na koplje, s desne strane joj muški lik u desnoj ruci pruža vijenac, a u lijevoj drži rog obilja (cornucopia), lijevo oznaka E, u odsječku [L]ENT-MAR-F, u lovorovom vijencu.

19 mm, 3,95 g, 12h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 329/1

Cat. 5. P. Cornelius Lentulus Marcellinus, 100 BCE, mint: Rome. (Pl. 1: 5)

Obv. Bust of Hercules in lion's skin right, club over left shoulder, shield behind, control mark E in front, ROMA below, within dotted circle.

Rev. Roma frontal leaning in spear, to her right a male figure holding a wreath in his right hand, and a cornucopia in his left, E left, [L]ENT-MAR-F in exergue, in laurel wreath.

19 mm, 3.95 g, 12h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 329/1

Kat. 6. L. Calpurnius Piso Frugi, 90. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 6)

Av. Ovjenčana glava Apolona udesno, iza oznaka VIII, u točkastoj kružnici.

Rv. Jahač na galopirajućem konju udesno, u ruci drži palminu granu i uzde, iznad oznaka VIII, ispod L-PISO-FRVGI / ROMA, u točkastoj kružnici.

18,5 mm, 3,94 g, 9h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 340/1

Cat. 6. L. Calpurnius Piso Frugi, 90 BCE, mint: Rome. (Pl. 1: 6)

Obv. Laureate head of Apollo right, VIII behind, within dotted circle.

Rev. Rider on galloping horse right, holding palm frond and reins, VIII above, L-PISO-FRVGI / ROMA below, within dotted circle.

18.5 mm, 3.94 g, 9 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 340/1

Kat. 7. L. Calpurnius Piso Frugi, 90. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 7)

Av. Ovjenčana glava udesno, iza oznaka O, ispred A, u točkastoj kružnici.

Rv. Jahač na galopirajućem konju udesno, u ruci drži palminu granu i uzde, iznad oznaka C, ispod L-PISO-FRVGI, u točkastoj kružnici.

20 mm, 3,69 g, 6h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 340/1

Cat. 7. L. Calpurnius Piso Frugi, 90 BCE, mint: Rome. Pl. 1: 7)

Obv. Laureate head right, O behind, A in front, within dotted circle.

Rev. Rider on galloping horse right, holding palm frond and reins, C above, L-PISO-FRVGI below, within dotted circle.

20 mm, 3.69 g, 6 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 340/1

Kat. 8. Q. Mutinus Titinus, 90. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 8)

Av. Glava bradatog muškarca s krilatim dijamemom udesno.

Rv. Propeti Pegaz udesno, ispod Q-TI[TI], u linearnoj kružnici.

20 mm, 3,27g, 8h.

Nalazište: Lib, zbirka FMH.

RRC 341/1

Cat. 8. Q. Mutinus Titinus, 90 BCE, mint: Rome. (Pl. 1: 8)

Obv. Head of a bearded man with winged diadem right.

Rev. Rearing Pegasus right, Q-TI[TI] below, within linear circle.

20 mm, 3.27 g, 8 h.

Site: Lib, FMH collection.

RRC 341/1

Kat. 9. G. Vibius Pansa, 90. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 9)

Av. Ovjenčana glava Apolona udesno, iza PANSa, u točkastoj kružnici.

Rv. Cerera u hodu udesno, u rukama drži baklje, ispred svinja, iza C-VIBIVS-C-[F].

18 mm, 3,30 g, 5h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 342/3a

Kat. 10. G. Vibius Pansa, 90. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 10)

Av. Ovjenčana glava Apolona udesno, iza PANSa, ispred kontrolna oznaka, u točkastoj kružnici.

Rv. Minerva u kvadrigi udesno, u lijevoj ruci drži koplje i uzde, a u desnoj tropej, u odsječku

C-VIBIVS-C-F, u točkastoj kružnici.

17,5 mm, 3,75 g, 11h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 342/5b

Kat. 11. G. Vibius Pansa, 90. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 11)

Av. Ovjenčana glava Apolona udesno, iza PANSa, ispred kontrolna oznaka, u točkastoj kružnici.

Rv. Minerva u kvadrigi udesno, u lijevoj ruci drži koplje i uzde, a u desnoj tropej, u odsječku

C-VIBIVS-C-F, u točkastoj kružnici.

19,5 mm, 3,42 g, 6h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 342/5b

Kat. 12. L. Rubrius Dossenus, 87. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 1: 12)

Av. Ovjenčana glava Jupitera udesno, iza žezlo, ispod DOSSEN, u točkastoj kružnici.

Rv. Trijumfalna kvadriga ukrašena munjom udesno, iznad Viktorija s vijencem, u odsječku L-RVBRI, u točkastoj kružnici.

17,5 mm, 3,74 g, 11 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 348/1

Kat. 13. L. Memmius i C. Memmius Galeria, 86. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 13)

Av. Ovjenčana glava Saturna ulijevo, iza harfa, u točkastoj kružnici.

Rv. Venera u bigi udesno, u odsječku [L-C:]M[E]MIES[-L-F/GAL].

18,5 mm, 3,21 g, 5 h.

Nalazište: Lib, Kongora, privatno vlasništvo P. Martinović.

RRC 349/1

Kat. 14. M. Fannius i L. Critonius, 86. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 14)

Av. Glava Cerere ovjenčana klasjem žita udesno, iza AED-P[L] u točkastoj kružnici.

Rv. Dva muškarca sjede na klupi (M. Fannius i L. Critonius), iza P-A, desno klas žita, u odsječku M-FAN-L-CRIT, u točkastoj kružnici.

20 mm, 3,75 g, 5 h.

Nalazište: Lib, Kongora, privatno vlasništvo P. Martinović.

RRC 351/1

Kat. 15. L. Iulius Bursio, 85. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 15)

Av. Ovjenčana glava muškarca s atributima Apolona, Merkura i Neptuna udesno, iza trozub i kontrolna oznaka, u točkastoj kružnici.

Cat. 9. G. Vibius Pansa, 90 BCE, mint: Rome. (Pl. 1: 9)

Obv. Laureate head of Apollo right, PANSa behind, within dotted circle.

Rev. Ceres in motion right, holding flambeau, a pig in front, C-VIBIVS-C-[F] behind.

18 mm, 3.30 g, 5 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 342/3a

Cat. 10. G. Vibius Pansa, 90. BCE, mint: Rome. (Pl. 1: 10)

Obv. Laureate head of Apollo right, PANSa behind, control mark in front, within dotted circle.

Rev. Minerva in a quadriga right, holding spear and reins in her left hand and tropaeum in her right, C-VIBIVS-C-F in exergue, within dotted circle.

17.5 mm, 3.75 g, 11 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 342/5b

Cat. 11. G. Vibius Pansa, 90 BCE, mint: Rome. (Pl. 1: 11)

Obv. Laureate head of Apollo right, PANSa behind, control mark in front, within dotted circle.

Rev. Minerva in a quadriga right, holding spear and reins in her left hand and tropaeum in her right, C-VIBIVS-C-F in exergue, within dotted circle.

19.5 mm, 3.42 g, 6 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 342/5b

Cat. 12. L. Rubrius Dossenus, 87 BCE, mint: Rome. (Pl. 1: 12)

Obv. Laureate head of Jupiter right, sceptre behind, DOSSEN below, within dotted circle.

Rev. Triumphal quadriga adorned with lightning right, Victory with wreath above, L-RVBRI in exergue, within dotted circle.

17.5 mm, 3.74 g, 11 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 348/1

Cat. 13. L. Memmius and C. Memmius Galeria, 86 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 13)

Obv. Laureate head of Saturn left, a harp behind, within dotted circle.

Rev. Venus in a biga right, [L-C:]M[E]MIES[-L-F/GAL] in exergue.

18.5 mm, 3.21 g, 5 h.

Site: Lib, Kongora, private collection of P. Martinović.

RRC 349/1

Cat. 14. M. Fannius and L. Critonius, 86 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 14)

Obv. Head of Ceres with wreath of wheat ears right, AED-P[L] behind, within dotted circle.

Rev. Two men seated on a bench (M. Fannius and L. Critonius), P-A behind, wheat ear right, M-FAN-L-CRIT in exergue, within dotted circle.

20 mm, 3.75 g, 5 h.

Site: Lib, Kongora, private collection of P. Martinović.

RRC 351/1

Cat. 15. L. Iulius Bursio, 85 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 15)

Obv. Laureate head of a man with attributes of Apollo, Mercury and Neptune right, a trident and control mark behind, within dotted circle.

Rev. Victory in a quadriga right, holding reins in her left hand and a wreath in her right, control mark DI below, L-IVLI-BVRSIO in exergue, within dotted circle.

Rv. Viktorija u kvadrigi udesno, u lijevoj ruci drži uzde, a u desnoj vijenac, ispod kontrolna oznaka DL, u odsječku L·IVLI·BVR SIO, u točkastoj kružnici.

20 mm, 3,84 g, 6 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 352/1c

Kat. 16. L. Iulius Bursio, 85. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 16)

Av. Ovjenčana glava muškarca s atributima Apolona, Merkura i Neptuna udesno, iza trozub i bodež, u točkastoj kružnici.

Rv. Viktorija u kvadrigi udesno, u lijevoj ruci drži uzde, a u desnoj vijenac, iznad kontrolni broj XXXXVI, u odsječku [L]·IVLI·BVR SIO, u točkastoj kružnici.

20 mm, 3,75 g, 6 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 352/1c

Kat. 17. P. Crepusius, 82. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 17)

Av. Ovjenčana glava Apolona udesno, iza žezlo i kontrolna oznaka, u točkastoj kružnici.

Rv. Konjanik s kopljem udesno, iznad kontrolni broj, u odsječku P·CREPVS[II], u točkastoj kružnici.

18 mm, 3,65 g, 3 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 361/1

Kat. 18. Q. Antonius Balbus, 83.-82. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 18)

Av. Ovjenčana glava Jupitera udesno, iza S·C, u točkastoj kružnici.

Rv. Viktorija u kvadrigi udesno, u lijevoj ruci drži uzde, a u desnoj vijenac, u odsječku Q·ANTO·BALB / PR, u točkastoj kružnici.

19 mm, 3,64 g, 3 h.

Nalazište: Lib, Borčani.

RRC 364/1a

Kat. 19. Q. Antonius Balbus, 83.-82. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 19)

Av. Ovjenčana glava Jupitera udesno, iza S·C, ispred A·, u točkastoj kružnici.

Rv. Viktorija u kvadrigi udesno, u lijevoj ruci drži uzde i palminu granu, a u desnoj vijenac, ispod kontrolna oznaka I, u odsječku Q·ANTO·BALB / PR, u točkastoj kružnici.

18 mm, 3,65 g, 3 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 364/1a

Kat. 20. C. Mamil Limetan, 82. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 20)

Av. Poprsje Merkura udesno, preko ramena kaduceja, iza oznaka M, u točkastoj kružnici.

Rv. Uliks u hodu udesno, u lijevoj ruci drži štap, ispred njega pas Argus, C·MAMIL LIMETAN, u točkastoj kružnici.

19 mm, 3,90 g, 7 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 362/1

Kat. 21. C. Marius Capito, 81. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 21)

Av. Glava Cerere ovjenčana klasjem žita, iza CAPIT i kontrolni broj CV, u točkastoj kružnici.

Rv. Ratar s plugom kojeg vuku volovi ulijevo, iznad kontrolni broj CV, u odsječku C·MARI·C·F / S·C, u točkastoj kružnici.

18,5 mm, 3,94 g, 3 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 378/1c

20 mm, 3,84 g, 6 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 352/1c

Cat. 16. L. Iulius Bursio, 85 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 16)

Obv. Laureate head of a man with attributes of Apollo, Mercury and Neptune right, a trident and dagger behind, within dotted circle.

Rev. Victory in a quadriga right, holding reins in her left hand and a wreath in her right, control number XXXXVI above, [L]·IVLI·BVR SIO in exergue, within dotted circle.

20 mm, 3,75 g, 6 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 352/1c

Cat. 17. P. Crepusius, 82 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 17)

Obv. Laureate head of Apollo right, sceptre and control mark behind, within dotted circle.

Rev. Horseman with spear right, control number above, P·CREPVS[II] in exergue, within dotted circle.

18 mm, 3,65 g, 3 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 361/1

Cat. 18. Q. Antonius Balbus, 83-82 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 18)

Obv. Laureate head of Jupiter right, S·C behind, within dotted circle.

Rev. Victory in a quadriga right, holding reins in her left hand and a wreath in her right, Q·ANTO·BALB / PR in exergue, within dotted circle.

19 mm, 3,64 g, 3 h.

Site: Lib, Borčani.

RRC 364/1a

Cat. 19. Q. Antonius Balbus, 83-82 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 19)

Obv. Laureate head of Jupiter right, S·C behind, A· in front, within dotted circle.

Rev. Victory in a quadriga right, holding reins and a palm frond in her left hand and a wreath in her right, control mark I below, Q·ANTO·BALB / PR in exergue, within dotted circle.

18 mm, 3,65 g, 3 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 364/1a

Cat. 20. C. Mamil Limetan, 82 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 20)

Obv. Bust of Mercury right, a caduceus over his shoulder, M behind, within dotted circle.

Rev. Ulysses in motion right, holding a staff in his left hand, his dog Argus in front of him, C·MAMIL LIMETAN, within dotted circle.

19 mm, 3,90 g, 7 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 362/1

Cat. 21. C. Marius Capito, 81 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 21)

Obv. Head of Ceres with wreath of wheat ears, CAPIT and control number CV behind, within dotted circle.

Rev. Ploughman with ox-drawn plough left, control number CV above, C·MARI·C·F / S·C in exergue, within dotted circle.

18,5 mm, 3,94 g, 3 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 378/1c

Kat. 22. L. Proculus, 80. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 22)

Av. Ovjenčana glava Jupitera udesno, iza S-C, u točkastoj kružnici.

Rv. Junona Sospita stoji udesno, u lijevoj ruci drži štit, a desnom baca koplje, ispred zmija, iza L-PROCILI / [F].

18,5 mm, 3,45 g, 6 h.

Nalazište: Lib, Kongora, privatno vlasništvo P. Martinović.

RRC 379/1

Kat. 23. C. Pobladius, 80. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 23)

Av. Popsje Rome s kacigom udesno, iza ROMA, iznad kontrolna oznaka X, u točkastoj kružnici.

Rv. Herkules davi nemejskog lava ulijevo, lijevo luk i tobolac sa strijelama, ispod toljaga, desno C-POBLICIO-Q-F, u točkastoj kružnici.

20 mm, 4,05 g, 1 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 380/1

Kat. 24. Ti. Claudius Nero, 79. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 2: 24)

Av. Popsje Diane s lukom i tobolcem na ramenu udesno, ispred S-C, u točkastoj kružnici.

Rv. Viktorija u bigi udesno, u lijevoj ruci drži uzde i palminu granu, a u desnoj vijenac, ispod kontrolna oznaka A-XI, u odsječku TI-CLAUD-TI-[F] / AP-N, u točkastoj kružnici.

19 mm, 3,55 g, 9 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 383/1

Kat. 25. Cn. Egnatius Maxumus, 75. pr. Kr., kovnica Rim.

Av. Glava Venere udesno, iza MAXVMVS.

Rv. Ženski lik u dvopregu ulijevo, C-EGNATIVS CN F / C-N-N.

Nalazište: Seonica, zbirka FMH zagubljeno.

RRC 391/1b

Kat. 26. C. Postumius, 74. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 3: 25)

Av. Popsje Diane s lukom i tobolcem na ramenu udesno, u točkastoj kružnici.

Rv. Pas u trku udesno, ispod koplje, u odsječku C-POSTVMI / AT, u točkastoj kružnici.

18 mm, 3,78 g, 3 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 394/1a

Kat. 27. L. Furius Brocchus, 63. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 3: 26)

Av. Glava Cerere ovjenčana klasjem žita udesno, lijevo klas žita, desno zrno žita, III VIR / BROCCCHI, u točkastoj kružnici.

Rv. Kurulska stolica, sa obje strane sjekira i fascies, L-FVRI/CN-F, u točkastoj kružnici.

20 mm, 3,59 g, 6h.

Nalazište: Kongora, ZMS inv. br. 3765.

RRC 414/1

Kat. 28. P. Fonteius Capito, 55. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 3: 27)

Av. Popsje Marsa s kacigom udesno, preko ramena tropej, okolo [P-FONTEVIUS-P-F-CAPITO]-III-VIR.

Rv. Konjanik kopljem napada galskog ratnika koji namjerava mačem sasjeci nenaoružanog muškarca, pored njih štit i kaciga, okolo MN-FONT-TR-MIL.

17 mm, 3,84 g, 12 h.

Nalazište: Lib, Borčani.

RRC 429/1

Cat. 22. L. Proculus, 80 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 22)

Obv. Laureate head of Jupiter right, S-C behind, within dotted circle.

Rev. Juno Sospita standing right, holding a shield in her left hand and throwing a spear with her right, a serpent in front, L-PROCILI / [F] behind.

18.5 mm, 3.45 g, 6 h.

Site: Lib, Kongora, private collection of P. Martinović.

RRC 379/1

Cat. 23. C. Pobladius, 80 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 23)

Obv. Bust of helmeted Roma right, ROMA behind, control mark X above, within dotted circle.

Rev. Hercules strangling the Nemean lion left, a bow and quiver with arrows left, a club below, C-POBLICIO-Q-F right, within dotted circle.

20 mm, 4.05 g, 1 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 380/1

Cat. 24. Ti. Claudius Nero, 79 BCE, mint: Rome. (Pl. 2: 24)

Obv. Bust of Diana with bow and quiver on her shoulder right, S-C in front, within dotted circle.

Rev. Victory in a biga right, holding reins and a palm frond in her left hand and a wreath in her right, control mark A-XI below, TI-CLAUD-TI-[F] / AP-N in exergue, within dotted circle.

19 mm, 3.55 g, 9 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 383/1

Cat. 25. Cn. Egnatius Maxumus, 75 BCE, mint: Rome.

Obv. Head of Venus right, MAXVMVS behind.

Rev. Female figure in chariot and pair left, C-EGNATIVS CN F / C-N-N.

Site: Seonica, FMH collection, lost or mislaid.

RRC 391/1b

Cat. 26. C. Postumius, 74 BCE, mint: Rome. (Pl. 3: 25)

Obv. Bust of Diana with bow and quiver on her shoulder right, within dotted circle.

Rev. Running dog right, spear below, C-POSTVMI / AT in exergue, within dotted circle.

18 mm, 3.78 g, 3 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 394/1a

Cat. 27. L. Furius Brocchus, 63 BCE, mint: Rome. (Pl. 3: 26)

Obv. Head of Ceres with wreath of wheat ears right, wheat ear left, grains of wheat right, III VIR / BROCCCHI, within dotted circle.

Rev. Sella curulis, flanked on both sides with axe and fascies, L-FVRI/CN-F, within dotted circle.

20 mm, 3.59 g, 6 h.

Site: Kongora, ZMS inv. no. 3765.

RRC 414/1

Cat. 28. P. Fonteius Capito, 55 BCE, mint: Rome. (Pl. 3: 27)

Obv. Bust of helmeted Mars right, a tropaeum over his shoulder, [P-FONTEVIUS-P-F-CAPITO]-III-VIR surrounding.

Rev. Horseman with spear attacking Gaul warrior aiming his sword at an unarmed man, a shield and helmet beside them, MN-FONT-TR-MIL surrounding.

17 mm, 3.84 g, 12 h.

Site: Lib, Borčani.

RRC 429/1

Kat. 29. Mn. Cordius Rufus, 46. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 3: 28)

Av. Glava Venere udesno, RVFVS SC, u točkastoj kružnici.

Rv. Cupid na delfinu udesno, MN CORDIVS, u točkastoj kružnici.

18,5 mm, 2,75 g, 11 h.

Nalazište: Lib, dolac Vrtoča, ZMS inv. br. 2780.

RRC 463/3

Kat. 30. T. Carisius, 46. pr. Kr., kovnica Rim.

Av. Glava Sibile udesno.

Rv. Sfinga sjedi udesno, iznad T-CARISIVS, ispod III VIR.

Nalazište: Borčani, zbirka FMH zagubljeno.

RRC 464/1

Kat. 31. M. Mettius, 44. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 3: 29)

Av. Glava Julija Cezara udesno, iza lituus i simpulum, CAESAR IMP, u točkastoj kružnici.

Rv. Venera stoji oslonjena laktom na štit ulijevo, u desnoj ruci drži Viktoriju, a u lijevoj žezlo, lijevo H, desno

M-METTIVS, u točkastoj kružnici.

19 mm, 3,00 g, 4 h.

Nalazište: Lib, Kongora, privatno vlasništvo P. Martinović.

RRC 480/3

Kat. 32. L. Aemilius Buca, 44. pr. Kr., kovnica Rim. (T. 3: 30)

Av. Glava Julija Cezara s lovorovim vijencem udesno, iza

polumjesec, CAESAR IM/ MP, u točkastoj kružnici.

Rv. Venera u desnoj ruci drži Viktoriju, a lijevom rukom se oslanja na žezlo.

L-AEMILIVS-BVCA, u točkastoj kružnici.

19 mm, 3,40 g, 3 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 480/4

Kat. 33. M. Antonius, 32.-31. pr. Kr., putujuća kovnica. (T. 3: 31)

Av. Galija sa žezlom na pramcu udesno, iznad ANT-AVG, ispod III VIR-R-P-C, u točkastoj kružnici.

Rv. Legionarski orao između dva bojna znaka, ispod LEG III, u točkastoj kružnici.

18 mm, 3,39 g, 6 h.

Nalazište: Lib, Borčani, zbirka FMH.

RRC 544/15

Cat. 29. Mn. Cordius Rufus, 46 BCE, mint: Rome. (Pl. 3: 28)

Obv. Head of Venus right, RVFVS SC, within dotted circle.

Rev. Cupid on a dolphin right, MN CORDIVS, within dotted circle.

18.5 mm, 2,75 g, 11 h.

Site: Lib, Dolac Vrtoča, ZMS inv. no. 2780.

RRC 463/3

Cat. 30. T. Carisius, 46 BCE, mint: Rome.

Obv. Head of Sibyl right.

Rev. Seated sphinx right, T-CARISIVS above, III VIR below.

Site: Borčani, FMH collection, lost or mislaid.

RRC 464/1

Cat. 31. M. Mettius, 44 BCE, mint: Rome. (Pl. 3: 29)

Obv. Head of Julius Caesar right, lituus and simpulum behind, CAESAR IMP, within dotted circle.

Rev. Standing Venus, elbow resting on a shield, left, holding Victory in her right hand and a sceptre in her left, H left, M-METTIVS right, within dotted circle.

19 mm, 3.00 g, 4 h.

Site: Lib, Kongora, private collection of P. Martinović.

RRC 480/3

Cat. 32. L. Aemilius Buca, 44 BCE, mint: Rome. (Pl. 3: 30)

Obv. Laureate head of Julius Caesar right, crescent moon behind, CAESAR IM/ MP, within dotted circle.

Rev. Venus holding Victory in her right hand, her left resting on a sceptre, L-AEMILIVS-BVCA, within dotted circle.

19 mm, 3.40 g, 3 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 480/4

Cat. 33. M. Antonius, 32-31 BCE, travelling mint. (Pl. 3: 31)

Obv. Galley with sceptre at the prow right, ANT-AVG above, III VIR-R-P-C below, within dotted circle.

Rev. Legionary eagle between two military symbols, LEG III below, within dotted circle.

18 mm, 3.39 g, 6 h.

Site: Lib, Borčani, FMH collection.

RRC 544/15

Fotografije u katalogu rada snimio je I. Dragičević.

All photos were taken by I. Dragičević.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Benac, A.** 1985, Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, Utvrdjena ilirska naselja (I), Djela, LX, Centar za balkanološka ispitivanja 4, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Bojanovski, I.** 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela, LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Bonačić - Mandinić, M.** 2002, Zbirka novca franjevačkog samostana u Tomislavgradu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 94, Split (2001), 367–385.
- Bonačić - Mandinić, M.** 2003, Pecunia Naronitana, in: E. Marin (ed.), Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 22, Zagreb – Metković – Split, 183–192.
- Budrovich, A.** 1969, Ubicazione del capoluogo preromano dei Delmati, Atti e Memorie della Societa Dalmata di Storia Patria, 6, Roma, 119–142.
- Crawford, M.** 1974, Roman Republican Coinage, Cambridge.
- Čače, S.** 1995, Dalmatica Straboniana (Strabon, Geogr. 7, 5, 5), Diadora, 16-17, Zadar (1994/1995), 101–133.
- Čović, B.** 1988, Gradina na Libu, Borčani, Duvno, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 266.
- Dragičević, I.** 2014, Grčko-ilirski novac Apolonije i Dirahija iz zbirke Franjevačkoga muzeja na Humcu kod Ljubuškoga, Cleuna, I, Livno, 96–109.
- Hörmann, K.** 1893, Erwerbung einer nummismatischen Sammlung für das bosn.-herceg. Landesmuseum, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I, Wien, 338–340.
- Kraljević, G.** 1976, Antički novci iz Posušskog Graca u zbirci Zemaljskog muzeja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s., XXIX, Sarajevo (1974), 169–177.
- Kraljević, G.** 1977, Rimski novci s područja Stoca, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s., XXX-XXXI, Sarajevo (1975/1976), 217–230.
- Kraljević, G.** 1978, Antički novci u Zemaljskom muzeju, pronađeni na području Gacka, Bileće i Trebinja, Tribunia, 4, Trebinje, 155–159.
- Kraljević, G.** 1979, Antički novci sa područja Ljubuškoga, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s., XXXIII, Sarajevo (1978), 133–136.
- Kraljević, G.** 1983, Antički novci s livanjskoga područja, Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo (1982/1983), 145–165.
- Kraljević, G.** 1988, Vrtoče, Borčani, Duvno, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 279.
- Marić, A.** 2010, Ostava antičkog novca iz Čapljine, Acta Numismatica INCC 2010, Rijeka, 205 – 222.
- Marić, Z.** 1973, Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s., XXVII-XXVIII, Sarajevo (1972/1973), 237–256.
- Patsch, C.** 1900, Rimska mjesta po Imotskom polju, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XII/2, Sarajevo, 295–344.
- Patsch, C.** 1904, Prilog topografiji i povijesti Županja - Delminiuma, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XVI/3, Sarajevo, 307–365.
- Petrinec, M., Šeparović, T., Vrdoljak, B. M.** 1999, Izbor spomenika iz arheološke zbirke Franjevačkoga muzeja u Livnu, in: A. Milošević (ed.), Arheološka zbirka Franjevačkoga muzeja u Livnu, Split, 41–124.
- Periša, D.** 2015, Arheološka svjedočanstva o rimsko-delmatskim ratovima, doktorska disertacija, Zadar.
- Pitner, K.** 1902, Nalazak denara u selu Gradac kraj Posušja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XIV/2, Sarajevo, 287.
- Radimský, W.** 1894, Starine kotara županjačkog u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, VI/2, Sarajevo, 283–319.
- Sergejevski, D.** 1930, Nalaz rimskog novca kod Livna, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XLII/2, Sarajevo, 119–132.
- Sergejevski, D.** 1932, Numizmatičke beleške, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XLIV/2, Sarajevo, 29–30.
- Šešelj, L., Ilkić, M.** 2014, Money circulation in Liburnia in the pre-imperial period: preliminary report, Forschungen in Lauriacum, Band 15, Akten des 5. Österreichischen Numismatikertages, Enns, 21 – 22. Juni 2012, Enns - Linz, 2014, 43–53.
- Zaninović, M.** 1969, Delminium. Primjedbe uz lokaciju, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXIII-LXIV, Split (1961/1962), 49–56.
- Zaninović, M.** 1976, Delmatsko-grčki odnosi na Jadranu, in: M. Suić (ed.), Jadranska obala u protohistoriji, kulturni i etnički problemi, Simpozij u Dubrovniku, 19. – 23.X.1972, Zagreb, 301–307.
- Zaninović, M.** 2000, Predrimski i rimski Delminium (Duvno - Tomislavgrad), in: J. Krišto (ed.), Duvanjski zbornik, Tomislavgrad, 65–77.

T. 2

Pl. 2

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

T. 3

Pl. 3

25

26

27

28

29

30

31

Predmeti rimske zabave i dokolice: nepublicirani astragali, *talus* i *calcula* iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Roman Gaming Boards and Pieces:
unpublished astragals, *talus* and *calculi* from the antiquities
collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina

ADNAN BUSULADŽIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo
adnan.busuladzic@hotmail.com

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK: 794.91 (37+497.6) "00/04"

Rimsko društvo je poznavalo različite oblike zabave. Razbibriga je bila prisutna na dnevnoj osnovi, a njeni oblici su podrazumijevali prisustvovanje različitim formama društvenih i hazarderskih igara, te takmičenja. Cilj ovih aktivnosti bio je razonoditi se i stvoriti sadržaj u toku trenutaka odmora. U tom dugom historijskom procesu pojedine igre dobijaju i značajniju društvenu, pa čak i političku ulogu, te počinju služiti u manipulacijama masama. Pojedine igre postaju i iznimno destruktivne, moralno neprihvatljive, te se novo etablirane crkvene vlasti izjašnjavaju protiv njih.

Ključne riječi: rimska igra, razbibriga, kockanje, kocka, žetoni, astragali, tabla za igru.

Various amusements were known in Roman society. Pastimes were a feature of daily life, and their forms included various kinds of games, gambling and competitions designed to amuse and entertain during moments of leisure. Over time some games became socially and even politically significant, and began to be used to manipulate the people. Some games even became extremely destructive and morally reprehensible, leading the newly-established ecclesiastical authorities to condemn them.

Key words: Roman games, pastimes, gambling, dice, counters, knucklebones, games boards.

UVOD

Prvi tragovi „igara na sreću“ mogu se pratiti još u doba antičkih Grka, odnosno njihovog političkog života. Naime, stari Grci – teoretičari demokratije, riješili su način izbora poglavara bacanjem kocke, kao proceduru koja je doprinosila apsolutnoj jednakosti. U Ateni se izvlačenjem na sreću rješavao izbor velikog broja gradskih poglavara, sa izuzetkom generala i finansijskih službenika. Čak su i članovi administrativnih tijela određivani izvlačenjem.¹ Iz ovih tradicija mogla su se crpiti i prva iskustva koja su u vidu odmora, razbibrige i zabave prenošena na rimsko tlo.

Trenuci odmora i razbibrige bili su prisutni u svim civilizacijama i društvima od pamtivijeka. Nakon napornih trenutaka provedenih u poljima, lovu, ratnim djelovanjima, ljudi su iznalazili načine kako da se opuste, zabave, skrate duge noći, osmisle sadržaj koji će ih uveseliti i učiniti im ugodu. Ova vrsta ljudske aktivnosti zauzimala je u nekim oblicima i vrlo značajno mjesto u društvenom životu. Kroz različite vidove organiziranja dokolice, ljudi su u antičko doba razvijali i mnoge filozofske, humanističke i generalno naučne oblike djelovanja. Kako se ljudsko društvo razvijalo, tako je razbibriga i dokolica dobijala vrlo širok način ispoljavanja, u konačnici u obliku zabave. Kasnije kao tekovina antičkog društva razvili su se sadržaji i priredbe u teatrima, amfiteatrima i hipodromima. Na treba smetnuti ni uživanja za stolom, gozbe i prejedanja. Cilj svih ovih igara i zabave bio je razonoditi se, ali i mentalno se udaljiti od svakodnevnice i briga koje su proisticale iz svakodnevnog života. U pojedinim trenucima neki oblici razbibrige dobijaju i politički karakter, jer direktno služe u manipuliranju masama i otupljivanju narodnog nezadovoljstva. Ova strategija ostala je poznata do danas kroz izreku „hljeba i igara“ aludirajući na koncept vlasti i način upravljanja narodnim nezadovoljstvom ili osjećajima.

Već u antičko doba ovi vidovi društvene zabave i igre poprimaju vrlo konkretan karakter, pretvarajući se u dva osnovna tipa: dječije i igre za odrasle. Naglašavajući jasnu distinkciju između antičkog i starijeg hronološko – društvenog konteksta, a na temelju proučavanja arheoloških nalaza, može se sa velikom sigurnošću pretpostaviti podjela igara na dječije i igre za odrasle već u prahistoriji.²

Pojam slobodnog vremena kod Rimljana bio je poznat pod terminom *otium*. Ovaj segment ljudskog života bio je posvećen kako dokolici, tako i ličnim obavezama, koje izlaze iz okvira profesionalnog angažmana. Osmišljavanje sadržaja slobodnog vremena izazivalo je i moralne dvojbe. Tako se, prema sačuvanim izvorima, zna za slobodno vrijeme provedeno u razvratu, ali i ono korisno kontemplativno provedeno u razmišljanjima o životu, o sebi i duši. Zapažena je i društvena razlika u provođenju slobodnog vremena između bogatih i siromašnih. Razmišljanje je bilo rezervirano za bogate i obrazovane, dok je siromašnim bilo dostatno kupanje,

INTRODUCTION

The earliest evidence of “games of chance” is found in ancient Greece, specifically in politics. The ancient Greeks, theoreticians of democracy, elected their leaders by the throw of a die, as a way of ensuring absolute equality. Many leaders in Athens were elected by lot, with the exception of generals and finance officers. Even the members of administrative bodies were chosen by lot.¹ This tradition was the basis for the leisure pastimes and games of the Romans.

Moments of leisure and entertainment have been a feature of all civilizations and societies since time immemorial. Tired from their exertions in the fields, the hunt or on the battlefield, people found ways to relax, to have fun, to while away the long night hours, inventing games to amuse and entertain themselves. These took various forms, and came to occupy an important place in social life, from which people in the ancient world developed a range of philosophical, humanistic and scientific modes of action. As society evolved, so too leisure time came to be filled with many and diverse pastimes and entertainment. The entertainments offered in theatres, amphitheatres and hippodromes came later. Nor should the pleasures of the table, banquets and overindulgence, be overlooked. The purpose of all these games and pastimes was the same: entertainment, distraction from the worries and concerns of daily life. There were times when some forms of entertainment were used for political ends, to manipulate the masses and blunt popular discontent. This strategy came to be known by the still-familiar expression “bread and circuses,” describing the policy of using entertainment to keep the masses happy.

These various entertainments and games were of two basic kinds: children’s and adults’ games. While emphasizing a clear chronological and social distinction between antiquity and prehistory, archaeological finds strongly suggest that different games for children and for adults already existed in prehistoric times.²

The term used in ancient Rome for leisure was *otium*, the time dedicated both to idleness and to one’s personal commitments, a time of freedom from business concerns. Devising ways to fill free time gave rise to moral concerns. Surviving sources reveal that some people turned to debauchery, others to contemplation on the meaning of life, on the self and the soul. Rich and poor, too, filled their leisure hours differently. Contemplation was the preserve of the wealthy and the educated; the poor were content with the bath house and with state-financed games, sports competitions and the like.³

Children, too, had a variety of games to amuse themselves in their free time. Boys played with spinning tops.

1 Kajoa 1965, 143.

2 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 13–30.

1 Kajoa 1965, 143.

2 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 13–30.

3 Robert 2009, 202–204.

te prisustvo o državnom trošku organiziranim igrama, sportskim takmičenjima i slično.³

Kada su djeca u pitanju, zabilježen je također čitav niz igara kojima se osmišljavalo slobodno vrijeme. Tako znamo za igru koja se poput današnjih klikera igrala uz pomoć oraha. Dječaci su se igrali čigrom i okretali je bičem. Djeca su u igri koristila i obruč opremljen zvončićima,⁴ koji su svjetlucali i zvonili dok se obruč okretao. Od igrački zabilježene su još i male dvokolice. Tokom arheoloških istraživanja pronađeni su i predmeti koji ukazuju na postojanje grupnih igara, igara koje su predstavljale imitiranje odraslih, poput vojnika, gladijatora, trgovaca, senatora, sudija, domaćica i majki. Jedna od omiljenih igrački je bila i lopta. Do danas su ostali podaci koji govore o postojanju lopti različitih veličina, sačinjenih od raznovrsnih materijala,⁵ a koje su služile za mnogobrojne igre.⁶ Tako je na području Bosne i Hercegovine pronađena stela sa prikazom malene djevojčice koja je u ruci držala loptu.⁷ Od društvenih igara zabilježena je i „žmira“.⁸ Među popularnijim dječijim igrama bila je i „par-nepar“ – pogađanje lica i naličja novčića, te posebno igre u kojima su korišteni lješnjaci, koji su imali ulogu klikera. Korištenje lješnjaka je toliko široko bilo zastupljeno da je lješnjak postao simbol djetinjstva.⁹ Od orašastih plodova korišteni su intenzivno i orasi. Osnovni princip ove igre se odnosio na rušenje u obliku kule naslaganih oraha orahom koji je bacan kotrljanjem prema ovoj gomili.¹⁰ U igri su djeca često koristila i malene figurine koje su poput savremenih predstavljale lutke, životinje, vojnike i slično, a služile su za različite igre.¹¹ Djevojčice su upotrebljavale lutke od drveta, keramike, kosti, tkanine i voska za organiziranje omiljenih igara.¹² Zahvaljujući vrlo intenzivnim kontaktima i prisustvu grčkih dojlja, rimska djeca su bila u prilici naučiti mnogobrojne dječije igre koje su bile popularne na prostoru antičke Grčke. Pored pronađenih minijaturnih predmeta, koji su mogli imati primarno ulogu dječijih igračkica, o dječijim igrama u antičkom periodu saznajemo i analizama slikovnih prikaza na keramičkim oslikanim posudama.¹³ I novorođenčad su zabavljana uz pomoć zvečki i nanizanim predmetima na ogrlicu koji su stvarali zvuk.¹⁴ Sačuvani predmeti i oskudni pisani izvori govore i o sportskoj igri efedrizam, koji se igrao u parovima, o pravljenju zmaja, hodanju na štulama, ljuljanju na ljuljačkama, bacanju kamena po površini vode, natezanju užadi, kolicima za vožanje djece, igranju zvrka, pismo-glava, jo-jo i o mnogim drugim igrama.¹⁵

Children also played with hoops, fitted with bells⁴ that tinkled and glinted as the hoop bowled along. Toy carts or chariots have also been found. Archaeological excavations have uncovered objects suggesting group games played by children, and games imitating adults, such as soldiers, gladiators, merchants, senators, judges, housewives and mothers. Ball games were very popular. Balls of various sizes and made of different materials⁵ were used in many games.⁶ A stele found in Bosnia and Herzegovina bears the image of a little girl holding a ball.⁷ Another group game was hide-and-seek.⁸ Calling heads or tails on the flip of a coin was also a popular children's game, as was a game similar to marbles, but played with hazelnuts. The use of hazelnuts was so widespread that the nut became a symbol of childhood.⁹ Walnuts were also much used in a game that consisted of attempting to knock down a tower of walnuts by bowling a single nut towards it.¹⁰ Children often played with little statuettes resembling the dolls, miniature animals and toy soldiers of today, devising a range of different games.¹¹ Girls had dolls made of wood, pottery, bone, fabric and wax, which featured in their favourite games.¹² Many children's games popular in ancient Greece were introduced to Rome by Greek wet-nurses.

Along with miniature objects that could well have served as children's toys, further knowledge of children's games in ancient times is provided by the images on painted vases.¹³ Even tiny babies were kept amused with rattles and necklaces strung with bells or beads.¹⁴ Surviving artefacts and meagre written sources provide evidence of the sport of ephedrism, which was played in pairs, and of other amusements and accessories, such as kite-flying, stilt-walking, playing on swings, stone-skimming, tug-of-war, and playing with toy carts, spinning tops, heads-or-tails, yoyo and much more.¹⁵

With the exception of the few privileged classes of Roman society, most people spent the greater part of their lives in drudgery or on business, with little time for leisure and entertainment. The latter consisted mainly of visiting brothels,¹⁶ attending gladiator games,¹⁷ hunting and fishing,¹⁸ visiting the public baths¹⁹ which, in addition to their primary purpose of personal hygiene, also provided entertainment,²⁰ and going to the theatre.²¹ Games of chance and

3 Rober 2009, 202–204.

4 Rober 2009, 208.

5 Rober 2009, 209.

6 Sanader 2008, 145.

7 Patsch 1914, 213, sl. 126; Sanader 2008, 147–148.

8 Grimal 1967, 50.

9 Rober 2009, 208–209.

10 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 37.

11 Vomer Gojković 2008, 76–78; Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 31–32.

12 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 31.

13 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 30.

14 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 31.

15 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 33–34 i 37.

4 Robert 2009, 208.

5 Robert 2009, 209.

6 Sanader 2008, 145.

7 Patsch 1914, 213, fig. 126; Sanader 2008, 147–148.

8 Grimal 1967, 50.

9 Robert 2009, 208–209.

10 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 37.

11 Vomer Gojković 2008, 76–78; Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 31–32.

12 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 31.

13 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 30.

14 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 31.

15 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 33–34 and 37.

16 Busuladžić 2016, 130–132; Pollini 2010, 289–319.

17 Bejker 2009.

18 Zaninović 2008, 97–105.

19 Robert 2009, 210–212.

20 Buzov 2008, 115–127.

21 Rnjak 1979.

Ako izuzmemo stil života malobrojnih povlašćenih slojeva rimskog društva, obični puk je većinu svoga života provodio u mukotrpnom radu i privređivanju, ne ostavljajući mnogo vremena za svakodnevnu zabavu i dokolicu. Zabavom bi se uvjetno mogli definirati odlasci u javne kuće,¹⁶ gladijatorske borbe,¹⁷ lov i ribolov,¹⁸ odlasci u terme,¹⁹ koji su, pored primarne težnje za održavanjem higijene, imali i namjenu zabave,²⁰ te svakako odlasci u teatar.²¹ Grupne hazardne igre i kockanje često su bili predmet zabave u ugostiteljskim objektima, gdje su ljudi, slično današnjici, ispijali pića, jeli, razgovarali i kockali se.²² Kocke, žetoni, table i astragali bili su i čest pribor vojnih objekata. Nakon svakodnevnih vojnih zadataka, vojnici u garnizonima su slobodno vrijeme popunjavali i različitim igrama i kockanjem.²³ Za pretpostaviti je često i tajno bez znanja pretpostavljenih.

Kao i djeca, ni odrasli nisu bili imuni na različite oblike razbibrige, koja je u nekim okolnostima mogla da se pretvori i u pravu pošast. Rimsko društvo je poznavalo i igre na sreću, kroz organiziranje kockanja i klađenja sa novčanim ulogom. Kockanje je zvanično bilo tolerirano u periodu praznika Saturnalija, u decembru mjesecu, jer se kockarski dugovi tad nisu morali plaćati.²⁴ Ovaj vid skraćivanja vremena posebno je bio omiljen među rimskom vojskom i u tavernama i to kroz cijelu godinu. Visoki ulozi, koji su neminovno povlačili narušavanje međuljudskih odnosa, a samim time i discipline bili su u vojsci strogo zabranjeni.²⁵ Potvrdu svijesti o opasnosti hazarderskih igara na sreću daje i Ovidije. On je primijetio da je igra sa numeriranim kockicama opasna jer igrač koji gubi, ako ne prestane igrati, može nastaviti gubiti. Za organiziranje kockanja postojale su i za tu namjenu pripravljena mjesta poput *tabernae lusoriae*, svojevrsnih kockarnica onog doba. Od igara na sreću nisu bili pošteđeni ni vladari. Tako znamo i da je kockanje bilo blisko caru Augustu. Za ovu aktivnost posebno su mu bili omiljeni astragali i kockice.²⁶

ASTRAGALI, TALUS I CALCULA IZ ANTIČKE ZBIRKE ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE

U vrijeme Republike kocka je bila dozvoljena samo u vrijeme praznika Saturnalija. U kasnijem periodu širi se diljem Carstva. Prve preteče kocke bili su neobrađeni ovčiji ili koziji zglobovi – astragali²⁷. Astragal je naziv za članak, a potiče od grčke riječi *astragalos*, što u množini znači kockanje. Astragali

were frequently on offer in taverns where, then as now, people drank, ate, chatted and gambled.²² Military facilities too were often provided with dice, counters, boards and knucklebones. After their day-to-day military duties were over, soldiers on garrison would occupy their free time with various games and gambling,²³ probably without their superior officers' knowledge.

Adults were no more immune than children to various pastimes that, in some circumstances, could develop into a veritable epidemic. Games of chance, in the form of gambling and placing money bets, were a feature of Roman life. Gambling was officially tolerated during the Saturnalia in December, when gambling debts did not have to be paid.²⁴ Whiling away the time in this way was particularly popular in the Roman army and in taverns, where it took place all year round. Large bets, which inevitably led to squabbles and undermined discipline, were strictly forbidden in the army.²⁵ That people were aware of the dangers of games of chance is revealed by Ovid, who observed that games with numbered dice were risky because a player who was losing might lose even more if he continued playing in the hope of recouping his losses. Organized gambling was also carried on in purpose-built premises such as the *tabernae lusoriae*, the gambling dens of that time. Even Rome's rulers were not immune to games of chance; the emperor Augustus is known to have a penchant for gambling, preferring to play with astragals (knucklebones) and dice.²⁶

ASTRAGALS, TALUS AND CALCULI FROM THE ANTIQUITIES COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

In the Republic, gambling was permitted only during the Saturnalia. Later it spread throughout the Empire. The precursors of dice were sheep's or goat's knucklebones²⁷, known as astragals, derived from the Greek word *astragalos*, the plural of which meant gambling. Astragals were rectangular in shape, with rounded ends,²⁸ and were better than vertebrae for use in gaming because, lacking the hole through which the spinal cord passes, they were more durable.²⁹ They were used in a game that most closely resembled today's Jacks (also known as Knucklebones or Five-stones). The six-sided die was a later development; early dice were

16 Busuladžić 2016, 130–132; Pollini 2010, 289–319.

17 Bejker 2009.

18 Zaninović 2008, 97–105.

19 Rober 2009, 210–212.

20 Buzov 2008, 115–127.

21 Rnjak 1979.

22 Vomer Gojković 2008, 74.

23 Ilkić 2008, 140 i 141.

24 Rober 2009, 209.

25 Košćević 2000, 40.

26 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 34–35.

27 Bakarić 2017, 158.

22 Vomer Gojković 2008, 74.

23 Ilkić 2008, 140 and 141.

24 Robert 2009, 209.

25 Košćević 2000, 40.

26 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 34–35.

27 Bakarić 2017, 158.

28 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 38.

29 Kamenjarin 2011, 112.

su bili četvrtastog oblika, zaobljenih stranica.²⁸ Zglobovi, odnosno članci stoke sitnog zuba bili su povoljniji za obradu, jer nisu imali kičmenu moždinu, zbog čega su bili trajniji za korištenje.²⁹ Ovim predmetima su se igrale igre koje su najviše sličile današnjoj igri piljaka. U kasnijem periodu se pojavljuju klasične šestostrane kockice. Prve kockice su, po uzoru na astragale, imale obilježene samo četiri strane. Vodilo se računa da zbir naspramnih strana daje broj 7, što je odgovaralo magičnim moćima kocke. Popularnost društvenih igara sa astragalima potvrđuje i činjenica da su isti korišteni sve do srednjeg vijeka. U nekim društvima, poput mongolskog, zadržali su se do danas.³⁰ Osim koštanih³¹, astragali su izrađivani i od bronzne, zlata, srebra, stakla, staklene paste, gorskog kristala, keramike i slonovače. Da bi se sačuvali i bili uvijek nadohvat ruke radi igri, nošeni su u posebnim posudicama ili kesicama, ali i nizani na konopac, također radi nošenja.³² Igre sa astragalima u početku su bile rezervirane samo za djecu, da bi kasnije poprimile i formu hazardske igre za odrasle. Njima se moglo i gatati. Bacanjem astragala u određenim dobitnim kombinacijama se dobijao poen koji se zvao Afrodita³³ ili Venera.³⁴ U najboljoj dobitnoj kombinaciji to je značilo da je svaki od bačenih astragala padao na različitu plohu.³⁵ U jednom od načina igre važno je pravilo da je dobitak zarađenih bodova ovisio o položaju nakon bacanja astragala. Različite strane donosile su različit zbir dobitnih bodova.³⁶ Tako je konveksna strana donosila 3, konkavna 4, a uzdužne strane 1 ili 6 bodova. Najgora kombinacija, koja je nosila naziv *canis*, nastajala je na način kada svi astragali padnu na stranu koja nosi samo 1 bod. Najsretnije bacanje astragala označavalo se terminom *iactus Veneris* – Venerino bacanje³⁷ i podrazumijevalo je da su sva četiri astragala pala na različite strane, pokazujući bodove od 1, 3, 4 i 6. Ovakve sretne kombinacije kao simbol sreće prikazivane su i na pomorskoj brodskoj opremi.³⁸

U grupi pribora koji je bio neophodan za igre na sreću najkarakterističnije su bile kockice, vrlo nalik današnjim. Kocke (*alea*, *tali* ili *tesserae*),³⁹ imale su znatnu ulogu u različitim društvenim igrama. Bile su označene kružnim udubinama, a svaka strana kockice je imala različit broj udubljenih kružića, od jedan do šest.⁴⁰ Ovi kružići u kasnijem periodu dobijaju naziv *occhi di dado*.⁴¹ Osnovna karakteristika igara definiranih terminom *alea* jest potpuno odsustvo volje igrača, te pobjedi koja je rezultat sudbine, a ne voljne igre sa

marked on four sides only, like astragals. Players tried to ensure that the numbers on the opposite sides added up to 7, corresponding to the magic powers of the die. Knucklebones was so popular that it was still played in mediaeval times, and even to this day in some cultures, for example the Mongol culture.³⁰ Astragals were made not only of bone³¹, but also of bronze, gold, silver, glass, glass paste, rock crystal, pottery and ivory. So as to have them ready to hand when the chance of a game presented itself, people would carry them in special containers or purses, or strung on a string.³²

At first, knucklebones was simply a children's game, later becoming a game of chance played by adults. Astragals could also be used in fortune-telling. Specific combinations of numbers from a throw were given names, such as Aphrodite³³ or Venus.³⁴ The highest score was achieved when each astragal fell on a different face.³⁵ In one version of the game, the rule was that the score depended on the position of the bones after the throw, different sides being worth a different number of points.³⁶ The broad side was worth 3 points, the concave 4, while the convex narrow side was worth 1 and the concave, 6 points. The worst score, known as *canis* or the dog, was when all the astragals fell on the side worth only one point. The luckiest score was known as the *iactus Veneris*³⁷ – the Venus throw – when all four astragal bones fell on different faces, giving 1, 3, 4 and 6 points respectively. This combination also features as a good luck charm on seagoing ships' tackle.³⁸

Dice, very similar to those of today, were also essential items for games of chance. Known as *alea*, *tali* or *tesserae*,³⁹ they were central to a variety of games. They were marked with small round holes, each side with a different number from one to six.⁴⁰ Later, these holes came to be known as *occhi di dado*.⁴¹ A basic feature of the games defined by the term *alea* is that they depended purely on luck, not on the skill of the players, whose physical, moral and intellectual attributes were irrelevant.⁴²

Bone dice were very common, bone being easy to work, long-lasting and durable in use, as well as light in weight. Another advantage is that bone seldom oxidizes, as was observed back in pre-Neolithic and Neolithic times.⁴³ For the same reason, quantities of objects made of bone were

28 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 38.

29 Kamenjarin 2011, 112.

30 Balen-Letunić 2015, 14.

31 Llorens 2017, 188.

32 Posljednji slučaj vidi analogije: Kamenjarin 2011, 117.

33 Zaninović 2005, 157–160; Busuladžić 2016, 140–141.

34 Zaninović 2005, 160–165; Busuladžić 2016, 141–142.

35 Balen-Letunić 2015, 15.

36 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 38.

37 Rober 2009, 209.

38 Radić Rossi 2005, 149–150.

39 Rober 2009, 209.

40 Brojevi kružića na kockicama potvrđeni su i na mnogim rimskim lokalitetima. Janakievski 1987, 65, 66, 94, T. X, 1311.

41 Šeparović, Uroda 2009, 15.

30 Balen-Letunić 2015, 14.

31 Llorens 2017, 188.

32 For the latter, see analogies: Kamenjarin 2011, 117.

33 Zaninović 2005, 157–160; Busuladžić 2016, 140–141.

34 Zaninović 2005, 160–165; Busuladžić 2016, 141–142.

35 Balen-Letunić 2015, 15.

36 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 38.

37 Robert 2009, 209.

38 Radić Rossi 2005, 149–150.

39 Robert 2009, 209.

40 Dice with these holes have been found at many Roman sites. Janakievski 1987, 65, 66, 94, T. X, 1311.

41 Šeparović, Uroda 2009, 15.

42 Kajoa 1965, 47.

43 Bačkalov 1979.

protivnikom. Ovom igrom sve fizičke, moralne i intelektualne osobine igrača ne dolaze do izražaja.⁴²

Koštane kockice su bile vrlo česte, jer je ova vrsta materijala pretpostavljala lakšu obradu, dugovječnost i postojanost u korištenju, te manju težinu. Prednost korištenja ove vrste materijala leži i u činjenici da teško dolazi do oksidacije. Ovakve pogodnosti konstatirane su još u preneolitu i neolitu,⁴³ a masovno korištenje različitih koštanih predmeta nastavilo se i u rimsko doba.⁴⁴ Kockice namijenjene za igru korištene su već od želznog doba. U antičkom periodu bile su vrlo omiljene, a prema nekim tradicijama izumitelji igara u kojima su korištene kockice bili su Egipćani.⁴⁵ Potvrda njihove popularnosti leži i u činjenici da su koštane kockice pronađene na mnogobrojnim rimskim lokalitetima.⁴⁶ Prilikom hazarderskih igara, u nekim slučajevima, korištene su i keramičke ili bronzane čaše u kojima su se miješale kockice ili astragali.⁴⁷ Osnovni princip igre sa kockicama je podrazumijevao zbrajanje većih vrijednosti. Tako je najveća vrijednost bila šest (*senio*), a najmanja as (*unio*). Pored ovih bile su, ovisno o brojevima, još i *binio*, *trinio*, *quaternio* i *quinio*.⁴⁸

Pored kockica postojali su i žetoni, najčešće zaobljeni ili pločaste gornje površine, te glatke ili prstenastim brazdicama raščlanjene površine. Žetoni su u nekim slučajevima mogli imati oblik utega za tzv. brzu vagu, ili oblik koštanih teatarskih *tessera* bez brojčanih oznaka.⁴⁹ U izradi kockica i žetona korišteni su različiti materijali. Za izradu kockica, najčešće je upotrebljavan koštani materijal,⁵⁰ ali nije bilo neobično koristiti i keramiku, olovo⁵¹ i drugi metali, drvo, kamen i mramor.⁵² Žetoni su najčešće izrađivani od kamena ili stakla⁵³ i staklene paste,⁵⁴ a zabilježeni su i oni od kosti,⁵⁵ keramike⁵⁶ i srebra.⁵⁷

Od igara ove vrste do danas su ostale relativno dobro rekonstruirane grčka *Pente Grammai* sa svojim verzijama, te rimske igre *Duodecim Scripta*⁵⁸ i *Ludus Latruncolorum*.⁵⁹

Na temelju pronađenih predmeta, ali i pisanih vrela, poznata su nam i pravila nekih igara na sreću. Igralo se sa tri kockice, koje su se miješale i bacale iz tuljca,⁶⁰ sa maksimalnim rezultatom od tri šestice – *iactura Veneris* i minimalnim rezultatom od tri jedinice – *iactura canis*. S obzirom na koncept igre koji je podrazumijevao čistu sreću, postoje i

still in use in Roman times.⁴⁴ Dice were already in use in the Iron Age, while some say that it was the Egyptians who invented games using dice.⁴⁵ Such games were very popular in ancient Greece and Rome, as evidenced by the finds of bone dice at many Roman sites.⁴⁶ In some games of chance, the dice or astragals were thrown from pottery or bronze dice tumblers.⁴⁷ With dice, as with astragals, the aim was to achieve the highest score, six or *senio* the highest and one, *unio*, the lowest. The numbers from two to five were called *binio*, *trinio*, *quaternio* and *quinio* respectively.⁴⁸

Counters were also used in games of chance, usually with a flat or rounded upper face, smooth or divided into sections by grooves. They might also resemble weights or bone theatre *tesserae* with no numbers.⁴⁹ Various materials were used to make both dice and counters. Bone was most commonly used to make dice,⁵⁰ but it was not uncommon to use pottery, lead,⁵¹ metal, wood, stone or marble.⁵² Counters were usually made of stone, or glass⁵³ and glass paste,⁵⁴ but bone,⁵⁵ pottery⁵⁶ and silver counters have also been found.⁵⁷

Board games of which the rules have been fairly well reconstructed include the Greek board-game *Pente Grammai* or Five Lines and its variants, and the Roman *Duodecim Scripta*⁵⁸ and maximum *Ludus Latruncolorum*.⁵⁹ The rules of some games of chance are also known from both artefacts and written sources. Three dice were shaken and thrown from a dice tumbler,⁶⁰ giving a maximum score of three sixes, *iactura Veneris*, and a lowest score of three ones – *iactura canis*. Since the scores depended on pure chance, it may well be that dice were also used in temples when seeking the advice of the gods.⁶¹

Counters were used in board games, using a board divided into squares or other divisions, and marked for calculating scores. The game was so popular that counters were often made with a hole, so they could be worn like pendants.⁶² A counter with a hole in the middle was found in Sisak.⁶³

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina includes not only the typical dice and counters, but also a Roman brick marked with a grid, which might have been used as a games board. There were

42 Kajoa 1965, 47.

43 Bačkalov 1979.

44 Busuladžić 2015, 178, 181–183.

45 Vikić-Belančić 1948, 45.

46 Alihodžić 2015, 41.

47 Vomer Gojković 2008, 74.

48 Vikić-Belančić 1948, 45.

49 Rnjak 1979, 292–293.

50 Ilkić 2008, 140; Ožanić *et al.* 2003, 113, sl. 263 i 264.

51 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 60, sl. 130.

52 Vomer Gojković 2008, 74.

53 Vomer Gojković 2008, 76; Ilkić 2008, 140; Llorens 2017, 188.

54 Jovanović 1977, 140.

55 Ožanić *et al.* 2003, 113, 265 i 266.

56 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 60, sl. 133 i 134.

57 Popović *et al.* 1994, 209, br. 66.

58 Rober 2009, 209.

59 Amstler *et al.* 1993, 25–27, 33–34.

60 Vomer Gojković 2008, 74.

44 Busuladžić 2015, 178, 181–183.

45 Vikić-Belančić 1948, 45.

46 Alihodžić 2015, 41.

47 Vomer Gojković 2008, 74.

48 Vikić-Belančić 1948, 45.

49 Rnjak 1979, 292–293.

50 Ilkić 2008, 140; Ožanić *et al.* 2003, 113, figs. 263 and 264.

51 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 60, fig. 130.

52 Vomer Gojković 2008, 74.

53 Vomer Gojković 2008, 76; Ilkić 2008, 140; Llorens 2017, 188.

54 Jovanović 1977, 140.

55 Ožanić *et al.* 2003, 113, 265 and 266.

56 Balen-Letunić – Rendić-Miočević 2012, 60, figs. 133 and 134.

57 Popović *et al.* 1994, 209, No. 66.

58 Robert 2009, 209.

59 Amstler *et al.* 1993, 25–27, 33–34.

60 Vomer Gojković 2008, 74.

61 Vikić-Belančić 1948, 44–45.

62 Košćević 2000, 40.

63 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 59, fig. 127.

opravdani stavovi da su kockice upotrebljavane i u hramovima prilikom traženja savjeta od božanstava.⁶¹

Žetoni su upotrebljavani za igre na ploči podijeljenoj u polja, te obilježenoj za računanje. Za igru su se, pored najčešćih drvenih ploča, mogle koristiti i obične opeke, ili se također kao alternativa mogla organizirati igra na tlu ili na stepeništu hramova. Koliko su igre ove vrste bile popularne, a ljudi spremni i na improvizirane uvjete za njihovo održavanje, govori i podatak da su kockice i žetoni često imali otvore, kako bi mogli biti nošeni kao privjesci.⁶² Takav slučaj kockice sa otvorom u sredini je pronađen u Sisku.⁶³

Pored najkarakterističnijih predmeta, kockica i žetona, u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se i jedna rimska opeka sa urezanim poljima, koja je mogla služiti kao tabla za igru mice. Kod mnogih igara osnovni princip igranja odnosio se na korištenje odgovarajuće površine sa ucrtanom shemom. Ove površine su mogle biti kamene, keramičke, drvene, ali su se mogle nalaziti i na otvorenom prostoru, urezanih shema na stepeništima i sličnim mjestima. Ako su to bile ploče one su bile poznate pod terminom *tabulae lusoriae*.⁶⁴ Na našem primjerku je urezana tabla za *ludus latruncolorum*. Linije na ovom predmetu urezane su ukoso, a kakve se najčešće i nalaze na rimskodobnim lokalitetima.⁶⁵ Za ovu keramičku ploču se ne može sa potpunom sigurnošću ustvrditi da pripada ovoj namjeni. Sumnju stvaraju karakteristike predmeta koji je debljih stijenci, sa savinutim rubovima, što usmjerava na mogućnost da se radi o tubulu. U prilog tvrdnji da je ipak riječ o predmetu koji je služio u svrhu organiziranja društvenih igara ide činjenica da na navedenom lokalitetu nije pronađen ni jedan drugi ulomak tubulusa, niti crijepa uopće. Ova situacija navodi na zaključak da je predmet u znatnom stepenu vjerovatnoće mogao služiti, pa makar i u smislu improvizacije u svrhu odigravanja igara na sreću.⁶⁶ Udaljenost lokaliteta od većih urbanih centara, postojanje refugija koji je dominirao nad poljem mogu pretpostaviti da su stanovnici obližnjeg naselja ili vojnici u utvrđenom objektu iznalazili načine popunjavanja dnevnog sadržaja. Uvjetne paralele našem primjerku konstatirane su na lokalitetu Singidunuma,⁶⁷ te u Viminacijumu.⁶⁸ Na području Siska⁶⁹ je također pronađena opeka koja je imala ucrtane pozadine na obje strane. Na jednoj je površina predviđena za igru *merellus* a na drugoj strani površina za igru *duodecim scripta*.⁷⁰ Predmeti iz današnje Srbije datiraju se u period kasne antike.⁷¹ Sličan primjerak koji se čuva u Kelnu datira se u period II stoljeća.⁷² Kasniji datacijski

many games played on a wooden board marked with a grid, or on a stone or tile similarly marked, or out of doors, when the layout would be drawn on temple steps or on the ground. Boards so marked were known as *tabulae lusoriae*.⁶⁴ Our specimen bears the grid for the *ludus latruncolorum*, in which the lines lie diagonally, as in those most commonly found at Roman sites.⁶⁵ We cannot be entirely certain that this pottery tile was used for that particular game, on account of the thick walls and curved rims, indicating that it might be a tubulus. On the other hand, no other piece of a tubulus, or of any kind of tile, has been found at this site, which favours the view that, whatever its original purpose, it had been used as a makeshift gaming board.⁶⁶ The distance of the site from any sizeable urban centre and the presence of a refugium dominating the plain suggests that the inhabitants of the nearby settlement or the soldiers in the fort had found ways to add variety to their day-to-day lives. Provisional parallels with our specimen have been found at Singidunum⁶⁷ and Viminacium.⁶⁸ A brick was found at Sisak⁶⁹ which had grids on both sides, one for the game of Merels or Nine Men's Morris and the other for *XII scripta*.⁷⁰ Objects from present-day Serbia date from late Antiquity.⁷¹ A similar specimen kept in Cologne dates from the 2nd century.⁷² A later date is also suggested for our specimen, which was found at the late Roman refugium in the village of Halapić near Glamoč (catalogue no. 11, Plate 3). This type of board could be used for *ludus latruncolorum* as well as for Merels and *XII scripta*. Nine Men's Morris and its variants, simple strategy games, are fairly common throughout the Roman Empire, and remained popular through mediaeval times and into the present day.⁷³

Written sources provide some details on the way these games were played. *Ludus latruncolorum* seems to have been something like a cross between draughts and chess,⁷⁴ and was also known as the mercenary's game. It was played by two people, each with the same number of counters, on a board marked with a grid. The aim was to capture one's opponent's counters by blocking their movements.⁷⁵ The player who successfully blocked all his adversary's counters was the winner, or *imperator*.⁷⁶ This game used only counters and a board; no dice were involved.⁷⁷ As a rule, all the counters were of the same shape, but were known by dif-

61 Vikić-Belančić 1948, 44–45.

62 Košćević 2000, 40.

63 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 59, sl. 127.

64 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 39.

65 Janković 2008, 2, bilj. 8.

66 Autor ovih redaka je ujedno bio i voditelj navedenih istraživanja na lokalitetu Halapić, u općini Glamoč.

67 Janković 2008, 2.

68 Janković 2008, 3–4.

69 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 38.

70 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 60, sl. 135.

71 Janković 2008, 2.

72 Hanel 1997, 31.

64 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 39.

65 Janković 2008, 2, with note 8.

66 The author of this paper also led the excavations at Halapić, Glamoč Municipality.

67 Janković 2008, 2.

68 Janković 2008, 3–4.

69 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 38.

70 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 60, fig. 135.

71 Janković 2008, 2.

72 Hanel 1997, 31.

73 Janković 2008, 4.

74 Robert 2009, 209.

75 Vomer Gojković 2008, 75.

76 Janković 2007, 31.

77 Janković 2008, 4.

okvir potvrđuju i okolnosti pronalaska našeg primjerka koji je nađen na lokalitetu kasnoantičkog refugija u selu Halapić kod Glamoča (kat. br. 11, Tab. 3). Ovakva vrsta tabli je mogla služiti za igre *ludus latrunculorum*, te igre *marellus* – mica i *XII scripta*. Različite igre mice razmjerno su čest nalaz diljem Rimskog carstva, a njihovu popularnost i jednostavnost potvrđuje i činjenica da su korištene i tokom srednjeg vijeka, sve do savremenog doba.⁷³

Kada govorimo o načinu igre navedenih igara, pisani izvori nam daju poneku informaciju. *Ludus latrunculorum* je podsjećao na neku kombinaciju savremenih igara dame i šaha.⁷⁴ Igra je bila poznata i kao igra najamnika. Igrala su je dvojica igrača koji su imali isti broj žetona. Za učestvovanje u ovoj igri bilo je neophodno imati tablu koja je bila podijeljena na polja. Osnovna suština igre se odnosila na namjeru da jedan igrač svojim žetonima opkoli žetone drugog igrača, na način da se oni više ne mogu kretati.⁷⁵ Ovim bi bio poznat pobjednik, koji se zvao *imperator*.⁷⁶ Karakteristika ove igre jest da nisu korištene kockice, nego samo žetoni i table.⁷⁷ Ovi žetoni su uglavnom bili istog oblika, a poznati su po različitim nazivima – *latro*, *miles*, *hostis*, *bellator* i drugi.⁷⁸ *Ludus latrunculorum* se igrao na stolu koji se zvao *tabula latruncularia*, a bio je omiljen posebno kod vojnika.⁷⁹

Druga značajnija društvena igra je bila poznata pod nazivom *XII scripta* ili 12 oznaka. Suština ove igre se odnosila na postojanje 12 poena, koji se mogao dobiti bacanjem dvije kocke. Tabla za ovu igru je imala tri naznačene horizontane linije. Jedna linija bila je na sredini i dvije na ivicama.⁸⁰ Na prednjoj i zadnjoj ivici nalazilo se po 13 polja. Ova polja su bila različita, a obilježena su bila krugovima, polukrugovima i bršljanom. Polja koja su se nalazila u sredini bila su veća. Sa njihove desne i lijeve strane se nalazilo po šest polja jednake veličine.⁸¹ Za ovu igru korištene su i table koje su imale tri reda sa po dvanaest slova u dvije kolone. Između ovih kolona bila su tri veća kruga ili ukrasni detalj u vidu bršljana.⁸² Slova su formirala šestoslovne riječi, dok su žetoni postavljani na 12 obilježenih mjesta, a na srednje polje žeton se nije stavljao. Ovi žetoni su pomjerani po uzdužnoj liniji sa ciljem da što prije dovedu na početne tačke protivnika.⁸³ Na tom putu su žetoni isključivali jedni druge. Funkcija kockice u toj igri je bila da odluči čiji će se žeton vratiti. Ove kocke su u paru po dvije naizmjenično bacali igrači i to po jednu za svaku stranu table.⁸⁴

Treća vrsta igara je bila poznata po nazivu *merellus* ili mica. Tabla za ovu vrstu igre je izrađivana u obliku tri upisana kvadrata, čije su stranice po sredini bile presječene linijama.

ferent names – *latro*, *miles*, *hostis*, *bellator* and so on.⁷⁸ *Ludus latrunculorum*, which was played on a table known as *tabula latruncularia*, was a particular favourite among soldiers.⁷⁹

In the game known as *XII scripta*, or game of twelve markings, the aim was to win twelve points by throwing two dice. The board was marked with three rows each of twelve points,⁸⁰ the first and last of which each were divided into thirteen different playing spaces, indicated by circles, semi-circles and ivy leaves. The larger central spaces were flanked on each side by six equal-sized spaces.⁸¹ This game was also played on a board of three rows of twelve letters in two columns, between which were three circles or an ivy-leaf decoration.⁸² The letters formed six-letter words, while the counters were placed on the twelve marked spaces, leaving the central space empty. The counters were moved longitudinally with the aim of reaching the opposing player's starting-point as quickly as possible.⁸³ A pair of dice were thrown alternately by the players, one on each side of the board, the score of the dice determining how many spaces along the player could move his counters.⁸⁴ A player could capture an opponent's counter if his landed on the same square, the dice being used to decide whose counter would have to return to the start.

The third kind of game was known as Merel or Nine Man's Morris. The board for this game had a grid of three inscribed squares, the two outer squares intersected midway by lines. Each player began with nine counters, taking turns to place a counter on a vacant intersection point. Each player attempted to place three of his counters on contiguous points on any one line, when he may remove one of his opponent's counters from the board and the game. The winner is the player who succeeds in removing all his opponent's counters. Variants of this game with a simpler grid used three, five, six or seven counters.⁸⁵

These games were extremely popular; in present-day Serbia more than 220 objects have been found, at about forty sites, which may be identified as belonging to this type of entertainment.⁸⁶

Counters and dice have been found in a variety of architectural contexts: as grave goods,⁸⁷ near domestic hearths, in defensive trenches and military facilities.⁸⁸ This reveals that games were played in the peaceful setting of the home as a pastime, particularly during long winter nights, and

73 Janković 2008, 4.

74 Rober 2009, 209.

75 Vomer Gojković 2008, 75.

76 Janković 2007, 31.

77 Janković 2008, 4.

78 Schädler 2001, 10–11.

79 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 39.

80 Vomer Gojković 2008, 74.

81 Schädler 1995, 73–98.

82 Janković 2007, 32.

83 Janković 2008, 5.

84 Jovanović 1977, 140.

78 Schädler 2001, 10–11.

79 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 39.

80 Vomer Gojković 2008, 74.

81 Schädler 1995, 73–98.

82 Janković 2007, 32.

83 Janković 2008, 5.

84 Jovanović 1977, 140.

85 Austin 1935, 79–80.

86 Janković 2008, 2.

87 Brüggler 2015, 211, Taf. 18, 11–14; Alihodžić 2015, 17 and 22. It is thought that counters found in a woman's grave might have been used not, or not only, in board games but also in fortune-telling. Janković 2008, 3, 5–6.

88 Janković 2008, 2.

Igrači su na početku imali po devet žetona, koje su naizmjenično postavljali na tabli. Žetoni su postavljani na mjesta gdje se linije sijeku sa stranicama kvadrata. Cilj igre je bio da jedan igrač formira niz od tri žetona jedan do drugog i na taj način izbaci protivnikov žeton. Pobjednik igre je bio onaj igrač koji izbaci sve žetone protivnika. Za organiziranje ove igre služile su i jednostavnije forme tabli za istu igru, ali je u tom slučaju korišten manji broj žetona.⁸⁵

Koliko su igre ove vrste bile popularne govori i podatak da je na području današnje Srbije pronađeno preko 220 predmeta, sa četrdesetak lokaliteta, a koji se mogu definirati u ovu kategoriju društvene zabave.⁸⁶

Žetoni i kockice su pronalazeni u nekoliko arheoloških okolnosti. Pored predmeta koji su bili dio grobnih priloga,⁸⁷ ovi predmeti su pronađeni i u blizini kućnih ognjišta, ali i odbrambenih rovova i vojnih zdanja.⁸⁸ Ova činjenica ukazuje da su društvene igre organizirane i prakticirane u mirnom kućnom ambijentu da se skрати vrijeme, posebno u toku dugih zimskih noći. U istom kontekstu može se promatrati njihova upotreba na linijama vojnih odbrambenih rovova te kasarni, gdje su vojnici također intenzivno koristili slobodno vrijeme i za ovu vrstu zabave. Kao grobni nalaz žetoni i kockice su služili da budu pri ruci umrlim koji su očito još za života bili ljubitelji ovakve vrste zabave. U interpretaciji razloga stavljanja ovih predmeta u grobove postoje i simbolično-religijska tumačenja, prema kojima je i život jedna vrsta hazardne igre. U tom kontekstu magična svojstva kocke se stavljaju u direktnu vezu sa kultom Venere.⁸⁹ Različite analize usmjeravaju na zaključak da su kockice i žetoni bili podjednako stavljeni u grobove muškaraca i žena, odraslih i djece, te u običajnoj praksi inhumacije i incineracije.⁹⁰ Za manji broj koštanih žetona postoji dvojba da li je riječ o poklopcima *nartheciuma* ili žetonima (kat. br. 61 i 62, T. 6: 38 i 39). Logično objašnjenje bi moglo biti i da je riječ o predmetima koji su primarno bili dio ženske kozmetičke opreme,⁹¹ ali su u kasnijem periodu poklopci improvizirano korišteni i za društvene igre. Direktno analogije koštanih pločastih žetona vrlo sličnih našim možemo konstatirati u Poetoviu⁹² i Sisciji.⁹³ Našem vrlo zanimljivom ukrašenom žetonu (T. 6: 37 i 37 a) slične analogije pronađene su u Sisciji.⁹⁴

Prve zabrane kocke u Rimu motivirane su primarno profanizacijom religijskih radnji, a nikako zbog hazardnosti i u tom kontekstu pogubnosti ovih igara.⁹⁵ U kasnijem kasnoantičkom periodu donošene su zakonske zabrane kockanja,

for the same reason among soldiers in the trenches or in barracks, where board games were very popular. As grave goods, counters and dice were placed close to the deceased, who doubtless enjoyed this kind of entertainment. Another interpretation for their use as grave goods is symbolic and religious, in which they stood for life itself as a game of chance. In this context, the magical properties of dice are directly associated with the worship of Venus.⁸⁹ Various studies suggest that dice and counters were placed alike in men's and women's, children's and adults' graves, in both inhumations and cremations.⁹⁰ In the case of a few bone counters, it is not clear whether they were in fact counters, or the covers of a *narthecium* (catalogue nos. 61 and 62, Pl. 6: 38 and 39). A logical explanation might be that they originally served as covers for women's cosmetics boxes,⁹¹ but that later the lids were used as counters in board games. Direct analogies of flat bone counters very similar to ours have been found in Poetovio⁹² and Siscia.⁹³ Analogies to our very interesting decorative counter (Pl. 6: 37 and 37a) have been found in Siscia.⁹⁴

Dice were first banned in Rome mainly because their use was seen as a profanation of religious activities, rather than because of the risks involved in games of chance and their potentially baneful effects.⁹⁵ In late Antiquity laws were passed banning not only gambling, but all board games. These were prompted by the zeal of early Christian leaders, who saw such things as a vice, doubtless with plenty of unfortunate examples to support their belief.⁹⁶ The use of dice for religious purposes is recorded in Greek mythology; the division of powers between Zeus, Poseidon and Hades was decided by the throw of dice.⁹⁷ This shows us that the unpredictability of dice made them ideal for various games of chance, where the players could not affect the outcome.

Knucklebones, dice and counters are hard to date, remaining unchanged over a long period from the 1st to the 4th century, with the exception of glass paste counters, 1.5 to 2 cm in diameter, the use of which can be traced to the beginning of the 1st century.⁹⁸ Dice remain in use to this day in a wide range of games played by both children and adults.

85 Austin 1935, 79–80.

86 Janković 2008, 2.

87 Brüggler 2015, 211, Taf. 18, 11–14; Alihodžić 2015, 17 i 22. Postoji mišljenje da su žetoni nađeni u ženskom grobu osim za igru mogli služiti i za gatanje. Janković 2008, 3, 5–6.

88 Janković 2008, 2.

89 Jovanović 2000, 11.

90 Janković 2007, 32.

91 Busuladžić 2015, 181–182.

92 Vomer Gojković 2008, 75, fig. 4.

93 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 60, sl. 134.

94 Ožanić *et al.* 2003, 113, sl. 267; Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 60, sl. 134. Riječ je o predmetima koji nisu od istog materijala.

95 Biró 1994, 61.

89 Jovanović 2000, 11.

90 Janković 2007, 32.

91 Busuladžić 2015, 181–182.

92 Vomer Gojković 2008, 75, fig. 4.

93 Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 60, fig. 134.

94 Ožanić *et al.* 2003, 113, fig. 267; Balen-Letunić, Rendić-Miočević 2012, 60, fig. 134. These objects are not made of the same material.

95 Biró 1994, 61.

96 Amstler *et al.* 1993, 25–27, 33–34.

97 Oswalt 1980, 144.

98 Gluščević 1991, 112 i 151.

ali i svih oblika igara na ploči. Povod ovome treba tražiti u revnosnim kršćanskim prvacima koji su u ovim aktivnostima vidjeli porok, imajući pri tome posigurno mnogo loših primjera.⁹⁶ Korištenje kocke u sakralne svrhe bilježi i grčka mitologija. Naime, kockom je podijeljena i vlast nad svijetom između Zeusa, Posjedona i Hada.⁹⁷ Ovaj detalj ukazuje na ulogu kocke kao nepredvidljivog načina, koji je bio povoljan za različite igre na sreću, na koje se ni na jedan način nije moglo uticati.

U hronološkom pogledu igraći pribor u obliku astragala, kockica i žetona je prilično neosjetljiv, jer se njihovi oblici nisu mijenjali u širokom vremenskom okviru od I do IV stoljeća. Izuzetak od ovoga čine neke varijante žetona od staklene paste, a promjera od 1,5 do 2 cm, čija se upotreba može pratiti do početka I stoljeća.⁹⁸ S druge strane, kockice su kroz mnoge igre, kako za djecu tako i za odrasle, ostale prisutne u upotrebi sve do danas.

ZAKLJUČAK

Sa muzeološkog aspekta, predmeti koji su prezentirani u ovom radu mogu se podijeliti u dvije skupine. Jedna grupa predmeta pronađena je na tlu današnje Bosne i Hercegovine i oslikava jedan segment svakodnevnog života ljudi ovog područja u rimsko doba. Izvjestan broj predmeta u antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine došao je kao rezultat kolekcionarskih aktivnosti, a pronađen je na prostora današnje Hrvatske, Grčke, Bliskog Istoka i Albanije. O pojedinostima vezanim za okolnosti pronalaska ovih predmeta ne znamo ništa, osim lokaliteta koji su uneseni u inventarne knjige. I ova grupa predmeta, koji su pronađeni izvan područja današnje Bosne i Hercegovine, nije nikada do sada publicirana, a daje dobar uvid u ovaj segment života ljudi onog doba.

U antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se nekoliko skupina predmeta koji osvjetljavaju i ovaj segment ljudskog djelovanja u antičko doba. Ovi predmeti bi se mogli definirati kao astragali, kocke, tabla za igru i žetoni. Od obrađenog i prezentiranog arheološkog materijala, najkarakterističniji predmeti koji su ostali nepromijenjeni do danas su kocke. Među njima postoji koštana (kat. br. 10, T. 2: 10) i kamena kockica (kat. br. 9, T. 2: 9). Jedan primjerak se uvjetno može definirati kao kocka. Riječ je o bronzanoj kockici koja je pored korištenja u društvenim igrama mogla biti i dio utega (kat. br. 8, T. 2: 8). U grupu predmeta koji su služili u svrhu društvenih i hazarderskih igara spadaju i astragali. U našoj muzejskoj zbirci svi astragali pripadaju staklenim primjercima (kat. br. 1-12, T. 1: 1-7). Posebno mnogobrojnoj skupini pripadaju žetoni od stakla i staklene paste (kat. br. 20, 21, 23, 24, 30, 31-33, 38-42, 44-52, 54, 55-57, T. 4: 15, 16, 18, 19, T. 5: 25, 30/1-30/14, T. 6: 31, 33, 34, 35), gline (kat. br. 43, T. 5: 30/6) i kamena (kat. br. 17, 18, 19, 22, 25-29, 34, 36,

96 Amstler *et al.* 1993, 25–27, 33–34.

97 Oswald 1980, 144.

98 Gluščević 1991, 112 i 151.

CONCLUSION

From the museological perspective, the objects presented in this paper may be classed into two groups. One, consisting of those found in present-day Bosnia and Herzegovina, illustrates one aspect of the daily lives of the people of the country in Roman times. A number of objects came to the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina from collectors, and were found in Croatia, Greece, the Middle East and Albania. We know nothing of the circumstances in which they were found, other than the sites as entered in the accessions books. Like the first group, these objects, found outside Bosnia and Herzegovina, have not previously been published, and they too provide an insight into the lives of people of that time.

The antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina holds several groups of objects that shed light on this aspect of human activity in ancient times: astragals, dice, gaming boards and counters. Of these, the most typical, which remain unchanged to this day, are dice. They include those made of bone (catalogue no. 10, Pl. 2: 10) and stone (catalogue no. 9, Pl. 2: 9). One, a small bronze cube, is provisionally identified as a die, but could also have been part of a weight (catalogue no. 8, Pl. 2: 8). Astragals are another kind of object used in games, including games of chance. All those in our museum collection are made of glass (catalogue nos. 1-12, Pl. 1: 1-7). A particularly large group consists of glass and glass paste counters (catalogue nos. 20, 21, 23, 24, 30, 31-33, 38-42, 44-52, 54, 55-57, Pl. 4: 15, 16, 18, 19, Pl. 5: 25, 30/1-30/14, Pl. 6: 31, 33, 34, 35), clay (catalogue no. 43, Pl. 5: 30/6) and stone (catalogue nos. 17, 18, 19, 22, 25-29, 34, 36, 37, 53, 58-60, Pl. 4: 12, 13, 14, 17, 20-23, Pl. 5: 24, 26, 28, 29, Pl. 6: 32, 36, 37). Along with the usual stone and glass specimens, the museum collection also includes some objects made of bone (catalogue nos. 61 and 62, Pl. 6: 38 and 39) and bronze (catalogue no. 35, Pl. 5: 27) which could have been used for the same purpose. As far as we know, a unique find in Bosnia and Herzegovina is the object which may have been a games board (catalogue no. 11, Pl. 3: 11 and 11a). This was probably made from a tubulus or some other object converted into a makeshift board.

Objects used in pastimes and for entertainment in Roman times have been found at Višići near Čapljina, Vid-Narona, Halapići near Glamoč,⁹⁹ and a number of sites in Bosnia and Herzegovina. They reveal that board and other games for two or more players were a feature of everyday life, particularly in major urban settlements such as Narona,¹⁰⁰ Aquae S....,¹⁰¹ Japra-Majdanište,¹⁰² large estates like Mogor-

99 For Glamoč, see: Đukić 2008, 57-85; Bojanovski 1988, 233–250.

100 Patsch 1996.

101 Pašalić 1959, 113–136.

102 Basler 1977, 121–216.

37, 53, 58–60, T. 4: 12, 13, 14, 17, 20–23, T. 5: 24, 26, 28, 29, T. 6: 32, 36, 37). Osim uobičajenih primjeraka od kamena i stakla, u muzejskoj zbirci su konstatirani i koštani (kat. br. 61 i 62, T. 6: 38 i 39) i bronzani (kat. br. 35, T. 5: 27) primjerci koji su mogli služiti i za ove svrhe. Prema dostupnim podacima među predmetima koji se mogu staviti u ovaj kontekst, jedinstven nalaz na prostoru današnje Bosne i Hercegovine jeste moguća tabla za igre (kat. br. 11, T. 3: 11 i 11a). Vrlo je moguće da se radi o improvizirano napravljenom predmetu ili tubulusu koji je dobio drugu namjenu.

Predmeti koji su služili za zabavu i razbibrigu u rimsko doba pronađeni su na lokalitetima Višića kod Čapljinje, Vi-da-Narone, Halapića kod Glamoča,⁹⁹ te nizu lokaliteta u Bosni i Hercegovini. Prezentirani materijal pokazuje da su različite društvene igre bile prisutne u svakodnevnom životu. Ovo je očito posebno bilo izraženo u većim urbanim naseljima kao što su Narona,¹⁰⁰ Aquae S...,¹⁰¹ Japre - Majdaništa,¹⁰² veliki objekti poput Mogorjela,¹⁰³ u ladanjskim vilama kao što su Višići,¹⁰⁴ lokalitetima kod Travnika i Proboja kod Ljubuškog, gdje su, vrlo vjerovatno, vlasnici, doseljeni Italici i vojne posade provodili slobodno vrijeme u različitim igrama. Popularnost društvenih i hazarderskih igara potvrđena je i u negostoljubivim kraškim područjima poput Halapića u općini Glamoč, gdje su stanovnici također popunjavali slobodno vrijeme ovakvim sadržajima. Može se pretpostaviti i da su neke vrste igara morale biti zastupljene i na lokalitetima dokazane prisutnosti rimske vojske u Gračinama, Doboju i drugim mjestima gdje je vojska obitavala.

KATALOG

ASTRAGAL

Kat. 1. Inv. br. 611 (T. 1: 1)

Lokalitet: Dodona.

Opis: Očuvani astragal.

Dimenzije: Dužina 3 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Kat. 2. Inv. br. 672/1

Lokalitet: Kamiros, Rodos.

Opis: Stakleni astragal.

Dimenzije: Dužina 2,3 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Kat. 3. Inv. br. 672/2

Lokalitet: Kamiros, Rodos.

Opis: Stakleni astragal.

Dimenzije: Dužina 2,2 cm.

Literatura: Nepublicirano.

jelo,¹⁰³ *villae rusticae* such as Višići,¹⁰⁴ and sites near Travnik and Proboj near Ljubuški, where it is likely that the owners, Italic settlers and military garrisons whiled away their free time playing various games. The popularity of these games, and of games of chance, is evident in inhospitable karst regions such as Halapići in Glamoč Municipality, where the inhabitants also filled their free time with such games. It is likely too that games of some kind must have been played at sites where the Roman army is known to have been present: Gračine, Doboj and elsewhere.

CATALOGUE

ASTRAGAL

Cat. 1. Inv. No. 611 (Pl. 1: 1)

Site: Dodona.

Description: Well-preserved astragal.

Size: Length 3 cm.

References: Unpublished.

Cat. 2. Inv. No. 672/1

Site: Kamiros, Rhodes.

Description: Glass astragal.

Size: Length 2.3 cm.

References: Unpublished.

Cat. 3. Inv. No. 672/2

Site: Kamiros, Rhodes.

Description: Glass astragal.

Size: Length 2.2 cm.

References: Unpublished.

Cat. 4. Inv. No. 875/1 (Pl. 1: 2)

Site: Beirut.

Description: Yellow glass astragal.

Size: Length 1.5 cm.

References: Unpublished.

Cat. 5. Inv. No. 875/a (Pl. 1: 3)

Site: Beirut.

Description: Pale blue glass astragal.

Size: Length 1.7 cm.

References: Unpublished.

Cat. 6. Inv. No. 875/b (Pl. 1: 4)

Site: Beirut.

Description: White glass astragal.

Size: Length 1.5 cm.

References: Unpublished.

Cat. 7. Inv. No. 875/c (Pl. 1: 5)

Site: Beirut.

Description: Brown glass astragal with traces of iridescence.

Size: Length 1.7 cm.

References: Unpublished.

99 O Glamoču vidi: Đukić 2008, 57–85; Bojanovski 1988, 233–250.

100 Patsch 1996.

101 Pašalić 1959, 113–136.

102 Basler 1977, 121–216.

103 Dyggve, Vettters 1966.

104 Busuladžić 2011, 115, 150–151.

103 Dyggve, Vettters 1966.

104 Busuladžić 2011, 115, 150–151.

Kat. 4. Inv. br. 875/1 (T. 1: 2)

Lokalitet: Bejrut.
Opis: Stakleni astragal žute boje.
Dimenzije: Dužina 1,5 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 5. Inv. br. 875/a (T. 1: 3)

Lokalitet: Bejrut.
Opis: Stakleni astragal svijetloplave boje.
Dimenzije: Dužina 1,7 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 6. Inv. br. 875/b (T. 1: 4)

Lokalitet: Bejrut.
Opis: Stakleni astragal bijele boje.
Dimenzije: Dužina 1,5 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 7. Inv. br. 875/c (T. 1: 5)

Lokalitet: Bejrut.
Opis: Stakleni astragal smeđe boje sa ostacima iridacije.
Dimenzije: Dužina 1,7 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 8. Inv. br. 875/d (T. 1: 6)

Lokalitet: Bejrut.
Opis: Stakleni astragal smeđe boje sa ostacima iridacije.
Dimenzije: Dužina 2 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 9. Inv. br. 875/e (T. 1: 7)

Lokalitet: Bejrut.
Opis: Stakleni astragal zelenkaste boje.
Dimenzije: Dužina 1,5 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 10. Inv. br. 875/7

Lokalitet: Bejrut.
Opis: Stakleni astragal.
Dimenzije: Dužina 1,8 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 11. Inv. br. 875/8

Lokalitet: Bejrut.
Opis: Stakleni astragal.
Dimenzije: Dužina 1,5 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 12. Inv. br. 875/9

Lokalitet: Bjerut.
Opis: Stakleni astragal.
Dimenzije: Dužina 1,5 cm.
Literatura: Npublicirano.

KOCKE

Kat. 13. Inv. br. 873 (T. 2: 8)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Katonzana kockica sa četiri rupice na jednoj strani. Čoškovi kockice odrezani.
Dimenzije: 1,7 x 1,3 cm.
Literatura: Npublicirano.

Cat. 8. Inv. No. 875/d (Pl. 1: 6)

Site: Beirut.
Description: Brown glass astragal with traces of iridescence.
Size: Length 2 cm.
References: Unpublished.

Cat. 9. Inv. No. 875/e (Pl. 1: 7)

Site: Beirut.
Description: Greenish glass astragal.
Size: Length 1.5 cm.
References: Unpublished.

Cat. 10. Inv. No. 875/7

Site: Beirut.
Description: Glass astragal.
Size: Length 1.8 cm.
References: Unpublished.

Cat. 11. Inv. No. 875/8

Site: Beirut.
Description: Glass astragal.
Size: Length 1.5 cm.
References: Unpublished.

Cat. 12. Inv. No. 875/9

Site: Beirut.
Description: Glass astragal.
Size: Length 1.5 cm.
References: Unpublished.

DICE

Cat. 13. Inv. No. 873 (Pl. 2: 8)

Site: Vid, Narona.
Description: Bronze die with four holes on one side. The corners of the die have been cut off.
Size: 1.7 x 1.3 cm.
References: Unpublished.

Cat. 14. Inv. No. 1758 (Pl. 2: 9)

Site: Bila, Travnik.
Description: Small marble die with holes.
Size: 2 x 2 cm.
References: Unpublished.

Cat. 15. Inv. No. 5840 (Pl. 2: 10)

Site: Japra-Majdanište.
Description: Bone die with the usual holes.
Size: 2 x 2 cm.
References: Unpublished.

BRICK – GAMING BOARD

Cat. 16. Inv. No. not inventoried (Pl. 3: 11 and 11a)

Site: Halapići, Glamoč.
Description: Brick marked with slanting lines forming a diagonal grid. The damage to the rims indicates that they were probably once higher, forming a base. Smooth underside. The brick is damaged, much of it missing. Probably part of a games board.
Size: Length 14.5 cm, height 10.5 cm, depth 2.5 cm.
References: Unpublished.

Kat. 14. Inv. br. 1758 (T. 2: 9)

Lokalitet: Bila, Travnik.

Opis: Malena kockica od mramora sa rupicama.

Dimenzije: 2 x 2 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Kat. 15. Inv. br. 5840 (T. 2: 10)

Lokalitet: Japra-Majdanište.

Opis: Koštana kockica sa uobičajenim rupicama.

Dimenzije: 2 x 2 cm.

Literatura: Nepublicirano.

KERAMIČKA OPEKA - TABLA

Kat. 16. Inv. br. neinventarizirano (T. 3: 11 i 11a)

Lokalitet: Halapići, Glamoč.

Opis: Opeka sa ucrtanim kosim linijama koji tvore dijagonalnu mrežu.

Sa donje strane oštećeni rubovi koji ukazuju da je vjerovatno rub bio nešto viši, tvoreći postament. Donja površina glatka. Opeka oštećena, nedostaje znatan dio. Najvjerovatnije dio table za igru.

Dimenzije: Dužina 14,5 cm, visina 10,5 cm, debljina 2,5 cm.

Literatura: Nepublicirano.

ŽETONI

Kat. 17. Inv. br. 495/a (T. 4: 12)

Lokalitet: Vid, Narona.

Opis: Bijeli kameni žeton.

Dimenzije: R: 2 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Kat. 18. Inv. br. 495/b (T. 4: 13)

Lokalitet: Vid, Narona.

Opis: Bijeli kameni žeton.

Dimenzije: R: 3 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Kat. 19. Inv. br. 495/c (T. 4: 14)

Lokalitet: Vid, Narona.

Opis: Bijeli kameni žeton.

Dimenzije: R: 3,1 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Kat. 20. Inv. br. 495/d (T. 4: 15)

Lokalitet: Vid, Narona.

Opis: Crni stakleni žeton koji se presijava u ljubičastu nijansu.

Dimenzije: R: 2,5 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Kat. 21. Inv. br. 495/e (T. 4: 16)

Lokalitet: Vid, Narona.

Opis: Crni stakleni žeton.

Dimenzije: R: 2 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Kat. 22. Inv. br. 495/f (T. 4: 17)

Lokalitet: Vid, Narona.

Opis: Bijeli kameni - mramorni žeton.

Dimenzije: R: 3,5 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Kat. 23. Inv. br. 496 (T. 4: 18)

Lokalitet: Vid, Narona.

COUNTERS

Cat. 17. Inv. No. 495/a (Pl. 4: 12)

Site: Vid, Narona.

Description: White stone counter.

Diameter: 2 cm.

References: Unpublished.

Cat. 18. Inv. No. 495/b (Pl. 4: 13)

Site: Vid, Narona.

Description: White stone counter.

Diameter: 3 cm.

References: Unpublished.

Cat. 19. Inv. No. 495/c (Pl. 4: 14)

Site: Vid, Narona.

Description: White stone counter.

Diameter: 3.1 cm.

References: Unpublished.

Cat. 20. Inv. No. 495/d (Pl. 4: 15)

Site: Vid, Narona.

Description: Black glass counter with purple lustre.

Diameter: 2.5 cm.

References: Unpublished.

Cat. 21. Inv. No. 495/e (Pl. 4: 16)

Site: Vid, Narona.

Description: Black glass counter.

Diameter: 2 cm.

References: Unpublished.

Cat. 22. Inv. No. 495/f (Pl. 4: 17)

Site: Vid, Narona.

Description: White stone/marble counter.

Diameter: 3.5 cm.

References: Unpublished.

Cat. 23. Inv. No. 496 (Pl. 4: 18)

Site: Vid, Narona.

Description: Blue glass counter.

Diameter: 1.8 cm.

References: Unpublished.

Cat. 24. Inv. No. 496/a (Pl. 4: 19)

Site: Vid, Narona.

Description: Black glass counter.

Diameter: 1 cm.

References: Unpublished.

Cat. 25. Inv. No. 496/b (Pl. 4: 20)

Site: Vid, Narona.

Description: Black glass counter.

Diameter: 2.2 cm.

References: Unpublished.

Cat. 26. Inv. No. 496/c (Pl. 4: 21)

Site: Vid, Narona.

Description: White stone counter.

Diameter: 1.4 cm.

References: Unpublished.

Cat. 27. Inv. No. 496/d (Pl. 4: 22)

Site: Vid, Narona.

Opis: Plavi stakleni žeton.
Dimenzije: R: 1,8 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 24. Inv. br. 496/a (T. 4: 19)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Crni stakleni žeton.
Dimenzije: R: 1 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 25. Inv. br. 496/b (T. 4: 20)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Crni kameni žeton.
Dimenzije: R: 2,2 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 26. Inv. br. 496/c (T. 4: 21)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Bijeli kameni žeton.
Dimenzije: R: 1,4 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 27. Inv. br. 496/d (T. 4: 22)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Bijeli kameni žeton.
Dimenzije: R: 1,9 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 28. Inv. br. 914 (T. 4: 23)

Lokalitet: Palanka, Lika, Hrvatska.
Opis: Veći kameni žeton zelenkaste boje. Na površini vidljivi mali nepravilni kružići i linije na rubovima.
Dimenzije: R: 2 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 29. Inv. br. 874 (T. 5: 24)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Žeton od bijelog kamena.
Dimenzije: R: 1,7 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 30. Inv. br. 874/b (T. 5: 25)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Žeton od stakla, blijedozelenkaste boje.
Dimenzije: R: 1,7 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 31. Inv. br. 874/c

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Žeton.
Dimenzije: R: 1,8 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 32. Inv. br. 874/d

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Žeton.
Dimenzije: R: 1,6 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 33. Inv. br. 874/e

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Žeton.
Dimenzije: R: 1,6 cm.
Literatura: Npublicirano.

Description: White stone counter.
Diameter: 1.9 cm.
References: Unpublished.

Cat. 28. Inv. No. 914 (Pl. 4: 23)

Site: Palanka, Lika, Croatia.
Description: Fairly large greenish stone counter. The surface is marked with a small irregular circle and lines around the margins.
Diameter: 2 cm.
References: Unpublished.

Cat. 29. Inv. No. 874 (Pl. 5: 24)

Site: Vid, Narona.
Description: White stone counter.
Diameter: 1.7 cm.
References: Unpublished.

Cat. 30. Inv. No. 874/b (Pl. 5: 25)

Site: Vid, Narona.
Description: Greenish-white glass counter.
Diameter: 1.7 cm.
References: Unpublished.

Cat. 31. Inv. No. 874/c

Site: Vid, Narona.
Description: Counter.
Diameter: 1.8 cm.
References: Unpublished.

Cat. 32. Inv. No. 874/d

Site: Vid, Narona.
Description: Counter.
Diameter: 1.6 cm.
References: Unpublished.

Cat. 33. Inv. No. 874/e

Site: Vid, Narona.
Description: Counter.
Diameter: 1.6 cm.
References: Unpublished.

Cat. 34. Inv. No. 948 (Pl. 5: 26)

Site: Bosnia and Herzegovina.
Description: White stone counter.
Diameter: 1.8 cm.
References: Unpublished.

Cat. 35. Inv. No. 572 incorrect inventory no., (Pl. 6: 27)

Site:
Description: Well-preserved bronze object, which could be an appliqué piece, part of some other object used as a gaming counter.
Diameter: 3 cm.
References: Unknown.

Cat. 36. Inv. No. 835 (Pl. 5: 28)

Site: Vid, Narona.
Description: White stone counter with small holes on the surface.
Diameter: 1.7 cm.
References: Unpublished.

Cat. 37. Inv. No. 948 (Pl. 5: 29)

Site: Bosnia and Herzegovina.
Description: White stone counter with traces of black, cracked.
Diameter: 2 cm.
References: Unpublished.

Kat. 34. Inv. br. 948 (T. 5: 26)

Lokalitet: Bosna i Hercegovina.
 Opis: Žeton od bijelog kamena.
 Dimenzije: R: 1,8 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 35. Inv. br. 572, pogrešan inventarni broj (T. 6: 27)

Lokalitet:
 Opis: Katonzani predmet dobro očuvan. Isti je mogao biti aplikacija, dio nekog predmeta ili improvizirano služiti kao žeton za društvene igre.
 Dimenzije: R: 3 cm.
 Literatura: Nepoznato.

Kat. 36. Inv. br. 835 (T. 5: 28)

Lokalitet: Vid, Naronna.
 Opis: Žeton od bijelog kamena sa rupicama po površini.
 Dimenzije: R: 1,7 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 37. Inv. br. 948 (T. 5: 29)

Lokalitet: Bosna i Hercegovina.
 Opis: Žeton od bijelog kamena sa crnim tragovima, napuknut.
 Dimenzije: R: 2 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 38. Inv. br. 775/1 (T. 5: 30/1)

Lokalitet: Vid, Naronna.
 Opis: Stakleni žeton blijedožute boje.
 Dimenzije: R: 1,1 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 39. Inv. br. 775/2 (T. 5: 30/2)

Lokalitet: Vid, Naronna.
 Opis: Stakleni žeton blijedozelene boje.
 Dimenzije: R: 1,2 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 40. Inv. br. 775/3 (T. 5: 30/3)

Lokalitet: Vid, Naronna.
 Opis: Stakleni žeton žute boje.
 Dimenzije: R: 1,3 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 41. Inv. br. 775/4 (T. 5: 30/4)

Lokalitet: Vid, Naronna.
 Opis: Stakleni žeton blijedosmeđe boje.
 Dimenzije: R: 1,3 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 42. Inv. br. 775/5 (T. 5: 30/5)

Lokalitet: Vid, Naronna.
 Opis: Stakleni žeton crne boje. Površina oštećena.
 Dimenzije: R: 1,2 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 43. Inv. br. 775/6 (T. 5: 30/6)

Lokalitet: Vid, Naronna.
 Opis: Glineni žeton svijetlosmeđe boje.
 Dimenzije: R: 3,1 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 44. Inv. br. 775/7 (T. 5: 30/7)

Lokalitet: Vid, Naronna.
 Opis: Stakleni žeton crne boje. Površina oštećena.

Cat. 38. Inv. No. 775/1 (Pl. 5: 30/1)

Site: Vid, Naronna.
 Description: Yellowish-white glass counter.
 Diameter: 1.1 cm.
 References: Unpublished.

Cat. 39. Inv. No. 775/2 (Pl. 5: 30/2)

Site: Vid, Naronna.
 Description: Greenish-white glass counter.
 Diameter: 1.2 cm.
 References: Unpublished.

Cat. 40. Inv. No. 775/3 (Pl. 5: 30/3)

Site: Vid, Naronna.
 Description: Yellow glass counter.
 Diameter: 1.3 cm.
 References: Unpublished.

Cat. 41. Inv. No. 775/4 (Pl. 5: 30/4)

Site: Vid, Naronna.
 Description: Brownish-white glass counter.
 Diameter: 1.3 cm.
 References: Unpublished.

Cat. 42. Inv. No. 775/5 (Pl. 5: 30/5)

Site: Vid, Naronna.
 Description: Black glass counter. Surface damaged.
 Diameter: 1.2 cm.
 References: Unpublished.

Cat. 43. Inv. No. 775/6 (Pl. 5: 30/6)

Site: Vid, Naronna.
 Description: Light brown clay counter.
 Diameter: 3.1 cm.
 References: Unpublished.

Cat. 44. Inv. No. 775/7 (Pl. 5: 30/7)

Site: Vid, Naronna.
 Description: Black glass counter. Surface damaged.
 Diameter: 1.2 cm.
 References: Unpublished.

Cat. 45. Inv. No. 775/8 (Pl. 5: 30/8)

Site: Vid, Naronna.
 Description: Black glass counter. Surface damaged.
 Diameter: 1.5 cm.
 References: Unpublished.

Cat. 46. Inv. No. 775/9 (Pl. 5: 30/9)

Site: Vid, Naronna.
 Description: Blue-black glass counter with smooth surface.
 Diameter: 1.4 cm.
 References: Unpublished.

Cat. 47. Inv. No. 775/10 (Pl. 5: 30/10)

Site: Vid, Naronna.
 Description: Reddish-white glass counter. Surface damaged.
 Diameter: 2.1 cm.
 References: Unpublished.

Cat. 48. Inv. No. 775/11 (Pl. 5: 30/11)

Site: Vid, Naronna.
 Description: Dark red glass counter. Surface damaged.
 Diameter: 2 cm.
 References: Unpublished.

Dimenzije: R: 1,2 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 45. Inv. br. 775/8 (T. 5: 30/8)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Stakleni žeton crne boje. Površina oštećena.
Dimenzije: R: 1,5 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 46. Inv. br. 775/9 (T. 5: 30/9)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Stakleni žeton crnoplave boje i glatke površine.
Dimenzije: R: 1, 4 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 47. Inv. br. 775/10 (T. 5: 30/10)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Stakleni žeton blijedocrvenkaste boje. Površina oštećena.
Dimenzije: R: 2,1 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 48. Inv. br. 775/11 (T. 5: 30/11)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Stakleni žeton tamnocrvene boje. Površina oštećena.
Dimenzije: R: 2 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 49. Inv. br. 775/12 (T. 5: 30/12)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Stakleni žeton više elipsastog oblika tamnoplave boje.
Dimenzije: R: 1,3 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 50. Inv. br. 775/13 (T. 5: 30/13)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Stakleni žeton plave boje.
Dimenzije: R: 1,2 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 51. Inv. br. 775/14 (T. 5: 30/14)

Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: Stakleni žeton plave boje i oštećene površine.
Dimenzije: R: 1,3 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 52. Inv. br. 3140 (T. 6: 31)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.
Opis: Crnoplavi žeton od staklene paste.
Dimenzije: R: 2, 3 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 53. Inv. br. 3889 (T. 6: 32)

Lokalitet: Višići, Čapljina.
Opis: Kameni žeton bijele boje sa rupicama po površini.
Dimenzije: R: 2 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 54. Inv. br. 6328 (T. 6: 33)

Lokalitet: Japra-Majdanište.
Opis: Žeton od crne staklene paste.
Dimenzije: R: 2,1 cm.
Literatura: Npublicirano.

Kat. 55. Inv. br. 948 (T. 6: 34)

Lokalitet: Bosna i Hercegovina.

Cat. 49. Inv. No. 775/12 (Pl. 5: 30/12)

Site: Vid, Narona.
Description: Dark blue glass counter, elliptical in shape.
Diameter: 1.3 cm.
References: Unpublished.

Cat. 50. Inv. No. 775/13 (Pl. 5: 30/13)

Site: Vid, Narona.
Description: Blue glass counter.
Diameter: 1.2 cm.
References: Unpublished.

Cat. 51. Inv. No. 775/14 (Pl. 5: 30/14)

Site: Vid, Narona.
Description: Blue glass counter. Surface damaged.
Diameter: 1.3 cm.
References: Unpublished.

Cat. 52. Inv. No. 3140 (Pl. 6: 31)

Site: Mogorjelo, Čapljina.
Description: Dark blue glass paste counter.
Diameter: 2.3 cm.
References: Unpublished.

Cat. 53. Inv. No. 3889 (Pl. 6: 32)

Site: Višići, Čapljina.
Description: White stone counter with small holes on the surface.
Diameter: 2 cm.
References: Unpublished.

Cat. 54. Inv. No. 6328 (Pl. 6: 33)

Site: Japra-Majdanište.
Description: Black glass paste counter.
Diameter: 2.1 cm.
References: Unpublished.

Cat. 55. Inv. No. 948 (Pl. 6: 34)

Site: Bosnia and Herzegovina.
Description: Black glass paste counter.
Diameter: 1.4 cm.
References: Unpublished.

Cat. 56. Inv. No. 948/a (Pl. 6: 35)

Site: Bosnia and Herzegovina.
Description: Black glass paste counter.
Diameter: 1.7 cm.
References: Unpublished.

Cat. 57. Inv. No. 948/5

Site: Bosnia and Herzegovina.
Description: Glass counter.
Diameter: 1.5 cm.
References: Unpublished.

Cat. 58. Inv. No. 950 (Pl. 6: 36)

Site: Vid, Narona.
Description: Black stone counter.
Diameter: 1.6 cm.
References: Unpublished.

Cat. 59. Inv. No. 949 (Pl. 6: 37 and 37a)

Site: Bosnia and Herzegovina.
Description: Stone counter with incised radiating lines on one side and an incised grid on the other. Wavy lines around the edges.

Opis: Žeton od crne staklene paste.
 Dimenzije: R: 1,4 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 56. Inv. br. 948/a (T. 6: 35)

Lokalitet: Bosna i Hercegovina.
 Opis: Žeton od crne staklene paste.
 Dimenzije: R: 1,7 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 57. Inv. br. 948/5.

Lokalitet: Bosna i Hercegovina.
 Opis: Stakleni žeton.
 Dimenzije: R: 1,5 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 58. Inv. br. 950 (T. 6: 36)

Lokalitet: Vid, Narona.
 Opis: Kameni crni žeton.
 Dimenzije: R: 1,6 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 59. Inv. br. 949 (T. 6: 37 i 37a)

Lokalitet: Bosna i Hercegovina.
 Opis: Kameni žeton sa urezanim zrakastim linijama na jednoj strani i prikazom urezane mreže na drugoj strani. Na ivicama valovite linije.
 Dimenzije: R: 2 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Kat. 60. Inv. br. 160

Lokalitet: Proboj, Ljubuški.
 Opis: Kameni žeton.
 Dimenzije: 2,3 cm.
 Literatura: Fiala, 1897, 165.

Kat. 61. Inv. br. 1248 (T. 6: 38)

Lokalitet: Ilidža, Sarajevo.
 Opis: Pločasti žeton od kosti.
 Dimenzije: R: 3,5 cm.
 Literatura: Kellner, 1895, 177; 1897, 145, fig. 33; Busuladžić, 2015, 217, T. 12: 1.

Kat. 62. Inv. br. 961, (T. 6: 39)

Lokalitet: Igalo, Crna Gora.
 Opis: Pločasti žeton od kosti.
 Dimenzije: R: 2,7 cm.
 Literatura: Busuladžić, 2015, 217, T. 12: 2

Diameter: 2 cm.
 References: Unpublished.

Cat. 60. Inv. No. 160.

Site: Proboj, Ljubuški.
 Description: Stone counter.
 Diameter: 2.3 cm.
 References: Fiala, 1897, 165.

Cat. 61. Inv. No. 1248 (Pl. 6: 38)

Site: Ilidža, Sarajevo.
 Description: Flat bone counter.
 Diameter: 3.5 cm.
 References: Kellner, 1895, 177; 1897, 145, fig. 33; Busuladžić, 2015, 217, Pl. 12: 1.

Cat. 62. Inv. No. 961, (Pl. 6: 39).

Site: Igalo, Montenegro.
 Description: Flat bone counter.
 Diameter: 2.7 cm.
 References: Busuladžić, 2015, 217, Pl. 12: 2.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Alihodžić T. 2015, *Ispričaj ću ti priču / Let me tell you a story*, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 2015.
- Amstler G., Corradini C., Hölbling, Hudeczek E., Kainz I., Leger J., Maier-Maidl V., Monogioudis A., Pretzler M., Rindler S., Rohrer P., Roschitz E., Schwarz G., Seemann B., Siami N. 1993, Spiel mit Penelope! Spiele und Spielzeug der Antike - Katalog & Spielblätter zur Ausstellung. Landesmuseum Joanneum, Graz.
- Austin R. G. 1935, Roman Board Games II, *Greece and Rome* vol. 4, no. 11. Cambridge, 72-89.
- Bačkalov A. 1979, *Predmeti od kosti i roga u preneolitu i neolitu Srbije*, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd.
- Bakarić L. 2017, O neubičajenim predmetima unutar japodske zbirke, *Japodi zaboravljeni gorštaci*, Zagreb.
- Balen-Letunić D. 2015, Osvrt na igračke pretpovijesnog razdoblja, *Etnološka istraživanja*, 18/19, Zagreb, 11-17.
- Balen-Letunić D., Rendić-Miočević A. 2012, *Čarolija igre / The magic of play*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Basler Đ. 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XXX-XXXI, Sarajevo, 121-216.
- Bejker A. 2009, *Gladijator, tajna istorija rimskih ratnika*, Laguna, Beograd.
- Biró M. 1994, *The Bone Objects of the Roman Collection*, Budapest.
- Bojanovski I. 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela knj. LXVI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
- Brüggler M. 2015, Reich an Glas. Eine herausragende Grabgruppe des ersten Jahrhunderts im Gräberfeld von Moers-Schwafheim mit Beiträgen von Bärbel Heußner, Hans Christian Küchelmann, Annette Paetz gen. Schieck, Silke Schamuhn und Ursula Tegtmeier, *Bonner Jahrbücher*, Band 215, Bonn, 103-263.
- Busuladžić A. 2011, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman villas in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Busuladžić A. 2015, Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 44, Sarajevo, 169-233.
- Busuladžić A. 2016, Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 45, Sarajevo, 127-205.
- Buzov M. 2008, Thermae – Leisure for Everyone, *Histria Antiqua*, vol. 16, Pula, 115-127.
- Dyggve E. – Veters H. 1966, *Mogorjelo*. Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung, Band XIII, Wien, 1966.
- Đukić M. 2008, Antički period na području Glamoča, in: *Glamoč kroz vijekove*, Prosvjeta, Banja Luka, 57-85.
- Fiala F. 1897, Beiträge zur römischen Archäologie der Herzegovina, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina*, V, Wien, 163-172.
- Gluščević S. 1991, Rimski nekropola u Kaljskoj ulici, *Diadora*, 12, Zadar.
- Grimal P. 1967, Porodični život, in: *Antički Rim, panorama jedne civilizacije*, Vuk Karadžić, Prosvjeta, Mladinska knjiga, Beograd – Ljubljana, 39-59.
- Hanel N. 1997, Sonderkeramik in der Militärziegelei, *Kölner Jahrbuch*, 30, Köln, 30-45.
- Ilkić M. 2008, Arheološki tragovi turnirskih igara rimske vojne posade u Kornakumu, *Histria Antiqua*, vol. 16, Pula, 137-145.
- Janakievski T. 1987, *Teatar – Heracleia Lynkestis*, Posebna izdanja, knj. 2, Bitola, 1987.
- Janković M. A. 2007, Rimske igre na teritoriji Srbije, *Antropologija – Zbornik radova Odeljenja društvenih nauka - Petničke sveske*, Valjevo, 28-33.
- Janković M. A. 2008, Rimske igre na tabli u Singidunumu i okolini, *Godišnjak grada Beograda*, LV, Beograd, 1-14.
- Jovanović A. 1977, Komplet za igru iz groba s gradskog polja u Nišu (IV vek), *Niški zbornik*, 3, Niš, 131-141.
- Jovanović A. 2000, Kult Venus Funerariae u Gornjoj Meziji, *Zbornik Narodnog muzeja* 9, Niš, 8-19.
- Kajoa R. 1965, *Igre i ljudi maska i zanos*, Beograd.
- Kamenjarin I. 2011, Koštani i artefakti od školjki / Bone and Shell Artifacts in: Kamenjarin I., Šuta I., Bonačić Mandić M., Sanford J., Antički Sikuli, Katalog izložbe, Muzej grada Kaštela, 111-118.
- Kellner I. 1895, Rimski gragjevni ostanci na Ilidžama kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, VII, Sarajevo, 161-198.
- Kellner I. 1897, Romische Baureste in Ilidže bei Sarajevo, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina*, V, Wien, 131-162.
- Košćević R. 2000, *Arheološka zbirka Benko Horvat*, Muzej suvremene umjetnosti, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Llorens M.G. 2017, The tessera lusoria from Puig del Castell de Samalús (Barcelona): More than gaming tokens?, *Zephyrus - Revista de prehistoria i arqueologia*, LXXX, Salamanca, 2017, 175-191.
- Osvald S. 1980, *Grčka i rimska mitologija*, Vuk Karadžić, Beograd.
- Ožanić I., Radman-Livaja I., Rendić-Miočević A. 2003, *Na tragovima vremena. Iz arheološke zbirke Mateja Pavletića*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Pašalić E. 1959, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva. Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955-58, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XIV, Sarajevo, 113-136.
- Patsch C. 1914, Zbrike rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXVI, Sarajevo, 141-220.
- Patsch C. 1996, *Povijest i topografija Narone*. Metković.
- Pollini J. 2010, Lovemaking and Voyeurism in Roman Art and Culture: The House of the Centenary at Pompeii, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, Band 116, Rom, 289-321.
- Popović I., Cvjetičanin T., Kondić J., Popović V., Borić-Brešković B. 1994, *Antičko srebro u Srbiji / Antique Silver from Serbia*, Narodni Muzej Beograd, Beograd.
- Radić Rossi I. 2005, Sjećanje na vrijeme Tritona i Nereida. O vjeri i obredima na antičkim brodovima, *Histria Antiqua*, vol. 13, Pula, 143-155.
- Rnjak D. 1979, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Matica srpska, Novi Sad.
- Rober/Robert Ž. 2009, *Stari Rim*, Beograd.
- Sanader M. 2008, *Imago provinciarum*, Alfa, Zagreb.
- Schädler U. 1995, XII Scripta, Alea, Tabula – new evidence for the Roman history of Backgammon, *New Approaches to Board Games Research*, Leiden, 73-98.
- Schädler U. 2001, Lantrunculi – a forgotten Roman Game of strategy reconstructed, *Abstract Games 7*, Toronto, 10-14.
- Šeparović T., Uroda N. 2009, *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor)*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- Vikić-Belančić B. 1948, Rimski koštani predmeti iz Osijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Osječki zbornik* 2 i 3, Osijek, 36-48.
- Vomer Gojković M. 2008, Alea iacta est – Subject of Amusement from Poetovio, *Histria Antiqua*, vol. 16, Pula, 73-81.
- Zaninović M. 2005, Kult Afrodite i Venere na današnjoj hrvatskoj obali, *Histria Antiqua*, vol. 13, Pula, 157-166.
- Zaninović M. 2008, Villae rusticae i dokolica lova i ribolova, *Histria Antiqua*, vol. 16, Pula, 97-105.

T. 1

Pl. 1

1. (611)

2. (875)

3. (875a)

4. (875b)

5. (875c)

6. (875d)

7. (875e)

T. 2

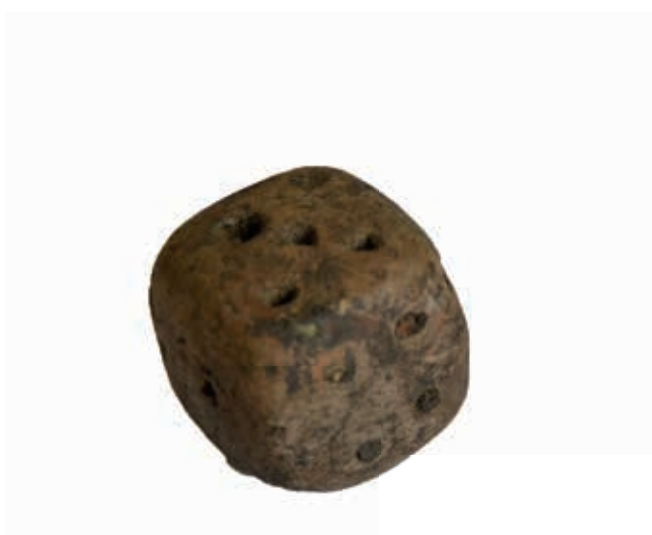
Pl. 2

8. (0873)

9. (1758)

10. (5840)

T. 3

Pl. 3

11. (bb)

11a. (bb)

T. 4

Pl. 4

12. (495a)

13. (495b)

14. (495c)

15. (495d)

16. (495e)

17. (495f)

18. (496)

19. (496a)

20. (496b)

21. (496c)

22. (496d)

23. (914)

T. 5

Pl. 5

24. (874)

25. (874b)

26. (0948)

27. (0572)

28. (0835)

29. (0948)

30/14.

30/11.

30/10.

30/12.

30/9.

30. (0775)

30/8.

30/7.

30/6.

30/5.

30/4.

30/1.

30/3.

30/2.

T. 6

Pl. 6

31. (3140)

32. (3889)

33. (6328)

34. (948)

35. (948a)

36. (950)

37. (949)

37a. (949)

38. (1248)

39. (961)

Srednjovjekovni sepulkralni spomenici na lokaciji džamije u Pridvorici u Borču

Mediaeval Tombstones from the Site of the Mosque at Pridvorica in Borač

ADIS ZILIĆ

Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru
Sjeverni logor b.b., 88104 Mostar
adis.zilic@unmo.ba

Prethodno priopćenje

Prior announcement

UDK: 904:726.2 (497.6 Pridvorica) "04/14"

U prilogu se opisuju stećci izvađeni iz temelja i donjih dijelova zidova džamije u mjestu Pridvorica na području Borča kod Gacka. Među izvađenim stećcima, uredno posloženim na obližnju lokaciju, nalazi se 11 primjeraka sa zastupljenim različitim reljefnim motivima: rozetama, pletenim užadima, vodenicama, ljudskim figurama, orantom, polumjesecom, štapom, mačevima i štitom, frizom sa povijenom lozicom sa trolistovima. Sačuvana su dva natpisa, jedan kompletan, drugi znatno oštećen.

Ključne riječi: stećci, reljefni motivi, natpisi, Radoje kovač, Rapalo kaluđer, džamija, Pridvorica, Borač.

This paper describes the stećci (mediaeval tombstones) removed from the foundations and lower reaches of the walls of the mosque at Pridvorica in Borač near Gacko. The stećci that were removed and neatly laid out at a nearby site include eleven with various motifs in relief: rosettes, rope-twist, hollows, human figures, an orant, a crescent moon, a staff, a sword and shield, a frieze of scrolling vines with trefoils. Two epitaphs have survived, one complete, the other badly damaged.

Key words: stećci, relief motifs, epitaphs, Radoje the stone-cutter, Rapalo the monk, mosque, Pridvorica, Borač.

Naselje Pridvorica nalazi se sjeverozapadno od Gacka, na području Borča. Smješteno je na južnim obroncima Zelengore, u blizini izvora rijeke Neretve. Udaljeno je oko 12 kilometara zapadno od Čemernog, planinskog prevoja koji se nalazi na magistralnom putu M – 20, između Gacka i Foče. Pripada općini Gacko, od čijeg je središta udaljeno dvadesetak kilometara zračne linije. Komunikacijska udaljenost putnim pravcem iznosi 38 kilometara, od čega je trećina makadamski put, koji prolazi pored izvora rijeke Neretve.

Zaselak Pridvorice pod nazivom Stoičić zanimljiv je zbog lokaliteta na kojem se nalazi džamija sa ostacima nekropole stećaka. Komisija za zaštitu nacionalnih spomenika proglasila je 26. aprila 2013. lokalitet nacionalnim spomenikom, odlukom br. 06.2–2.3–53/13–16.¹ U općim podacima o materijalnom dobru navodi se kako je ovaj sakralni objekat u dva navrata obnavljan, tokom 1938. i 1967. godine. Prilikom prve obnove sagrađena je kamena munara, umjesto ranije drvene. Nakon devastacije u Drugom svjetskom ratu uslijedila je rekonstrukcija, koja je trajala od 1965. do 1967. godine. Džamija je ponovo gotovo u potpunosti porušena tokom 1992. godine. Uspravni su ostali dijelovi ruševnih zidova visine jednog do dva metra. Na osnovu načina gradnje vidljivom na njenim materijalnim ostacima, Komisija za zaštitu nacionalnih spomenika datirala ju je u drugu polovinu XIX stoljeća.

Prilikom obilaska i opisa islamske kulturne baštine u Gacku i okolini, Hivzija Hasandedić je zaobišao područje Borča.² Zbog toga smo, vjerovatno, ostali uskraćeni za detaljniji opis ovog sakralnog objekta. Nakon dužih priprema, obnova džamije počela je 12. augusta 2016. godine, kada je položen kamen temeljac. Pri tome je angažirana firma *Građevinar Fajić*, koja je, shodno odluci Komisije, dobila precizne zadatke na koji način obnoviti džamiju. Prilikom radova na raščišćavanju terena i pripremi za gradnju, u temeljima i preostalim zidovima porušenog džamijskog objekta radnici su primijetili veći broj stećaka.

Nekropolu sa 24 stećka u zaseoku Stoičić, od kojih su neki ugrađeni u džamijski objekat, evidentirao je najprije Šefik Bešlagić. U drugom zaseoku Šusteri zabilježio je također nekropolu sa 111 stećaka, raspoređenih u tri skupine. Na nekropoli je sagrađena novija pravoslavna crkva, u čijoj blizini je savremeno pravoslavno groblje.³ Iznad portala crkve stoji 1934. kao godina izgradnje. Kako stoji u odluci Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika, u Crkvu sv. Vasilija Ostroškog i Tvrdoškog također je *ugrađen izvjestan broj stećaka a neki su iskorišteni za nova grobna mjesta.*⁴

Od ukupno 24 evidentirana stećka u zaseoku Stoičići, po Bešlagiću je jedan sljemenjak, a ostali u obliku sanduka,

The village of Pridvorica lies in Borač, to the north-west of Gacko, on the southern slopes of Zelengora, close to the source of the River Neretva, 12 kilometres west of the mountain pass of Čemerno on the M-20 main road, between Gacko and Foča. Belonging to Gacko Municipality, it is about twenty kilometres as the crow flies from the municipal centre, or 38 kilometres by road, one third of which is a macadam road, which passes by the source of the River Neretva.

The hamlet of Pridvorica known as Stoičić is interesting on account of the mosque with the remains of a necropolis of stećak tombstones. On 26 April 2013 the Commission to Preserve National Monuments designated it as a national monument by decision no. 06.2–2.3–53/13–16.¹ The background information on the mosque states that it has been restored or rebuilt twice, in 1938 and in 1967. In 1938 the old wooden minaret was replaced by a stone minaret. The mosque was rebuilt from 1965 to 1967, after being laid waste during World War II, but was once again completely destroyed in 1992. Parts of the ruined walls are still standing to a height of one to two metres. The Commission to Preserve National Monuments dated the mosque to the latter half of the 19th century, based on the building methods observable on these remains.

Hivzija Hasandedić did not visit Borač as part of a tour of Gacko and its surroundings to describe the Islamic cultural heritage.² This is probably why we have no detailed description of the mosque. After lengthy preparations, the reconstruction of the mosque began on 12 August 2016, when the foundation stone was laid. The construction company engaged to carry out the reconstruction was *Građevinar Fajić*, which received a detailed brief on how to rebuild the mosque. While the site was being cleared and prepared for the building works, workmen noticed several stećci in the foundations and surviving walls of the destroyed mosque.

The necropolis of 24 stećci in the hamlet of Stoičići, some of which were incorporated into the mosque, was first recorded by Šefik Bešlagić, who also recorded a necropolis of 111 stećci in three clusters in another hamlet, Šusteri. In modern times an Orthodox church was built in the necropolis, with nearby an Orthodox cemetery.³ The date of construction on the portal of the church is stated to be 1934. As stated in the decision by the Commission to Preserve National Monuments, "a certain number of stećci were incorporated into the church of St Basil of Ostrog, and some were used for new burial sites."⁴

1 Odluka Komisije dostupna na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3730. Datum posljednjeg pristupa 27. 11. 2016. godine.

2 Osim sjedišta općine, posvetio je pažnju sljedećim naseljima: Cernici, Ključu, Kazancima, Havtovcu, Fazlagića Kuli, Velikoj Gračanici, Lipniku, Muljima, Slivlju, ali ne i području Borča. Up. Hasandedić 1990, 181–228.

3 Bešlagić 1971, 356.

4 Prethodno je evidentirana skupina od 12 nadgrobni ploča na ovom lokalitetu. Dio ploča uzidan je u crkvu ili su ploče postavljene na nove grobove (Vego 1964a, 200–201).

1 The decision may be viewed at: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3730. Last viewed 27 Nov 2016.

2 As well as the municipal town, he visited the villages of Cernica, Ključ, Kazanci, Havtovac, Fazlagića Kula, Velika Gračanica, Lipnik, Mulji, Slivlje, but not Borač. Note. Hasandedić 1990, 181–228.

3 Bešlagić 1971, 356.

4 Prior to this a group of 12 tombstones was recorded at this site, some incorporated into the church or laid on new graves (Vego 1964a, 200–201).

Sl. 1. Vađenje stećaka iz temelja džamije 24. oktobra 2016. U pozadini su naslagani izvađeni stećci koji su potom uredno posloženi u podnožju brežuljka s druge strane zida (snimio: A. Fajić 2016.).

Fig. 1. Removing stećci from the foundations of the mosque on 24 October 2016. In the background are the stećci that had been removed and were then laid out at the foot of the hillock on the other side of the wall. (photo by: A. Fajić 2016)

svi srednje obrade i očuvanosti. Zabilježio je kako mnogi nisu u prvobitnom položaju jer su uzidani u zidove džamije i ogradu dvorišta. Na vidljivim stranama ovih spomenika Bešlagić nije mogao primijetiti ukrase.⁵ Izlaskom na teren 22. juna 2012., članovi Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika konstatairali su kako *u neposrednoj blizini objekta nisu vidljivi tragovi groblja, niti su pronađeni ostaci stećaka ili nišana*. Tada im je bio otežan pristup zbog guste vegetacije i potencijalne opasnosti od mina.

Broj stećaka na ovom lokalitetu znatno je veći nego što je evidentirao Bešlagić. Prilikom evidencije stanja, on nije mogao precizno znati koliko je stećaka ugrađeno u objekat džamije. Tek nakon ratne destrukcije i pristupa ponovnoj obnovi zdanja, došlo se do novih saznanja. Naime, prilikom pripreme objekta za obnovu, dana 24. oktobra 2016. radnici firme *Građevinar Fajić* uspjeli su iz temelja i donjih dijelova ruševnih zidova džamije izvući veći broj stećaka, ukupno 49. Uglavnom su bili uzidani u temelje i u prvi donji red zidova. Pravilno su ih poredali na obližnju lokaciju, na brežuljku iza kamene džamijske ograde sa jugozapadne

⁵ Bešlagić 1971, 356.

Bešlagić recorded one gabled-roof stećak among the total of 24 in the hamlet of Stoičići, all the others being chest-shaped, all of average workmanship and state of preservation. He observed that many were no longer in their original positions, having been built into the walls of the mosque and the surrounding courtyard wall. He saw no decorations on the visible faces of the tombstones.⁵ During a site visit on 22 Jun 2012, members of the Commission to Preserve National Monuments noted that “no traces of the burial ground were visible near the building, nor were the remains of any stećci or nišan tombstones found.” The site was difficult to examine on account of the dense vegetation and the potential risk of landmines.

The number of stećci at this site was much greater than was recorded by Bešlagić, who was unable to determine exactly how many stećci had been built into the mosque. It was only after the war-time destruction and the decision to rebuild the mosque that new evidence was found. On 24 October 2016, during preparations for the recon-

⁵ Bešlagić 1971, 356.

Sl. 2. Pregled gradilišta džamije, 15. novembra 2016. Vide se dislocirani stećci u podnožju brežuljka i nabacani stećci unutar dvorišta. Također su vidljivi stećci u zidovima, od kojih dva na ulazu u dvorište, te usamljeni stećak u prvom planu, ispred temelja džamije (snimio: A. Zilić 2016.)

Fig. 2. View of the building site of the mosque on 15 November 2016, showing the stećci that had been laid out at the foot of the hillock and others scattered around within the courtyard. Yet other stećci can be seen in the walls, two at the courtyard entrance, and an isolated stećak in the foreground, by the foundations of the mosque (photo by: A. Zilić 2016)

strane. Autor ovog priloga boravio je 15. novembra 2016. na licu mjesta. Nakon rekognosciranja terena zabilježeni su brojni zanimljivi podaci (sl. 1).

Sa unutrašnje strane kamene džamijske ograde sa jugozapadne strane nabacani su kamene blokovi, koji asociraju na stećke, pretežno u obliku sanduka. Teško ih je precizno prebrojati jer se gotovo ne razlikuju od pravilno obrađenog kamena izvađenog iz očišćenih ruševina džamije. Pored trijema džamije sa lijeve strane od ulaza nalazi se veći sanduk, prilično utonuo u zemlju. Jedini je koji datira iz vremena Bešlagićeve evidencije a da nije pomjeran iz ležišta. Dvorište džamije ozidano je sa tri strane suhozidom. Jugoistočni zid džamijskog dvorišta u potpunosti je porušen, dok su preostala tri zida prosječne visine oko jednog metra. U svim preostalim zidovima ugrađeni su stećci, ukupno ih je osam. Prema tvrdnjama domicilnog stanovništva, u porušenom suhozidu džamijske ograde nije bilo stećaka.

U sjeveroistočnom zidu vide se položena dva sanduka, a u jugozapadnom tri, od kojih su dva monumentalnih dimenzija. Oba monumentalna sanduka zapremaju čitavu širinu i visinu suhozida i vidljivi su sa tri strane. Dimenzije su im 185–122–53 i 196–76–70.⁶ Ulaz u dvorište je sa sjeverozapadne

strane. Autor ovog priloga boravio je 15. novembra 2016. na licu mjesta. Nakon rekognosciranja terena zabilježeni su brojni zanimljivi podaci (sl. 1). construction of the mosque, workers of the construction company Građevinar Fajić managed to extract a large number of stećci, 49 in all, from the foundations and lower reaches of the ruined walls of the mosque. Most of the stećci had been used in the foundations and lowest course of the walls. After removal they were neatly laid out nearby, on a hill-ock behind the stone wall surrounding the mosque to the south-west. The author of this paper visited the site on 15 November 2016, examined the site and made several interesting findings (fig. 1).

Stone blocks resembling stećci, mainly chests, had been built into the inner side of the boundary wall of the mosque. It is difficult to determine their exact number, since they are almost indistinguishable from the worked stone extracted from the cleared ruins of the mosque. A large chest-shaped stone, much of it sunk into the ground, beside the mosque portico, to the left of the entrance, is the only one dating from Bešlagić's time that has not been moved. The mosque courtyard is surrounded on three sides by dry walling. The south-east courtyard wall has been completely demolished; the other three are standing to an average height of one metre. Stećci were built into all the remain-

⁶ Mjere su izražene u centimetrima: prva označava dužinu, druga

Sl. 3. Fotografija i skica motiva oranta (snimio i skicirao: A. Zilić 2016.)

Fig. 3. Photograph and drawing of the orant motif (photo and drawing by: A. Zilić 2016)

strane, a u ovom suhozidu se sa obje strane ulaza nalaze dva uspravljena sanduka većih dimenzija, kao što je evidentirao Bešlagić. Dimenzije sanduka sa lijeve strane ulaza iznose: 147–95–76, a sa desne 155/141–98–61. Dvije su oznake za dužinu zbog nepravilnog oblika stećka, jer se njegove čeone strane šire odozdo prema gore. U zidu desno od ulaza nalazi se još jedan sanduk dimenzija 173–92–62 (sl. 2).

U spomenutoj gomili kamenja i stećaka unutar dvorišta izdvaja se jedna ploča sa veoma interesantnim reljefom oranta; dimenzija je 75–63–18, sa malom razlikom u dužini i širini. Dakle, ploča je gotovo kvadratne forme. Nije izdvojena sa ostalim stećcima na brežuljku jer će ostati izložena u dvorištu džamije nakon završene rekonstrukcije. Na horizontalnoj površini stećka u obliku ploče prikazana je ljudska figura sa jasno izraženim licem, rukama i nogama. Nedostaje predstava trupa, te se čini kao da plastične kompozicije glave, ruku i nogu "izlaze" iz prazne kamene površine. Primjetna su manja oštećenja stećka, uglavnom po rubnim dijelovima. Glava oranta pozicionirana je gornjim dijelom uz ivicu stećka, upravo gdje je primjetno oštećenje.

Na glavi su jasno uočljivi: kosa, oči, nos, brkovi i brada. Ruke su blago savijene u laktovima i podignute su naspram glave, sa dlanovima okrenutim

ing walls, eight in total. Local people say that there were no stećci in the demolished courtyard wall.

Two chests can be seen in the north-east wall, and three in the south-west wall, two of which are very large, occupying the entire width and height of the dry wall, with three sides exposed. These measure respectively 185 x 122 x 53 and 196 x 6 x 70 cm.⁶ The courtyard entrance, on the north-west side, is flanked by two large chests set upright in the dry wall, as recorded by Bešlagić. The one to the left measures 147 x 95 x 76 cm, and that to the right 155/141 x 98 x 61 cm. The two measurements for the length of the latter reflect its irregular shape, with the front end widening towards the top. To the right of the entrance is another chest measuring 173 x 92 x 62 cm (fig. 2).

Of particular note in the pile of stone and stećci in the courtyard is a slab with a very interesting relief of an orant; this measures 75 x 63 x 18, or in other words almost square. It was not taken to the nearby hillock with the other stećci, but will remain on display in the mosque courtyard once the mosque has been rebuilt. The horizontal surface of the slab bears a human figure with exaggerated face, arms and legs, but no trunk, giving the impression that the head, arms and legs are "emerging" from the blank surface of the stone. There is

širinu, a treća visinu stećka. Ukoliko su priložene dvije različite mjere, bilo za dužinu i širinu bilo visinu, znači da je stećak nepravilnog pravougaonog oblika.

⁶ Length x width x height. Where two different measurements are given, whether of length, width or height, this indicates that the stećak is irregular in shape.

Sl. 4. Proizvoljna skica nekropole, stanje dana 15. 11. 2016. a) dislocirani stećci u podnožju brežuljka, van dvorišta b) tri stećka u jugozapadnom zidu c) tri stećka u sjeverozapadnom zidu, od čega su dva uspravljena na ulazu d) dva stećka u sjeveroistočnom zidu e) usamljeni stećak pored džamije f) grupa od dvadesetak nabacanih stećaka, izmiješanih sa gomilom kamenja g) ploča sa motivom oranta h) džamija (skicirao: A. Zilić 2016.)

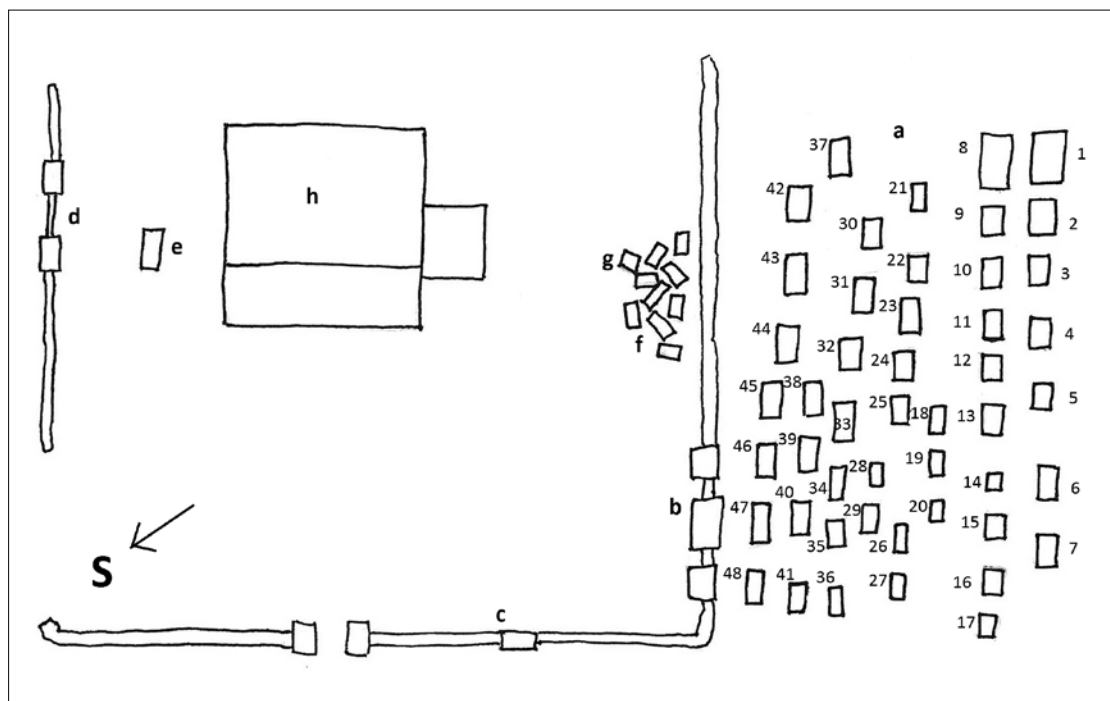

Fig. 4. Arbitrary plan of the necropolis, as of 15 November 2016. a) stećci removed to the foot of the hillock outside the courtyard b) three stećci in the south-west wall c) three stećci in the north-west wall, of which two are upright at the entrance d) two stećci in the north-east wall e) an isolated stećak by the mosque f) a group of about twenty scattered stećci mingled with a pile of stone g) a slab with the motif of an orant h) the mosque (drawing by: A. Zilić 2016)

prema vanjskoj strani. Svi prsti su ispruženi i blago razmaknuti, pri čemu palac gotovo da dodiruje kompoziciju glave u visini ušiju. Kod obje noge prikazan je donji dio butine i obje su malo savijene u koljenu, pod uglom od 45°. Oba stopala su predimenzionirana i okrenuta prema desnoj strani (sl. 3).

Skoro svi stećci su, nakon što su izvađeni iz temelja i ruševnih zidova džamije, poredani pravilno uz jugozapadni zid dvorišta, sa njegove vanjske strane. Ukupno ih je 48 poredano u podnožju brežuljka i većinom su u obliku sanduka, njih 30. Sljedeći oblik po brojnosti jesu ploče, ukupno njih 16. Od ostalih oblika stećaka također su zastupljeni po jedan sljemenjak i jedan prelomljeni stećak stojećeg oblika, koji je vjerovatno prvobitno bio u obliku krstače. Osim prethodno spomenutog motiva oranta na ploči u dvorištu, na dodatnih 10 stećaka zastupljeni su različiti reljefni motivi (sl. 4).

Na horizontalnim površinama četiri sanduka zastupljeni su motivi vodenica.⁷ Na prvom sanduku su dvije vodenice, jedna pored druge, pozicioni-

minor damage to the stećak, mainly to the edges. The head of the orant is at the upper edge of the stećak, just where the damage can be seen.

The hair, eyes, nose, moustache and beard can be clearly seen. The arms are bent slightly at the elbow and raised to the head. The palms of the hands face outwards, and the fingers are slightly parted, with the thumb almost touching the head at ear-level. The legs are shown from the lower part of the thigh; the knees are bent at an angle of 45°. The feet, which are exaggerately large, face to the right (fig 3).

After being removed from the foundations and ruins of the mosque walls, almost all the stećci were laid out neatly outside the south-west courtyard wall. In all, 48 were laid out at the foot of the hillock. Of these, 30 are chest-shaped, 16 are slab-shaped, one is a gabled-roof tombstone and one is a broken standing stone, probably originally cruciform in shape. In addition to the slab with the figure of an orant in the courtyard, another ten stećci are decorated with various motifs in relief (fig. 4).

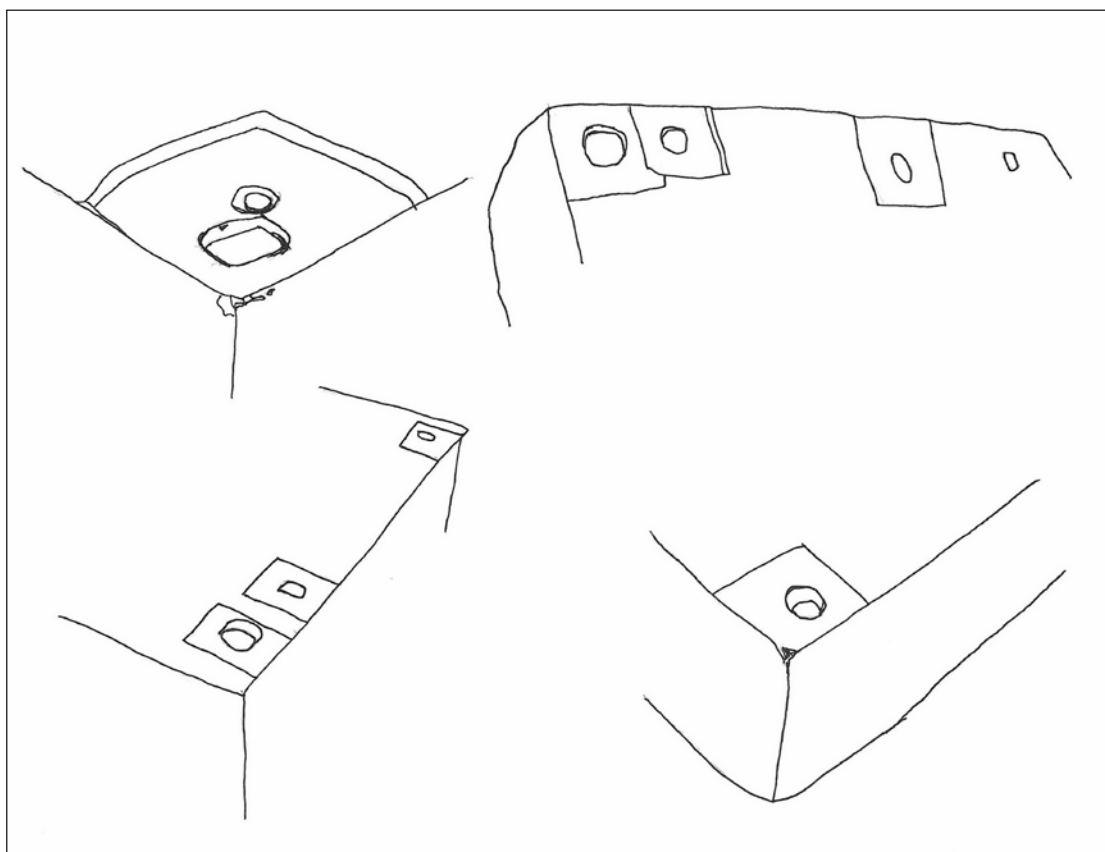
Four chests have *vodenica* (small hollows) on the horizontal surface.⁷ The first has two shallow

⁷ Udubljenja Bešliagić naziva vodenicama ili kamenicama i smatra da su služila pri pogrebnim ili kasnijim ceremonijama. Mogu biti okruglog ili pravougaonog tipa (Bešliagić 1982, 382–384). Njihova funkcija nije do kraja jasna. Wenzel ih naziva udubljenjima i iznosi pretpostavke da su služili za skupljanje kišnice radi osvjetljenja pokojnika, skupljanja obrednih darova ili za prelivanje groba. Običaji ostavljanja hrane na grob i vršenja službe nad istim prisutni su i danas. Prema toj opciji, grob se tretirao ujedno: kao stol i kao oltar (Wenzel 1965, 129, 137–139). Postoje i drugačija tumačenja, poput poveznice sa kršćanskim kulturnim shvatanjima (Benac 1950, 33). Iznosile se su također pretpostavke kako je riječ o uljanicama za ulijevanje ulja i smještaj svijeća za paljenje u spomen pokojnika (Katić 1954, 160; Vego 1981, 156). U literaturi su zastupljeni i drugačiji pogledi od navedenih.

⁷ Bešliagić calls these hollows *vodenica* or *kamenica*, and believes that they were used during the funeral or in later ceremonies. They may be round or rectangular (Bešliagić 1982, 382–384). It is not entirely clear what they were used for. Wenzel calls them hollows, and suggests that they served to collect rainwater to quench the deceased's thirst, to collect ritual gifts, or to water the grave. The custom of leaving and serving food on a grave survives to this day. In this view, the grave would be treated both as a table and as an altar (Wenzel 1965, 129, 137–139).

Sl. 5. varijante vodenica (skicirao: A. Zilić 2016.)

Fig. 5. different vodenica (hollows) (drawing by: A. Zilić 2016)

rane u blagom udubljenju u odnosu na horizontalnu površinu stečka. Udubljenje je kvadratne forme i nalazi se uz samu ivicu stečka, u uglu uz bočnu i čeonu stranu. Jedna vodenica je šireg promjera u odnosu na drugu i gotovo je kvadratne forme, dok je druga obla. Obje su pozicionirane dijagonalno unutar kvadratnog udubljenja.

Na sljedećem sanduku sa sličnim motivima zastupljene su četiri vodenice. Dvije su unutar blagog udubljenja, kao u prethodnom slučaju, samo ovaj put udubljenje je pravougaone forme i vodenice su skoro jednako udaljene od bočne ivice stečka. Uz istu bočnu ivicu horizontalne površine sanduka pozicionirane su još dvije vodenice, sa malo većim razmakom između njih. Jedna je u uklesanom kvadratnom udubljenju, dok se za drugu, koja se nalazi uz suprotnu čeonu ivicu, to ne može sa sigurnošću reći (sl. 5).

Na trećem sanduku su dvije vodenice pozicionirane u zasebnim udubljenjima jedna pored druge, u uglu koji čine bočna i čeonu ivicu. Na drugom kraju iste bočne ivice nalazi se treća vodenica, koja je također u kvadratnom udubljenju poput prethodnih. Kvadratno udubljenje u kojem je treća vodenica je unutar pravog ugla koji čine bočna ivica i suprotna čeonu stranu. Sve tri su gotovo jednako udaljene od bočne ivice. Kvadratne forme koje se nalaze uz obje čeonu strane su od istih malo odvo-

hollows side by side, at the very edge of the stećak, at the corner of the side and front end. The larger of the two is almost square, the other is circular. The two are set diagonally within a single square recess.

The next chest with similar motifs has four hollows. Two are set within a shallow recess, as on the previous chest, except that here the recess is rectangular and the hollows are almost equidistant from the sides of the stećak. Another two hollows are set close beside these, along the same edges. One is set in a square recess; the other, on the opposite edge, cannot be clearly identified (fig. 5).

On the third chest, two hollows are set side by side in separate recesses, at the corner of the side and front end. At the other end of the same edge is a third hollow, also in a square recess, this one in the right-angle formed by the opposite side and front end. All three are at approximately the same distance from the edge. The square shapes at both front ends are slightly inset. Finally, the fourth chest has only one hollow, in the angle of the front

There are other views, for example an association with Christian worship (Benac 1950, 33). Others have suggested that they were intended to hold oil or candles to be lit in memory of the deceased (Katić 1954, 160; Vego 1981, 156). Yet other views are to be found in reference works.

Sl. 6. Fotografija horizontalne površine stečka sa motivom polumjeseca (snimio: A. Zilić 2016.)

Fig. 6. Photograph of the horizontal surface of a stećak with crescent moon motif (photo by: A. Zilić 2016)

jene. Konačno, na četvrtom sanduku sa ovim motivom zastupljena je samo jedna vodenica, u uglu koji čine čeona i bočna ivica. Ova vodenica također je u udubljenom okviru kvadratnog oblika, čiji se kvadrat, za razliku od prethodnog slučaja, proteže do samih ivica na čelu i na bočnoj strani stečka. Motivi vodenica na sva četiri stečka dosta su slični, što ukazuje na istog majstora izrade.

Polumjesec kao reljefni motiv zastupljen je na horizontalnoj površini sljedećeg sanduka.⁸ Motiv polumjeseca je izrazito plastično naglašen u odnosu na površinu stečka. Pozicioniran je na gornjem dijelu, vjerovatno na mjestu gdje je bio položen gornji dio tijela pokojnika. U tom slučaju njegovi krakovi bili su okrenuti niz tijelo (sl. 6).

Na horizontalnoj površini gornjeg dijela sljedećeg sanduka zastupljen je motiv rozete jednostavne izrade, sa četiri latice.⁹ Obilazi je sa svih strana

and side edges. This too is set in a square recess, which, unlike the previous one, extends right to the edges. The hollows on all four stećci are similar, indicating that they were the work of the same stone-cutter.

The next chest is decorated with a crescent moon in markedly high relief on the horizontal surface,⁸ on the upper part of the stone, probably where the upper body of the deceased would have lain. If this is so, the horns of the crescent moon would have pointed downwards in relation to the body (fig. 6).

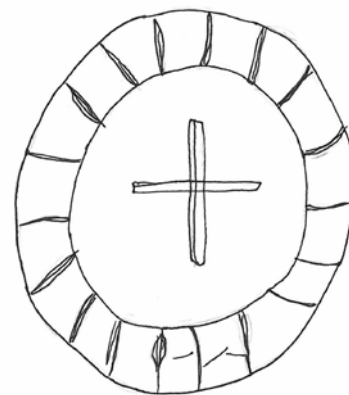
The horizontal surface of the next chest bears a four-lobed rosette of simple workmanship,⁹ sur-

8 Polumjesec spada u astralne motive i može se višestruko tumačiti – kao ukras, heraldička oznaka ili religijski simbol. O astralnim motivima na stećcima, sa osvrtom na literaturu, up. Bešlagić 1982, 164–177; 2004, 77. Preovladava mišljenje u literaturi da je riječ o religijskom simbolu, recidivu prastarog paganskog vjerovanja, prizoru izvanredne ljepote i radosti cijele zemlje. U tom kontekstu mladi mjesec značio je obnavljanje života i kao takav vrlo je blizak kršćanskom vjerovanju. Kristijanizirani narodi su teško napuštali stara shvatanja, ostajući još dugo napola starovjercima (Vidović 1954, 128–130; Miletić 1982, 97; Lovrenović 2010, 82–83).

9 Rozeta se ubraja u biljne ili astralne motive (Bešlagić 1982, 175–177, 209–214; 2004, 77). Klasificirana je i kao čisti ornament (Anđelić 1984, 488). Osim kao obični ukrasni motiv, tumači se

8 The astral motif of the crescent moon may be seen as pure decoration, as a heraldic emblem or as a religious symbol. Cf. Bešlagić 1982, 164–177; 2004, 77, for astral motifs on stećci, with bibliographical references. The prevailing opinion is that it is a religious symbol, a survival from ancient pagan belief, an object of great beauty and joy for the earth as a whole. In this context, the new moon denotes the renewal of life, and is thus very close to Christian belief. Christianised peoples were very reluctant to abandon their old beliefs, and long remained partly true to the Old Religion (Vidović 1954, 128–130; Miletić 1982, 97; Lovrenović 2010, 82–83).

9 Rosettes are classed as floral or astral motifs (Bešlagić 1982, 175–177, 209–214; 2004, 77), and also as pure decoration (Anđelić 1984, 488). As a solar motif, they are classed as a religious symbol. The pagan cult of the winter solstice was replaced by the Christmas festival (Vidović 1954, 130–134). "In Christian iconography, the rose may be the chalice into which Christ's blood flowed, or the transfiguration of those drops of blood, or, again, the symbol of Christ's wounds. . . . Because of their relationship

Sl. 7. Fotografija i skica motiva rozete sa obrubljenim užetom (snimio i skicirao: A. Zilić 2016.)

Fig. 7. photograph and drawing of a rosette surrounded by rope-twist motif (photo and drawing by: A. Zilić 2016)

ispleteno uže, koje time čini koncentrični krug u odnosu na rozetu. Ovaj motiv Bešlagić naziva *kružnim vijencem* i smješta ga u kategoriju astralnih motiva, dok ispleteno uže naziva *tordiranim*. Ovakav motiv Wenzel naziva *obručem*.¹⁰ Rozeta sa užetom nije centrirana na horizontalnoj površini stećka, nego je malo pomaknuta u stranu i izrađena je također u gornjem dijelu stećka, gdje se vjerovatno nalazila glava umrlog (sl. 7).

Još jedan sanduk sadrži veoma interesantne motive na horizontalnoj površini, znatno složenije izrade nego u prethodnom slučaju. Dvije velike rozete sa po šest latica obrubljene su debelim pletenim užetom. Pored toga što ih uže obilazi sa svih strana, ono ih istovremeno spaja u jedinstven ornament. Uže je pri spajanju dviju rozeta izrađeno u još debljoj formi nego kada ih obrubljuje. Ovaj kompleksan motiv zaprema veći dio centralnog dijela horizontalne površine stećka. Iznad njega je motiv štapa, čiji vrh se završava u vidu spirale, a drška mu je dvostruka i prekida se u sredini, na bočnoj ivici stećka. Štap je još jedna simbolička predstava na stećcima i označava vodeću ulogu onoga ko ga je za života nosio.¹¹

rounded by a rope twist forming a concentric circle around the rosette. Bešlagić calls this motif a circular garland or wreath, and identifies it as an astral motif; he calls the wreath a rope twist. Wenzel calls this motif a ring or hoop.¹⁰ The rosette with its rope twist, which is not in the centre of the stećak, but is slightly to one side, is also on the upper part of the stećak, probably where the head of the deceased would have lain (fig. 7).

Another chest has a very interesting motif on the horizontal surface, of considerably more complex design than the last. Two large six-lobed rosettes are each surrounded by a thick rope twist, which merge into a still thicker twist to form a single design. This complex motif occupies most of the centre of the horizontal surface. Above it is a spiral-topped staff with a double shaft with a break in the middle, at the edge of the stećak. The staff is another symbol commonly found on stećci, denoting that the deceased who carried it fulfilled a leading role in life.¹¹

This motif may also be interpreted differently. It is not certain that every stećak decorated with a staff belonged to a member of the hierarchy of the Bosnian Church. The symbolism of the staff is the

također kao solarni i time spada u grupu religioznih simbola. Paganski kult preporoda sunca zamijenila je svetkovina Božića (Vidović 1954, 130–134). Rozeta ili ruža u kršćanskoj ikonografiji simbolizira Isusove rane. Može biti kalež koji skuplja njegovu krv ili preobraženje kapi te krvi. Prolivena Isusova krv povod je za povezivanje ovog simbola sa mističnim ponovnim rađanjem. Zbog simbolizma preporoda ruže se još od antike polažu na grobove (Chevalier, Gheerbrant 1989, 571–572).

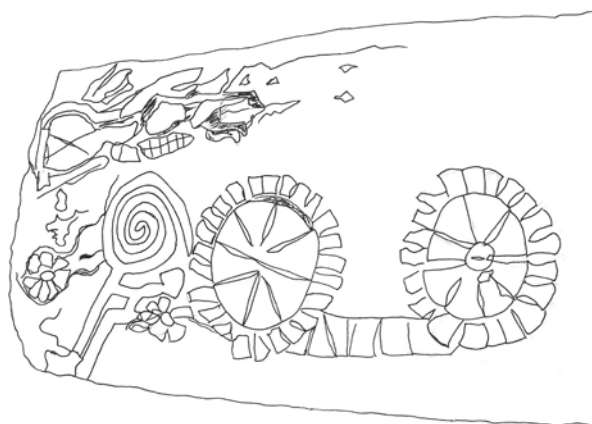
10 Bešlagić 1982, 172–174, 209; 2004, 87, 109–110; Wenzel 1965, 130, 137–139. Bešlagić ističe česte slučajeve rozeta okruženih vijencem.

11 Štap može biti pastirski i zapovjednički. U oba slučaja je oslonac u hodu, ali predstavlja i znak autoriteta (Chevalier, Gheerbrant 1989, 683). Pastirski štap općenito označava autoritet, vođstvo, sudsku vlast, milosrđe, vjeru, te je atribut svih dobrih pastira. Spirala simbolizira rast i širenje, smrt i sužavanje, namotavanje i odmotavanje, rađanje i umiranje. Može označavati i kontinuitet (Kuper 1986, 154, 168). O motivu štapa na stećcima, sa opširnim osvrtom na literaturu: Bešlagić 1982, 243–249. Bešlagić usvaja mišljenje po kojem se općenito radi o simbolu bosanskog sveštenstva.

with blood, roses seem often to have been regarded as symbols of mystical rebirth. . . It was because they were a regeneration symbol that, in Classical antiquity, the custom was established of placing roses upon graves." (Chevalier, Gheerbrant 1996, English translation by Buchanan-Brown, 813–814).

10 Bešlagić 1982, 172–174, 209; 2004, 87, 109–110; Wenzel 1965, 130, 137–139. Bešlagić draws attention to the fact that rosettes are often surrounded by a wreath.

11 The staff may be a shepherd's crook or a symbol of command. "The shepherd's crook and the staff of office support the wayfarer and are badges of authority." (Chevalier, Gheerbrant 1996, 919). The shepherd's crook denotes authority, leadership, judicial power, mercy, faith, and is an attribute of all good shepherds. The spiral symbolises growth and expansion, death and restriction, winding and unwinding, birth and dying, and may also denote continuity (Kuper 1986, 154, 168). See Bešlagić 1982, 243–249 for the staff motif on stećci, with extensive bibliographical references. Bešlagić adopts the view that the staff in general is a symbol of the Bosnian priesthood.

Sl. 8. Fotografija i skica kompleksnog motiva dviju većih rozeta sa obrubljenim i spojenim užetom, štapa, dviju manjih rozeta i ljudske figure (snimio i skicirao: A. Zilić 2016.)

Fig. 8. photograph and drawing of the entire motif of two large rosettes surrounded and linked by rope-twist, a staff, two smaller rosettes and a human figure (photo and drawing by: A. Zilić 2016)

Ovaj motiv na stećcima može se također različito tumačiti. Nije sigurno tvrditi da svaki stećak ukrašen pastirskim štapom pripada nekom od članova hijerarhije Crkve bosanske. Njegova simbolika predstavlja duhovno obilježje službe pripadnika Crkve bosanske, koja je jednaka za sve krstjane, bez obzira na njihovo hijerarhijsko dostojanstvo. Na većini stećaka sa simboličkim predstavama nedostaju natpisi koji bi sadržavali podatke o pokojniku. Pored toga, ne smije se gubiti iz vida njegova simbolika u pravovjernom kršćanstvu.¹² Pastirski štap sa povijenim ili spiralnim vrhom predstavlja značajan simbol u kršćanstvu u vidu biskupskog autoriteta, ali i Krista kao dobrog pastira. Dvostruka drška i neobično izrađen spiralni vrh razlikuju se u ovom slučaju od uobičajenog biskupskog štapa.

Spiralni vrh štapa nagnut je prema rozetama i skoro da dodiruje jednu od njih. Ispod spiralnog vrha štapa, između njegove dvostruke drške i jedne od velikih obrubljenih rozeta, nalazi se mala rozeta sa šest latica. Široka spirala štapa je vjerovatno na mjestu gdje se nalazila glava umrlog (sl. 8).

Iznad štapa, uz čeonu ivicu stećka, pozicionirana je još jedna usamljena rozeta sa osam jasno naznačenih latica. Ova rozeta je sa dvije tanke linije spojena sa spiralnim vrhom štapa. Jedna od linija obilazi rozetu gotovo sa svih strana. Uklesana je tik uz njene latice i nastavlja se vijugavo protezati niz spiralu štapa. Na stećku je zastupljen još motiv manje ljudske figure. Paralelno sa usamljenom rozetom je uz čeonu ivicu stećka ljudska glava, koja je jasno obrubljena predstavom kose. Glava istovremeno može predstavljati rozetu jer je unutar

spiritual connotation of the service of members of the Bosnian Church, as it is for all Christians, regardless of their hierarchical status. Most stećci with symbols lack an epitaph identifying the deceased. Nor should one lose sight of the symbolism of the staff in orthodox Christianity.¹² In Christianity, the crozier with a curved or spiral top is a significant symbol of episcopal authority, as well as of Christ the Good Shepherd. The double shaft and unusual design of the spiral distinguish this particular staff from the usual bishop's crozier.

The spiral is slanted towards the rosettes, almost touching one of them. Below the spiral, between the double shaft and one of the large encircled rosettes, is a small six-lobed rosette. The wide spiral is probably where the head of the deceased would have lain (fig. 8).

Above the staff, at the front edge of the stećak, is yet another isolated rosette with eight clearly defined lobes, joined to the spiral top of the staff by two fine lines, one of which almost completely surrounds the rosette just next to its lobes and continues as a wavy line down the spiral. The stećak also bears another motif, of a small human figure, the head, framed in hair, parallel with the isolated rosette by the front edge of the stećak. The head could also be a rosette, for the otherwise blank circle formed by its outline contains a large X reaching to the edges. If the head of this human figure is seen as a rosette, the X would thus give it four lobes.

¹² Rijetki su primjeri predstave štapa u kombinaciji sa natpisima na stećcima. Simbol pastirskog štapa u obliku slova T uklesan je na stećku gosta Milutina Crnićanina iz Humskog kod Foče. Gost Milutin prikazan je sa štapom i knjigom, karakterističnim znacima svoje crkvene službe. Sličan primjer je na stećku krstjanina Ostoje iz Zgunje kod Srebrenice, običnog redovnika Crkve bosanske, a ne člana njene hijerarhije. O tome, sa osvrtom na mišljenja u literaturi o pitanju simbola štapa, u: Čošković 2005, 336–338.

¹² Stećci with a staff motif combined with an epitaph are few in number. The symbol of the shepherd's crook in the shape of the letter T is carved on the stećak of *gost* (hierarchical member of the Bosnian Church) Milutin Crnićanin from Humsko near Foča. Gost Milutin is portrayed with a staff and book, typical badges of his ecclesiastical service. Another similar example is that of *krstjanin* Ostoja from Zgunja near Srebrenica, an ordinary monk of the Bosnian Church, not a member of the hierarchy. See Čošković 2005, 336–338, with bibliographical references to the symbolism of the staff.

Sl. 9. Fotografija stećka sa frizom, unutar kojeg je povijena lozica sa trolistovima (snimio A. Zilić 2016.)

Fig. 9. photograph of a stećak with frieze within which is a scrolling vine with trefoils (photo by: A. Zilić 2016)

praznog kružnog prostora njenih obrisa izrađeno veliko X do krajnjih rubova. Ako bi se glava ljudske figure istovremeno posmatrala kao rozeta, u tom slučaju bila bi sa četiri latice.

Kompozicija ljudske figure dalje se proteže paralelno niz bočnu ivicu stećka, tj. smještena je između bočne ivice i prethodno spomenutih motiva štapa i jedne od dviju velikih rozeta obrubljenih pletenim užetom. Ispod glave nastavlja se neobično izdužen vrat, dok je tijelo također nezgrapne izrade. Mogu se nazrijeti predstave ruku i nogu. Stopala su uklesana na isti način kao ruke i noge i okrenuta su na desnu stranu.

Sanduk koji je izmješten odmah pored ovoga također je sa reljefnim motivima. Za razliku od prethodno nabrojanih stećaka, njegovi motivi nisu na horizontalnoj površini nego su na čeonim stranama. Na obje čeonu strane zastupljeni su identični reljefni motivi, a to je friz pri vrhu, unutar kojeg je povijena lozica sa trolistovima. Friz čini udubljen prostor u odnosu na površinu. Povijena lozica zauzima čitavu širinu friza i dodiruje njegove ivice. Ovaj motiv je čest na širem prostoru (sl. 9).

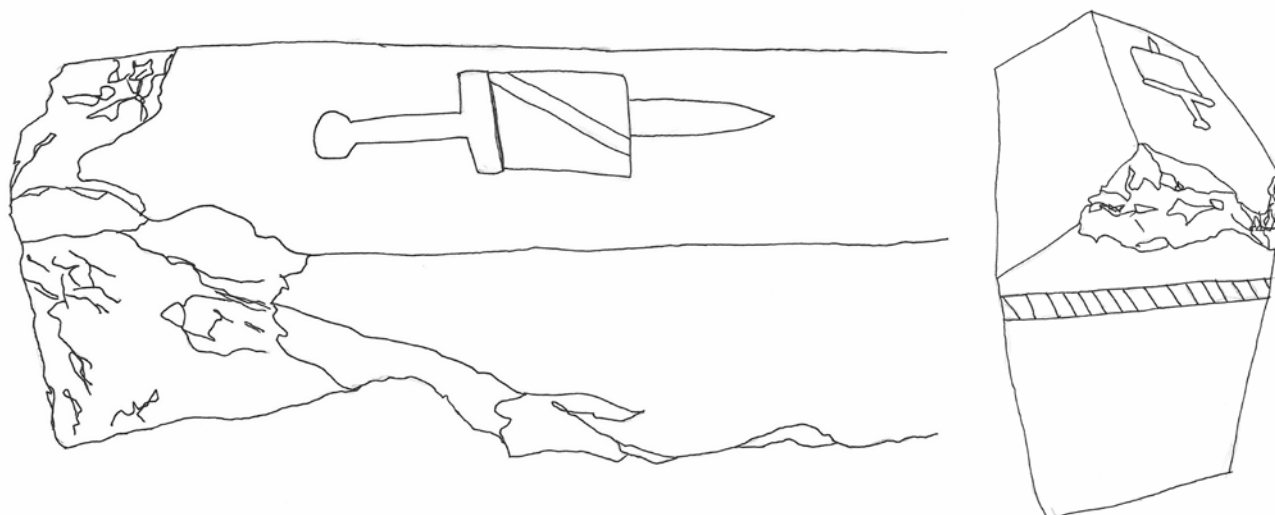
Jedini sljemenjak nekropole također je sa izrađenim motivima. Nema postolja i na njemu su primjetna veća oštećenja u vidu grubo odlomljenih dijelova kamena. Bočna strana sljemenjaka je teško oštećena u donjem dijelu i uz cijelu čeonu stranu. Oštećenje se proteže i na gornji dio čeonu strane, pri vrhu krova. Dimenzije sljemenjaka su 116–50–46, s tim da je visina mjerena do početka

The figure itself extends down and parallel to the edge of the stećak, between the edge and the staff and one of the two large rosettes surrounded by rope twist. The head is set on an unusually elongated neck, and the body is also clumsily executed. It is possible to make out the arms and legs. The feet are carved in the same way as the hands, and face to the right.

The chest located next to this one also bears motifs in relief. Unlike those just described, these are not on the horizontal surface but on the front ends. The motifs on each end are identical, consisting of a recessed frieze near the top, within which is a scrolling vine with trefoils, occupying the full width of the frieze from edge to edge. This is a common motif found over a wide area (fig. 9).

One gabled-roof stećak from the necropolis is also decorated. It has no plinth, and is badly damaged, with pieces of stone crudely broken off. The sides are also badly damaged at the base and along the entire front end, extending to the upper part, below the ridge of the "roof." This stećak measures 116 x 50 x 46 cm, the height to the base of the roof. Measured to the top of the ridge, it is 56 cm in height; one side of the roof is 29 cm long, the other 28 cm. Thus the roof itself is 10 cm high at its mid point.

The front end of the stećak, which would have been above the deceased's torso, bears a rope-twist motif near the top, below the base of the

Sl. 10. Skice oštećenja i reljefnih motiva na bočnoj i čeonnoj strani sljemenjaka (skicirao: A. Zilić 2016.)

Fig. 10. Drawing of damage and motifs in relief on the front and sides of the sarcophagus-like stećak. (drawing by: A. Zilić 2016)

krova. Ukupna visina do vrha sljemena iznosi 56 cm, jedna strana krova duga je 29 cm, a druga 28 cm. Dakle, sam krov je u sredini visok 10 cm.

Na čeonnoj strani sljemenjaka, onaj koja se nalazila iznad gornjeg dijela tijela umrlog, zastupljen je motiv ispletenog užeta. Uže je pozicionirano pri samom vrhu čeonne strane, ispod početka krova. Upravo na ovoj čeonnoj strani, gdje je zastupljen motiv, krov sljemenjaka je teže oštećen. Na krovnoj plohi također su izrađeni motivi. Radi se o plohi iznad teško oštećene bočne strane stećka. Zastupljeni motivi su mač i štit. Mač je pravilno položen ispod štita.¹³ Njegova drška završava sa jabučicom, dok je nakrsnica iste širine kao štit. Sječivo mača prolazi ispod donjeg dijela štita. Štit je gotovo kvadratnog oblika, malo je izdužen i na njemu je od heraldičkih obilježja zastupljena kosa lijeva pruga. Pruga horizontalno siječe štit i tako formira dva prazna polja, na osnovu čega se može reći kako se istovremeno radi i o predstavi grba. Čitava kompozicija motiva mača i štita zauzima centralni dio krovne plohe i proteže se njenom dužinom. Zapremā polovinu plohe, a iznad i ispod reljefne kompozicije su slobodne površine jednake dužine (sl. 10).

Motiv usamljenog mača zastupljen je na još jednom stećku. Radi se o stojećem obliku stećka jer je njegov donji dio, koji je služio za pobijanje u

roof. It is at this very point that the roof is badly damaged. The roof above the badly damaged side of the stećak is also decorated, with a sword and shield. The hilt of the sword, which is lying beneath the shield,¹³ ends in a pommel, and the guard is of the same width as the shield. The blade protrudes beyond the lower part of the shield, which is an almost square rectangle in shape. The heraldic ordinary on the shield is a bend sinister dividing the shield diagonally into two blank halves of the field, suggesting that it is indeed a shield in the heraldic sense. The entire composition of the sword and shield occupies the middle of the roof pane, extending along its length and occupying half of the pane, with blank spaces of equal length above and below (fig. 10).

A sword alone features on another stećak, this one a standing stone, as is evident from the much rougher finish on the lower part, which would have been sunk into the ground, and tapers into the shape of an irregular spike. Since this is a standing stone, the sword appears upright to the observer. The blade extends almost down to the part of the stone that would have been below ground. The guard is much shorter than the hilt, which has no pommel, and the sword as a whole is of very simple workmanship.

13 Motiv štita u kombinaciji sa mačem ustanovljen je na oko 130 stećaka. Često se na štitovima javljaju različiti heraldički motivi, što ih čini nekom vrstom nepotpunih grbova bosanske vlastele, najčešće sitnije. Prikazi ove vrste oružja na stećcima označavaju ugledna lica vezana za vojnu službu, tj. odnosē se na ljude koji su se istakli vojničkim zaslugama. Pošto se odnose na vlastelinski društveni stalež, simboliziraju istovremeno i vlast (Bešlagić 1982, 222–232; 2004, 90–91, 109). Heraldičke kompozicije štita sa mačem Andelić je uvrstio u skupinu socijalnih simbola. Posebno mjesto zauzimaju grbovi na štitovima, izrađeni u duhu zapadnoevropske heraldike, za koje također ističe pripadnost uglavnom nižem plemstvu (Andelić 1984, 488–490).

13 The shield and sword motif has been recorded on about 130 steći. The shields often bear various heraldic ordinaries etc., rendering them a kind of incomplete coat of arms of the Bosnian landed aristocracy or squirearchy, usually minor. Images of such weapons on steći indicated that the deceased had gained a reputation on the battlefield. Since such shields belonged to the aristocracy, they also symbolised authority (Bešlagić 1982, 222–232; 2004, 90–91, 109). Andelić classed the heraldic compositions of a shield and sword with other social symbols. Heraldic shields similar to those of western Europe, indicating membership of the minor nobility, occupy a separate place (Andelić 1984, 488–490).

Sl. 11. Fotografija i skica motiva mača i oštećenog natpisa (snimio i skicirao: A. Zilić 2016.)

Fig. 11. photograph and drawing of a sword motif and damaged epitaph (photo and drawing by: A. Zilić 2016)

zemlju, znatno grublje izrade. Donji dio stećka također se sužava i oblika je nepravilnog špica. Pošto se radi o stojećem obliku stećka, motiv mača je posmatraču izgledao uspravljen. Sječivo mu se proteže skoro do dijela koji je prvobitno bio pobijen u zemlju. Nakrsnica mača je znatno kraća od drške i mač je općenito, vrlo jednostavne izrade. Nije uočljiva ni jabučica na dršci.

Međutim, nije to jedina vrijednost ovog stećka. Na njemu je zastupljen još i natpis, koji je ispisan sa obje strane drške mača i završava se iznad nakrsnice. Nije poznato kako je izgledao početak natpisa zbog nedostatka odlomljenog gornjeg dijela stećka. Također nije moguće precizno i u potpunosti rekonstruirati ni sredinu natpisa, što nas navodi na pretpostavku da je stojeći oblik stećka, ustvari, prvobitno bio u obliku krstače, čiji su bočni krakovi zajedno sa gornjim odlomljeni i izgubljeni. Natpis je ispisan brzopisnim slovima.

Sačuvani dio natpisa pozicioniran je na donjem dijelu stećka na sljedeći način:

...
 1. red: ...**Ɱ**Ɱ**ѣ**ѣ**Ѹ**с...
 2. red: ...**Ѹ**с**Ѹ**Ɱ**ѣ**ѣ**Ѹ**с...
 3. red: **Ѹ**с**Ѹ**Ɱ**ѣ**ѣ**Ѹ**с
 4. red: **Ѹ**с **Ѹ**с
 5. red: **Ѹ**.

This, however, is not the only value of this stećak; it also bears an epitaph, inscribed on either side of the hilt of the sword and ending above the guard. The top of the epitaph is missing, as it was on a part of the stećak that has been broken off, and the middle of the epitaph cannot be accurately reconstructed either, suggesting that this standing stone was originally cruciform, and that its arms have also been knocked off and lost. The epitaph is in cursive Cyrillic script.

The surviving part of the epitaph, on the lower part of the stećak, is as follows:

...
 Line 1: ...**Ɱ**Ɱ**ѣ**ѣ**Ѹ**с...
 Line 2: ...**Ѹ**с**Ѹ**Ɱ**ѣ**ѣ**Ѹ**с...
 Line 3: **Ѹ**с**Ѹ**Ɱ**ѣ**ѣ**Ѹ**с
 Line 4: **Ѹ**с **Ѹ**с
 Line 5: **Ѹ**.

When reshaped into a sentence, it would read thus: ...**Ɱ**Ɱ**ѣ**ѣ**Ѹ**с(б) ... (1) ... (Ѹ)с **Ѹ**с**Ѹ**Ɱ**ѣ**ѣ**Ѹ**с(Ѹ) ... (2) **Ѹ**с**Ѹ**Ɱ**ѣ**ѣ**Ѹ**с (3) **Ѹ**с**Ѹ**Ɱ**ѣ**ѣ**Ѹ**с (4, 5). In transliteration: ...-vičb us(ě)...(1) ... (č)e sai kr(bst)...(2) Radoe(3) kovačb(4, 5) (fig. 11).

The last part of the first surviving word, -**Ɱ**Ɱ**ѣ**ѣ, is perhaps the end of the surname of the maker of the stećak, and the beginning of the next word -**Ѹ**с could be **Ѹ**с**Ѹ**Ѹ**Ѹ**. The word *usiječe* denotes the mason's workshop at the time the stećak was

To je ćirilčni natpis u svom izvornom obliku. Kada se oblikuje u formu rečenice, izgleda ovako: ...**МНТБ УС(Б)**... (1) ...**(V)Є СДН КР(БСТ)**...(2) **РДАОЄ** (3) **КОДВБ** (4, 5). Transliteriran natpis izgleda ovako: ...-vičb us(ě)...(1) ... (č)e sai kr(ĭst)...(2) Radoe(3) kovačb(4, 5) (sl. 11).

Posljednji dio sačuvane prve riječi **МНТБ** mogući je završetak prezimena onoga za koga je izrađen stećak, dok početak sljedeće riječi **УС** može biti **УСВЄ**. Riječ *usiječe* označava radnju majstora prilikom izrade stećka. Usamljeni grafem **Є** u drugom redu može biti posljednje slovo iz riječi *usěče*, samo preneseno u sljedeći red, ili je dio neke druge riječi koju je, u tom slučaju, nemoguće rekonstruirati. Preostali dio natpisa u drugom redu **СДН КР** vjerovatno su riječi *sai kr(ĭst)*, a odnose se na krstaču kao oblik stećka. Jedino što se iz natpisa može konkretno pročitati jesu dvije riječi ispisane u posljednja tri reda: *Radoe, kovačb*.

Iz natpisa saznajemo ime majstora izrade stećaka jer je pozicionirano u donjem, neoštećenom dijelu natpisa, sa obje strane drške mača. Znači, na osnovu postojećih fragmenata, može se sa priličnom sigurnošću rekonstruirati više riječi iz posljednjeg dijela natpisa, čija transkripcija u cjelini glasi: ...-vič us(iječ)e ovaj kr(st) Radoje kovač. "Prijevod" teksta na savremeni bosanski jezik glasi: ...-vič izradi ovaj krst Radoje kovač.

Radi se o istom majstoru koji je izradio još jedan natpis u neposrednoj blizini, u zaseoku Pridvorice kod pravoslavne crkve. Ovdje se kovač Radoje potpisao na stećku u obliku sanduka ispod kojeg je sahranjen Ostoja.¹⁴ Evidentiran je još jedan stećak u Žakovu kod Trebinja, koji je "usjekao" i potpisao njegov kraći natpis Radoje kovač.¹⁵ U posljednjem slučaju ne možemo biti potpuno sigurni da se radi o istoj osobi, zbog veće prostorne udaljenosti Borča i Trebinja.

Značaj nekropole na lokalitetu džamije u Pridvorici utoliko je veći što je, pored ovog oštećenog natpisa koji potpisuje kovač Radoje, na još jednom stećku zastupljen natpis. Radi se o stećku neobičnog oblika – sanduku koji je na začelju sužen. Izrađen je na način kao da nedostaju obje ivice u obliku kvadrata na mjestu gdje se spajaju bočne i čeona strana, zbog čega sanduk dobiva specifično produženje u centralnom donjem dijelu. Dimenzija je 153–75–36, dok je desni usjek dug i širok po 16 cm. Stećak je na mjestu lijevog usjeka djelimično oštećen (sl. 12).

Natpis je pozicioniran u dva reda u gornjem dijelu horizontalne površine sanduka i malo je odmaknut od gornje čeone ivice. U oba reda natpisa je po 10 zbijenih slova. U svom izvornom obliku epigrafski natpis pozicioniran je na sljedeći način:

Λ

1. red: **Д СЄЄЖНБДПД**
2. red: **Λ О К Д Л У Г Е Р Б**

made. The isolated grapheme **Є** in line 2 could be the last letter of the word *usěče*, running over to the next line, or part of another word which, if so, would be impossible to reconstruct. The rest of line 2 of the epitaph, **СДН КР**, are probably from the words *sai kr(ĭst)*, relating to the cruciform shape of the stećak. The only words that can be read with certainty are the two words in the last three lines: *Radoe, kovačb*.

The epitaph therefore reveals the name of the stone-cutter who made the stećak, since it is in the lower, undamaged part of the epitaph, on either side of the hilt of the sword. It is possible with reasonable certainty to reconstruct, from the fragmentary remains, several words from the last part of the epitaph, a transcription of which would read in full: ...-vič us(iječ)e ovaj kr(st) Radoje kovač. In translation from the modern Bosnian version of the epitaph, this would read: . . . *vitch Radoje the stone-cutter made this cross*.

This is the same stone-cutter who made another epitaph nearby, in the hamlet of Pridvorica near the Orthodox church. Here Radoje the stone-cutter signed his name on a chest-shaped stećak beneath which Ostoja lies interred.¹⁴ Another stećak, in Žakovo near Trebinje, was carved and its brief epitaph signed by Radoje the stone-cutter,¹⁵ but in this case we cannot be sure that this is the same person, given the distance between Borač and Trebinje.

The importance of the necropolis on the site of the mosque in Pridvorica is the greater in that, in addition to the damaged epitaph signed by Radoje the stone-cutter, it has another stećak with an epitaph. This stećak is of unusual shape, being a chest that is narrower at the back. It was shaped in such a way that both edges are missing in the shape of a square where the sides and front meet, giving it a distinctive extension in the central lower part. It measures 153 x 75 x 36 cm, with the right-hand notch 16 cm long and wide. The area by the left-hand notch is partly damaged (fig. 12).

The two-line epitaph is on the upper part of the horizontal surface of the chest, slightly set back from the upper edge. Each line has ten close-packed letters. In its original form, it was as follows:

Λ

Line 1: **Д СЄЄЖНБДПД**
Line 2: **Λ О К Д Л У Г Е Р Б**

Reshaped into a sentence, it reads as follows: **Д СЄЄЖН БДПДΛ О К Д Л У Г Е Р Б**. Above the words **Д СЄЄ** is the letter **Λ** (*L*) in superscript, being the letter missing from the next word, *leži*. Transliterated, the epitaph reads: *a se leži Rapalo kalugerb*, while in transcript it reads: *a se leži Rapalo kaluđer*. A translation of the epitaph in modern Bosnian

14 СДН КДМН ΩСΠΠΟΗΝБ Н ОО О ПБДН БДАОЄ Ω (?) АД Є ПБООСΠΠ (Vego 1964b, 46–47, br. 181; 1964c, 200–201).

15 Д СЄ УСВЄ Н ПНСД БДАОЄ КОДВБ (Vego 1964a, 50–51, br. 104).

14 СДН КДМН ΩСΠΠΟΗΝБ Н ОО О ПБДН БДАОЄ Ω (?) АД Є ПБООСΠΠ (Vego 1964b, 46–47, no. 181; 1964c, 200–201).

15 Д СЄ УСВЄ Н ПНСД БДАОЄ КОДВБ (Vego 1964a, 50–51, no. 104).

Sl. 12. Fotografija sanduka sa suženim začeljem (snimio: A. Zilić 2016.)

Fig. 12. photograph of chest with narrow front end (photo by: A. Zilić 2016)

Sl. 13. Fotografija i skica sačuvanog natpisa (snimio i skicirao: A. Zilić 2016.)

Fig. 13. photograph and drawing of preserved epitaph (photo and drawing by: A. Zilić 2016)

Kada se natpis preoblikuje u rečenicu, izgleda ovako: **Ѡ СЕ ѦН РѠПѠЛО КѠЛУѢРЬ**. Iznad riječi **Ѡ СЕ** uklesano je nadredno **Λ**, nedostajuće slovo u sljedećoj riječi *leži*. Transliteracija natpisa izgleda ovako: *a se leži Rapalo kaluđer*, dok transkripcija glasi: *a se leži Rapalo kaluđer*. "Prijevod" teksta na savremeni bosanski jezik glasi: *ovdje leži Rapalo kaluđer*.¹⁶ Natpis je sačuvan gotovo neokrnjen, pa nam je poznato ime čovjeka prvobitno pokopanog ispod kamenog monolita. Slova **Ѡ** i **П** u riječi Rapalo spojena su ligaturom. (sl. 13 a, b).

Riječ kaluđer na grčkom jeziku označava dobrog starca i predstavlja pripadnika monaške zajednice. Sličan natpis u kojem se spominje još jedan kaluđer evidentiran je u literaturi, u mjestu Radmilović – Dubrava u Baljcima kod Bileće. U ovom slučaju riječ je o nekropoli Bunčići i kaluđeru Gligoriju.¹⁷

reads: *here lies Rapalo the monk*.¹⁶ Almost none of the epitaph has been lost, so that we know the name of the man originally buried beneath this stone monolith. The letters **Ѡ** and **П** in the name Rapalo are joined by a ligature. (figs. 13a, b).

The Greek loan-word *kaluđer*, originally meaning a good old man, denotes a member of a monastic community. A similar epitaph featuring another *kaluđer* has been recorded from Radmilović – Dubrava in Baljci near Bileća, in the necropolis of Bunčići, the monk in question being Gligorije.¹⁷

CONCLUSION

The stećci built into the walls of the mosque at Pridvorica in Borač were discovered only when the mosque had been almost completely destroyed

16 Pošto se radi o interdisciplinarnom području, nužne su bile konsultacije i sa drugim stručnjacima. Dilemu po pitanju riječi kaluđer pomogao je riješiti kolega mr. sc. Mehmed Kardaš, te mu se ovim putem zahvaljujem. Također se zahvaljujem filologu paleoslavisti mr. sc. Josipu Raosu na korisnim sugestijama za adekvatnu prezentaciju oba natpisa stručnoj javnosti.

17 **Ѡ СЕ ЛѦН КѠЛУѢРЬ ГΛΗΓΟΡΗΣ ΔΕΥΝΑ ΠΔΜΕΠЬ ЄМУ** (Vego 1964b, 22–23, br. 144; 1964c, 189).

16 Since this is an interdisciplinary field, it was essential to consult other experts. Help was provided in solving the dilemma surrounding the word *kaluđer* by my colleague Mehmed Kardaš MSc., whom I take this opportunity to thank. I am also grateful to Josip Raos MSc, philologist and paleoslavist, for his helpful suggestions regarding the presentation of both epitaphs to the academic community.

17 **Ѡ СЕ ЛѦН КѠЛУѢРЬ ГΛΗΓΟΡΗΣ ΔΕΥΝΑ ΠΔΜΕΠЬ ЄМУ** (Vego 1964b, 22–23, no. 144; 1964c, 189).

ZAKLJUČAK

Stećci uzidani u zidove džamije u Pridvorici u Borču otkriveni su tek kad je sakralni objekat gotovo u potpunosti porušen i kada se prišlo njegovoj temeljitoj rekonstrukciji. Na ovom lokalitetu ili u neposrednoj blizini nalazila se srednjovjekovna nekropola, čiji ostaci su bili primjetni ranije. Pojedini stećci mogli su se vidjeti unutar dvorišta, ugrađeni u suhozid ograde dvorišta i u zidovima same zgrade džamije. Na lokalitetu nisu vršena arheološka iskopavanja.

Prilikom raščišćavanja i pripreme terena za ponovnu izgradnju sakralnog objekta, ispostavilo se kako je broj stećaka znatno veći nego što je ranije evidentirano. Izvađeni stećci su skoro svi izmješteni van dvorišta džamije, dobre su očuvanosti i različitih oblika. Dislocirani stećci su većinom u obliku sanduka, ukupno njih 30, zatim je zastupljeno 16 ploča, jedan sljemenjak i jedan stojeći oblik stećka, koji je djelimično oštećen i najvjerovatnije je bio u obliku krstače. Ukupnom broju od 48 različitih oblika stećaka dodat ćemo još devet stećaka u obliku većih sanduka, raspoređenih uglavnom u kamenoj ogradi, od kojih je samo jedan položen u dvorištu, te jednu ploču izvađenu iz ruševina džamije. Time se broj stećaka penje na 58, ali to nije konačan broj jer se na lokalitetu također nalazi nekoliko sanduka koje je teško razlučiti od kamenja izvađenog iz ruševine.

Vrijednost nekropole dodatno povećavaju dva stećka sa natpisima i 11 stećaka sa reljefnim motivima. Neki od motiva su jedinstvene izrade i nisu nigdje drugo zastupljeni ili slični motivi predstavljaju pravu rijetkost. Iz jednog natpisa može se iščitati ime pokojnika – radi se o kaluđeru Rapalu. Drugi natpis je veoma oštećen i ne može se u potpunosti pročitati. Sačuvan je samo posljednji dio natpisa, u kojem stoji ispisano ime majstora izrade sa njegovom titulom – kovač Radoje. Svoje umijeće Radoje je pokazao i u obližnjem zaseoku Šusteri, gdje je sačuvan još jedan epigrafski natpis sa njegovim potpisom.

and work began on its reconstruction. The mediaeval necropolis, the remains of which were previously visible, was located on or in the immediate vicinity of this site. Some stećci could be seen in the mosque courtyard, incorporated into the dry wall surrounding the courtyard and in the walls of the mosque itself. No archaeological excavations have been carried out on the site.

During clearance and preparation of the site prior to rebuilding the mosque, it was found that the number of stećci was much greater than had been previously recorded. Almost all the stećci were removed and laid out outside the mosque courtyard. They are well preserved, and of various shapes, mainly chests, of which there are 30, followed by 16 slabs, one gabled-roof stećak and one standing stećak, partly damaged and probably originally cruciform. To this total of 48 stećci may be added another nine large chests, mainly in the courtyard wall, of which only one has been left in the courtyard, and one slab which was extracted from the ruins of the mosque. This brings the number of stećci to 58, but this is not the full number, as there are still a number of chests which it is difficult to distinguish from the stone removed from the ruins.

The necropolis is given greater importance by the two stećci with epitaphs and eleven with motifs in relief. Some of these motifs are of simple workmanship, and are not found elsewhere, or similar motifs are extremely rare. One epitaph reveals the name of the deceased – the *kaluđer* Rapalo. The other is badly damaged and can be deciphered only in part. Only the last part survives, with the name and occupation of the maker: Radoje the stone-cutter. Radoje also displayed his skills in the nearby hamlet of Šusteri, where another epitaph survives with his signature.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Anđelić, P.** 1984, Doba srednjovjekovne bosanske države, in: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, 435–579.
- Benac, A.** 1950, *Radimlja*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, 1, Zemaljski muzej, Sarajevo.
- Bešlagić, Š.** 1971, *Stećci. Kataloško – topografski pregled*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Bešlagić, Š.** 1982, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Bešlagić, Š.** 2004, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo.
- Chevalier, J., Gheerbrant, A.** 1989, *Rječnik simbola. Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb.
- Ćošković, P.** 2005, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Historijske monografije, knj. 2, Sarajevo.
- Hasandedić, H.** 1990, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, El – Kalem, Sarajevo.
- Katić, L.** 1954, Stećci u Imotskoj Krajini, *Starohrvatska prosvjeta*, knj. III, Zagreb, 131–169.
- Kuper, Dž. K.** 1986, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Prosveta – Nolit, Beograd.
- Lovrenović, D.** 2010, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Rabic, Sarajevo.
- Miletić, N.** 1982, *Stećci. Umetnost na tlu Jugoslavije*, Jugoslavija, Beograd; Spektar, Zagreb; Prva književna komuna, Mostar.
- Vego, M.** 1962, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- Vego, M.** 1964a, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. II, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- Vego, M.** 1964b, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. III, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- Vego, M.** 1964c, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s. A*, 19, Sarajevo, 173–211.
- Vego, M.** 1981, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Skupština općine Čitluk, Čitluk.
- Vidović, D.** 1954, Simbolične predstave na stećcima, *Naše starine*, 2, Sarajevo, 119–136.
- Wenzel, M.** 1965, *Ukrasni motivi na stećcima / Ornamental motifs on Tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo.

In memoriam Radoslav Dodig (1954. – 2016.)

In memoriam Radoslav Dodig (1954 – 2016)

IVO DRAGIĆEVIĆ

dragicevic.ivo@gmail.com

Radoslav Dodig (1954.– 2016.)

Boreći se s dugotrajnom i teškom bolešću, u petak 17. lipnja 2016. zauvijek nas je napustio naš cijenjeni kolega i prijatelj, mr. sc. Radoslav Dodig. Njegova smrt iznenadila je mnoge prijatelje, kolege i poznanike iz različitih intelektualnih krugova u kojima je bio iznimno cijenjen. Unatoč sedmogodišnjoj borbi s teškom bolešću, neumorno je istraživao prošlost naših krajeva do posljednjih dana života.

Rođen je 6. travnja 1954. u mjestu Prolog kod Ljubuškog, gdje je pohađao osnovnu školu. Obrazovanje je nastavio u Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji u Splitu, gdje je 1968. maturirao kao naj-

Our esteemed colleague and friend Radoslav Dodig, MSc., departed this life on Friday 17 June 2016 after a long and painful illness. His death came as a shock to the many friends, colleagues and acquaintances from the various intellectual circles where he was held in extremely high regard. Despite battling serious disease for seven years, he tirelessly studied the history of these regions until the last few days of his life.

He was born on 6 April 1954 in Prolog near Ljubuški, where he attended primary school before continuing his education at the Archbishop's Clas-

bolji učenik. Tijekom gimnazijskog obrazovanja pokazao je nadarenost za grčki i latinski jezik s književnostima. Stoga se i odlučio pohađati studij klasične filologije na Filozofskom fakultetu u Skopju, gdje je diplomirao 1977. Zahvaljujući predavanjima iz klasične arheologije kod profesora Ivana Mikulčića, Radoslav je pokazao posebno zanimanje za arheologiju i epigrafiju, što je utjecalo na njegovo daljnje obrazovanje i znanstveno-istraživački rad. Širu javnost zadivio je svojim ogromnim znanjem u popularnom jugoslavenskom kvizu *Kviskoteka*, gdje je od 1983. do 1986. sedam puta osvajaio naslov pobjednika u superfinalima. Sredinom osamdesetih akademik Alojz Benac ponudio mu je radno mjesto u Centru za balkanološka istraživanja u Sarajevu, koje tada nije mogao prihvatiti zbog neriješenog stambenog pitanja. Daljnje obrazovanje nastavio je na tadašnjem Interuniverzitet-skom centru za poslijediplomske studije u Dubrovniku, gdje je od 1986. do 1988. pohađao interdisciplinarni studij *Kulturna povijest istočne obale Jadrana*. Znanstveni magisterij *Ljubuški kraj u antičko doba* obranio je 2006. na Odjelu za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu pod mentorstvom akademika Nenada Cambija. Zbog zdravstvenih poteškoća nije uspio obraniti završenu doktorsku disertaciju *Ardijejci - uspon i pad Ilirskog kraljevstva* na Sveučilištu u Zadru pod mentorstvom profesora Slobodana Čače. Vrijedno je istaknuti njegovo članstvo u nekadašnjem *Savezu društava za antičke studije SFRJ*, kasnije *Hrvatskoga društva klasičnih filologa*, od 1993. *Hrvatskoga arheološkoga društva* i *Hrvatskoga filološkoga društva*, te *Međunarodne asocijacije za grčku i latinsku epigrafiju* (AIEGL) i Udruge *Friends of Troy*. Posebno zanimanje pokazivao je za provincijalnu arheologiju, baveći se epigrafskom raščlambom, arheološkom topografijom, te zaštitom i prezentacijom prirodnog naslijeđa i kulturno-povijesne baštine. Njegov prvi znanstveni radi zapažen je među istraživačima antičke prošlosti, a u njemu je tematizirao neobjavljene spomenike rimskih veterana i antička nalazišta naronitanskog područja, što je bilo težište njegovog daljnjeg znanstveno-istraživačkog rada. Značajan doprinos dao je organizaciji znanstvenog simpozija *100 godina Muzeja na Humcu*, na kojem su sudjelovali ugledni bosansko-hercegovački arheolozi predstavljajući muzejski fundus i arheološki potencijal Ljubuškog kraja široj znanstvenoj i kulturnoj javnosti. U znanstvenoj i stručnoj literaturi objavljivao je radove o nadgrobnim, vojnim, počasnim i građevinskim natpisima s područja Hercegovine i Dalmacije. Sudjelovao je na više znanstvenih skupova, gdje je prezentirao radove o epigrafskim spomenicima i povijesti rimske vojske u provinciji Dalmaciji. Posebne zasluge ima u reafirmaciji znanstvenog interesa i problematike vezane za rimsko nalazište Gračine kod Ljubuškog. Vrijedno je spomenuti Radoslavovo sudjelovanje na više znanstveno-istraživačkih projekata, kao i na projektima revitalizacije, zaštite i očuvanja kulturno-povijesne baštine:

sics High School in Split, graduating in 1968 as best pupil of his year. There he revealed a gift for Greek and Latin and the literatures of these languages, which led him to study classical philology at the Faculty of Philosophy in Skopje, gaining his degree in 1977. He studied under Professor Ivan Mikulčić, whose lectures on classical archaeology spurred him to pursue higher studies and research in this field. The general public was amazed by his vast knowledge in the popular Yugoslav quiz *Kviskoteka*, where he won the superfinals seven times from 1983 to 1986. In the mid 1980s Academician Alojz Benac offered him a post at the Centre for Balkan Studies in Sarajevo, which he was unable to take up as he had nowhere to live in the city at that time. He continued his studies at the Inter-University Centre for Post-Graduate Studies in Dubrovnik, taking an interdisciplinary course on the Cultural History of the Eastern Adriatic Coast. Under his mentor Academician Nenad Cambi he gained his master's degree at the Archaeology Department of the Faculty of Philosophy in Zagreb in 2006 with his dissertation "The Ljubuški region in Antiquity." Health problems prevented him from gaining a doctorate with his dissertation "The Ardiaei – Rise and Fall of the Kingdom of Illyria," for which his mentor at the University of Zadar was Professor Slobodan Čače.

It is worthy of note that he was a member of the former Federation of Societies for the Study of Antiquity of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, later the Croatian Classical Philology Society, and of the Association Internationale d'Épigraphie Grecque et Latine (AIEGL) and the Friends of Troy. He was particularly interested in provincial archaeology, studying epigraphic analysis, archaeological topography, and the protection and presentation of the natural and cultural heritage. His first academic paper was well received among scholars of antiquity; its subject, unpublished monuments of Roman veterans and Roman sites in the Naron region, would remain the focus of his later scholarly research work. He made a significant contribution to the symposium held to mark the centenary of the Humac Museum, attended by leading archaeologists of Bosnia and Herzegovina, designed to present the museum holdings and archaeological potential of the Ljubuški region to the wider academic and cultural public. He published papers in scholarly and professional periodicals on funerary, military, honorary and architectural epigraphs from Herzegovina and Dalmatia, and attended numerous symposia, at which he presented papers on epigraphic monuments and the history of the Roman army in the province of Dalmatia. Particular credit is due to him for the revival of scholarly interest in the Roman site of Gračine near Ljubuški. His involvement in several research

- Stari grad Ljubuški: Povijest, opis i stanje početkom 2006, Ljubuški, 2006;
- Arheološka istraživanja na autocesti A1, Zagvozd-Ravča, RH, 2008/2009;
- Prirodno i kulturno naslijeđe na koridoru VC, Mostar, 2009;
- Nominacija bosanskohercegovačkih stećaka na listu svjetske baštine UNESCO-a, Sarajevo, 2009-2016;
- Arheološka istraživanja poddionica autoceste na koridoru VC (Bijača-Kravica, Kravica-Zvirovići, petlja Zvirovići) u razdoblju od 2010-2013;
- Hercul, EU, Valorizacija kulturne baštine srednjovjekovnih stećaka na zapadnom Balkanu, DUNEA, Dubrovnik, 2012-2014;
- Konzervacija i restauracija biliga u Bijači, Ljubuški, 2013;
- Projekt Connecting Separated (Povezivanje razdvojenog) 2015-2016., kao i brojnim drugim arheološkim i povijesnim projektima.
- Kao dopisnik više časopisa, internetskih portala, dnevnih i tjednih novina napisao je par tisuća priloga o kulturi, kulturno-povijesnoj baštini, arheologiji, umjetnosti i lingvistici.

Bio je velik humanist, erudit i polihistor i što je još bitnije veliki čovjek!

Vale amice!

projects, and in projects for the revitalization, protection and preservation of the cultural heritage, is also noteworthy:

- Ljubuški For: History, description and condition in early 2006, Ljubuški, 2006;
- Archaeological investigations on the A1 motorway, Zagvozd - Ravča, Republic of Croatia, 2008/2009;
- Natural and cultural heritage on the VC corridor, Mostar, 2009;
- Nomination of Bosnia and Herzegovina's stećak tombstones for the UNESCO World Heritage List, Sarajevo, 2009-2016;
- Archaeological investigations of sections of the motorway on corridor VC (Bijača-Kravica, Kravica-Zvirovići, the Zvirovići interchange) from 2010 to 2013;
- Hercules, EU, Valorisation of the cultural heritage of mediaeval stećak tombstones in the western Balkans, DUNEA, Dubrovnik, 2012-2014;
- Conservation and restoration of tombstones in Bijači, Ljubuški, 2013;
- Project Connecting the Separated 2015-2016,
- and many other archaeological and historical projects.
- He contributed some thousands of articles and papers on culture, the cultural heritage, archaeology, art and linguistics to a range of periodicals, internet sites, daily and weekly papers.

He was a great humanist, an erudite polyhistorian, and most important of all, a fine human being!

Vale amice!

BIBLIOGRAFIJA / BIBLIOGRAPHY

1985.

Dodig, R. 1985, De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae, in: A. Zelenika (ed.), *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, Ljubuški, 95–118.

Dodig, R. 1985, Greda – srednjovjekovna nekropola u Crvenom Grmu, *Hercegovina*, 4, Mostar, 73–80.

1996.

Dodig, R. 1996, Arheološki lokaliteti u Ljubuškom, *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme. Znanstveni simpozij*, Ljubuški 11. i 12. kolovoza 1995, Zagreb – Ljubuški, 143–148.

Dodig, R., Bošnjak Š. 1996, Gračina kod Otrič-Seoca (Metković – pretpovijesni i srednjovjekovni lokalitet), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXVIII/1, Zagreb, 24–27.

1997.

Dodig, R. 1997, Pretpovijesna gradina Velika Mitruša blizu Jasenice kod Čapljinje, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXIX/1, Zagreb, 24–27.

Dodig, R. 1997, Mlade kod Veljaka – kontinuitet od antike, *Hercegovina*, 3 (11), Mostar, 17–22.

1998.

Dodig, R. 1998, Posuški kraj u prapovijesti i u rimsko doba, *Ljetopis posuški*, Posušje, 27–53.

1999.

Dodig, R. 1999, Sekulan (naziv dijela rimske ceste na području Ljubuškoga), *Hercegovina*, 4–5 (12-13), Mostar, 39–45.

2000.

Dodig, R. 2000, Iz duvanjske onomastike, in: J. Krišto (ed.), *Duvanjski zbornik*, Tomsilavgrad, 53–63.

2001.

Dodig, R. 2001, Miljokaz cara Licinija, *Hercegovina*, 6-7 (14-15), Mostar, 41–47.

2003.

Dodig, R. 2003, Epigrafički spomenici iz naronitanskog konventa, in: E. Marin (ed.), *Arheološka istraživanja u Naroni i u dolini Neretve*, Metković, 06.-09. listopada 2001, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 22, Zagreb-Split-Metković, 233–252.

Dodig, R. 2003, Spomenik Kvinta Valerija iz Hardomilja kod Ljubuškog, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 95, Split, 363–372.

2004.

Dodig, R. 2004, Podrijetlo toponima Kočerina, in: G. Mikulić (ed.), *Zbornik Viganj i njegovo doba*, Široki Brijeg, 175–180.

2005.

Dodig, R. 2005, Rimski kompleks na Gračinama kod Ljubuškog. Post scriptum istraživanja dr. Ive Bojanovskog, *Hrvatska misao*, 39-40/28, Sarajevo, 55–68.

Dodig, R. 2005, Rimski nadgrobni spomenik iz Tomislavgrada, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 97, Split, 339–351.

Dodig, R. 2005, Afterlife Ideas on Military Monuments in Naronia Hinterland, in: M. Sanader, A. Rendić Miočević (eds.), *The Proceedings of the 8th International Colloquium on Problems of Roman Provincial Art*, Zagreb, 5.-8. V. 2003, Religion and Myth as an Impetus for The Roman Provincial Sculpture, 205–211.

Dodig, R. 2005, The Seventh Legion's Monuments in the area of Ljubuški / Spomenici VII. legije na području Ljubuškoga, in: M. Sanader (ed.), *Illyrica Antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević*, International conference on issues in Ancient Archaeology, Zagreb, November 6-8, 2003, 209–217.

Dodig, R. 2005, Rimski spomenici iz Tomislavgrada, *Hercegovina*, 19, Mostar, 21–30.

2006.

Dodig, R. 2006, Nalaz rimskih spomenika u Mostarskim Vratima kod Ljubuškog, *Hercegovina*, 20, Mostar, 7–12.

Dodig, R. 2005/2006, Hommage Carl Patsch 1865 – 1945, *Status*, 8, Mostar, 151–180.

Dodig, R. 2006, Vulgarizacija stećaka, *Status*, 10, Mostar, 244–249.

2007.

Dodig, R. 2007, Spomenik konjanika cohors I. Bracaraugustanorum iz Teskere kod Ljubuškog, *Hrvatska misao*, IX, 4/07 (45), nova serija 32, Sarajevo, 7–21.

Dodig, R. 2007, Pečat Pansiana na crijepu iz Ljubuškoga, *Hercegovina*, 21, Mostar, 39–48.

2008.

Dodig, R. 2008, Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga / Roman military stamps on tiles from Ljubuški, *Opuscula Archaeologica*, 31, Zagreb, 143–163.

Dodig, R., Škegro A. 2008, Akti crkvenih sabora održanih u 530. i 533. u Saloni, *Povijesni prilozi*, 35, Zagreb, 9–23.

Dodig, R. 2008, Čipus iz Konjica, *Hercegovina*, 22, Mostar, 265–270.

Dodig, R. 2008, Tko je ukrao hercegovačke bilige?, *Status*, 13, Mostar, 269–273.

2009.

Dodig, R. 2009, Rimski spomenici iz delminijskoga municipija / Roman stones from the Municipium Delminensium, *Arheološki radovi i rasprave*, 16, Zagreb, 47–66.

2010.

Dodig, R. 2010, Perun na Prenju, Veles na Veležu, *Status*, 14, Mostar, 330–338.

Dodig, R. 2010, *Kulturno-povijesni vodič kroz Hercegovinu i Bosnu*. Čitluk.

2011.

Dodig, R. 2011, Rimski vojni kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili...?, in: A. Librenjak, D. Tončinić, J. Balen, H. Potrebica (eds.), *Arheološka istraživanja u cetinskoj krajini*, Sinj 10.-13. listopada 2006, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 27, Zagreb, 327–343.

Dodig, R. 2011, Etnička, konfesionalna i regionalna imena i nadimci u Hercegovini XV-XIX. st., in: I. Lučić (ed.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Mostar 5. i 6. studenog 2009., Zagreb, 833-866.

Dodig, R. 2011, Rimski natpis oslobođenice Fortunije iz Vida (CIL III 1854), in: S. Šešelj (ed.), *Hrvatski neretvanski zbornik*, 3, Zagreb, 73–78.

2012.

Dodig, R. 2012, Publije Vatinije u Naroni 45.-44. pr. Kr., in: S. Šešelj (ed.), *Hrvatski neretvanski zbornik*, 4, Zagreb, 26–33.

Dodig, R. 2012, Rimski natpis iz Župe / Inscriptio Romana e Župa, *Makarsko primorje*, 10, Makarska, 35–41.

2013.

Dodig, R. 2013, Dolphin Representations on Funeral Monuments in the Inferior of the Province of Dalmatia, in: N.Cambi, G. Koch eds., *International Scholarly Conference: Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from September 27th to the 30th 2009., Split, 481–505.

Dodig, R. 2013, Predslavenski korijeni ÜBER ALLES, *Status*, 16, Mostar, 209–220.

2014.

Dodig, R. 2014, Kult boga Libera na području Ljubuškoga, *Cleuna*, 1, Livno, 140–148.

Dodig, R. 2014, Svetigora - prilog kulturno toponimiji, in: D. Vidović, *Hrvatski neretvanski zbornik*, 6, Zagreb, 299–305.

Dodig, R. 2014, Rimski epigrafski spomenici u Čerinu. Župa Čerin, Čitluk, *Naša ognjišta*, Tomislavgrad, 35–38.

2015.

Dodig, R. 2015, Podrijetlo imena Imotski / De origine nominis Imotha, in: I. Alduk, D. Tončinić (eds.), *Istraživanja u Imotskoj krajini*, Imotski 11.-13. listopada 2011., *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 29, Zagreb, 113–125.

In memoriam Dubravko Lovrenović (1956. – 2017.)

In memoriam Dubravko Lovrenović (1956 – 2017)

EMIR O. FILIPOVIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo
emirofilipovic@gmail.com

Dubravko Lovrenović (1956.– 2017.)

U januaru 2017. godine do nas je stigla iznenadna i tužna vijest o smrti dr. Dubravka Lovrenovića, redovnog profesora na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, višegodišnjeg člana Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, istaknutog naučnika i javnog djelatnika. Iako je profesor zadnje mjesece života proveo u bolnici, nestrpljivo smo očekivali informacije o popravku njegovog zdravstvenog stanja pa nas je odlazak snažnog i energičnog čovjeka,

The unexpected and sad news of the death of Dr. Dubravko Lovrenović, professor at the History Department of the Faculty of the Humanities in Sarajevo, corresponding member of the Academy of Science and Arts of Bosnia and Herzegovina, long-term member of the Commission to Preserve National Monuments, and prominent scholar, reached us in January 2017. Though he had spent the last few months of his life in hospital, we had been keenly expecting to hear that his health had improved, so that we were unprepared

punog elana i volje za život zatekao nespremne. Teško se pomiriti s činjenicom da više nije tu s nama i da mu se više ne možemo obratiti za savjet i pomoć.

Nije nimalo jednostavno, slijedeći društvene konvencije u ovakvim prilikama, u kratkim crtama predstaviti rezultate i zasluge nekoga ko je u malo vremena postigao tako puno i čija je sadržajna biografija ispunjena uspješnim naučno-nastavnim aktivnostima, društvenim funkcijama i priznanjima. Dubravko Lovrenović rođen je 1956. godine u Jajcu, mjestu o kojem je često govorio, gdje se uvijek rado vraćao i koje ga je definiralo kao čovjeka. Od osamnaeste godine života vezan je za Sarajevo, prvo kao student, a potom od 1980. i kao uposlenik Filozofskog fakulteta, gdje je na Odsjeku za historiju prošao sva zvanja, od asistenta do redovnog profesora. Magistarski rad *Balkanske zemlje prema mletačko-ugarskim ratovima početkom XV stoljeća* odbranio je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1985. pod mentorstvom prof. dr. Jovanke Kalić-Mijušković, a doktorsku disertaciju *Ugarska i Bosna od 1387. do 1463. godine* na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1999. pod mentorstvom dr. Srećka M. Džaja. U tom vremenskom intervalu izrastao je u vrsnog predavača, istaknutog istraživača, prepoznatljivu javnu ličnost, te je svojim objavljenim knjigama i radovima, svojim javnim predavanjima i nastupima, uvijek predstavljao najbolje lice školovane bosanskohercegovačke medievalistike, dosljedno prateći stope njenih utemeljitelja – profesora Ante Babića i Marka Šunjića.

Njegov naučno-istraživački rad odredila je okolnost da je predavao *Opću historiju srednjeg vijeka*, čime je stekao neophodan širi kontekst za ispravno razumijevanje pojava u društvu i političkom prostoru srednjovjekovne Bosne. Njegov zreli i zdravorazumski pristup shvatanju da je Bosna bila integralni dio svijeta koji ju je tada okruživao ni danas mnogi ne uspijevaju dokučiti. Dugoročno gledano, ta postavka, koju je naslijedio od prethodnika i razradio na sebi svojstven način, predstavljat će najveću tekovinu mladim naučnicima koji će slijediti istraživačke obrasce profesora Lovrenovića.

U njegovom cjelokupnom opusu ističu se dvije velike tematske cjeline: odnos Bosanskog kraljevstva i Ugarske tokom 14. i 15. stoljeća, te srednjovjekovni nadgrobnici – stećci, kojima je posvetio posljednje godine svoga djelovanja. Omiljeni problemi o kojima je uživao raspravljati bili su krunisanje prvog bosanskog kralja Tvrtka 1377. godine, vladarska ideologija Kotromanića, dislokacija bosanske biskupije u Đakovo sredinom 13. stoljeća i nastanak šizmatičke Crkve bosanske. Svoja razmišljanja o tim temama, koje zahvaljujući njemu predstavljaju okvir razumijevanja Bosne u kasnom srednjem vijeku, izoštrio je u brojnim publikacijama, gdje je do izraza došao njegov precizan metod u izlaganju, beskompromisan, britak i odsječan stav u odnosu prema zabludama starije historiografije, te sposobnost da iz ograničenog broja historijskih izvora vješto izvuče maks-

for the loss of this strong and energetic man, so full of enthusiasm and love of life. It is hard to accept that he is no longer with us, and that we can no longer turn to him for help and advice.

It is no simple task, in line with the social conventions that apply in such circumstances, to set out in brief outline the achievements of one who accomplished so much in such a short time, and whose biography is packed with his successes as a scholar and teacher, his position in society and the accolades he received. Dubravko Lovrenović was born in 1956 in Jajce, a place he often spoke about, was always happy to return to, and which defined him as a person. He was based in Sarajevo from the age of 18, first as a student and then from 1980, as a member of staff at the Faculty of Philosophy, where he rose through every post from assistant to full professor. He defended his master's thesis, *Balkanske zemlje prema mletačko-ugarskim ratovima početkom XV stoljeća* (*Balkan lands towards Veneto-Hungarian wars in the beginning of the fifteenth century*), at the Faculty of Philosophy in Belgrade in 1985, under the mentorship of Prof. Dr. Jovanka Kalić-Mijušković, followed in 1999 by his doctoral thesis, *Ugarska i Bosna od 1387. do 1463. godine* (*Hungary and Bosnia from 1387 to 1463*), at the Faculty of the Humanities in Sarajevo, under the mentorship of Dr. Srećko M. Džaja. In the interim, he became an excellent lecturer, a notable researcher and a familiar public figure, whose published books and papers, public lectures and appearances, always revealed him to be an erudite mediaevalist of Bosnia and Herzegovina, following in the footsteps of the founders of the discipline, Professors Ante Babić and Marko Šunjić.

His academic research work led to his teaching general mediaeval history, providing him with the indispensable wide-ranging context for a proper understanding of events in the society and politics of mediaeval Bosnia. His mature, common-sense belief that Bosnia was an integral part of the world around it is one that even today many people are unable to grasp. In the long term, this grounding, which he inherited from his predecessors and elaborated in his own distinctive way, will be of the greatest value to future young scholars who follow the Lovrenović methods of research.

Two major themes stand out from his work: the relationship between the Kingdom of Bosnia and Hungary in the 14th and 15th centuries, and the mediaeval tombstones known as stećci, to which he dedicated the last few years of his life. Subjects he was particularly fond of discussing included the coronation of Tvrtko, the first king of Bosnia, in 1377, the Kotromanić ruling ideology, the relocation of the bishopric of Bosnia to Đakovo in the mid 13th century, and the origins of the schismatic Bosnian Church. He refined his reflections on these topics, which thanks to him now form the context for our understanding of late mediaeval Bosnia, in numerous publications, in which his precise method of exposition, his uncompromising, trenchant

mum pozitivnog znanja. Takav pristup, naporan, neumoran trud i rad učinili su ga vodećim bosanskohercegovačkim mediaevalistom, što je bilo neminovno popraćeno rastom njegove međunarodne reputacije, boravkom i predavanjima na prestižnim svjetskim univerzitetima – Eötvös Loránd i CEU u Budimpešti, te Yale i Chicago, u Sjedinjenim Američkim Državama – a potom i izborom za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 2012. godine, gdje je i od ranije bio član Akademijinog Centra za balkanološka ispitivanja te obavljao dužnost sekretara njenog Odbora za historijske nauke.

Baveći se srednjim vijekom, profesor Lovrenović nije ostao izvan svakodnevnice, kojoj je kao stanovnik moderne Bosne i Hercegovine bio izložen. Okušao se i u politici, gdje je u dva navrata, prvo kao zamjenik ministra obrazovanja, nauke, kulture i sporta u Vladi Federacije Bosne i Hercegovine u periodu od 2001. do 2003. godine, a potom i kao ministar kulture i sporta u Vladi Kantona Sarajevo 2012. nastojao promijeniti ono što naš rigidni politički sistem nije dopustio da se mijenja. Vjerovatno ponukan preprekama na koje je nailazio, ostajući dosljedan znanstvenim principima, posvetio je značajan dio svoga vremena pisanju o zlupotrebi historije u ideološke svrhe, o nacijama i nacionalizmu, nastojeći ograničiti ulogu historijskih mitova i falsifikata u javnom diskursu. To ga je, u ostrašćenju i netolerantnoj sredini koja mu, ionako, nije bila naročito naklonjena, učinilo omiljenom metom onih koji zbog sopstvene ograničenosti i manjka obrazovanja nisu bili u stanju razumjeti kompleksne historijske procese koji su stoljećima oblikovali društvenu stvarnost Bosne i Hercegovine.

Profesor Lovrenović je, također, bio član državne Komisije za suradnju sa UNESCO-om u periodu od 2002. do 2006., te član i povremeni predsjednik Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika od 2001. do 2015. godine. Upravo obavljajući te dužnosti došao je u priliku da se svesrdno založi za uvrštavanje stećaka, tog jedinstvenog spomeničkog blaga, na listu zaštićene svjetske baštine UNESCO-a. To je bilo njegovo životno djelo i njegov najveći poklon Bosni i Hercegovini.

Izučavajući stećke, profesor Lovrenović je došao u dodir i sa neiscrpnom temom smrti i umiranja. To ga je pitanje beskrajno zanimalo i nastojao je na različite načine proniknuti u fascinaciju smrću srednjovjekovnog čovjeka. U monografiji o stećcima, koja je doživjela brojna izdanja u različitim nakladničkim kućama, veliku pažnju je posvetio "srednjovjekovnoj kulturi umiranja" i bosanskoj "školi smrti", te je studentima Filozofskog fakulteta ponudio izborni kolegij *Smrt u srednjem vijeku*. Toj temi je, kao i svim ostalim koje je tretirao, prilazio objektivno i racionalno. Obiteljska tragedija koja ga je zadesila u posljednjoj godini života i zbog koje je njegovo zdravlje bilo brzo i ozbiljno narušeno, potresla je i one najracionalnije među nama.

attitude towards the fallacies and misconceptions of earlier historiography, and his ability to extract the maximum of positive knowledge from a limited number of historical sources, were revealed. This approach, along with his tireless efforts, made him the leading Bosnian mediaevalist, with concomitantly a growing international reputation as he lectured at leading universities abroad – Eötvös Loránd and CEU in Budapest, Yale and Chicago in the USA – and his election in 2012 as a corresponding member of the Academy of Science and Arts of Bosnia and Herzegovina, where he was already a member of the Academy's Centre for Balkan Studies and had served as secretary of its Historical Studies Committee.

Though his work was on the mediaeval period, Professor Lovrenović did not steer clear of the issues of our time to which as a citizen of modern Bosnia and Herzegovina he was exposed. He even twice tried his hand at politics, first as deputy minister of education, science, culture and sport of the Federation of Bosnia and Herzegovina from 2001 to 2003, and as minister of culture and sport of Sarajevo Canton in 2012, seeking to change that which our rigid political system would not permit to change. Probably actuated by the obstacles he encountered, and remaining true to scholarly principles, he dedicated much of his time to writing about the abuse of history for ideological ends, about nations and nationalism, seeking to limit the influence of historical myths and falsehoods in public discourse. In the impassioned, intolerant milieu that was in any case not particularly partial to him, this made him a favourite target of those who, given their own limitations and lack of education, were unable to understand the complex historical processes that had shaped the social reality of Bosnia and Herzegovina over the centuries.

Professor Lovrenović was also a member of the Commission for Cooperation with UNESCO from 2002 to 2006, and a member and periodical chair of the Commission to Preserve National Monuments of Bosnia and Herzegovina from 2001 to 2015. It was in that capacity that he had the opportunity to lobby wholeheartedly and successfully for the inclusion of stećci, those unique monuments, on the World Heritage List. This was his life's work, and his greatest gift to Bosnia and Herzegovina.

His study of stećci brought him to consider the inexhaustible subject of death and dying, a question that interested him deeply and prompted him to try to understand the mediaeval fascination with death. In his monograph on stećci, which ran into several editions by different publishers, he devoted considerable attention to the "mediaeval culture of dying" and the Bosnian "school of death," offering students at the Faculty of Philosophy an elective course on death in mediaeval times. He approached this subject, like every other topic he dealt with, objectively and rationally. The family tragedy that befell him in

Praznina koja je nastala odlaskom profesora Lovrenovića postajat će veća kako vrijeme bude odmicalo, a nesagledive posljedice njegovog odsustva već sada mogu osjetiti oni koji su s njim najbliže surađivali, koji su naslijedili njegovu pravednu borbu za afirmaciju ozbiljnog i zrelog pristupa bosanskom srednjovjekovlju, kao i sve nedaće koje taj zadatak sa sobom nosi. I dok je profesoru tema smrti i umiranja predstavljala poticajan istraživački okvir o kojem je uvijek rado govorio, njegova smrt je mnoge ostavila bez riječi. Međutim, bezvremenske poruke antičkih i srednjovjekovnih epitafa uvjeravaju nas da čovjek i u smrti nastavlja postojati kroz djela ostvarena tokom života. Stoga će sjećanje na profesora Dubravka Lovrenovića biti snažno oblikovano njegovim dostojanstvenim držanjem, hrabrim, nepokolebljivim nastupom, upečatljivim pisanim izričajem, karakterističnim smislom za humor i širokim osmijehom. Te osobine ostavile su dubok i neizbrisiv trag na sve koji su ga poznavali i koji će ga još dugo po dobrome pamtiti.

the last year of his life, which led to the rapid and drastic decline in his health, shook even the most rational among us.

The void left by Professor Lovrenović will become even greater with the passage of time, yet the incalculable consequences of his absence can already be felt by those who worked most closely with him, the successors in his struggle to win recognition for his serious and mature approach to mediaeval Bosnia, with all the setbacks that come with the task. While death and dying were for him a fascinating subject of research that he was always happy to speak about, his death left many speechless. However, the timeless messages of ancient and mediaeval epitaphs tell us that we continue to exist even after death through our achievements in life. Our memories of Professor Dubravko Lovrenović will be shaped by his dignified conduct, his brave, steadfast approach, his striking writing style, his characteristic sense of humour and his broad smile. These traits have left a deep and ineradicable impression on all those who knew him, and who will long remember him.

UPUTE AUTORIMA

Glasnik ZMBiH, Arheologija časopis je Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu koji donosi još neobjavljene znanstvene radove te recenzije s područja arheologije i srodnih društveno-humanističkih znanosti.

Za broj u idućoj kalendarskoj godini radovi se primaju do 31. 12. prethodne kalendarske godine. Zaprmljenim radovima smatraju se oni rukopisi uređeni prema ovdje propisanim standardima. Radovi se u digitalnom obliku upućuju na e-adresu: kontakt@zemaljskimuzej.ba ili snimljene na CD ili DVD na adresu: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, sveska Arheologija, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Zmaja od Bosne 3, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina. U opravdanim slučajevima Uredništvo zadržava pravo odbijanja rada.

Zaprmljeni rukopisi podliježu recenzentskom postupku, a svaki rad će biti poslan na najmanje dvije anonimne recenzije. U slučaju različitih ocjena rukopis se šalje na dodatnu ocjenu. Uredništvo odlučuje kojim će recenzentima pristigli radovi biti poslani na ocjenjivanje. Odluka o prihvaćanju te kategorizaciji rada donosi se na osnovi prosudbe najmanje dva recenzenta, a konačnu odluku donosi Uredništvo. Svi radovi podliježu obradi Uredništva u smislu publicističkih normi i posebnih pravila časopisa *Glasnika ZMBiH sveska Arheologija*.

Nakon ocjenjivanja rada autor je dužan unijeti promjene u tekst prema priloženim recenzijama i uputama uredništva.

Radovi se objavljuju dvojezično na bosanskom ili hrvatskom ili srpskom i engleskom jeziku. Nakon izlaska iz tiska svaki autor dobiva po jedan primjerak časopisa i članak u formatu *pdf*.

OBAVEZNI DIJELOVI RUKOPISA

Rukopis se predaje kao *Word* dokument, naslovljen imenom i prezimenom autora. Tekst treba biti napisan u slogu *Times New Roman* i veličini fonta 12, s proredom 1,5 zajedno sa svim ostalim priložima.

Slikovni prilozi (fotografije, crteži, karte, tablice, table i sl.) trebaju biti izdvojeni kao zasebne datoteke u formatu *jpeg* (.jpg) ili *tiff* (.tif), naslovljeni imenom autora te rednim brojem pod kojim se u tekstu spominju. Legende za slikovne priloge trebaju biti posebno ispisane kao *Word* dokument uz obaveznu naznaku autorstva. Minimalna rezolucija za fotografije iznosi 300 dpi, a za crteže 600 dpi. Tabla kao slikovni prilog dolazi na kraju teksta. Svaka tabla mora sadržavati nacrtano mjerilo. Autori su dužni ishoditi dopuštenje za korištenje svih ilustracija kojih nisu nositelji autorskih prava, uz obavezno navođenje izvora. U tekstu treba izbjegavati uređivačke zahvate, korištenje tipke «Tab» ili korištenje tipke «Enter» koja se koristi samo pri odvajanju po-
glavlja.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

Glasnik ZMBiH, Arheologija (Herald of the National Museum of Bosnia and Herzegovina – Archaeology) is the periodical of the Archaeology Department of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, which presents previously unpublished scholarly works and reviews in the field of archaeology and related social sciences and the humanities.

Papers for the issue to be published in the following calendar year are to be submitted by 31st December of the previous calendar year. A paper shall be deemed to have been submitted if it meets the standards set out here. Papers in digital form shall be submitted to the e-mail address kontakt@zemaljskimuzej.ba or on a CD or DVD to the following address: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, sveska Arheologija, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Zmaja od Bosne 3, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina. The editorial board reserves the right to reject a paper if appropriate.

Submitted manuscripts will be the subject of peer review, and will be sent to at least two anonymous reviewers. In the event of conflicting opinions, the manuscript shall be submitted for further assessment. The editorial board decides which reviewers shall be sent the papers to be assessed. The decision to accept and classify a paper shall be made on the basis of the opinion of at least two reviewers, and the final decision shall be taken by the editorial board. All papers are processed by the editorial board in order to meet publicist standards and the rules specific to the periodical *Glasnik ZMBiH, Arheologija*.

After evaluation the author of a paper is required to make such alterations to the text as are required by the peer reviewers and the instructions of the editorial board.

Papers are published bilingually, Bosnian or Croatian or Serbian, and English. Following publication, each author receives one copy each of the periodical and the article in pdf format.

REQUIRED COMPONENTS OF MANUSCRIPT

Manuscripts shall be submitted as a *Word* document, with a file name consisting of the first name and surname of the author. The text shall be in *Times New Roman* font, 12 point, line spacing 1.5, together with all other attachments or appendices. Illustrations (photographs, drawings, maps, plans, tables, plates etc.) should be submitted separately in *jpeg* or *tiff* format, with the file name consisting of the name of the author and the number by which the image is identified in the text. Captions should be submitted separately as a *Word* document, identifying the author. The minimum resolution for photographs is 300 dpi, and for drawings 600 dpi. Plates appear at the end of the text. Each plate must include a scale. Authors are responsible for obtaining permission to use all illustrations for which they do not hold copyright. Editing features should be avoided in the text, other than the use of "tab" or "enter" when separating paragraphs.

Dokument mora sadržavati:

1. **Naslov rada**
2. **Podaci o autoru (autorima):** Ime i prezime autora i akademski stupanj (titula), naziv i adresa ustanove u kojoj radi, e-adresa.
3. **Sažetak:** Sažetak treba imati opseg od 150 do 200 riječi te mora biti napisan na jeziku teksta članka u kurzivu (*italic*) i u trećem licu.
4. **Ključne riječi:** Autori za članak predlažu relevantne ključne riječi; navesti do osam riječi.

5. **Tekst članka**

a. **Citiranje literature:**

Časopis prati navođenje bibliografskih jedinica u sustavu stil s bilješkama (footnotes). Bilješke se pišu odvojeno na dnu stranice, označene arapskim brojevima (bez zagrada ili točaka) onim redoslijedom kojim se javljaju u tekstu. Ispod teksta se navode i druge bilješke – npr. dodatna tumačenja, zahvale i sl. U citiranju literature prezime autora se, osim početnog slova, piše malim slovima (Abc).

U bilješkama se navodi prezime autora, godina izdanja djela, zatim zarez, te broj stranice, na sljedeći način:

Čović 1991, 34.

Raunig 1983, 85, 105–107, T. IV; T. V: 2–4.

Busuladžić 2010, 15–17, kat. br. 62.

Navod bilješke:

Čović 1965, 54, bilj. 24.

Više djela istog autora (poredati ih kronološki, odjeljeno točkom i zarezom):

Raunig 1982, 54; 1984, 72.

Djelo dvaju autora:

Benac, Čović 1956, 44–50.

U citiranju djela za više od dva autora upotrebljava se kratica *et al.*:

Hofmann *et al.* 2009, 33–49.

Svi autori će biti navedeni u popisu literature na kraju teksta.

Navođenje više bibliografskih jedinica (poredati kronološki, ali objediniti djela istog autora):

Fiala 1897, 283–284; Truhelka 1902, 264–265; 1904, 92; Raunig 1968, 93; Čović 1987, 272–273.

b. **Citiranje priloga u tekstu:**

Na priloge (slike, karte, tablice, table, kataloške jedinice i slično) autor se u tekstu poziva u zagradama na sljedeći način:

(sl. 1), (karta 1), (tab. 1), (T. 1), (kat. br. 1)

The document must include:

1. **The title of the paper.**
2. **Information about the autor / authors.** The author's first name and surname, academic degree, the name and address of the institution in which the author works, and an e-mail address.
3. **An abstract** of 150 to 200 words in the language of the article, in italics, in the third person.
4. **Key words.** The author shall propose up to eight key words.

5. **The text of the paper**

a. **References:**

The periodical follows the style of citing bibliographical notes as footnotes. These are shown separately at the foot of the page, in the same number order as in the main text, using Arabic numerals without brackets or full stops. Other footnotes may also be included, such as additional explanations, acknowledgements etc. When citing a reference work, the author's surname shall be in lower case with the exception of the initial letter.

Footnotes shall state the author's surname, the date of publication of the work, followed by a common and the paper number, as follows:

Čović 1991, 34.

Raunig 1983, 85, 105–107, T. IV; T. V: 2–4.

Busuladžić 2010, 15–17, cat. no. 62.

Citing notes:

Čović 1965, 54, n. 24.

Several works by the same author (list chronologically, separated by a semi-colon):

Raunig 1982, 54; 1984, 72.

Works by two authors:

Benac, Čović 1956, 44–50.

Works by more than two authors, use the abbreviation *et al.*:

Hofmann *et al.* 2009, 33–49.

All authors shall be listed in the bibliography provided at the end of the text.

Where several works by the same author are included, list chronologically grouped by author:

Fiala 1897, 283–284; Truhelka 1902, 264–265; 1904, 92; Raunig 1968, 93; Čović 1987, 272–273.

b. **Citing illustrations etc. in the text:**

Illustrations etc. (figures, maps, tables, plates, catalogue entries etc.) are to be indicated in the text in brackets, as follows (fig. 1), (plan 1), (Pl. 1), (cat. no. 1).

If one or more detail in a given figure etc. is shown:

(fig. 6: 1), (plan 3: 2), (Pl. 1: 1, 3–7).

Ako se autor poziva na jedan od više detalja na nekom prilogu:

(sl. 6: 1), (karta 3: 2), (T. 1: 1, 3–7)

Ako se autor u tekstu poziva na više predmeta s više priloga:

(T. 2: 3, 5, 7–10; T. 4: 8–10, 13)

Unutar teksta, između dvaju odlomaka, potrebno je okvirno naznačiti gdje autor želi smjestiti ilustracije, priloge, izvore i sl. te tu oznaku istaknuti bojom.

6. Popis literature

Popis literature i izvora jedinstven je za dvojezični tekst. U popisu literature treba izbjegavati **kraćenje naslova i naziva časopisa**. Naslov (i podnaslov) knjige odnosno naziv časopisa treba pisati u kurzivu (*italic*). Treba navoditi izvorna imena mjesta izdanja, primjerice, "Wien" a ne "Beč". Navedene stranice u knjizi ili časopisu povezuju se crtom "4–34"

Prezime autora se, osim početnog slova, piše malim slovima, a iza prezimena je inicijal imena. Literatura se navodi abecednim redom, više djela istog autora navesti kronološki; više djela jednog autora objavljenih u istoj godini navesti na sljedeći način:

Čović, B. 1983a

Čović, B. 1983b

Primjeri:

Knjiga

Jedan autor

Sijarić, M. 2014, *Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka / Cold-steel Weapons from Bosnia and Herzegovina in the Archaeology of the High and Late Medieval Periods*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.

Marijan, B. 2010, *Crtice iz prapovijesti Slavonije (brončano doba)*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera Osijek, Filozofski fakultet Osijek, Osijek.

Dva ili više autora

Benac, A., Čović, B. 1956, *Glasiac 1 – Bronzano doba / Glasiac 1 – Bronzezeit*, Katalog prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sveska 1, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo.

Hofmann, R., Kujundžić-Vejzagić, Z., Müller, J., Rassmann, K., Müller-Scheessel, N. 2009, Rekonstrukcija procesa naseljavanja u kasnom neolitu na prostoru centralne Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n. s., 50/51*, Sarajevo (2008/2009), 11–178.

Ukoliko je knjiga objavljena na dvama jezicima, navode se obje inačice naslova razdvojene kosom crtom:

Čović, B. 1991, *Pod kod Bugojna. Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni, Sveska 1: Rano bronzano doba / Pod*

If referring to several objects in several figures etc:

(Pl. 2: 3, 5, 7–10; Pl. 4: 8–10, 13).

6. Bibliography

Only one bibliography and list of sources is given for each bilingual text. **Abbreviations of titles and the titles of periodicals** are to be avoided in the bibliography. Titles (and subtitles) of books and periodicals are written in *italics*. Each entry should include the place of publication in the original, e.g. "Wien," not Vienna. Page references in a book or periodical are joined by a hyphen: "4–34"

The author's surname is in lower case, except for the initial letter, and is followed by the initial of the author's first name. Works are listed in alphabetical order by author; if more than one work by the same author was published in the same year, they are shown as follows:

Čović, B. 1983a

Čović, B. 1983b.

Examples:

Book

A single author:

Sijarić, M. 2014, *Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka / Cold-steel Weapons from Bosnia and Herzegovina in the Archaeology of the High and Late Medieval Periods*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.

Marijan, B. 2010, *Crtice iz prapovijesti Slavonije (brončano doba)*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera Osijek, Filozofski fakultet Osijek, Osijek.

Two or more authors:

Benac, A., Čović, B. 1956, *Glasiac 1 – Bronzano doba / Glasiac 1 – Bronzezeit*, Katalog prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sveska 1, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo.

Hofmann, R., Kujundžić-Vejzagić, Z., Müller, J., Rassmann, K., Müller-Scheessel, N., 2009, Rekonstrukcija procesa naseljavanja u kasnom neolitu na prostoru centralne Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s., 50/51*, Sarajevo (2008/2009), 11–178.

In the case of books published bilingually, both versions shall be given, separated by a forward slash:

Čović, B. 1991, *Pod kod Bugojna. Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni, Sveska 1: Rano bronzano doba / Pod bei Bugojno. Eine Siedlung der Bronze-und Eisenzeit in Zentralbosnien, Heft 1: Die Frühbronzezeit*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Chapters in books with several contributors: use the word "in" not "u". In the case of books with an overall editor (monographs, proceedings of symposia, exhibition catalogues etc.),

bei Bugojno. Eine Siedlung der Bronze-und Eisenzeit in Zentralbosnien, Heft 1: Die Frühbronzezeit, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Poglavlje u knjizi s više autora: koristiti riječ "in" umjesto "u". Kod uredničkih izdanja (monografija, zbornici simpozija, katalozi izložaba i sl.) iza urednikova imena treba staviti (ed.), a iza više urednika (eds.)

Čović, B. 1987, Grupa Donja Dolina – Sanski Most, in: A. Benac, S. Gabrovec (eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 232–286.

Članak u časopisu:

Fiala, F. 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljeto 1892., *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, IV/4, Sarajevo, 389–444.

Truhelka, Č. 1902, Zwei prähistorische Funde aus Gorica (Bezirk Ljubuški), *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, VIII, Wien, 3–47.

Čović, B. 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s.*, XX, Sarajevo, 27–145.¹

Paškvalin, V. 2008, Kamenjača, Breza kod Sarajeva, *Godišnjak*, XXXVII, Centar za balkanološka ispitivanja 35, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 101–179.

Ako je članak u istome časopisu objavljen na dvama jezicima, navode se obje inačice naslova razdvojene kosom crtom:

Sijarić, M. 2006, Nadgrobne ploče tri bosanska kralja / Tombstones of three Bosnian kings, *Prilozi Instituta za arheologiju*, Vol. 23, No. 1, Zagreb, 229–256.

Ako se godište časopisa ne podudara s godinom objave:

Čović, B. 2011, Bronzano doba sjeverne Bosne u svjetlu novih istraživanja/Bronze Age northern Bosnia in the light of new research, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s.*, 52, Sarajevo (2010), 277–286.

Članak u zborniku sa znanstvenoga skupa:

Raunig, B. 1983, Neki manji i neobjavljeni nalazi bronzanog doba zapadne Bosne, in: B. Govedarica (ed.), *Arheološka problematika zapadne Bosne*, Zbornik, knjiga I, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 71–78.

7. Navođenje priloga:

Kad je prilog preuzet iz objavljene literature, mora se citirati njegova bibliografska jedinica:

1 Radi pravilnijeg navođenja radova iz Glasnika ZMBiH u popisu literature skrećemo pažnju autorima na dosadašnje serije Glasnika ZMBiH koje su u pojedinim radobljima imale različite nazive. Od 1966. - 1967. godine do danas puni naziv Glasnika ZMBiH je: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, *Arheologija, n.s.*

the word (ed.) should follow the editor's name – using (eds.) if there is more than one editor.

Čović, B. 1987, Grupa Donja Dolina – Sanski Most, in: A. Benac, S. Gabrovec (eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 232–286.

Journal articles:

Fiala, F. 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljeto 1892., *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, IV/4, Sarajevo, 389–444.

Truhelka, Č. 1902, Zwei prähistorische Funde aus Gorica (Bezirk Ljubuški), *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, VIII, Wien, 3–47.

Čović, B. 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s.*, XX, Sarajevo, 27–145.¹

Paškvalin, V. 2008, Kamenjača, Breza kod Sarajeva, *Godišnjak*, XXXVII, Centar za balkanološka ispitivanja 35, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 101–179.

In the case of articles published bilingually in a given periodical, both versions shall be given, separated by a forward slash:

Sijarić, M. 2006, Nadgrobne ploče tri bosanska kralja / Tombstones of three Bosnian kings, *Prilozi Instituta za arheologiju*, Vol. 23, No. 1, Zagreb, 229–256.

If the year number of the periodical does not coincide with the year of publication:

Čović, B. 2011, Bronzano doba sjeverne Bosne u svjetlu novih istraživanja/Bronze Age northern Bosnia in the light of new research, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s.*, 52, Sarajevo (2010), 277–286.

Articles in the proceedings of symposia:

Raunig, B. 1983, Neki manji i neobjavljeni nalazi bronzanog doba zapadne Bosne, in: B. Govedarica (ed.), *Arheološka problematika zapadne Bosne*, Zbornik, knjiga I, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 71–78.

7. Citing illustrations etc.

When an illustration is taken from a published works, the relevant bibliographical entry must be stated:

Fig. 2. Kamenjača u Brezi. Položaj nalaza u grobu (Marić 2015, 146).

Plan 1. Karta s nalazištima željeznog doba na južnojadranskom području (Marijan 2001, 21)

If the illustration has been adapted:

Fig. 1. Grobna cjelina iz Zagrađa I/3 (supplemented after: Čović 1983; 1987; Lucentini 1981)

1 With a view to the correct citing of works in the *Glasnik ZMBiH* in the bibliography, we draw authors' attention to the previous series of *Glasnik ZMBiH*, published under different titles. Since 1966 - 1967 the full title of Glasnik ZMBiH is: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, *Arheologija, n.s.*

Sl. 2. Kamenjača u Brezi. Položaj nalaza u grobu (Marić 2015, 146).

Karta 1. Karta s nalazištima željeznog doba na južnojadranskom području (Marijan 2001, 21)

Ukoliko je preuzeti prilog dorađen:

Sl. 1. Grobna cjelina iz Zagrađa I/3 (nadopunjeno prema: Čović 1983; 1987; Lucentini 1981)

Ako prilog prikazuje predmet koji je pohranjen u nekoj instituciji, uz opis mora biti navedena institucija te inventarni broj pod kojim se predmet vodi u toj instituciji:

Sl. 1. Fotografija neolitske figurine iz Luga kod Goražda, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, inv. br. bb (snimio: Z. Gafić 2015).

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Odjeljenje za arheologiju

Uredništvo

Zmaja od Bosne 3

BA-71 000 Sarajevo

If the illustration is of an object kept in an institution, the description must include the name of the institution and the inventory number of the object in the institution's records:

Fig. 1. Fotografija neolitske figurine iz Luga kod Goražda, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, inv. br. bb (photo by: Z. Gafić 2015).

National Museum of Bosnia and Herzegovina

Department of Archaeology

Editorial Board

Zmaja od Bosne 3

BA-71 000 sarajevo

Dosadašnje serije Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine: Previous series of the Herald of National Museum of Bosnia and Herzegovina:

Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini (I/1889 – XXXVIII/1926)

Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini (XXXIX/1927 – XLIV/1932), II. Sveska (za historiju i etnografiju)

Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini (XLV/1933 – XLVI/1934), Sveska za historiju i etnografiju

Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini (XLVII/1935.)

Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini (XLVIII/1936 – XLIX/1937), Prva sveska (za historiju i etnografiju)

Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije (L/1938), Druga sveska (za prirodne nauke, historiju i etnografiju)

Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije (LI/1939), Prva sveska (za historiju i etnografiju)

Glasnik Zemaljskog muzeja Nezavisne države Hrvatske u Bosni i Hercegovini (LII/1940), Svezak I. Historija i etnografija

Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu (LIII/1941 – LIV/1942)

Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu (LV/1943)

Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, n.s. Društvene nauke (I/1946)

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s. Društvene nauke (II/1947)

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s. (III/1948 – VIII/1953)

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, n.s. (IX/1954 – XX/1965)

Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, n.s. (XXI-XXII/1966-1967 do danas)

**ZEMALJSKI MUZEJ BOSNE I HERCEGOVINE
ODJELJENJE ZA ARHEOLOGIJU**

NATIONAL MUSEUM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**Časopis je tiskan uz podršku
Ministarstva obrazovanja i nauke FBiH.**

Printing of the journal supported by the
Ministry for Education and Science of FBiH.

ZEMALJSKI MUZEJ
BOSNE I HERCEGOVINE

ISSN 0581-7501

9 770581 750007